

प्रकाशक —

महामहोपाध्याय श्रीमनन्तकृष्णशास्त्री
३२, फाल्गेज स्ट्रीट, कलकत्ता

मुद्रक :—

मूलचन्द्र अप्रवाह बी० ए०
विश्वमित्र कार्यालय
१४/१ ए, राम्भू चटर्जी स्ट्रीट,
कलकत्ता

FOREWORD

by

Kavyavineeta, Sahityavachaspathi, Sahityaratnakara

M. KRISHNAMACHARIAR

M. A. M. L. PH. D. M. R. A. S.

The Old Adage that when 5,000 years of Kali pass, there will be *Varna-sankhara* (confusion of castes) is like all adages coming true. The dawn of change in social ideas was noticeable as early as the fifties of the last century and a slow onslaught on orthodox concepts of socio-religious life was launched through the Legislature by the introduction of the Hindu Widows Remarriage Bill. As usual with such attempts of interference with long adopted usages of a vast community, there was considerable opposition, but the excuse that that was only a permissive measure prevailed with the Legislature. But the 'permission' was as inactive as it was innocent for over half a century. The advent of schisms in Hinduism ushered in by reformers of Vedic religion, such as the founders of the Brahmo and Arya Samajjas led a wider attack on strict orthodoxy. But it was after the lapse of full 5,000 years of Kali that these forces of disruption which had sprung up rather unconsciously in different parts of the country and in different spheres of life began to converge, as if they were isolated foes forming an alliance for the annihilation of what according to modern ideas—ideas that have grown with lightning speed elsewhere on the Globe—is too archaic and irrational to endure any longer. The passing of the Sarda Act which rode rough over the honest opinions of conscientious objectors was an inauguration of a rigorous campaign; and the adoption of a programme of Removal of Untouchability by the Indian National Congress has engendered prospects of 'elevation' in a large number of Hindus who till now have been kept away from communal amenities by 'priestly tyranny'.

Alongside of these changes, social and religious an undercurrent of political thought arose, seeking support from mere numbers in a world of democratic institutions founded on individual and universal franchise. Population therefore counts, and population forms itself into classes swayed by creeds.

political and spiritual. Other religions recruit their following by proselytisation but Hindu India does not countenance an artificial augmentation of the number of the scions of Vedic religion. This conservatism has led it is thought, to a weakening of the Hindu fold and the propagation of conversion on the one side by Christian and on the other side by Muhamadan missions has affected the rightful circle of Hindu society. From this mood of apprehension has arisen the movement of *Suddhi* (lit purification) by imitation.

An appreciation of these conditions and opinions has led the Travancore Durbar to issue the Proclamation of Temple entry inculcating the removal of untouchability.

You may call it courage of conviction to effect reformative changes in social and religious usages but that courage has not yet gone to the extent of discarding the sayings of ancient sages based on the Revealed Scriptures. So it is that any one and every one that leads a reform tries to ferret out an authority from the self same scriptures sceptic as he is on their merit and that is done by ingenuity of construction and interpretation. That is legislation by legal fiction. Opinions have therefore come to be divided on the *sastric* validity of these reforming movements through and out of the Legislatures.

To these several onslaughts on the Vedic religion which some call Brahminism is due likewise the view that though caste system (*varnasrama*) may by its-If be meritorious the disappearance of social relations—*mantra* for instance— not easily traceable in its causes should no longer be countenanced and a mode of unification of the sub castes should be devised and adopted without delay.

Orthodox scholars of Hindu Theology and Religion have therefore been compelled to exercise their minds over a review of the *sastric* precepts and sanctions and the possibility of their adaptability to the current ideas of social relations. The object of this work (*Dharmapradīpa*) is to illumine the recesses of *Dharma* and to enlighten society on the meaning and import of the *sastras* by bringing together the relevant texts and glosses so as to display at a glance what if at all can be conceded to the reformers of society.

This work runs accordingly into four Prakasas (chapters) on Pramana, Jati, Suddhi and Vivaha.

The first chapter recapitulates the sources of Dharma (Law), *sruti*, *smṛiti* etc. In this array of sources, come last *Dharmagna-samaya* (conventions of the knowers of the Law) and *Atmanas-tushti* (self-satisfaction or dictate of conscience). Much has been made out of these two heads of sources and in them centres all legal legerdemain. It is asserted that whatever may be the merit of these two sources of authority, *sruti* is supreme and that any attempt to get over the rigour of a usage must in itself accord with the rules of *Sruti* and of *Smṛiti*. If the king is called the shaper of society and the times (*Raja kalasya karanam*) what are the functions of a king? what are his powers of innovation? and if he has any, what are the limitations that circumscribe kingly prerogative?

Practices current in the previous yugas were in some instances prohibited by the law givers for the Kali age and those prohibitions are set out in *Kalivarjyaprakarana*. The merit of this 'repealing and declaratory legislation' has been the subject of controversy and on those rules of prohibition rest many orthodox usages unquestioned in India for 5000 years. What is the real basis of these prohibitions? This chapter discusses the rules in the light of *mīmāṃsā* principles of interpretation and distinguishing them as *prasajya-pratishedha* and not *pariyudasa* shows a way for a reasonable look at the precepts of *sastras*.

The next chapter is on the caste-system. What does *Jati* mean? *Jati* is *Varna*. Is *Jati* determined by *guna* and *karma* and not by the mere accident of birth? Allied to this enquiry is a learned disquisition on the origin of *Jati*, on *pravaṇa* and *gotra*, all replete with a collation and elucidation of the ancient authorities. In this is included the question of temple-entry for *nvarnas*. There are here copious references to *srutis*, *smṛitis* and *agamas* and to *ayurveda* and *silpa* on the nature of the sanctity predicated for temples and deities installed in them and on the need for the preservation of their spiritual energy by avoidance of pollution which may be caused by the entry of persons which the *Agamas* prohibit by expression. All that can be said for and against the proposed emancipation of *avarnas*

political and spiritual. Other religions recruit their following by proselytisation but Hindu India does not countenance an artificial augmentation of the number of the scions of Vedic religion. This conservatism has led it is thought, to a weakening of the Hindu fold and the propagation of conversion on the one side by Christian and on the other side by Muhamadan missions has affected the rightful circle of Hindu society. From this mood of apprehension has arisen the movement of 'Suddhi' (lit, purification) by imitation.

An appreciation of these conditions and opinions has led the Travancore Durbar to issue the Proclamation of Temple-entry inculcating the removal of untouchability.

You may call it courage of conviction to effect reformative changes in social and religious usages but that courage has not yet gone to the extent of discarding the sayings of ancient sages based on the Revealed Scriptures. So it is that any one and every one that leads a reform tries to ferret out an authority from the self same scriptures sceptic as he is on their merit, and that is done by ingenuity of construction and interpretation. That is legislation by legal fiction. Opinions have therefore come to be divided on the sastric validity of these reforming movements through and out of the Legislatures.

To these several onslaughts on the Vedic religion, which some call Brahminism, is due likewise the view that though caste system (*varnasrama*) may by its-*lf* be meritorious the disappearance of social relations—marital for instance—, not easily traceable in its causes should no longer be contended and a mode of unification of the sub castes should be devised and adopted without delay.

Orthodox scholars of Hindu Theology and Religion have therefore been compelled to exercise their minds over a review of the sastric precepts and sanctions, and the possibility of their adaptability to the current ideas of social relations. The object of this work (*Dharmapradīpa*) is to illumine the recesses of Dharma and to enlighten society on the meaning and import of the sastras by bringing together the relevant texts and glosses so as to display at a glance what if at all can be conceded to the reformers of society.

This work runs accordingly into four Prakasas (chapters) on Pramana Jati Suddhi and Vivaha

The first chapter recapitulates the sources of Dharma (Law) sruti smriti etc. In this array of sources come last *Dharmagya samaya* (conventions of the knowers of the Law) and *Atmanas-tushti* (self-satisfaction or dictate of conscience). Much has been made out of these two heads of sources and in them centres all legal legordmain. It is asserted that whatever may be the merit of these two sources of authority *sruti* is supreme and that any attempt to get over the rigour of a usage must in itself accord with the rules of Sruti and of Smriti. If the king is called the shaper of society and the times (*Raja kalasya karanam*) what are the functions of a king? what are his powers of innovation? and if he has any what are the limitations that circumscribe kingly prerogative?

Practices current in the previous yugas were in some instances prohibited by the law givers for the Kali age and those prohibitions are set out in *Kalivarjyaprakarana*. The merit of this repealing and declaratory legislation has been the subject of controversy and on those rules of prohibition rest many orthodox usages unquestioned in India for 5000 years. What is the real basis of these prohibitions? This chapter discusses the rules in the light of *mimamsa* principles of interpretation and distinguishing them as *prasajya-pratishedha* and not *pariyudasa* shows a way for a reasonable look at the precepts of sastras.

The next chapter is on the caste system. What does Jati mean? Jati is Varna. Is Jati determined by guna and karma and not by the mere accident of birth? Allied to this enquiry is a learned disquisition on the origin of Jati on pravara and gotra all replete with a collation and elucidation of the ancient authorities. In this is included the question of temple entry for avarnas. There are here copious references to srutis smritis and agamas and to ayurveda and silpa on the nature of the sanctity predicated for temples and deities installed in them and on the need for the preservation of their spiritual energy by avoidance of pollution which may be caused by the entry of persons which the Agamas prohibit by expression. All that can be said for and against the proposed emancipation of avarnas

has been said in this chapter and that embraces the citation of authorities that prescribe the region of social intercourse between savarnas and avarnas in the country, such for instance is the description of the location and construction of rural wells that can be used by the community without restriction

Next comes the chapter on *Suddhi* or purification. Purification is considered under two heads one by initiation of *vratyas* namely, those savarnas who have failed to have *upanayanam* at the appointed age and two by the rescue of *patitas*, that is those Hindus who have fallen from the fold of this religion by prior conversion or illegal relations. It is conversion that is the object of the *suddhi* movement. The text of Devala on which the views of Dr. Kurtukoti are based in favour of these reforms of temples is discussed and the expressions of Sulapani are examined. The constitution of Assemblies of Brahmins is lastly described and determined—an Assembly of Dharmacharyas (Teachers of Dharma) which can be the only guide to the community in matters of doubt and expediency.

The last chapter is on *Vivaha* (marriage). That embraces a discussion of the texts (oft quoted) that prohibit or (are said to) permit remarriage of savarna widows, the recognition of the condensation of the period of four or five days for the ritual of the marriage ceremony that has been recently in vogue in many parts of India and the conditions precedent for marital relations among members of subcastes of the same varna this last being based on the rule *yatra kanya tatra havih* meaning where there is interding there is marriage.

It is not possible in a foreword to restate all that has been so ably and fairly said by three eminent savants of sanskrit learning one of each Presidency Bengal Bombay and Madras and that is propped by the prefatory introduction of Sjt Panchanana Tarkaratna whom all India holds in reverence. It is sufficient to say that coming on the eve of the assemblage of Pandits in Madras in two great Parishads during this month this work will help an easy perspective on the great problems that are at present oscillating Hindu society.

Calcutta
15th Dec 1937 }

M. Krishnamacharya

भूमिका

ये तावद् धर्मोपपाताय समुद्भाविता विविधा. प्रश्ना', शास्त्रतत्त्वज्ञानामदर्शनाय क्लृप्तप्रयत्नैर्नीतविद्भिः सम्पादिता — वास्तवं तदुत्तरं माझासीजनता, जानाहु च काल्पनिकं तदभिमतमुत्तरमिति कौशलजालरचिता चापरा सभा, यस्या परिपदिति नामापि दत्तम् । तत्रालोचनीयप्रश्नज्ञातस्य वास्तवमुत्तरं प्रदित्सूनामयमुद्यम. शास्त्रतत्त्वविदुषाम्, येनार्थं सन्दर्भो रचितः । वाराणसीये ब्राह्मणमहासम्मेलने य. सिद्धान्त आसीत्, स एव स्पष्टतरीकृत्योपस्थाप्यते । सनातनधर्मप्रदीपे महामहोपाध्यायेन श्रीमदनन्तपृष्णशास्त्रिणा यानि प्रमाणानि समुद्गतानि, यथोपयोगं तदुद्धार, तत्राक्षेपतत्परीहारसाहित्येन प्रपञ्चनं गवीनविचारश्च तेनैवायुष्मता श्रीमता, महामहोपाध्याय श्रीमत्सीतारामशास्त्रिसजुपाऽकारि । मनोज्ञ खल्वयं सन्दर्भः सर्वेषा भविष्यतीति मन्ये । विशेषाभिधित्तया किञ्चिद्वि-
ह्वोच्यते ।

ब्राह्मणजातिविवान्तरश्रेणीना परस्परधियाद् शास्त्रसम्मतौ नयेति सामान्यत
प्रश्ने—न शास्त्रसम्मत इत्येयोत्तरम् । नागरब्राह्मणानां ब्राह्मणान्तरैः साङ्गं विवाहस्य
स्पष्टं निषिद्धत्वात् । तथा सदाचारस्य प्रामाण्यम्—“श्रुति स्मृति. सदाचार. स्वस्य च
प्रियमात्मन” इत्यादिस्मृत्या स्वीकृतम् । सदाचारश्च तादृशविवाहं प्रतिबन्धाति । न
च—स्मृतिसदाचारयोर्विरोधे स्मृतेरेव बलीयस्त्वेन ‘सवर्णा’ लक्षणांस्त्रिणामि’त्यादिसव-
र्णानामत्रविवाहविधायकवचनेन विरुद्धस्यापान्तरश्रेणीनामन्योन्यविवाहप्रतिषेधसदाचारस्य
दुर्बलतया हेयत्वेन तादृशविवाहः शास्त्रसम्मत एवेति—वाच्यम्, स्मृतिवचनेन सवर्णा-
विवाहस्य प्राप्तत्वेऽपि सवर्णात्वावच्छेदेन विवाहस्यासम्भवात् स्मृतिविहितयत्किञ्चित्-
सवर्णाविवाहप्रतिषेधस्य सदाचारेऽभावाद्बिरोधस्यासिद्धे ।

प्रदेशविशेषमाश्रित्य प्रश्नश्चेत्, प्रतिवचनमप्यन्यादृशम् । तथाहि गौडबङ्गोपबङ्गादि-
मिलितभूभागो साम्प्रतं बह्वतया प्रसिद्धे निवसता ब्राह्मणानां साक्षाद् व्याप्यधर्मपुरस्कारेण
श्रेणीतद्वद् जन्तुः—राष्ट्रीय वारेन्द्र. वैदिकश्चेति । वासपौर्वापर्यमनुसृत्याय पौर्वापर्य-
निर्देश । वैदिकेषु पाश्चात्य-द्राक्षिणात्यतया द्वौ भेदो । राठीया वारेन्द्रा पाश्चात्य-
वैदिकाश्च प्रायेण यद्यपि कान्यकुब्जा, तथापि राठीयवैदिकयोर्मैथिलब्राह्मणानां गौड-
ब्राह्मणानां मिश्रणम्, वारेन्द्रेषु वैदिकमिश्रणं च दृश्यते, तस्मात् तेषां मिथो विवाहप्रतिषे-
धाचारस्य साम्प्रतं सत्त्वेऽपि परन्परप्राप्तत्वमिति न शक्यते वक्तुम् । तस्माद् नाय धर्म-
प्रमाणभूतसदाचारकुञ्चिं प्रवेष्टुमर्हति । एवं स्थिते सामानसम्मत्या मिथो विवाहस्तेषा-
मन्योन्यं भवितुमर्हति । पञ्चगौडानां पञ्चद्राविडानाञ्च तत्तद्भावेन परिचितानामन्योन्य-

विवाह शास्त्रविद्ध एव । देशद्वय एवानाचारभेदस्य तत्तद्देशप्रामाण्येनावारतया बौधायनस्मृतौ परिगणनान्, “इतर इतरस्मिन् कुर्वन् दुष्यती”ति तत्रैवाभिधानाच्च तेषामिथो विवाहस्य शास्त्रत एव प्रतिषेधप्राप्ते । पञ्चद्राविडानामवान्तरश्रेणीषु मिथो-विवाहस्तथा पञ्चगोडानामवान्तरश्रेणीषु मिथो विवाह शास्त्रसम्मतो नयेति प्रश्नश्चेत्, तत्रोच्यते—यासु श्रेणीषु सामान्यशास्त्रप्राप्ताविवाहाया विवाहो नास्ति, आहारजनित-पातित्यञ्च नोपज्ञानम्, नापि सङ्करापवाद, तेषा पञ्चद्राविडान्यतमत्वेन परिचितानामिथो विवाह स्वश्रेणीस्थविवाहयोग्यकन्या-वरयोरलाभे समाजसम्मत्या कर्तुं शक्यते, अन्यथा प्रजाविच्छेद प्रसज्येत । तथाविधकन्या-वरयोर्लाभे तु स्वश्रेण्यतिक्रमो न कर्तव्य, अन्यथा स्वश्रेणीस्थद्विकन्यानां विवाहाभाव प्रसज्येत ।

यद्यपि अवान्तरश्रेणीष्वपि विवाहनिषेध क्वचिदुपलभ्यते, तदपि अवान्तरश्रेणीषु वरकन्याऽलाभ एव बोध्यम् । तदानीन्तनावस्थाविपरिणैव प्राक्षणमहासम्मेलनीयापि व्यवस्था । सम्प्रति तु सामाजिकावस्थं सम्पद्यते—यद् दशविधप्राक्षणेपु गायत्री-वर्जनं तथा वर्णते, तदवान्तरश्रेणीमात्रविवाहे निश्चिते गायत्रीमात्रसारस्यापि प्राक्षणपात्रस्य दुर्लभत्वं भविष्यतीति शङ्का समुत्पन्ना । तस्मात्तादृशपात्राय स्वश्रेणीयाय कन्यादाने सर्वशास्त्रसम्मत पातित्य नक्षत्रक्षया निन्दार्थबादरूप सहाद्रिखण्डीयक्वचनमापाद्यापति-तायावान्तरश्रेणीरहिर्भूताय वर्याय कन्यादान श्रेय इति निष्कर्षः । न चात्र चिरन्तनाचारभङ्गो दोष, शास्त्रोक्तविधि निषेधपालनार्थत्वान् । वर्णान्तरपु तु—अव्युच्छिन्नसंस्काराणा क्षत्रियवैश्याना तादृशैरेव सवर्णै, उच्छिन्नसंस्काराणाश्च तादृशैरेव सवर्णै परस्पर विवाह, तत्रापि स्वश्रेणीस्थकन्यावरयोरलाभ स्वरचसमाजानुमतिश्चापेक्ष्य स्वसमानदोषगुणपुच्छत्वेन परिज्ञानश्चातुस्तद स्वावा-तरश्रेण्यतिक्रम कर्तुं शक्यते । एक-जातितया गूढत्वेन गणितानामपि जातीना वास्त्वं न गूढवर्णत्वम्, अवर्णानामपि तशान्त-भाजान् । असङ्कीर्णगूढाणामवान्तरश्रेणीविभागातिशयं प्रागुत्तरीत्या भवितुमर्हति । अनु-लोमसङ्करजाताना तादृशैरानुलोमसङ्करै प्रतिश्लोमसङ्कराणाश्च तादृशैरेव प्रतिश्लोमसङ्करै-विवाह प्रागुत्तरेण युज्यते, नतु सामान्यतया गूढजातानामवान्तरश्रेणीना विवाह सामान्यतया शास्त्रसम्मतः । पूर्वोपदिशितविशेषादरे तु शास्त्रप्रतिषेधो नास्ति । इत्ययमस्मरिसद्धान्तः ।

आतप्रतुष्टरेव्यवस्थिततया व्यवस्थितरूपेण सदाचारेण तुल्यत्व नास्ति, किन्तु सदाचारद्वेष्ये वा सदाचारविशेषविरुद्धत्पळे शास्त्रतो विरुद्धप्राप्तौ वा पञ्चतर-परिषदे आत्मतुष्टि प्रमाणम् । अत्र एव “श्रुति स्मृति सदाचार स्वस्य च त्रिय-मदमन” इति धमनिर्देश पूर्वपूर्वमापेक्षत्वमुच्चरोचरेषु प्रापयति ।

धर्मशास्त्रपरिवर्तनमपिकृत्य किञ्चिदुच्यते—धर्मज्ञसमयस्य प्रमाणत्वेना-
पस्तम्भेनानुशिष्टत्वात् हेमाद्रिप्रसुरानिबन्धसमाहृतादित्यपुराणादिवचनेषु तथा दर्श-
नाच्च परिवर्तनं कर्तुं शक्यत इत्येक पक्षः । तत्र को धर्मज्ञ इति जिज्ञासा प्राथमिकी ।

नहि धर्मविषयकज्ञानवानेव धर्मज्ञो भवति, नास्तिज्ञानमपि धर्मज्ञत्वप्रसङ्गात्,
धर्म खण्डयता तेषां धर्मज्ञानस्यावद्या-मुपेयत्वात् । न ह्यविदितधर्माणो धर्मं खण्डयितु-
मीशते । धर्मो धर्म इति चात्र वेदप्रणिहितो धर्म इत्येतान्मात्रं वा जानतामपि धर्मज्ञत्व-
प्रसङ्गात् । तस्माद् 'श्रद्धा वेद श्रद्धैव भवती' इत्यत्र विद्धातोरेव तत्समानार्थकज्ञाधातोरेष्य-
परोक्षज्ञानमर्थः । अत एव न्यायभाष्यकृतात्स्यायनमुनिशिरस्त्मातलक्षणे साक्षात्कृत-
धर्माण इति । येषां धर्मस्वरूपसाक्षात्कारः, त एव तत्राज्ञा, त एव धर्मज्ञा । न ह्याज्ञाना
समयस्य प्रामाण्यं भवितुमर्हति । नन्वतीन्द्रियस्य धर्मस्य कथमापरोक्ष्यम् ? इति चेत्, योग-
जसन्निष्ठेण तत्प्रत्यक्षमिति ब्रूमः । अत एवेतिहासपुराणादौ वर्णितं वेदव्यासादीनाम-
तीन्द्रियदर्शनादिकं सूत्रपादितं भवति ।

विधिवदधीताखिलश्रुतिस्मृतिपारम्पर्येण ब्राह्मणो वा धर्मज्ञः । श्रुतिर्हि शब्दात्मिका,
न वर्णसङ्केतरूपरत्नाविशेषात्मिका, या स्वयमेवेदानीं गृहीतोपानत्का अपि पश्यन्त
श्रुतिहमानिनो भवन्ति, न सा श्रुतिः, तस्या दृष्टिगम्यत्वात् । श्रुतिस्तु गुरुपरम्परान्मणे
शिष्टेष्वभिव्यज्यते, त एव मनुना 'ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेया श्रुतिः प्रत्यक्षदेतव' इत्य-
नेनोपदिष्टा । तथा च विधिवदनधीतश्रुतियोगजसन्निर्धानपि न धर्मज्ञः, किन्तु पूर्वो-
पदर्शिनो ब्राह्मण एव धर्मज्ञः । न चेदानीं कश्चिदेकोऽपि तथोपलभ्यते, यस्य समय
प्रमाणं स्यात् । यश्चादिबृहन्नादीयादित्यपुराणं परिवर्तनं दृष्टान्ततयोच्यते, तत्रा-
प्यस्ति विचारावसरः, । बृहन्नारदीयमादित्यमादिपुराणं वा न कस्यापि कर्मणः प्रवर्तकम्,
निर्वाकं हि केषाञ्चित् काम्यकर्मणाम्, केषाञ्चिच्च वैकल्पिकानाम् । किञ्चेतद्
व्याख्यानरूपं मन्वादिस्मृते, यत्र मनुबचनानामेव परस्परविरोधः परैरुदावयितु
शक्यते स्मृत्यन्तरेण, स्मृत्यन्तरविरोधो वा, तत्परिहाराय, यत्र स्मृतिवचनस्य तात्पर्या-
नवबोधमूलकोऽनाचारः प्रचलितः, सन्निराकरणाय यथायथं तद् व्याख्यानम् । अत एव
"इमान् धर्मान् कलियुगे वज्र्यानाहुर्मनीषिणः" इति च । "एतानि लोकाशुप्त्यर्थं कलेरादौ
महात्मभिः । निवर्तितानि कर्माणि व्यवस्थापूर्वकं सुपैः" । इति यथा च कलिवर्ज्यप्रकर-
णस्यैव रूपतैव तथान्यत्र प्रपञ्चितम् । तत्र च सर्वस्यैवं मन्वादिस्मृतिव्याख्यानरूपत्वं
कलिवर्ज्यप्रकरणस्य, न तु तस्य परिवर्तनरूपत्वं कथमपि युज्यते तदन्यथाकरणे
प्रत्यवायश्चेति मन्मदे इति—

तर्करञ्जोपाधिक—

श्रीपञ्चाननभट्टाचार्यस्यायं लेखः ।

धर्मप्रदीपस्य विषयानुक्रमणिका

प्रमाणप्रकाशः ।

विषय	पृष्ठ संख्या	विषय	पृष्ठ संख्या
धर्मप्रमाणव्यवस्था	१	धर्मस्वरूपम्	२४
मीमांसागृह्यसूत्र-निबन्धप्रामाण्यम्	२	धर्मपरिवर्तनपूर्वपक्षः	२५
प्रमाणसंग्रहः	३	धर्मपरिवर्तनायोग इति सिद्धान्तः	३२
युक्तीनां धर्मं स्वतन्त्रतानिरासः	४	महाभारतगतश्वेतकेतूपारुष्यानम्	३६
” तत्र तन्त्रवार्तिकम्	५	कलिवज्यप्रकरणस्य पर्युदासत्वम्	३८
” तत्र शाकरभान्यादिसंग्रहः	६	कलिवज्यप्रकरणविचारः	३६
” लोकपरिस्थित्यमूलता	७	कलिवज्यप्रकरणे मांसमीमांसा	४०
सर्वसाम्यवादे महाभारतवचनानि	८	कलिवज्यप्रकरणपरीक्षा	४२
राजनीती धर्मसम्बन्धः	११	धर्मज्ञानां धर्मपरिवर्तकत्वराज्ञा	४७
कथं राजा कालस्य कारणम्	१६	कलिवज्यप्रकरणसंग्रहः	५०
प्राज्ञणभागस्यापि वेदत्वम्	१७	कलिवज्यप्रकरणसमालोचनम्	५३
वैद्व्याद्यागमानां वेदतुल्यतानिरासः	१६	कलिवज्यप्रकरणप्रतिषेधत्वम्	५७
मनुस्मृतिप्राबल्यपरीक्षा	२०	ऐतिहासिकदृष्ट्या स्मृत्यर्थायोगः	५६
धर्माधर्मपरिवर्तनवादपरीक्षा	२२	प्रमाणविचारोपसंहारः	६०

जातितत्त्वप्रकाशः ।

बलात्कारेण मतान्तरप्रवर्तनपरिहारो- पायसत्त्वम्	६३	जातिविभागस्यानादित्वायां प्रमाणम्	७२
सर्वेषां संप्रदायानां धर्म एकमस्यम्	६४	जातिभेदस्य वैमत्यनिदानता	७३
जातिपरिवर्तनायोगः	६५	जातिभेदस्य स्वाभाधिकृता	७४
जातिभेदस्य संप्रदनाविरोधित्वम्	६६	जातिभेदस्यास्वाभाषिकताशङ्का	७५
विधामित्रादितृष्टान्तपरीक्षा	६८	जातिभेदास्वाभाषित्तानिरासः	७६
वाच्यपरिवर्तनायोगः	६९	प्रवरमध्ये क्षत्रियसत्त्वनिरासः	७७
जातिविभागस्याधुनातन्त्वनिरासः	७०	प्रवराणां गोत्रापत्यताऽभावः	७८
		जातिगुणशुद्धत्वराज्ञासंग्रहः	७९

विषय	पृष्ठ संख्या	विषय	पृष्ठ संख्या
जातेर्गुणकृतस्वच्छोपसंहार	१०१	अन्त्यजाना श्रुतिस्मृत्याख्यत्वम्	१४५
जातेर्गुणकृतत्व एव गीता	१०६	अस्मृश्यनायामायुर्वेद	१४६
पुरुषसुक्तानादिता	१०७	अस्मृश्यताया शि पशास्त्राणि	१४६
पुरुषमूक्तस्यक्त्वं प्रमाणम्	१०८	कलौ स्पर्शदोषाभावशङ्का	१५०
जात्यनादिताया ब्राह्मणवाक्यानि	१०९	षण्डालस्पर्शे पराशरमतम्	१५२
जात्यनादिताया भविष्यपुराणम्	११०	चलावपि चण्डालस्पर्शदोषता	१५३
जात्यनादिताया स्मृतिवाक्यानि	११४	नगरऽप्यस्मृश्यता	१५५
जात्यनादिताया महाभारतत्रयनानि	११६	अस्मृश्यताया वैद्यनाथदीक्षिता	१५५
जातिब्राह्मण्ये आनुशासनि कथनानि	११९	अन्त्यजस्पर्शे स्नानम्	१५७
जातिस्वाभाविकताया भगवद्गीता	१२१	अन्त्यजस्पर्शे स्मृतिवाक्यानि	१५८
जातिभेदे वैराग्यसागम	१२३	पतिनाना पूजकस्य	१५७
देवालयप्रवेशे कामिकागम	१२५	अन्त्यजाना रामाप्रवेशचर्चा	१५९
देवालयप्रवेशे वैराग्यसागम	१२६	अन्त्यजाना धूपोदकव्यवहारे शूल-	
देवालयप्रवेशे वैरलीयतन्त्राणि	१२९	पाणि	१८१
देवालयप्रवेशे शैवागमा	१३७	अन्त्यजाना धूपोदकव्यवहारे स्मृति-	
देवालयप्रवेशे शिल्पशास्त्रम्	१३८	वाक्यानि	१८३
आपदि देवालयत्रिम्याना रक्षणप्रकार	१३९	अन्त्यजाना धूपोदकव्यवहारे षतुर्वस्त-	
अन्त्यजाना देवदर्शनव्यवस्था	१४०	धूपव्यवहार्यता	१८४
देवालयप्रवेशे आगमविरोध	१४१	कलावपि चातुर्गण्यसत्त्वम्	१८५
अस्मृश्यताया युगादिमानानि	१४३	जातितत्त्वोपसंहार	१८६

शुद्धितत्त्वप्रकाशः ।

प्रात्यस्वरूपे प्रमाणसंग्रह	१८६	पतिपरावर्तनपरीक्षा	२०३
प्रात्यस्वरूपे गृह्यसूत्रभाष्याणि	१९०	षण्डाल-स्तेच्छवैषम्यम्	२०५
प्रात्यस्वरूपे व्यवस्था	१९१	पतिपरावर्तनावश्यकतापक्ष	२०८
पतिपरावर्तनव्यवस्था	१९४	पतिपरावर्तनेदेव्यस्मृतिवचनानि	२११
पतिपरावर्तनव्यवस्था	१९५	दव्यस्मृतिमौल्य	२१३
पतिपरावर्तनव्यवस्था	१९८	डाक्टरकुर्तुकोटिभ्यवस्था	२१६
पतिपरावर्तनव्यवस्था	१९९	डाक्टरकुर्तुकोटिभ्यवस्थापानि	२२३

विषय	पृष्ठ संख्या	विषय	पृष्ठ संख्या
पतितोद्धारप्रकारः	२२४	पतितपरावर्तननिष्कर्षः	२२८
प्रायश्चित्तायोग्यानां तान्त्रिकदीक्षा	२२५	पतितपरावर्तने प्राज्ञणसंमेलनव्यवस्था	२२६
पतिवपरावर्तने शूलपाणिः	२२६	पतितपरावर्तने धर्माचार्याणां व्यवस्था	२३०

विवाहप्रकाशः ।

विधवाविवाहोऽद्विजानाम्	२३२	अष्टविधविवाहाः	२५८
विधवाविवाहप्रमाणपरीक्षा	२३३	प्रौढाविवाहे मनुः	२५६
विधवाविवाहनिषेधः	२३४	असवर्णाविवाहः	२६१
नष्टे मृते इति वाक्यपरीक्षा	२३५	विवाहेऽवान्तरविभाग-परिपालनानौ-	
नष्टे मृते इत्यत्र कृष्णामट्टी	२३७	चित्यव्यवस्थापत्रम्	२६२
युगान्तराविषय इतिपाठः	२३८	उत्तव्यवस्थापत्रसमालोचनम्	२७१
विधवाविवाहे कृष्णामट्टी	२३६	स्कन्दपुराणातुसारेण तदावश्यकता-	
नष्टे मृत इत्यत्र विद्वन्मनोहरा	२४०	समर्थनम्	२७२
नष्टे मृत इति वाक्यपरीक्षा	२४२	चतुर्थीकर्मणो विवाहानंशत्वम्	२७४
विधवाविवाहोपसंहारः	२४३	वधुप्रवेशदिनानि	२७६
शुद्धविवाहपरीक्षा	२४४	षष्ठ्यं कर्मणि गृह्यसूत्राणि	२७७
प्रौढाविवाहपरीक्षा	२४५	द्विसहस्रेण विवाहसिद्धिः	२७८
दशमे घयस्वेव विवाहयोग्यता	२५७		

धर्मप्रदीपः

(प्रमाण प्रकाशः)

“चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः” इति सूत्रयन् जैमिनिर्धर्मं वेद एव प्रमाणम् । स च विधि-मन्त्रार्थवाटरूपः । अयमस्तु निषेधगम्यइति षोडशति । स च वेदोऽपरोक्ष इव परोक्षोऽपि धर्मप्रमाणम् । परोक्षवेदानु-
मापकास्तु स्मृति-पुराणेतिहास-सदाचारात्मतुष्टयः । तत्र पुराणेतिहा-
सयोरपि विध्यंशानां स्मृतावेवान्तर्भावः । उपाख्यानांशास्तु अर्थवाद-
ताविधया तदुपकारकाः, प्रत्यक्षस्मृतिविरोधेन ते प्रमाणतामर्हन्ति,
यथा वैदिका अप्यर्थवादा विशदवैदिकविधिविरोधे । अत एव हेतु-
मग्निगदाधिकरणेऽर्थवादवशाद् दूर्वापिठरादीनामपि होमसाधनत्वं
नास्तीति षोडशति । “द्रव्य संस्कार-कर्मस्तु परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवादः
स्यादि”ति न्यायोऽप्यत्रैवानुकूलः ; अन्यथा हि—“आपो वै
शान्ताः” इत्यर्थवादस्य साक्षात् जलस्तावकस्याचकार्यवादत्वं
नोपपद्येत ।

तथाच श्रुतिः प्रयत्नं प्रमाणम्, स्मृतितस्ततो दुर्बला, उपाख्यानांशाः
पौराणिकास्ततो दुर्बलाः, सदाचारः स्मृतिततो दुर्बलः, आत्मतुष्टिरपि
स्मृतिततो दुर्बला सदाचारसमकक्षया, पुराणानामपि स्मृतित्वेनैव
प्रामाण्ये स्मृत्यधिकरणे तद्विचारः, आत्मतुष्टेरपि सदाचारत्वेन
प्रामाण्ये तदधिकरणे तद्विचारश्च कारणम् । इदमेवाभिप्रेत्योक्त-
मङ्गिरसा—

“श्रुति-स्मृति-पुराणानां विरोधो यत्र दृश्यते

तत्र श्रुतिः प्रधानं स्यात् तयोर्द्वेषे स्मृतिः परा ।” इति ।
धर्मज्ञसप्रयोऽपि धर्मं प्रमाणमिति आपस्तम्बधर्मसूत्रे वर्णयते । स च
स्मृति-पुराणेतिहास-सदाचारात्मतुष्टिमूल एव प्रमाणम् ।

मीमांसा तु—“धर्मे प्रमीयमाणे तु वेदेन करणात्मना ।

इतिकर्तव्यताभागं मीमांसा प्ररयिष्यति ॥

इति वार्तिकात् वेदोपकारकतयैव धर्मं प्रमाणम्, इति मीमांसानु-
सारिणो निबन्धकाराणां व्यवस्थाविरोधा अपि धर्मं प्रमाणम् ।

गृह्यसूत्राणि तु मन्वादिप्रणीतस्यैव संस्कारकलापस्य
तत्तच्छाखागतमन्त्रविनियोगद्वारा धर्मनिर्णयप्रयोजकत्वात् स्मृ-
तितो दुर्बलानि ।

“मन्वादयः प्रयोक्तारो धर्मशास्त्रस्य कीर्तिताः ।

तत्प्रयुक्तप्रयोक्तारो गृह्यकाराः स्वमन्त्रतः ।”

इति देवलवचनात् । तथाच गृह्यसूत्राणामपि निबन्धविध-
यैव प्रामाण्यमिति फलति ।

मीमांसाया न्यायरूपत्वेऽपि श्रुत्यनुगृहीतत्वेनैव धर्मं प्रामा-
ण्यम्, नतु स्वत इति पुरुषबुद्धिरपि स्वतन्त्रा धर्मं प्रमाणमिति वादो
न विकल्पसहः । अत्रानुसन्धेयानि प्रमाणवचनानि—

जैमिनः—“चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः ।”

गौतमः—“यतो भृगुदयनिःश्रेयसाधिगमस्त धर्मः ।”

देश जाति कुलधर्मा आम्नायैरविरुद्धाः प्रमाणम् ।

याज्ञवल्क्यः—“पुराण-न्याय-मीमांसा-धर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।

वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥”

भृगुः—“यः कश्चित् कस्यचिद् धर्मो मनुना परिकीर्तितः ।

स सर्वोऽभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि सः ॥”

मरीचः—“दुर्बोधा वैदिकाः शब्दाः प्रकीर्णत्वाच्च येऽखिलाः ।

तर्कैस्त एव स्पष्टार्थाः स्मृतितन्त्रे प्रतिष्ठिताः ॥”

मनुः—“योऽवमन्येत ते तूभे हेतुशास्त्रभयाद् नराः ।

स साधुभिर्बहिष्कार्यो नास्तिको वेदनिन्दकः ।

सद्भिर्नराचरितं यत् स्यात् धार्मिकैश्च द्विजातिभिः ।

तद्देश-कुल-जातीनामविरुद्धं प्रकल्पयेत् ॥”

यमः—“एतैर्षानि प्रणीतानि धर्मशास्त्राणि वै पुरा ।

तान्येतानि प्रमाणानि न हन्तव्यानि हेतुभिः ॥

यस्तानि हेतुभिर्हन्यात् सोऽन्धे तमसि मज्जति ।”

विष्णुः—“पुराणं मानवो धर्मः साङ्गो वेदश्चिकित्सितम् ।

आज्ञासिद्धानि चत्वारि न हन्तव्यानि हेतुभिः ॥”

मनुः—“श्रुतिद्वैधं तु यत्र स्यात् तत्र धर्माद्युभौ स्मृतौ ।

उभावपि हि तौ धर्मौ सम्पद्युक्तौ मनोपिभिः ॥”

गौतमः—“तुल्यबलविरोधे विकल्पः ।”

लोकाक्षिः—“श्रुति-स्मृत्योर्विरोधे तु श्रुतिरेव बलीयसी ।

अविरोधे सदा कार्यस्मार्तं वैदिकवत्सदा ॥”

वसिष्ठः—“श्रुति-स्मृतिविहितो धर्मः, तदभावे शिष्टाचारः
प्रमाणम् ।

स्मृतेर्वेदविरोधेन परित्यागो यथा भवेत् ।

तथैव लौकिकं वाक्यं स्मृतिवाधात् परित्यजेत् ॥”

अङ्गिराः—“यत्पूर्वं मनुना प्रोक्तं धर्मशास्त्रमनुत्तमम् ।

नहि तत्समतिक्रम्य चर्चनं हितमात्मनः ।”

पृहस्पतिः—“विदाङ्गुपनिषद्दत्वात्प्राधान्यं वै मनोः स्मृतम् ।

मन्यर्थविपरोता तु या स्मृतिः सा न शस्यते ॥

“देश-जाति-कुलानां च ये धर्मास्तत्प्रवर्तिताः ।

तथैव ते पालनीयाः प्रक्षुम्भ्यन्त्यन्यथा प्रजाः ॥

तस्माद्विरोधे धर्मस्य निश्चित्य गुरुलाघवम् ।

यतो भूयस्ततो विद्यात् कुर्याद्धर्मविनिर्णयम् ॥”

पराशरः—“कृते तु मानवा धर्मास्त्रोतायां गौतमाः स्मृताः ।

द्वापरे शाङ्ख-लिखिताः कलौ पाराशराः स्मृताः ।”

बृहत्पराशरः—“युगेषु त्रिषु ये प्रोक्ताः धर्मा मन्वादिभिर्मुने ।

शक्यन्ते नैव ते कर्तुं षण्णाराश्रमवासिधिः ।
 मन्वर्थश्च स धर्माणां कृतादित्रियुगेष्वभूत् ।
 धर्मं तु त्रियुगाचारं न शक्यं तु कलौ युगे ॥
 मनुष्यां याज्ञवल्क्यश्च वसिष्ठः प्राह निष्कृतिम् ।
 सा कृतादिषु षण्णानां सति धर्मे चतुष्पदे ।
 कृते तु मानवा धर्माः श्रेतायां गौतमस्य तु ।
 द्वापरे शाह्व-लिखिताः कलौ पाराशराः स्मृताः ॥”

देवलः—“येषु देशेषु ये देवा येषु देशेषु ये द्विजाः ।

येषु देशेषु यत्तोगम् , या च तत्रैव मृत्तिका ।

येषु स्थानेषु यच्छौचम् धर्माचाराश्च पादशाः ।

तत्र तन्नावमन्येत धर्मस्तत्रैव तादृशः ।

यस्मिन् देशे पुरे ग्रामे त्रैविद्ये नगरेऽपि वा ।

यो यत्र विहितो धर्मः तं धर्मं न विचारयेत् ॥”—इति ।

एतैर्हि वचनैर्वेदार्थास्तर्करैव स्पष्टार्थाः, वेदार्थस्य हेतुभिर-
 प्रतिहन्तव्यत्वं चेति वेदार्थं युक्तीनामुपयोगः प्रतिपादितः । स
 चोपयोगो वेदार्थरक्षणार्थ एव युज्यते, न तद्विरोधार्थ इति धर्मेऽपि
 श्रुतिस्तद्विरोधितर्कोपकरणैव प्रमाणमिति सिद्धम् ।

एतेन—सांप्रतिकानां धर्मेऽपि स्वतन्त्रैव युक्तिः प्रमाणम् ,
 तद्विद्ध्वा श्रुतिरेवाप्रमाणमिति वादः—परास्तः । युक्तिर्हि नामा-
 नुमानम्—अनु पदचात् जायमानं ज्ञानमेवेति प्रत्यक्षादिप्रमाणा-
 न्तरमपेक्ष्यैवात्मानं लभते । याग-स्वर्गयोस्तु यागो यद्यपि प्रत्यक्षः,
 तथापि स्वर्गस्तत्साधनत्वं वा यागस्य न प्रत्यक्षम्, इति यागादीनां
 धर्मत्वं न प्रत्यक्षेण, तन्मूलेनानुमानेन वा गृह्यते, इति श्रुतिरेव तत्र
 प्रमाणम् । व्यक्तं चैतत् श्लोकवार्तिके प्रत्यक्षसूत्रे । तथा—

“प्रत्यक्षेण गृहीत्वा च लिङ्गाद्यन्यतमं ध्रुवम् ।

प्रवृत्तिरनुमानादेर्न च धर्मेऽस्ति तद्व्ययम् ॥

“धर्मस्य नोपमेयत्वमसाधारणवद् भवेत् ।”
 “अधर्मे धर्मरूपे वा ह्यविभक्ते फलं प्रति ।
 किमप्यस्तोति विज्ञानं नराणां कोपयुज्यते ?
 किन्तु पागादितो दुःखं हिंसादेः किं सुखोद्भवः ।
 स्वर्ग-पुत्रादिभेदश्च कीदृशात् कर्मभेदतः ।
 इति याचद्विज्ञानं तावद् नैव प्रपद्यते ॥”
 “नहि हिंसाद्यनुष्ठाने तदानीं दोषदर्शनम् ।
 पाद्ये तु विचिकित्सा तु शास्त्रादेवोपजायते ॥
 हिंस्यमानस्य दुःखित्वं दृश्यते चेत्, न तावता ।
 कर्तुर्दुःखानुमानं स्यात् तदानीं तद्विपर्ययः ॥
 विपयोऽस्याः फलं यादृक् प्रेत्य कर्तुस्तथाविधम् ।
 हिंसा क्रियाविशेषत्वात् सूते शास्त्रोक्तदानवत् ।
 य एवमाह, तस्यापि गुरुस्त्रीगमनादिभिः ।
 सुरापानादिभिश्चापि विपक्षैर्ब्यभिचारिता ।”
 “विहितप्रतिपिद्धत्वे मुक्त्वाऽन्यद् न च कारणम् ।
 अनुग्रहाच्च धर्मत्वं पीडातश्चाप्यधर्मताम् ।
 धदतो जप-सीष्वादिपानादौ नोभयं भवेत् ।
 क्रोशता हृदयेनापि गुरुदाराभिगामिनाम् ।
 भूयान् धर्मः प्रसज्येत भूयसी ह्युपकारिता ।
 अनुमानप्रधानस्य प्रतिपेधानपेक्षिणः ।
 हृदयक्रोशनं कस्मात् दृष्टं पीडापश्यतः ।
 एवमादायशास्त्रज्ञो म्लेच्छो नोद्विजते क्वचित् ।
 तस्य नायर्मयोगः स्यात् पूर्वोक्ता यदि कल्पना ।
 तस्मादनुग्रहं पीडां तदभावमपास्य च ।
 धर्माधर्माधिभिर्नित्यं मृग्यौ विधि-निषेधकौ ।
 “सुरापानादिभिः शूद्रः किं याति नरकं कृतैः ।

वैश्यस्तोमेन वा किं स्यात् विप्र-राजन्ययोः फलम् ।

पञ्चम्यामिष्टिकरणाद् मध्याह्ने चाग्निहोत्रतः ।

तस्माद् यथादृशं कर्म यत्कलोत्पत्तिशक्तिकम् ।

शास्त्रेण गम्यते यस्य तादृक् तस्यैव तद् फलम् ।” इति ।

तदिदं सिद्धम्—यद् न केवलयुक्तिवादाबलम्वनेन धर्माधर्म-

निर्णयः कर्तुं शक्यते । व्यक्तं चैतत् शांकरभाष्येऽपि । तदुक्तम्—

“नचातीन्द्रियानर्थान् श्रुतिमन्तरेण कश्चिदुपलभत इति शक्यं

संभावयितुम्; निमित्ताभावात् । शक्यं कपिलादीनां सिद्धाना-

मप्रतिहतज्ञानत्वादिति चेत्, न, सिद्धेरपि सापेक्षत्वात् । धर्मानु-

ष्ठानापेक्षा हि सिद्धिः । सच धर्मश्चोदनालक्षण इति । यत्तु “यस्त-

कैंगानुसन्दपत्ते स धर्मं वेद नेतरः” इति मनुवचनम्, तत् सन्दि-

ग्धानां वेदवाक्यानामर्थनिर्णये सन्न्यापानामप्यनुग्राहकत्वमेव प्रति-

पादयति, नतु स्वतस्तर्कस्य धर्मे प्रामाण्यमपि । अत एव हि मीमांसा-

शास्त्रं सप्रयोजनम् । तथाच मीमांसानुगृहीतवेदार्थधर्मतायामेवो-

क्तवचनस्य तात्पर्यम्, इति तदनुसारेणाधुनातनानां धर्मे युक्ति-

प्राधान्यव्यवस्थापनं न संभवदुक्तिकम् ।

एतेन—“प्रत्यक्षमनुमानं च शास्त्रं च विविधागमम् । अयं

सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता । आर्षे धर्मोपदेशं च वेद-

शास्त्राविरोधिना । यस्तकैंगानुसन्वत्ते स धर्मं वेद नेतरः ।” इति

वचने अपि व्याख्याते ।

धर्मं स्वतन्त्रा युक्तिर्न प्रमाणमिति “तर्काप्रतिष्ठानादि”ति

सूत्रे श्रीभाष्यादावपि निरूपितम्, इति सर्वेषामपि दार्शनिकाना-

मत्रैकमत्यमेव ।

उक्तं च कुसुमाञ्जलौ—“मन्यादीनामप्यनीन्द्रियार्थदर्शने

न प्रमाणम् । एतेन—कपिलादयोऽपि—व्याख्याताः । नच कर्म—

योगयोर्द्विसापनत्वं कश्चिदुपलभ्यते, भाषनासाध्यो वा । न चास्य कर्म-

णः कलमनुभवामीति कश्चित् प्रतिसन्वत्ते” इति । अभ्युपगतेऽपि श्रुति-स्मृति-पुराणेतिहासादीनां चतुर्दशानामष्टादशानां वा विद्या-स्थानानां बहूनां प्रामाण्ये सर्वेषामेकश्रुतिभूतत्वैव प्रामाण्याद् न भारतीयानां मते धर्मप्रमाणानियमकल्पनाद्यसरः ।

अस्मिन् प्रसङ्गे कुमारिलपादानां हेतुदर्शनाधिकरणगतानां वाक्यानामपि संग्रहो महत् उपकाराय स्यात्, इति तान्यपि सांप्रतं संगृह्यन्ते । तानि तथा—

शाक्यादयश्च सर्वत्र कुर्वाणा धर्मदेशनाम् ।
हेतुजालविनिर्मुक्तां न कदाचन कुर्वते ॥
नच तैर्धेदमूलत्व मुच्यते गौतमादिषु ।
हेतवश्चाभिधीयन्ते ये धर्मा दूरतः स्थिताः ॥
एत एव च ते येषां बाह्यमात्रेणापि नार्चनम् ।
पाखण्डिनो विकर्मस्था हेतुकाश्चैत एव हि ॥

एतदीया एव ग्रन्था मन्वादिभिः परिहार्यत्वेनोक्ताः—

या वेदवाक्याः स्मृतयो याश्च काश्चित् कुदृष्टयः ।

सर्वास्ता निष्फलाः प्रोक्तास्तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः ।” इति ।

तदिदं सिद्धम्—वैदिकधर्मप्रचारार्थमेव येषां प्रवृत्तिः, तेषां धर्मे युक्तैः प्राधान्यं वा न वेति विप्रतिपत्तिरेव नावसरति; केवलयुक्ति-गोचरत्वस्यैवानङ्गीकारात् । सति वैधर्मसत्येव संशयबीजे धर्मे युक्ति-प्राधान्यचर्चा—अहं चेतनो वा नवेत्यादिचर्चासमानैव स्यादिति नास्यां चर्चायां कोऽपि चेतनः प्रवर्तेत ।

यदि युक्तीनां धर्मे उपयोगमात्रं मत्वा कस्य प्राबल्यमिति सन्दि-
ह्येत, तर्हि तु नास्माकमपि विप्रतिपत्तिः । वयमपि मीमांसादीनां
युक्तिरूपाणामुपयोगमात्रे न विमन्यामहे । तदुक्तम्—“इतिकर्तव्यता-
भागं मीमांसा पूरयिष्यती”ति ।

नहि लोकपरिस्थितिमनुसृत्य धर्मशान्त्राणां प्रवृत्तिः, किन्तु केवलानामर्थशास्त्राणाम् । अर्थशास्त्राण्यपि—“अर्थशास्त्राद्वि बल-वद्धर्मशास्त्रमिति स्थितिः” इति वचनाद् न धर्मशास्त्रविरोधे प्रमाणतामर्हन्तीति हि सर्वेऽपि स्मर्तारः, न केवलं स्मर्तार एव, किन्तु अर्थशास्त्रप्रणेतारः कौटिल्य-नीतिवाक्यामृत-कामन्दकोयनोति-सारादिकर्तारोऽपि मन्यन्ते ।

ये किल साम्यवादादय इदानीन्तनैः सर्वत्र प्रचार्यतया मन्यन्ते, तेऽपि धर्मप्राधान्यपक्षमवलम्ब्यैवात्मानं लभेरन्, न तु धर्मशास्त्र-विरोधपक्षम् ।

सर्वसाम्यवादमधिकृत्य महाभारते शान्तिपर्वणि राजोत्पत्ति-प्रकरण एवमात्मनायते ।

युधिष्ठिरः—

“य एष राजराजेति शब्दश्चरति भारत ।
 कथमेष समुत्पन्नस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥
 तुल्यपाणि-भुज-प्रायस्तुल्ययुद्धीन्द्रिपात्मकः ।
 तुल्यदुःख-सुखात्मा च तुल्यदृष्टि-शिरोधरः ॥
 तुल्यशुक्रास्त्रिमज्जा च तुल्यमांसासृगेव च ।
 निश्वासोच्छ्वासोतुल्यश्च तुल्यप्राण-शरीरवान् ।
 समानजन्ममरणः समस्तैर्गुणैर्नृणाम् ।
 विशिष्टयुद्धोन् शूराश्च कथमेकोऽवितिष्ठति ॥
 कथमेको महीं कृत्स्नां शूर-वीरार्यसंकुलाम् ।
 रक्षत्यपि च लोकोऽस्य प्रसादमभिवाञ्छति ॥
 एकस्य तु प्रसादेन कृत्स्नो लोकः प्रसोदति ।
 व्याकुले व्याकुलः सर्वो भवतीति विनिश्चयः ॥
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं त्वत्तो हि भारतवर्षिन ।
 सर्वं तन्मे पथातत्त्वं प्रब्रूहि यदतां पर ॥

नैतत् कारणमस्यल्पं भविष्यति विशांपते ।
यदेकस्मिन् जगत्सर्वं देववद् याति सन्नतिम् ॥

भोष्मः—

नियतस्त्वं नरश्रेष्ठ शृणु सर्वमशेषतः ।
यथा राज्यं समुत्पन्नमादौ कृतयुगेऽभवत् ॥
नैव राज्यं न राजासौद् न दण्डो न च दाण्डिकः ।
धर्मेणैव प्रजाः सर्वा रक्षन्ति स्म परस्परम् ॥
पालयानास्तथाऽन्योन्यं नरा धर्मेण भारत ।
दैन्यं परमुपाजग्मुस्ततस्तान् मोह आविशत् ॥
ते मोहवशमापन्ना मनुजा मनुजर्षभ ।
प्रतिपत्तिविमोहाच्च धर्मस्तेषामनीनशत् ॥
नष्टायां प्रतिपत्तौ च मोहवश्यास्तदा नराः ।
लोभस्य वशमापन्नाः सर्वे भारतसत्तम ॥
अप्राप्तस्याभिमर्शान्तु कुर्वन्तो मनुजास्ततः ।
कामो नामापरस्तत्र प्रत्यपद्यत धै प्रभो ॥
तांस्तु कामवशं प्राप्तान् रागो नामाभिसंस्पृशत् ।
रक्ताश्च नाम्यजानन्त कार्याकार्यं युधिष्ठिर ॥
जगम्यागमनं चैव याच्यावाच्यं तथैव च ।
भक्ष्याभक्ष्यं च राजेन्द्र दोषादोषं च नालजन् ॥
विष्णुते नरलोकेऽस्मिस्ततो ब्रह्म ननाश ह ।
नाशाच्च ब्रह्मणो राजन् धर्मो नाशमथागमत् ॥
नष्टे ब्रह्मणि धर्मं च देवास्त्रासमथागमन् ।
ते धस्ता नरशार्दूल ब्रह्माणं शरणं ययुः ॥
ब्रह्मणस्तु प्रणाशेन धर्मो व्यनशदीश्वर ।
ततस्तु समतां प्राप्ता मर्त्यैस्त्रिभुवनेश्वर ॥
अथ देवास्समागम्य विष्णुमूचुः प्रजापतिम् ।

एको योऽर्हति मर्त्येभ्यः श्रेष्ठं तं वै समादिश ॥
 ततः सञ्चिन्त्य भगवान् देवो नारायणः प्रभुः ।
 तैजसं वै विरजसं सोऽसृजत् मानसं सुतम् ॥
 विरजास्तु महाभागः प्रभुत्वं भुवि नैच्छत ।
 न्यासापैवाभवद् बुद्धिः प्रणीता तस्य पाण्डव ॥
 कीर्तिमांस्तस्य पुत्रोऽभूत् सोऽपि मर्त्याधिकोऽभवत् ।
 कर्दमस्तस्य पुत्रोऽभूत् सोऽप्यतप्यद् महत्तपः ॥
 प्रजापतेः कर्दमस्य अनङ्गो नाम वीर्यवान् ।
 प्रजानां रक्षिता सायुर्दण्डनीतिविशारदः ॥
 अनङ्गपुत्रोऽतिबलो नीतिमानभिगम्य च ।
 अभिपेदे महाराज्यमथेन्द्रियवशोऽभवत् ॥
 प्राप्य नारीं महाभागां रूपिणीं काममोहितः ।
 प्रख्याता त्रिषु लोकेषु या सा येनमजीजनत् ॥
 मन्त्रपूतैः कुशैर्जघ्नुर् ऋषयो ब्रह्मवादिनः ॥ इति ॥

एतैर्हि वचनैरिदमवगम्यते—यत् भारतवर्षमिदं कदाचन
 विना राजानं विना दण्डं विना च शिक्षकं स्वयं प्रजाभिरेव धर्म-
 परतन्त्रतामेवात्मनः परमस्यं मन्वानाभिः परिपाल्यमानमासीत्,
 यदा देवा अपि सर्वासां प्रजानां भूतिमेवान्वकाङ्क्षन् । यदा तु
 परस्परं परिपाल्यमानानां प्रजानां काम-कोध-लोभादिपारयश्यम्,
 धर्मस्यापि नियन्त्रणे प्रवृत्तिश्चोदपद्यत, समतां च प्राप्तुमभिलपन्ति
 स्म देवैरपि सर्वाः प्रजाः, तदा भीतभीताः सर्व एव देवा राज्ञः कस्य-
 चन नियन्तुः श्रय्यान्वीक्षिकी-वार्तानदीप्णास्य धर्मरक्षैरुदीक्षस्य
 सर्जतार्थं ब्रह्माणं शरणं ययुः, यतः सर्वसाम्यवादोऽयं देवैरपि विप-
 ल्लयेऽमन्यत, इदानींतनास्तु स एव नाम भारतीयानामुन्नतय इति
 केचन नेतारो मन्यन्ते ।

सर्वसाम्यवादोऽयं न केवलमगम्यागमनादिव्यवस्थावारा जाति-

व्यवस्थाम्, किन्तु तत्तत्कुलमात्रविश्रान्तयनाधिकारं स्वस्रध्दाश-
कल्याणनुसारं स्वधर्मानुष्ठानसमादरं च दूरीकरोति, इति व्यवस्था-
पकसभायां सांप्रतिक्रियामसवर्णाधिवाहनियमनप्रस्तावः, कुलान्तरं
गतानामपि स्त्रीणां निवृत्तपितृगोत्राणामपि पितृधनाधिकारनियम-
नप्रस्तावश्च मार्गान्तरेण नामान्तरेण वा साम्यवादमेवाङ्कुरयतः ।

जातिसङ्करो हि—

“सङ्करस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ।” इति भगवान्
मन्यते सर्वप्रजोपघातयेति, ‘भगवान्दास’स्तु—स एव नूनं सर्वासां
प्रजानां समुन्नतय इति ॥

राजनीतिप्रकरणं हि शान्तिपर्यराजोत्पत्तिप्रकरणगतम्—

“अर्थशास्त्राद्धि यलघद् धर्मशास्त्रमिति स्थितिः ।”

इति नीतिमनुसरन्त्येव राजनीतिः सुखोदका, न तु तद्वपरी-
तेति गमयति । वेनः स्वशासनायसरे मनुक्तरीत्या पट्टनधर्मान्
शास्त्रमप्युल्लङ्घ्य स्वसङ्कल्पमात्रेण नियमयन् महतीं विपत्तिमभज-
दिति महाभारतवाक्यमेवाश्रोद्धृतं प्रमाणयति ॥

विश्वसिमः—धर्मभूमिप्रथां भारतवर्षस्य महर्षिर्वर्षसुरक्षितो
धर्मः, धर्मैकजीवितो भगवांश्च—धर्मो रक्षति रक्षितः”

“यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ।”

इति वचनानुसारं सुरक्षिष्यतः । अर्थशास्त्रं हि राजनीतिं सर्वा-
त्मना धर्मानुधन्विनीमेव श्रेयसे प्रतिपादयति । तथाहि—

स्वाम्यमात्य-राष्ट्र-दुर्ग-कोश-यल-सुहृद्भिस्सप्तभिरङ्गैः परस्पर-
रोपकारिभ्यो राज्यं नाम परिशूर्यते । तत्र स्वामी, जमात्यम्,
राष्ट्रम्, दुर्गम्, कोशः, सेना च प्रसिद्धानि । सुहृदस्तु—

“नृपस्य ते हि सुहृदस्त एव गुरवो मताः ।

य एनमुत्पथगतं धारयन्त्यनिवारिताः ॥

सज्जमानमपार्थेषु सुहृदो वारयन्ति ये ।
सत्यं तेनैव सुहृदो गुरवो गुरवो हि ते ॥”

इति वचनात् सन्मार्गोपदष्टारः सर्व एव । तेषां संग्रहस्य
प्रयोजनम्—

“धर्मार्थ-कामसंयोगो मित्राणां त्रिविधं फलम् ।
यस्मादेतत्त्रयं न स्याद् न तत्सेवेत पण्डितः ॥”

इति तु त्रिवर्गसंग्रह एव । सति चैवम् अर्थस्य, अर्थ-कामयोरेव
वा संग्रहेण धर्मं निरुन्धाना न राज्ञः सुहृदो नाम । एषु सुहृदसु—न
केवलं पुरोहितादयो दण्डनीति-शान्तिक-पौष्टिककर्मादिकुशलाः,
ज्योतिःशास्त्रार्थादिकुशला वा, किन्तु—

“राग-मान-मदान्वस्य स्वलतः शत्रुसंकटे ।
हस्ताबलम्यो भवति सुहृत्सचिवचेष्टितम् ॥”

इति वचनाद् अमात्योऽपि सुहृदेव । अमात्यस्यापि हि—

“निरुन्धानास्सतां मार्गं भक्षयन्ति महीपतिम् ।
दुष्टात्मानस्तु सचिवास्तस्मात्सुसचिवो भवेत् ॥”

इत्यसन्मार्गतो निरोधनमन्यतमं कृत्यम् । न केवलं मन्त्रि-
पुरोहितादयः, किन्त्वनुजीविनोऽपि च राज्ञः—

“पान-स्त्री-चूतगोष्ठीषु राजानमभितक्षराः ।
शोषयैयुः प्रमाद्यन्तमुपायैर्नाडिकादिभिः ॥
राजानं येऽप्युपेक्षन्ते सज्जमानं विकर्मसु ।
ते गच्छन्त्यकृतात्मानः सह तेन पराभवम् ॥”

इत्पुक्तरीत्याऽसन्मार्गतो निरुन्धाना एव तत्तत्पदमर्हन्ति ।
स्वामिनः कृत्यानि तु—

“अहिंसा सूनुता वाणी सत्यं शौचं दया क्षमा ।
वर्णिनां लिङ्गिनां चैव सामान्यो धर्म उच्यते ॥
खर्गानन्त्याय धर्मोऽयं सर्वेषां वर्णिलिङ्गिनाम् ।

तस्याभावे तु लोकोऽयं संकराद् नाशमाप्नुयात् ॥”

“सर्वस्यास्य यथान्यायं भूपतिः संप्रवर्तकः ।
तस्याभावे धर्मनाशस्तदभावे जगच्छ्युतिः ॥
वर्णाश्रमाचारपुक्तो वर्णाश्रमविभागवित् ।
पाता वर्णाश्रमाणां च पार्थिवः सर्वलोकभाक् ॥
लोकशाखानुगो नेपो दण्डो मोक्षेजनः श्रिये ।
उद्वेजनादधर्मस्तु तस्माद् भ्रंशो महीपतेः ॥”

इति धचनैस्तत्तद्वर्णाश्रमधर्मरक्षणादीनि, दुर्ग-कोशादिरक्षा च,
इति मन्त्रि-पुरोहितादीनामधर्ममार्गतो निरोधनमपि राज्यरक्षार्थमेव ।

“शस्याकरवती पण्य-खनिद्रव्यसमन्विता ।
गोहिता भूरिसलिला पुण्यैर्जनपदैर्धृता ॥
रम्या सकुञ्जरयना धारि-स्थलपधानुगा ।
अदेवमातृका चेति शस्यते भूर्विभूतये ॥
सानुरागो रिपुद्रेपी पीडाकरसहः पृथुः ।
नानादेश्यैस्समाकीर्णो धार्मिकः पशुमान् धनी ॥
ईदृग्जनपदः शस्तोऽमूर्ख्यव्यसनात्मकः ।
तं वर्धयेत् प्रयत्नेन तस्मात् सर्वं प्रवर्धते ॥”

इति राष्ट्रमपि गोरक्षादियोग्यं धार्मिकजनसमाकुलमेवापेक्षित-
मिति प्रतिपादयति । एतेन दुर्गमपि व्याख्यातम् । तदपि—

“प्रशस्तं शास्त्रमतिभिर्दुर्गं दुर्गोपचिन्तकैः ।”

इति शास्त्रदृष्ट्यैव संग्रहीतव्यम्, न तु स्वेच्छया ।
कोशोऽपि—

“मुक्ता-कनक-रत्नादिः पितृ-पैतामहोचितः ।
धर्मार्जितो व्यपसहः कोशः कोशश्संमतः ॥
धर्महेतोस्तथाऽर्थाय भृत्यानां भरणाय च ।
आपदर्थं च संरक्ष्यः कोशः कोशवता सदा ॥”

इति धर्मरक्षाप्रयोजन एव राज्याङ्गमिति प्रतीमः । अस्मिन्
प्रसङ्गे—

“आददीत घनं काले त्रिवर्गपरिशुद्धये ।

यथा गौः पाल्यते काले दुह्यते च तथा प्रजा ॥

सिच्यते चीयते चापि लता पुष्प-फलार्थिना ।

संवर्धयेत् तथा कोशमाप्तैस्तज्जैरधिष्ठितम् ॥

काले चास्य व्ययं कुर्यात् त्रिवर्गपरिशुद्धये ।

धर्मार्थं क्षीणकोशस्य कृशत्वमपि शोभते ॥”

इत्यादिवचनान्यप्यनुसन्धेयानि । कोशकार्येषु—

“सेतुबन्ध-वणिक्कर्म-प्रजा-मित्रपरिग्रहः ।

धर्मार्थकामसिद्धिश्च कोशादेतत् प्रजायते ॥”

इत्युक्तेषु धर्मवृद्धिरप्येकेति विशदमेव ।

“पुरोहितामात्यकृमारकुल्याः सेनाभिगोप्तार इमे प्रधानाः ॥”

इति सेनापतित्वस्य पुरोहितादिष्वेव व्यवस्थानात् सेनापि
धर्माभिमुख्येव राज्ञा रक्षणीयेति गम्यते । सति चैवं सत्ताङ्गमपि
राज्यं धर्माभिमुख्यमेव श्रेयसे स्यात्, न त्वधर्माभिमुखम् ।

राष्ट्रं हि बाह्याभ्यन्तरभेदेन द्विविधम्, तत्र बाह्यं सर्वमपि
मण्डलम्, आन्तरं तु राज्ञः स्वशरीरमेव । तदुक्तम्—

“आन्त्यन्तरं शरीरं स्वं बाह्यं राष्ट्रमुदाहृतम् ।

अन्योन्याधारसम्बन्धादेकमेवेदमिष्यते ॥

राष्ट्राङ्गानां तु सर्वेषां राष्ट्राङ्गवति संभवः ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन राजा राष्ट्रं प्रसाधयेत् ॥”

इति । सति चैवम्—

“लोकानुग्रहमन्विच्छन् शरीरमनुपालयेत् ।

राज्ञः संशरणं धाम शरीरं धर्मसाधनम् ॥

धर्म्यामारेभिरे हिंसामविकल्पा महीभुजाः ।

तस्मादसाधून् पापिष्ठान् निघ्नन् पापैर्न लिप्यते ॥
 धर्मसंरक्षणपरो धर्मेणार्थं विवर्धयन् ।
 ये ये प्रजाः प्रपाथेरन् ताच्छिष्टप्याच महोपतिः ॥
 यमार्याः क्रियमाणं हि शंसन्त्यागमवेदिनः ।
 स धर्मो यं विगहन्ति तमधर्मं प्रचक्षते ॥
 धर्मो धर्मो विजानन् हि शास्त्रेऽभिरतः सताम् ।
 प्रजां रक्षेद् नृपः साधु हन्याच परिपन्थिनः ॥”

इत्युक्तप्रकारेण धर्मेण राज्यपरिपालनेन स्वशरीरस्य परिपालनम्, स्वशरीरस्य तु स्थूलस्य धर्मतो रक्षणेन स्वान्तरलिङ्गशरीरमपि धार्मिक-भावाकान्तं परस्वरूपानुसन्धनपरं सत् स्वात्मनोऽपि मुक्तये पर्यवसि-प्यति, “राजा कालस्य कारणमि”ति धाक्यमर्थशास्त्रगतम् स्वस्य राज्यस्य सुखोदकाया विपद्बुदकाया वा परिस्थितेः कारणं राजैव स्वयम्, न त्वमात्यादयोऽपि । सचिवादयस्तु राज्ञः सर्वार्थकारित्वात् स्वोपानां कर्मणां फलं राजैव नोपभुञ्जते; ते हि स्वकर्मणः फलं वेतन-माश्रमुपभुञ्जते; कालपरिणामस्तु न तदधीनः । तथाच स्वयमुत्पथं गच्छन्, राजान केषलं कर्तृतया, किन्तु प्रयोजकतयाऽनुमन्तृतया चाधर्मफलं प्राप्नोति परलोके, इह तु स्वकोशस्य राज्यस्य स्वपुत्रादेष्ट्य बुष्परिणामेन महतीं विपत्तिम् । सति चैवं सचियोत्तमा अपि केचन “राजा कालस्य कारणमि” ति धाक्यमर्थशास्त्रगतमवलम्ब्य राज्ञो धर्माधर्मपरिवर्तननेऽप्यधिकार इति यद् व्याचक्षते, तेन विश्वस्मिः— ते राज्ञ एवेदं फलं सुखं विपत्तिर्या भविष्यति, न तु स्वस्येति सूचनेन स्वात्मरक्षणप्रकारपथमपि विशदयन्ति । अर्धशास्त्राणि हि सर्वाण्यु-पलभ्यमानानि धर्माधर्मपरवशत्वमेव राज्ञः परमं कृत्यम्, न तु तद्विरोधेन राज्यकरणमित्यैकमस्येन गोचरयन्ति ।

अशोकादयस्तु स्वयं धौद्धमतावलम्बिन जासन्, इति स्वसूक्ष्म-स्थूलशरीररक्षणोपाया धर्मा एव राष्ट्ररक्षणस्याप्युपाया भवितुमर्हन्ति,

भगवान् अबनारपुरुषो बौद्ध एव गुरुरिति भावनया गुरुवाक्यार्थ-
 विश्वासेन साध्वसाधु वा बौद्धमतमेव प्रचारयामासुः । माहम्मदा
 अपि बहवो राजानोऽनेनैव भावेन स्वमतस्यैव सर्वत्र प्रचारार्थं
 प्रायतन्त । ख्रैस्तवमतानुयायिनोऽपि यथाशक्ति स्वमतस्यैव सर्वत्र
 प्रचारार्थं बहु श्राम्यन्ति स्म, सुगृहं कथंचनोदासीन्यावलम्बनेनेवेदा-
 नीमपि तदर्थं प्रोत्साहयन्त्येव । भारतवर्षे हि बहोः कालाद् बहु-
 भिरेव भिन्नमतैः परिपाल्यमानमप्यशोकादितः पूर्वमेकेनैव वैदिक-
 मतेन प्रवर्धमानमासीत्, यत्तु मतं वर्णाश्रमधर्मानुसारीति सर्वेषामर्थ-
 शास्त्रनिबन्धानां दर्शनेनावगम्यते । सति चैवमशोकादिभिरन्यथा-
 ऽन्यथा प्रवर्तितेऽपि, अद्य यावद् वर्णाश्रमधर्मानुसारिमतस्य भारतीयेषु
 समन्वारम्भाद् न तेषां प्रयतनं कृतकृत्यमभवत् । एवमेव माहम्मदानां
 ख्रैस्तवानां च प्रयतनमसफलं समपद्यत । सति चैवमर्थशास्त्रस्य
 धर्मशास्त्रस्य च सम्बन्धो बहुकालं यावत्, तदैवासीत्, यदा वर्णाश्रम-
 धर्माभिमान्येव राजाऽऽसीत्, वर्णाश्रमधर्मानुसारिण एव मतस्य सर्वत्र
 भारते प्रचारश्चासीत् । भिन्न-भिन्ननूतनधर्माभिमानिनां राज्या-
 धिकारप्राप्त्यनन्तरं तु प्रथमं तेषु कैश्चन वर्णाश्रमधर्मानुसारिमते हस्तो
 नाक्षेपि, केचन तु क्षिपन्तोऽपि हस्तं तत्र विकलमनोरथाः समपद्यन्त ।

राजा कालस्य कारणमिति हि नीतेरयमाशयः—यद्
 धार्मिको राजा धर्मरक्षैकदीक्षितो भविता । तदुक्तं नीतिवाक्या-
 मृते खामिसमुद्देशे—“राज्ञोऽन्यायकरणम्, समुद्रस्य मर्यादालङ्घनम्,
 आदित्यस्य तमःपोषणम्, मातुः स्थापत्यभक्षमिति कलिकालवि-
 जृम्भितानि । राजा कालस्य कारणम् । न्यायतः परिपालके राशि
 प्रज्ञानां कामदुघा भवन्ति सर्वा दिशः”—इत्यादि । अतः सत्यं
 कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुं राजा शक्नोति धर्मपरिस्थितिधर्मपरि-
 स्थिति वा । इदमेवात्रालोचनोपम्—धार्मिकपरिस्थितेरधार्मिकप-
 रिस्थितिरूपेण ध्यवस्थापनं किं राज्ञां प्रजानां राज्यस्य च सुखो-

दर्कम्, उत धार्मिकपरिस्थितेः परिरक्षणमधार्मिकपरिस्थितेरिति । धर्माधर्मपरिस्थितेः परिवर्तनं हि फलपरिवर्तनं विना मृन्मयेन गजे-
नाश्वेन वा नदीतरणमेव । अतो मन्यामहे—धर्माधर्मपरिवर्तने यदा
न श्रुति स्मृति-पुराणेतिहासादिमर्मज्ञा धर्मरक्षकदीक्षिता धर्माधर-
णेनैवातिकृच्छ्रेणापि स्वजीवनयात्रां निर्वहन्तश्च महर्षयोऽपि मृत-
वर्तमान-भावि-काल-देशपरिस्थित्यादिसूक्ष्मस्वरूपं स्वयोगमहिम्ना
साक्षात्कुर्वन्तो न प्रभवः, तदा कैव कथा विलासप्रियाणां राज-
महाराजानाम् । आपाद्वयाते चलति क्षिपेन्द्रे चक्रोक्तो वारधिरेव
हि काष्ठा । आर्थिकपरिस्थितिरपि धर्माधिरोधेनैव परिवर्त्यमा-
नाऽमृतपरिणामा, धर्मविरोधेन तु मृतपरिणामैवेति हि नीतिविदो
मन्यन्ते—अर्थशास्त्राद्धि यलचद् धर्मशास्त्रमिति स्थितिः—इति
यदन्तः ।

सति चैवं वैदिके धर्मं वेदस्यैव प्राधान्यम्, नतु पुक्तेरित्येव
निष्कर्षः ।

वेदाश्च तत्तन्मन्त्रसिद्धा भिन्नभिन्नरूपा अपि भारतीयैः
सनातनधर्मानुसारिभिर्जैमिन्याद्यालोचिता मन्त्रपञ्चमामाधर्वपद-
वाच्या मन्त्र-ब्राह्मणादिरूपा एव वेदतया मन्यन्ते, येषां शिक्षा,
व्याकरणम्, छन्दः, निरुक्तम्, ज्योतिषम्, कल्पाश्चाङ्गानि भवन्ति ।

तत्र जैमिनिः पूर्वमीमांसायां ब्राह्मणलक्षणस्यापि मीमांसनात्
ब्राह्मणानामपि वेदत्वं मन्यत इति सर्वविदितमिदम् । आपस्तम्ब्या-
दिपरिभाषासूत्राण्यपि—मन्त्र-ब्राह्मणयोर्वेदनामवेयमिति ब्राह्म-
णमपि वेदं गृहोत्वैव वेदलक्षणं लक्षयन्ति । न केवलं जैमिन्याप-
स्तम्बावेव, किन्तु—“मन्त्र-ब्राह्मणयोर्वेदनामवेयमिति यदन्ती
कात्यायन-द्विरण्यकेशिनी “ब्राह्मणसज्ञाकर्मसमृद्धिलिङ्गमिति
यदन् वैशेषिकदर्शनकारः काणादः, “विध्वर्षवादानुवादवयनविनि-
योगादि”ति सूत्रयन् न्यायसूत्रकारो गौतमः, “सूचकश्च हि श्रुते-

राचक्षते” इति सूत्रयन् वादरायणश्च ब्राह्मणभागस्य वेदत्वमनु-
षदन्ति । यथाच तत्र तत्र पाणिनिर्मन्त्रपदेन क्वचित् ब्राह्मणपदेन च
क्वचित् वेदं विवक्षन् ब्राह्मणवेदतापक्षस्यानुकूलः, तथान्यत्र व्यक्तम् ।

इदं च सर्वं मन्त्रमात्रवेदतायां नोपपद्यते; अन्यथा मन्त्र-
लिङ्गमात्रेण कश्चन विनियोगो यथेच्छमेव सर्वैरेव कल्प्येत, इति
“शं नो देवीरभिष्टये आपो भवन्तु पीतये” इति मन्त्र आचमन
एवाहम्, नतु पानान्तरेष्वपीति कथं निर्णेतुं शक्येत ? तथाचार्य-
समाजीयानां मन्त्रमात्रस्य वेदत्वेन प्रामाण्यमिति यादो निर्मूल
एव । जैमिनिर्हि प्रथमाध्यायप्रथमपादेन ब्राह्मणवाक्यं द्वितीयपादेनैव
मन्त्रांश्च विचारयन्नप्यश्रानुकूलः । तथाच मन्त्र-ब्राह्मणादिरूप एव
वेदः स्वतन्त्रम्, यदि संशयः, तर्हि मीमांसासहकारेण धर्मं प्रमाणम्,
नतु स्वतन्त्रं धर्मकल्पनायां कस्यापि पुरुषस्याधिकारः ।

कुमारिलपादा हि—धर्मप्रमाणे वेदे स्वातन्त्र्यापेक्षागामो-
श्वरोऽपि निराकरिष्यत इति—“सर्वज्ञवद् निषेध्या नः सृष्टुः
सद्भावकल्पना” इत्यादिश्लोकैर्वदन्तो धर्मविषयेऽपि न केवलं
मनुष्याणाम्, किन्तुशिवरस्यापि न स्वातन्त्र्यमिति वदन्ति ।
शाक्य-बौद्धादीनां हि वैदिकमतविद्रोहिणां निरासेन वैदिकं मतं
प्रतिष्ठापितवन्तो भगवत्पादादयोऽपि धर्मं पुरुषस्वातन्त्र्यवादं लेश-
तोऽपि न सहन्त इति सर्वविदितमिदम् ।

एतेन—बौद्धाद्यागमानां वेदतुल्यप्रमाणतावादोऽपि—निरा-
सः । तदुक्तं श्लोकवार्तिके—

“सर्वज्ञकल्पनाशैस्तु वेदे चापौरुषेयता ।
तुल्यता कल्पिता येन तेनेदं संशयार्पिताम् ॥
सर्वज्ञो दृश्यते तावद् नैदानीमस्मदादिभिः ।
नचागमेन सर्वज्ञस्नदीपेऽन्योन्यसंश्रयात् ॥

नरान्तरप्रणीतस्य प्रामाण्यं गम्यते कथम् ।
 नचाप्येवंपरो नित्यः शक्यो लब्धुमिहागमः ॥
 नित्यश्चेदर्धवादत्वं तत्परे स्यादनित्यता ।
 आगमस्य च नित्यत्वे सिद्धे तत्कल्पना दृष्टा ॥
 यतस्तं प्रतिपद्यन्ते धर्ममेव ततो नराः ।”
 “अश्रद्धेयार्थसत्यत्वं श्रद्धेये चाप्यसत्यता ।
 पूर्वज्ञानानुवादित्वं दृष्टान्तवदिहेष्यताम् ।”
 “अलौकिकार्थवाचित्वं नृवाक्यत्वे सतीति च ।
 परस्परमपेक्ष्यैव धौद्धादेः स्याद् मृपार्थता ।
 बुद्धादीनामसर्वज्ञत्वमिति सत्यं यत्रो मम ।
 मनुक्तात्वाद्यथा घहिरुष्णो भास्वर इत्यपि ॥
 “अनेकपुरुषस्थत्वाद् एकत्रैव च जन्मनि ।
 ग्रहण-स्मरणाद्वेदे न स्वातन्त्र्यं विहन्यते ॥”
 अन्यथा करणे चास्य बहुभ्यः स्याद् निवारणम् ।
 एकस्य प्रतिभानं तु कृतकाद् न विशिष्यते ॥
 अतश्च संप्रदाये च नैकः पुरुष इष्यते ।
 बहवः परतन्त्र्याः स्युः सर्वेऽप्यद्यत्वाद नराः” इति ।

एतेस्तु यचनैः स्पष्टमिदमवगम्यते—यदेकाचार्यप्रवर्तितः
 बहुतरधर्माचार्यादिप्रतिहतश्च संप्रदायो न सत्संप्रदाय इति । तथाचा-
 धुनातनानां फञ्चन धर्माचार्यनामानं पुरस्कृत्य सर्वसाधारण्येन नूतन-
 संप्रदायप्रवर्तनार्थः प्रयत्नः कथमपि न सफलो भविष्यति ।

अत्रेदमवसरप्राप्तम्—यत् स्मृति-पुराणादीनां सर्वेषां समे
 प्रामाण्ये “मन्वर्थविपरीता तु या स्मृतिः सा न शस्यते ।” “कली
 पाराशराः स्मृताः” इत्यादीनां वचनानां किं वा तात्पर्यमिति
 गवेपर्णं नाम ।

तत्र केचित्—“स्मृतेर्वेदविरोधे तु परित्यागो यथा भवेत् ।

तथैव लौकिकं वाक्यं स्मृतिबाधात् परित्यजेत् ।”

इति धर्मज्ञानां व्यवस्था स्मृतिविरोधे न प्रमाणमिति यत् प्रतिपादितम्, तदिदं सामान्यतः—सर्वस्मृत्यविरोधेन धर्मज्ञव्यवस्थायाः प्रामाण्यं गोचरयति । परं तु—“कृते तु मानवा धर्माः” इत्यादिवचनानुसारेण सति संभवे धर्मज्ञव्यवस्थायां युगभेदेन स्मृतिविशेषाविरोधः प्रधानतया लक्षणीयः । तथाच ‘मन्वर्थविपरीता तु या स्मृतिः सा न शस्यते’ इति वाक्यं कृतयुगविषयम्, “कलौ पाराशराः स्मृताः” इति कलियुगविषयम्, इति युगभेदेन सति संभवे स्मृतिविशेषप्राधान्यं योग्यमिति तन्मतम्, “मन्वर्थविपरीता तु या स्मृतिः सा न शस्यते” इति वाक्ये “न शस्यते” नोत्कृष्टा भवतीति यदुक्तम्, तदपीदानीमेवोपपद्यते । शक्त्यशक्त्यापदादिपर्यालोचनेन प्रायश्चित्तवर्धनं तत्संकोचनं च मनुस्मृति-पराशर-स्मृत्यादौ दृश्यते ; तथाच सर्वसाधारणशक्त्यशक्त्यापदादिनिर्णये तत्तद्युगभेदेन मन्वादय एव प्रमाणम्, न त्वन्ये ये कैऽपीति तदाशयः । सति चैवं धर्मज्ञसमयत्वेन प्रायश्चित्तसंकोचादिकं पराशरादिभिर्यथा कृतम्, एवं धर्मविशेषाणां संकोचनं साप्रतिकेषु कैर्वा कर्तुं शक्यमिति समालोच्य—अलूक्षा धर्मकामाश्च तपस्विनो यावद् नोपलक्ष्यन्ते, तावत्पराशरादिव्यवस्थैव धर्मज्ञानामपीदानीन्तनानां स्वीकर्तव्या, न तु येन केनापि या कापि व्यवस्था स्वेच्छाया अनुसारेण कर्तुं शक्या । पराशराचार्यां हि—शेषं मुनिविभाषितम्” इति स्मृत्यन्तराणामपि प्रामाण्यं स्वीकरोत्येव ।

“इदं शास्त्रं तु कृत्वा च मामेव स्वयमादितः ।

विधिबद्धं ग्राहयामास मरीच्यादींस्त्यहं मुनीन् ।

एतद्बोद्धं भृगुः शास्त्रं श्रावयिष्यत्यशेषतः ।”

इत्यादिमनुबचनैः प्रथमः स्मर्ता मनुस्मृत्यवगम्यते, इति

तस्तुत्यर्थमेव—“मन्वर्थविपरीता तु या स्मृतिः सा न शस्यते”
इति वचनम् । अथवा—

“मरीचिमश्रयङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ।

प्रचेतसं वसिष्ठं च भृगुं नारदमेव च ।”

“एते मनुंस्तु सप्तान्यानासृजन् भूरितेजसः ।

इवान् देवनिकायांश्च महर्षींश्चामितौजसः ।”

इति वर्णितमनुस्मृतिप्रवर्तकपरम्परागतानां महर्षीणां स्मृति-
मन्वर्थविपरीता न शस्यते, इत्येव तात्पर्यम् । पराशरस्तु—

“श्रुता मे मानवा धर्मा वासिष्ठा काश्यपास्तथा ।

गार्गीया गौतमीयाश्च तपैबोशनसाः स्मृताः ।

मन्तोर्विष्णोश्च संवर्तात् दक्षादङ्गिरसस्तथा ।

शातातपाश्च हारीतात् याज्ञवल्क्यात्तपैव च ।

आपस्तम्बकृता धर्मा शङ्खस्य लिखितस्य च ।

धर्मराजकृताश्चैव बृहस्पतिकृताश्च ये ।

कात्यायनकृताश्चैव तथा प्राचेतसान्मुनेः ।”

इति स्मृत्यन्तराणां षड्दनां संगृह्णानोऽपि “कृते तु मानवा
धर्माः” इति व्यवस्थयैव ताननुवदति, इति मनुस्मृत्यपेक्षया परा-
शरस्मृतेः सर्वात्मना प्राबल्यं कलौ कथमपि न स्वीकर्तुमलम् ।
सति चैवं धर्मज्ञानां पराशरस्मृतिमुल्लङ्घ्य मन्वादिस्मृत्यनुसारेण
कलौ प्राथद्विचत्तत्रिपये व्यवस्था न साधीयसीति निष्कर्षः ।

वस्तुतस्तु—“वेदाहुपनिबद्धत्वात् प्राधान्यं वै मनोर्मतम्”-

इति मनुप्राधान्ये वेदार्थोपनिबन्धस्यैव हेतुत्वाभिधानाद् हेतु-
मस्मिन्नाधिकरणपूर्वपक्षन्यायेन “न ह्यत्रानूयाजा इज्यन्ते” इत्यत्र-
त्यन्यायेन वा मनुपदेन वेदानुसारिण्यः स्मृतयः सर्वा एव गृह्यन्ते ।
तथाच “मन्वर्थविपरीता तु” इति वेदार्थविरुद्धा तु इत्येव योषयति,
इति श्रुतिविरोधे सर्वस्मृत्यप्रामाण्यबोधन एवोक्तवचनस्य तात्पर्यम्,

नतु स्मृतित्वेन स्मृतिप्रामाण्यं परित्यज्य मन्वादिस्मृतित्वेन प्रामा-
ण्यस्वीकरणं युक्तम्; तदनुग्राहकन्यायविरहात् ।

परमार्थतस्तु—मन्वर्थविपरीता न कापि स्मृतिरप्रमाणं वर्तते;
श्रुत्योर्विरोध इव स्मृत्योर्विरोधे विकल्पस्यैव स्वीकारात्, युगान्तरादौ
पराशरादिस्मृत्यनुसारेण विकल्पेऽपि स्मृत्यन्तरप्रायश्चित्तानुष्ठाना-
योग्यताबोधन एव तस्य वचनस्य तात्पर्यम् । तथाच विकल्पे सति
व्यवस्थामेव युगभेदेन स्मृतिविशेषव्यवस्थाकं वचनजातं गोचरयति,
इति श्रुति-स्मृति-पुराणानां प्रायल्याप्रायत्यकथोपक्रमोक्तैव सर्वा-
दरणीया, नान्यथेति सिद्धम् ।

इदमत्रावसरप्राप्तम्—यत् “धर्मज्ञसमयः प्रमाणमि”ति
किंपरमिति । केचन मन्यन्ते—स्वतन्त्रा पण्डितानां धर्मज्ञानां परि-
पदा क्रियमाणा व्यवस्थैव धर्मज्ञसमयः । इयं च भीमांसाशास्त्रानुसा-
रिण्येव प्रमाणम्, इति सर्वेऽपि नियन्थाः धर्मज्ञसमय इत्यन्ये ।
पराशरादीनां स्मर्तृणामपि प्रायश्चित्तसकोचादिकं शक्त्यशक्त्या-
पद उपलक्ष्य धर्मज्ञसमयो विपयीकरोति । ततश्च कलियर्ज्यप्रकरणा-
दिकं सर्वं धर्मज्ञसमय इति परे ।

इदमत्रालोचनीयम्—अदृष्टफलानां धर्माणामधर्माणां च
देश-कालपरिस्थितिमनुसृत्य परिवर्तनम्, तस्य फलेग्रहित्वं च भवति
वा नवेति । अत्र केचित् मन्यन्ते—अर्हत्येव परिवर्तनम् । तथाहि—
दृष्टादृष्टविरोधे दृष्टविरोधस्यैव प्रायत्यं तान्त्रिका मन्यन्ते ।

तद् यथा—पूर्वं समांसो मधुपर्क इत्यासीत्, पश्चाच्च मांसस्य
हिंसासाध्यतया स परिवर्तितः । एवमश्वालम्भादयोऽपि दृष्टदोषाः
परिवर्तिता अवलोक्यन्ते । तथापि यागस्य सर्वतः सङ्कोचो मा
भूदिति पशुः पिष्टनिर्मितः प्रतिनियीकृतः । यथा “कुर्याद् घृतपशुं
यजे कुर्यात् पिष्टपशुं तथा” इति मनुः । अनुष्ठीयते चैवमेव कैश्चित् ।

संन्यासस्यापि कापि विधिः, क्वचिन्निषेधः । एवं देश-कालानुरोधेन कस्यचिद्भावे प्रतिनिधिकल्पनमपि सर्वतान्त्रिकसम्मतम् । “प्रधानस्य न प्रतिनिधिः” इत्यत्र प्राधान्ये विप्रतिपत्तावपि माद्यस्थय-वृत्त्या निर्बचनेन सा परिहर्तुं शक्यत एव । एवं पट्टनां धर्माणां देश-कालानुरोधेन सङ्कोचनरूपं विपरिवर्तनं प्राचीनैरेवाचार्यैः कृतमिति सूक्ष्मेक्षिकया वीक्षमाणानामपरोक्षम् । अत एव कालभेदेन धर्मभेदमाह मनुः—“अन्ये कृतपुगे धर्मास्त्रेतायां द्वापरे परे” इति । तस्मात् सर्वमपि दृष्टफलमदृष्टफलं वा देश-कालावस्थानुरोधेन सङ्कोचनप्रधानं विपरिवर्तितमिति निश्चप्रचम्, अन्यथा हि परस्पर-विरोधिनां वाक्यानां कथं नाम विरोधः परिह्रियताम् ?

अथैवं परिवर्तनं फलपर्यवसायि न वेति विचारयामः । यदि फलपर्यवसायीति ते न व्यचारयिष्यन्, तर्हि न विपरिवर्तयिष्यन् । अतः शिष्टानां धर्मज्ञानां मतम् काले विपरिवर्तनं फलपर्यवसायीति । किञ्च किमर्थमिदं विपरिवर्त्यते ? दृष्टदोषत्वादिति चेत्, विपरिवर्तने तादृशदोषः परिह्रियते, न वा ? परिह्रियत इति चेत्, तदेवैकं मुख्यं फलं भवितुमर्हति । न परिह्रियत इति चेत्, तादृशं विपरिवर्तनमेव न कार्यम्, फलासिद्धेः । यदि विपरिवर्तितो धर्मः फलायालमिति कुतोऽवगतमिति पृच्छसि, तर्हि अपरिवर्तितो धर्मः फलायालमिति कुतोऽवगतमिति पृच्छामः । शास्त्रादिति चेत्, इदमपि शास्त्रादेव । न ह्येवंरूपेण पूर्वमनुशिष्टम् ? न ह्येवंरूपा देशकालपरिस्थितिः तदा आसीत्, येनैवं रूपेणान्यशिष्यन्, तर्हि केन रूपेणानुशिष्टमिति चेदुच्यते । “यं शिष्टा ब्राह्मणा ब्रूयुः स धर्मः स्यादशङ्कितः ।” एवम्—“धर्मज्ञसमयः प्रमाणम्”, इति च । तस्मात् युक्त्या प्राचीनेतिवृत्तगवेषणया युगभेदेन धर्मभेदस्य कण्ठत एवोक्तेश्च सत्यावश्यके तत्तद्देश-कालानुरोधेन शिष्टैर्धर्मज्ञैरयं धर्मोऽयमधर्म इति समयः कर्तव्य एवेति ।

“धर्मज्ञसमयः प्रमाणमि”त्यत्र के धर्मज्ञाः? इति प्रश्ने उत्तरम्—
 धर्मज्ञा आसाः, आसाश्शिष्टाः । शिष्टा अकामोपहृतात्मानः कामा-
 भिभूतस्य वेदविदोऽपि क्वचिद् दृष्टो धर्मव्यतिक्रमः । तस्मात् यस्य
 धर्मज्ञस्य समयः प्रमाणतया स्वीकरणीयः, तेनाकामाभिभूतेन भाव्यम् ।
 अत एवोक्तं वसिष्ठेन “शिष्टः पुनरकामात्मा” इति । अत्र काम इत्यु-
 पलक्षणं क्रोध-लोभ-मोह-मद-मन्सराणाम् । तेभ्योऽपि हि महतामपि
 साहसं दृष्टम् । यथा रामस्य ताटकादिवधः । जामदग्न्यस्य मातृ-
 शिरश्छेदः । धृतराष्ट्रस्य नगराद्युधिष्ठिराद्युद्धासनमित्यादि । तस्मात्
 निगृहीतारिपङ्कः शिष्ट इति । अत एव गौतमः ‘दम्भ-लोभ-मोह-
 वियुक्ताः’ इत्याह । अयमेवार्थः धर्मशास्त्रकारैः संग्रहेणोक्तः—
 “समः सर्वभूतेषु” इति । निगृहीतारिपङ्कोऽपि देश-कालविभागान-
 भिज्ञस्तदनुरोधिनां सामुदायिकं धर्मं व्यवधापयितुं न प्रभवति ।
 अतस्तदभिज्ञेनापि भाव्यम् धर्मज्ञेन । तद्विज्ञानञ्च श्रुत्यधीनम्,
 तस्मात् बहुश्रुतः शिष्टः । अत एव श्रुतं धर्माधर्मव्यवस्थापनस्य
 मूलभूतत्वेन गरीय इति धर्मशास्त्रकाराः । यथाह गौतमः—
 “श्रुतन्तु सर्वेभ्यो गरीयः” । “तन्मूलत्वाद्धर्मस्य” इति । मनुरपि
 “धर्मेणाधिगतो यैस्तु वेदः समुपबृंहणः । ते शिष्टा ब्राह्मणा
 ज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः” । बहुश्रुतोऽपि ऊहापोहाद्यसमर्थः
 समयं कर्तुं न प्रभवति । परस्परस्पर्धिनामनेकेषां श्रुति-स्मृत्यादिवच-
 नानामुत्सर्गापवादभावमेव निर्धारयितुं स न शक्नोति, किमुत
 धर्मव्यवस्थां कर्तुम् । तस्माद् ऊहापोहकृशलेनापि भाव्यं धर्मज्ञेन,
 न केवलं बहुश्रुतेन । अयमर्थो धर्मवित्पदं निर्द्भुवना मनुना
 प्रदर्शितः “आर्यं धर्मोपदेशञ्च वेदशास्त्राविरोधिना । यस्तर्केणानु-
 सन्वत्ते स धर्मं वेद नेताः ।” इति । तस्मात् यदृश्रुत ऊहापोह-
 कृशलो देशकाल-विभागज्ञोऽकामोऽक्रोधनोऽलोभोऽमोहोऽमदोऽम-
 त्सरश्च धर्मज्ञः, यस्य समयः प्रमाणम् । ज्ञानाकामादयो न धर्मज्ञ-

सामान्यलक्षणे घटकाः, किन्तु यस्य धर्मज्ञस्य समयाः प्रामाण्येन गृह्येरन्, तन्मात्रलक्षणे । सामान्यलक्षणन्तु तदघटितं पूर्वोक्तमेव । अत्र च 'धर्मज्ञसमयः प्रमाणम्' इत्यत्र को धर्मज्ञ इति पृष्ट-त्वात् समुदितसकललक्षण एव धर्मज्ञ इत्यववेयम् । तेन च धर्मो व्यवस्थापनीयः ।

किमत्र धर्मव्यवस्थापकत्वम् ? किं यथा-यथा पूर्वशास्त्रेऽनु-शिष्टो धर्मः, तथा तथैव तं व्यवस्थापयन्ति = अंशतोऽपि जायमानमन्यथा भावं निराकृत्य यथाजातमेव गोपायन्तीति, किं वा पूर्व-शास्त्राभिप्रायानुरोधेन विशेषेण देश-कालावस्थानुसारिभिः समु-चितैः संस्कारैरवस्थापयन्ति = प्रचलनोन्मुखं स्थिरीकुर्वन्तीति ? नाद्यः; अंशतोऽपि विभेदमन्तरा तथैव व्यवस्थापनस्य कर्तुमशक्य-त्वात्, तथा व्यवस्थापनस्यानावश्यकत्वाच्च, पूर्वानुशासनेनैव गता-र्थत्वात्, प्राचीनधर्मशास्त्रकारैस्तथा अव्यवस्थापितत्वाच्च । ते हि क्वचिदृष्टमन्यथा कृतवन्तः क्वचिदृष्टमायोजितवन्त इति विज्ञा-यते । तस्माद् द्वितीयपक्ष एव श्रेयान् । पूर्वाचार्यैः प्रचलनोन्मुखस्यैव सनातनधर्मस्य रक्षणाय देश-कालावस्थानुरोधेनाचापोप्रापाभ्यां सम्यगव्यवस्थापनस्य कृतत्वात् ।

तेपामेतद्धर्मव्यवस्थापकत्वं शास्त्रमनुसृत्योत स्वतन्त्रम् ? स्वतन्त्रमेव भवितुमर्हति । यतोऽयं व्यवस्थापनारम्भः प्राचीनप्रमा-णैर्व्यक्तमप्रापितस्य अभ्युदयसाधनस्य अनभ्युदयनिवारकस्य च विधानाय । अत्रापि पूर्वशास्त्रानुसरणस्य कर्तुमशक्यत्वाद् यदि शास्त्रमनुरुध्यते, तेनैव फलसिद्धेरस्वारम्भस्यैव वैयर्थ्यापातः । शास्त्रानुरोधेन प्रामाण्येऽभ्युपगम्याने, व्यवस्थापने अस्मिन्निष्वा-सप्रसङ्गः । तस्मात् धर्मज्ञानां धर्मव्यवस्थापकत्वं स्वतन्त्रमेव । न ह्येतावता स्वतन्त्रैस्तेर्धर्मज्ञैर्वेदविरुद्धोऽपि अनुशिष्येत, उच्छ्रूलब्ध-तेषां पन्था अनुमतो भवति इत्याक्षेप्तव्यम्; शिष्टस्यैव निपन्त्रे

दोषासंभवात् । शिष्टानामनियन्त्रणेऽपि मर्यादानतिलङ्घनस्यैव दृष्ट-
त्वात् । किञ्च अयं वेदविरुद्धोऽयमविरुद्ध इति निर्धारणे त एवाधि-
कुर्वन्ति । कथमेवं स्थिते वेदविरुद्धार्थविधानशङ्का नास्थाने भवति ?
तस्मात् ते वेदतात्पर्याविषयं नानुशिष्युरिति विश्वास एव श्रेयान् ।

यत्तैरनुशिष्यते तदनुरोधेन श्रुत्यादिभिर्धुवं नेषार्थैर्भूयेत । अत
एव “केवलं शास्त्रमाश्रित्य न कर्तव्यो विनिर्णयः । युक्तहीनविचारे
तु धर्महानिः प्रजायते” ॥ यमोऽपि “एको द्वौ वा त्रयो वापि यं
द्रूपुर्धर्मपालकाः । स धर्म इति विज्ञेयो नेतरेषां सहस्रशः” इति ।
मनुरपि “अनाम्नातेषु धर्मेषु कथं स्यादिति चेद् भवेत् । यं शिष्टा
ब्राह्मणा द्रूयुः स धर्मः स्यादशङ्कितः ॥” इति । एतैः प्रमाणैः केवलं
शास्त्रानुसरणं न धर्मिकाणां धर्मव्यवस्थापनौपयिकम्, किन्तु
युक्तिरेव मुख्यम् । तादृशयुक्तिनिर्धारणसामर्थ्यन्तु सततशास्त्रपरि-
चयसमागतम् । एवं शास्त्रसंस्कृतमतिभिः कृतायां धर्मव्यवस्थाया-
मशङ्कित एव प्रवर्तते लोक इति स्पष्टमेवाचष्टे मनुः । गौतमोऽ-
प्याह—“यन्चात्मवन्तो घृद्धाः सम्यग्विनीता दम्भ-लोभ-भोह्वि
युक्ता वेदविद् आचक्षते, तत्समाचारेत्” इति । अत एव याज्ञव-
ल्क्येनापि—“श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः” इत्यनेन श्रुति-स्मृत्योरिव
सदाचारस्यापि धर्मप्रमाणत्वेन स्वतन्त्रत्वैव परिगणनं कृतम् । मनु-
रपि वेदविदां स्मृतिं शीलञ्च यथा प्रमाणयति, तथैव स्वातन्त्र्येण
आचारमपि प्रमाणयति—“आचारश्चैव साधूनाम्” इत्यादिना ।
गौतमेनाप्युक्तम् “तद्विदां स्मृति-शीले” इति । अत्र “शीलं मनुष्य-
नियद्धः सदाचरः” इति मस्करी । एतैः प्रमाणैर्धर्मिकाणामा-
चारस्यापि प्रामाण्यं धर्मं अस्तीत्यत्र नास्ति सन्देहस्यावकाश इत्येव
प्रतिपत्तव्यम्, किमुत तेषां धर्मव्यवस्थापनाधिकृतानां तदव्यवस्थाप-
नैकोद्देशेन कृते धर्मानुशासने । तस्मात्तेषां धर्मव्यवस्थापकत्वं स्वत-
न्त्रमेवेति । परं त्विदमत्रावधेयम्—शिष्टसंपादनमेव कष्टसाध्यम्,

यत्नतः संपादनेऽपि भ्रम-प्रमादादीनामविज्ञातोपनिपातसंभवात् समयनिर्णये निरुक्तसकललक्षणसमन्वितोऽप्येको न धर्मः, परन्तु तेषां परिपद् । अत एव मनुः “परिपद् ज्ञेया धर्मसंशयनिर्णये ॥” इति । अलाभे तु बहूनां परमन्तत एकोऽपि धर्मव्यवस्थापयितुमर्हतीत्येव मनुराशेते । “एकोऽपि वा वदेद्भूमं यं व्यवस्यन् द्विजोत्तमः । विज्ञेयः परो धर्मः ।”—इति । इयमुक्तिस्तु एकैकस्य सन्दिग्धार्थस्य तात्कालिके निर्णये । परिवर्तने तु परिपदेवार्हतीति विभावनीयम् ।

कदापि कस्यापि धर्मस्थाधर्मस्य वा देश-कालपरिस्थितिमनुसृत्य धर्मज्ञैः परिवर्तनं कृतम्, न वा ? कृतम् । तथरहि गवालम्भादयो यद्व्यवस्थापयन् धर्मत्वेन बोदिताः, पश्चात् ते स्मार्तैर्निषिद्धाः । न केवलं स्मार्तैः कृतो निषेधः, किन्तु ब्राह्मणेऽप्येवं दृश्यते “मा गाः प्रमापय, अश्वान् प्रमापय” इति । “नामांसो पशुपर्कः” इति क्वचित्, “अमांसो पशुपर्कः” इति तस्य निषेधश्च क्वचित् । एवं संन्यासस्य विधिः क्वचिन्निषेधश्च । क्वचित् वर्णाश्रमादिभेदं स्त्रीत्व-पुंस्त्वादिभेदं वा विनैव श्रुत्या बोदिता यागाः । राजसूयादीनां परं कर्तृविशेषनिर्धारणं ब्राह्मणे दृश्यत इत्यन्यदेतत् । स्मार्तैः पुनरधिकारिविशेषव्यवस्थापनं कृतम् । किमाधिक्येन वर्णाश्रमादिविभाग एव गुण-कर्मविभागशः कदाचित् परिकल्पित इति सर्वानुमतम् । ततस्तदनुरोधेन ततः प्राचीनानां धर्माणां नियतं विपरिवर्तनमभूदिति शक्यमनुमातुम् । तच्चैतद्विपरिवर्तनं संकोचनरूपमेवासीदित्याकलनोपमम् । तस्माद्विज्ञाप्यते कालानुरोधेन धर्मा अन्यथा कियन्त इति । एवमवधर्मत्वेन प्रथिता अपि क्वचिद्भ्रमत्वेन व्यवस्थाप्यन्ते । विधवाविवाहोऽधर्म इति आसीत् कदाचित्समयः, तं च समयं वेने राज्यं प्रशासति अन्यथाऽकुर्वन्निति च स्वयमवलोकनोपमम् । एवं चतुर्विंशतिधर्मनाम्ना चतुर्विंशत्या धर्मज्ञैः समेतायां परिपदि देश-कालानुरोधेन धर्मविपरिवर्तनं कृतमिति वयमाप्तमुखात् आक-

र्णयामः । किञ्च देशानुरोधेनापि स्मार्तानां धर्माणां विपरिवर्तनं दृश्यते । तथा हि कदाचित् “प्रदानं प्रागृतोः” इत्यासीन्नियमः । पश्चात् ऋतोः पूर्वमदत्ता पातित्यमर्हतीत्यपि कुत्रचिद्देशे सांप्रतिकी व्यवस्था । केरलेषु तु ऋतोरनन्तरमपि विवाहो धर्म्य इत्येव व्यवस्था । यथा “स्त्री तु दृष्टरजस्कापि रामक्षेत्रे न द्रुष्यति” इति शाङ्करस्मृतौ । सचैलावगाहस्नानेनैव शुद्धिरिति काचित्को नियमः । अत्र निमित्तानि एकैकत्रैकैकं व्यवस्थापयन्ति । ऋचिदेशे कौतुकमङ्गलादिधर्मः, ऋचिदयं नास्ति । एवं कैश्चिन्महर्षिभिर्धर्मं पृष्टेन याज्ञवल्क्येन देशविशेषप्राधान्येन धर्मव्यवस्थापनं कृतमिति विज्ञायते । “यस्मिन् देशे भृगुः कृष्णास्तस्मिन्धर्मान् निषोद्यत” इति । अयमेव मनुना पञ्जीपदेश इति परिभाषित इत्यवगम्यते । योधापनेन देशभेदेन काञ्चित् आचारानधिकृत्येदमुक्तम् “पञ्चधा विप्रतिपत्ति-दक्षिणतः, अनुपनीतेन, भार्यया सहभोजनम्, मातुलदुहितृ-पितृष्व-सदुहितृपरिणयनमिति, तथोत्तरतः, ऊर्णाविक्रयः, सीधुपानमुभय-तोदग्निर्व्यवहारः, आयुधोपकम्, समुद्रपानमिति, इतरदितरस्मिन् कुर्वन् द्रुष्यतीतर इतरस्मिन्, तत्र तत्र देशप्रामाण्यमेव स्यात्” इति । अतोऽनुमीयते देश-कालयोरवस्थामेदेन कृतं विपरिवर्तन-मिति । “यस्मिन् देशे पुरे ग्रामे त्रैविये नगरेऽपि वा । यो यत्र विहितो धर्मस्तं तत्र न विचालयेत्” भृगुः । “यस्मिन् देशे य आचारो न्यायतः कल्पितो भवेत् । स तस्मिन्नेव कर्तव्यो न तु देशान्तरे स्मृतः” । इति देवलः, इत्याद्युक्त्यस्तु न धर्मशास्त्रकार-विषयाः । किन्तु सिद्धे धर्मानुशासनेऽभ्युपगते च तस्य प्रामाण्ये तदनुसृत्यैव पश्चादनुष्ठानं कर्तव्यम्, न तु स्वन्त्राभिर्पुक्तिभिः (स्वन्त्रं) प्रवर्तितव्यमिति साधारणजनावगमनपराः ।

अथ कैरिति कदेति कस्मै प्रयोजनाय विपरिवर्तितमिति विचारयामः । आदौ तावत् पन्त्रेन्द्र-शंकरप्रभृतिभिर्लिपिद्वाविना ।

ततः सुरज्येष्ठेन समादिष्टैरग्नि-चायु-सूर्यैर्महर्षिभिः ऋग्यजुस्साम्नां वेदानां समाहरणं कृतम् । अयमेव वेदस्यादिमः संकलनरूपः संस्कारः । अपञ्च त्रेतायामभूदिति विज्ञायते । दृश्यते हि विष्णु-पुराणे—त्रेतायां प्रथमं व्यस्ताः स्वयं वेदाः स्वयंभुवा” इति । अस्मादष्टादशः संस्कारः “जातुकर्णोऽभवन्मत्तः कृष्णद्वैपायनस्ततः” इति तत्रैव पुराणे प्रदर्शितः कृष्णद्वैपायनकृतः । एतन्मध्ये संस्कारेषु प्रचलत्स्येव गच्छति बहुतिथे काले आचारानुशासनमपि मनुपञ्च क्रमेण व्यवस्थापितमभूत् । एष एव मनुर्मानववंशकुलकूटस्थ इति । ज्ञायते चास्य प्राचीनत्वं प्रामाण्यञ्च “यद्वै किञ्चन मनुरवदत् तद् भेपजम्” इति तैत्तिरीयकब्राह्मणात् । “मनुर्वै यत् किञ्चिदवदत् तद् भेपजं भेपजताया” इति छान्दोग्यम् । बृहस्पतिरपि “मन्वर्थविपरीता तु या स्मृतिः सा न शस्यते” इति । एवं भारतेऽपि “पुराणं मानवो धर्मः” इत्यादिना मन्वभिप्रायमुत्कृष्टं मन्यते व्यासः । तस्माद् धर्मशास्त्रप्रवर्तकैषु प्रथमो मनुः । संप्रत्यवलोक्यमाना मनुस्मृतिः प्राथमिकमनुपञ्चमेव विशदीकृत्य तदनुपायिना भृगुणा सङ्कलिता । तथा हि “एतद्वोऽयं भृगुः शास्त्रं श्रावयिष्यत्यशेषतः ।” “यथेदमुक्तवान्छस्त्रं पुरा ष्टो मनुर्मया । तथेदं यूषमप्यथ मत्सकाशान्निवो-घत, । उपसंहारेऽपि “एवं स भगवान् देवो लोकानां हितकाम्यया । धर्मस्य परमं गुह्यं ममेदं सर्वमुक्तवान् ॥” अनेनानुमीयते कूटस्थमनुपञ्चम् अस्या स्मृतेर्मूलमिति । उक्तञ्च याज्ञवल्क्यस्मृतिव्याख्याने “याज्ञ-वल्क्यशिष्यः कश्चित् प्रश्नोत्तररूपं याज्ञवल्क्यप्रणीतं धर्मशास्त्रं संक्षिप्य कथयामास यथा मनुप्रोक्तं भृगुः” इति । याज्ञवल्क्यस्मृतौ चैवमवलोक्यते “मन्वत्रि-विष्णु-हारीत-याज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिराः । य-मापस्तम्ब-संवर्ताः कात्यायन-बृहस्पती ॥ पराशर-व्यास-शङ्ख-लिखिता दक्ष-गौतमौ । शातातपो घसिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः” ॥ इति । अत्र याज्ञवल्क्यग्रहणमपि स्मृतिसंकलयितुः कूटस्थात् याज्ञवल्क्या-

दन्यत्वं व्यनक्ति । एवं क्वचित् क्वचित् कूटस्थादप्यर्वाचीनानां नामनिबन्धनात् प्रक्षिसाश्च श्लोकाः समुपलक्ष्यन्त इति निश्चेतुं शक्यते । एवं स्थिते तेषां कालनिर्णयो दुर्निर्धारण एव । किञ्च न सर्वेषां पूर्वं प्रदर्शितानां प्रथम्याः संप्रति सुगमाः । परन्तु क्वचित् क्वचित् पराशरसंहिताव्याख्यानादौ कानिचन धाक्यानि तत्प्रणी-
तत्वेनोद्धृतानि दृश्यन्ते । अत एते प्रसिद्धाः शास्त्रकारा इति निर्धार्यते । एतेषां पौर्वापर्यक्रमः दुर्निर्धारणः । अथापि धर्मशास्त्रकालं सामान्यतो विचारयन्तो यथैवमभिप्रेतः—यदा ब्राह्मणमतप्राबल्येन यज्ञप्रचारः सर्वतोमुखः प्रवृत्तः, तदनुसरणभ्रद्दालवश्च साधारणा अप्यासन्, तदा यज्ञवदन्येऽपि केचन धर्माः प्राधान्येनानुष्ठेयाः सन्तीति साधारणजनानुजिघृक्षया कांश्चन धर्मान् व्यवस्थापयामासुः । काल-
क्रमेण यागादपि त एव धर्मा अपरिहरणीया इत्यादि व्यवस्थापयांचक्रुः । तदनन्तरं गवालम्भादयो ब्राह्मणयोदिता अपि हिंसामूलकत्वात् सुरा-
पानादिश्च प्रमादकरत्वादन्ये च केचिदन्यस्मात् कारणात् शास्त्रकारैर्निषिद्धाः । तन्निषेधं हिंसादिमूलकत्वेन प्रवृत्तं मन्वानाः प्रतिनिधं परिकल्प्य प्रवानान् यागादीन् कर्तव्यानेव व्यवस्थापयामासुः । एवं धर्मशास्त्रस्य प्रचारे प्राबल्ये च दृष्टे वेदान्तिमतं पूर्वमुपनिष-
त्सूक्तं क्रमेण प्रवृद्धं शाखोपशाखं विततान । एतेन ब्राह्मणप्रचारा-
नन्तरं वेदान्तिमतप्रचारात् पूर्वं धर्मज्ञैर्धर्मव्यवस्थापनं कृतमिति विज्ञायते ।

न्तु व्यासादीनामपि विधि-निषेधादयो धर्मशास्त्रेषु दृश्यन्ते । तस्मादनन्तरं वेदान्तिमतप्रचारादिदं धर्मशास्त्रं कथं प्रचारितमभूदिति विज्ञायते; उच्यते, वेदान्तिमतमित्यनेन न केवलं शङ्कर-
श्रगवत्यादादिभिर्व्यवस्थापितमस्माभिरिहोक्तम्, किन्तु प्राचीनशु-
क्लप्रभृतीनामेव विवक्षणं कृतम्, न तेन विरोधः । किञ्च अर्वा-
चीनवेदान्तिमतप्रचारकाणां व्यवस्थापनादवांगपि न किमपि धर्म-

शास्त्रसंस्करणं प्रवृत्तमित्यधोचम् । इतिवृत्तगवेषणायां कृतायां प्रायेण ब्राह्मण-वेदान्तसिद्धान्तयोरन्तराल एव धर्मशास्त्रप्रचारः प्राधान्येनासीदिति प्रतीयते । किञ्च देवनिर्मिते ब्रह्मावर्ते देवप्राधान्ये सति नासीदतितरां धर्मनियन्त्रणा । अयं दे : “सरस्वतीहृद-द्वत्योर्देवनद्योर्धदन्तरम् । तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्तं प्रचक्षते” इति मनुना प्रदर्शितः । ब्रह्मावर्तात् प्राचीं क्रमेण अभिष्पन्दमाना देवाः प्रस्थानान्तरमातस्थुः । क्रमात्तेषामेव देवानां सन्ततिः ब्रह्मर्षि-पदेन व्यवहृता चासीत् । तैरेव ब्रह्मर्षिभिरधिकृतो देशः ब्रह्मर्षिदेश इत्युच्यते । उक्तश्चायं देशः—“कुरुक्षेत्रञ्च मत्स्याञ्च पाञ्चालाः शूरसेनकाः । एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्तादनन्तरः” ॥ इति । एत एव ऋषयो मन्त्रद्रष्टार आसन् । आगमज्ञाः चरित्रान्वेषणपटीयांसः इतरैरनुकरणोपाश्चासन् । एतदेवाभिप्रेत्य मनुना “एतद्देश प्रसूतस्य सकाशाद्ग्रजन्मनः । स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवा” ; इत्युक्तम् । पश्चाच्च मानववर्गो देवानामृषीणाञ्चा-चारात् नानुमेने । पृथगेव धर्मशास्त्रं व्यवस्थापयामास । तदेतत् सुस्पष्टमेवोक्तम् । “अनुष्ठितन्तु यदेवैर्मुनिभिर्धदनुष्ठितम् । नानुष्ठेयं मनुष्यैस्त्वदुक्तं कर्म समाचरेत् ।” इति योधायनेन ॥ अनेन विज्ञापते मनुप्रभृतिभिरनुशिष्टं कर्मैव अनुष्ठेयम्, न तु प्राचीनानां आचाराणामनुवर्तनमिति ।

किञ्च वेदे वर्णविभाग एव प्राधान्येन न क्वापि दृष्टः । देववर्गे वर्णाश्रमविभागः न क्वापि प्रयन्ये प्रतिपाद्यते । ऋषिवर्गे तु क्वचित् क्वचित् वर्णाश्रमविभागोऽस्तीति प्राचीनोक्ति-भिरवगम्यते । तथापि निर्नियन्त्रण एवायं दृष्टः । विश्वामि-द्राद्युपाख्यानानि व्यक्तमेवामुमर्थं समर्थयन्ति । अतश्च ऋषि-वर्गोऽङ्कुरितप्रायो वर्णाश्रमादिविभागो धर्मशास्त्रकारैर्मन्यादिभिर्नि-यन्त्रितः मन्वतुयापिभिश्च अनुष्ठितः । संप्रत्यपि भारतीय-

मानवसामान्येनानुस्त्रियमाण एवावलोक्यते । तस्मादायातं ऋषीणां मन्त्रद्रष्टृणां मतं यदा प्रचुरं प्रचारं प्राप, ततः परमेव धर्मशास्त्राणि मनुष्यभृतिभिरनुशिष्टानीति ।

अथानुशासनप्रयोजनम् । सर्वमेव ह्यनुशासनं योगक्षेमसंरक्षणाय क्रियते । इदमपि तदेव मुख्यं फलशुद्धिषु कृतमित्यनुमीयते । यदि नानुशिष्यते, तर्हि महत्साङ्कर्यं समापततीति मन्वानैरेव मन्वादिभिर्धर्मोऽनुशिष्टः । शुक्तरप्रायश्चित्तादिविधानाच्च अघमें प्रवृत्तिः परिहृतप्राया भवति । अज्ञानात्मभृत्तस्याप्योनोऽपनोदद्वारा संव्यवहार्यतादिसंपादनेन लोकानुग्रहश्च कृतो भवति । अनियन्त्रणप्रयुक्तं सर्वमप्युत्पथप्रधानं निषिद्धं भवति । अतश्च अनियन्त्रणप्रयुक्तामनाशास्यां साङ्कर्यरूपां समुदायापदं दृष्ट्वा मन्वादयो महर्षयस्तत्तदेश-कालानुरोधेन गुणकर्मविभागेन वर्णाश्रमादिविभागपुरस्सरं धर्मं व्यवस्थापितवन्त इति ।

अत्रास्माकमिदमेव वक्तव्यम्—यदि शास्त्राणि नाम शासनार्थमपि प्रवर्तन्ते । तत्र च सर्वेषां शास्त्राणां शासयितृपुरुषनिर्णयपूर्वकत्वन्तु नियमेनापेक्ष्यते, तर्हि ईश्वरीयनिर्णयपूर्वकत्वस्य तेषां कुसुमाञ्जल्युत्तरीत्याऽङ्गीकारे का नाम बाधा भवतीति न वयं जानीमः । एतेन—देश-कालानुसारेण धर्माणां परिवर्तनमिति विवादोऽपि—परास्तः । धर्मशास्त्रनियन्त्रेषु परस्परविसंवादो हि यो दृश्यते, स बैकल्पिकशास्त्रानुसारी, न तु तत्तत्कालानुसारीति हि नियतमिदमूरीकर्तव्यम् । यत्तु कुत्रचन कुत्रचन सङ्कोचो दृश्यते, स तु शक्तिसङ्कोचाभिप्राय एव, न हि काल-भेदेन धर्माणामन्यथाभावे किमपि गमकमस्ति । नहि सर्गादौ वर्णाश्रमविभागो नासौदित्यत्र प्रमाणमस्ति । अन्यथा हि कस्यचन सुखिनः कस्यचन दुःखिनश्च सर्जनात्कार्यं वा भगवतो न वैषम्य-त्रैर्घण्ये ? इति सर्व एव विवेचयन्तु । अस्तु वा कथमपि सर्गादौ

भगवता सर्वेषां शुभाशुभं भावि समाकलय्य धर्मशास्त्राणि प्रवर्तितानीति । न हि तावतापि धर्मस्य कालभेदेन परिवर्तनं सम्भवति । भगवता हि भावि कालादिकं सर्वं समालोच्यैव धर्मव्यवस्था कृतेत्यवश्यमेवोक्तिर्भवति । न हि भगवतो भाविकालादिपरिज्ञानं नास्तीति कोऽपि वक्तुम्पारयति ।

एतेन—स्मर्तारोऽपि व्याख्याताः । न हितेषामपि भगवत इव तादृशं भाव्यवस्थापरिज्ञानमिति कल्पनं सम्भवति । अत एव स्मृतीनामपि श्रुतिमूलत्वेन प्रामाण्यव्यवस्थापनं सार्थकं भवति; अन्यथा स्मृतीनामपि स्वत एव प्रामाण्यं हि कथं वा न सम्भवति ? श्रुतिरिति वेदस्य—मन्वादिनिबन्धानां स्मृतिरिति च व्यवहारोऽपि—प्राथमिकं ज्ञानं वेदस्य स्वरूपतः, मन्वादिनिबन्धानान्त्वर्थतः प्रमाणान्तरापेक्षेति गमयति ।

यत्तु “हेतुदर्शनाच्चे”ति सूत्रेण मन्वादिनिबन्धानामपि हेतुमूलकानां न प्रामाण्यमिति व्यवस्थापितम्, तदिदं तत्कालदेशपरिस्थितिमूलकत्वं न धर्मशास्त्राणामिति गमयति । यावता च मन्वादीनामपि भाव्यवस्थापरिज्ञानशक्तौ संशयः, तावतेदमपि सिद्धम्—यदिदानीन्तनानामस्मदादीनां भाविपरिज्ञानशक्तेर्न धार्तालेशस्यापि सम्भावनेति । न हि कोऽपीदानीं धर्मपरिवर्तनं भाव्यवस्थापर्यालोचनेन कङ्क्षति, किन्तु वर्तमानावस्थापर्यालोचनेनैव । नहि वर्तमानैवावस्था समालोचनीया, न भाविनीति कोऽपि श्रेयस्वात् वक्तुमर्हति । न हि भाव्यवस्थापरिज्ञानं कस्यापीदानीं वर्तते । अस्तु वा कथमपि भाव्यवस्थापरिज्ञानशक्तिरपि कस्यापि । मन्वादिभिरपि भाव्यवस्थासमालोचनेनैव व्यवस्था कृता । तत्र घटसम्भवबुद्धिः, तर्हि कथं वाऽस्मदादिसम्भावनामात्रस्य प्रामाण्यमापतिष्यति । न हि घटं मन्वाद्यपेक्षयापि विज्ञाः शक्तिमन्तो वा । उक्तं हि तैत्तिरीयैः—सर्वैरपि धर्मशास्त्रकारैर्युक्तिभिः प्राधान्येन धर्म-

तत्त्वनिर्णयः कर्तव्य इत्यागमानामनुशासनम्, न युक्तिपर्यालोचनाय साधारणो जनः प्रभवतीति” । अत्रेदमेव तेषामपि सम्मतम्, यत् साधारणानां धर्मशास्त्रपरिवर्तने नाधिकार इति ।

इदमेवात्रालोचनीयम्—यत्को वाऽसावसाधारणो जन इदानीं पराशरादिव्यवस्थापरिवर्तनेऽपि शक्त इति, साधारण्यमसाधारण्यं वा कथं निर्णेतव्यमिति च । वपन्तु पश्यामः—न कोऽपि तादृश एकोऽपि भाव्यवस्थापर्यालोचनसमर्थो मन्वाद्यपेक्षयाऽप्युत्कृष्टो वर्तत इति । वर्तमानावस्थामात्रपर्यालोचने सर्वोऽपि शक्त एव । न हि वर्तमानावस्थामात्रपर्यालोचनं पर्याप्तं कारणं धर्मावर्मपरिवर्तनस्य । तत्र च साधारणजनानुजिघृक्षैवानुशासनप्रयोजनमित्यत्रास्माकमपि न विप्रतिपत्तिः । यदि साधारणजनपदेन जीवन्मुक्तेतरा विवक्ष्यन्ते, भगवतापि हि तेषामेवानुजिघृक्षया शास्त्रं प्रवर्तितम् । न हि पूर्वतनानामनुशासनानां देशकालानानुगुण्यमपि साधयितुं शक्यते ।

अत्रेदं विचारणीयम्—को वा धर्म इदानीं देशकालाननुगुणो वर्तत इति । जातिविभागो हि न सर्वथा प्रयुक्तकालविरोधी । न हि माहम्मदीयाक्रमणकालेऽपि जानिविभागः परित्यक्तः । न चाऽस्माभिरपि अत्यन्तापदवस्थायां तस्मिन् क्षणे जातिविभागो गणनीय इति मन्यते । प्रसिद्धं हि विश्वामित्रस्यापि श्वजापनोभक्षणम् । न हि तादृशो काप्यापदिदानीं वर्तते । अर्थां समर्थो विद्वानधिक्रियत इत्येव खलु ययमपि मन्यामहे । एतेन—पतितपरावर्तनादिकमपि—व्याख्यातम् । तत्रापि यक्ष्यमाणया व्यवस्थाया, वयं पश्यामः, समाजस्य शास्त्रस्य च रक्षणं भवतीति ।

सर्वथा च शास्त्रार्थानुसन्धाने युक्तीनामुपयोगो न कस्याप्यनभिमतः । इदमेवात्र विप्रतिपन्नं इदं पदे, पददृष्टार्थेषु कर्मसु युक्तिविनियोगमनुसृत्य विपरिणामः कर्तव्य इति । न तादृष्टार्थ-

त्वव्यवस्थापनं परप्रतारणार्थम् । दृष्टार्थत्वे हि सर्वेषां विप्रतिपत्ते-
 रनयकाशः स्यात् । न हि वयमपि धर्मस्य देश-कालभेदेन भेदं नोरो-
 कुर्मः । सन्ति हि देशधर्माः कालधर्मा अवस्थाधर्माश्च यद्वहः ।
 इदमेवाग्रालोचनीयम्—यद्देशादिभेदेन तेषां धर्माणां भेदोऽपि भवति,
 न वेति । न हि वयमपि ब्राह्मणधर्मं क्षत्रियाणां दिवा धर्मं रात्रौ
 वीरीकुर्मः, देशधर्मा हि त एव भवितुमर्हन्ति, ये शास्त्रेषु विक-
 ल्पेन विहिताः । अविकल्पेन विहितानां निषिद्धानां च सर्वदेश-
 धर्मत्वमेवेति हि होलाकाधिकरणे व्यवस्थापितम् । एतेन काल-
 धर्मा अपि—व्याख्याताः । तेऽपि हि तत्तद्धर्मविध्यर्थवाद्देषु काल
 विशेषत्वादिलिङ्गानुसारेणैव व्यवस्थाप्यन्ते । व्यवस्थापितं चैतत्
 धीरमित्रोदये—“पुराकल्पे तु नारीणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते” इति
 व्याख्यानावसरे । अत्र पुराकल्पशब्देनार्थवादविशेषो विवक्ष्यत इति
 तत्र व्यवस्थापितम् । एतेन—रुलिबर्ज्यप्रकरणमपि—व्याख्यातम् ।
 शाखाविशेषेऽर्थवादविशेषे वा कालविशेषलिङ्गानुसारेणैव तस्य
 प्रवृत्तत्वात् । यत्तु महाभारतादौ द्रौपदीपञ्चपतित्वादिकमभ्यनुज्ञा-
 तमपि पुनरन्यस्या अनेकपतित्वादिकं खण्डितम् । तत्र चयं मन्या-
 महे—धर्मान्तरविरोधेऽवश्यमभ्यनुज्ञातव्ये पञ्चपतित्वाद्दौ प्रसक्ते
 स्थितस्य गतिः कल्पनीयेति भावेनैव तत् सम्पादितमिति । पाण्ड-
 वानां हि मातृवाक्यपरिपालनं धर्मविशेषोऽपि सम्पादनीयः, दौ-
 पद्याः पञ्चपतित्वमधर्म इति उभयं परस्परविरुद्धं समापति-
 तमनुष्ठातुमिति सर्वविदितमिदम् । तत्रापि वस्तुगत्या न धर्म-
 त्वबुद्धिर्युक्तेत्यभिप्रायस्तु यार्तिककाराणां दृश्यते । अत एवा-
 चारप्रामाण्यव्यवस्थापनावसरे द्रौपद्याः पञ्चपतित्वमपि वस्तु-
 गत्या नासीदिति विवृतम् । अयमत्र कुमारिलपादानामाशयोऽव-
 गम्यते—यद्धर्मशास्त्रेतिहासयोर्बिरोध इतिहासस्य कथमप्यन्यथा-
 नयनं कर्तव्यमिति । युक्तं चैतत् । इतिहासेन हि व्यक्तिविशेषा-

णामाचारो धर्ममानतयाऽवगम्यते, नतु धर्मतया, शास्त्रेण तु सर्व-
साधारणी व्यवस्थाऽवगम्यते, इति सर्वसाधारणव्यवस्थापर्यालोचना-
वसरे शास्त्रमेव मुख्यतया समादरणीयम्, न त्वितिहासः। एतेन—
शास्त्रविरुद्धेतिहासान्तराण्यपि—व्याख्यातानि।

यत्तु महाभारते १२२ तमे अध्याये—“अथ त्विदं
प्रवक्ष्यामि धर्मतत्त्वं निबोध मे। पुराणमृषिभिर्जुष्टं धर्मविद्भिर्महा-
त्मभिः। अनादृताः किल पुरा स्त्रिय आसन् वरानने। कामचार-
विहारिण्यः स्वतन्त्राश्चारुहासिनि ॥ पतिं व्युचरमाणानां कौमारात्
सुभगे पतीन्। नाथमोऽभूद्धरारोहे स हि धर्मः पुरामवत्। तं
चैव धर्मं पौराणं तिर्यग्योनिगताः प्रजाः। अद्याप्यनुविधीयन्ते
काम-क्रोधविवर्जिताः। प्रमाणदृष्टो धर्मोऽयं पूज्यते च महर्षिभिः।
उत्तरेषु च रम्भोरु कुरुष्वथापि पूज्यते। स्त्रीणामनुग्रहकरः स हि
धर्मः सनातनः। अस्मिन्स्तु लोके न चिरान्मर्यादेयं शुचिस्मिते।
स्यापिता येन, यस्माच्च, तन्मे विस्तरशः शृणु। ध्रुवोद्दालको
नाम महर्षिरिति नः श्रुतम्। श्वेतकेतुरिति ख्यातः पुनस्तस्या-
भवन्मुनिः। मर्यादेयं कृताऽनेन धर्म्या वै श्वेतकेतुना। कोपात्क-
मलपत्राक्षि यदर्थं तन्निबोध मे। श्वेतकेतोः किल पुरा समञ्जं
मातरं पितुः। जग्राह द्राक्ष्मणः पाणौ गच्छाव इति चाब्रवीत्।
ऋषिपुत्रस्ततः कोपं चकारामर्षचोदितः। मातरं तां तथा दृष्ट्वा
नीयमानां पलादिव। क्रुद्धं तं तु पिता दृष्ट्वा श्वेतकेतुमुवाच ह।
मा तात कोपं कार्पीस्त्वमेव धर्मः सनातनः। अनादृता हि सर्वेषां
वर्णानामङ्गना भुवि। यथा गावः स्थितास्तात स्वे स्वे वर्णे तथा
प्रजाः। ऋषिपुत्रोऽथ तं धर्मं श्वेतकेतुर्न चक्षमे। चकार चैव मर्या-
दामिमां स्त्री-पुंसयोर्भुवि। मानुषेषु महाभागे न त्वेवान्येषु जन्तुषु।
तदाप्रभृति मर्यादा स्थितेयमिति नः श्रुतम्। व्युचरन्त्याः पतिं नार्या-
अद्यप्रभृति पातकम्। भ्रूणहत्यासमं घोरं भविष्यत्यसुरसावहम्।

भार्या तथा व्युद्धरतः कौमारद्रष्टाचारिणीम् । पतिव्रतामेतदेव
भविता पातकं भुवि । पत्या नियुक्ता या चैव पत्नी पुत्रार्थमेव च ।
न करिष्यति तस्याश्च भविष्यति तदेव हि । इति तेन पुरा भीरु
मर्यादा स्थापिता यत्नात् । उद्दालकस्य पुत्रेण धर्म्या वै श्वेतकेतुना ।
सौदासेन च रम्भोरु नियुक्ता पुत्रजन्मनि । मदयन्ती जगामर्षिं
वसिष्ठमिति नः श्रुतम् । तस्माल्लेभे च सा पुत्रमश्मकं नाम
भामिनि । ऋतावृत्तौ राजपुत्रि स्त्रियारभता पतिव्रते । नातिवर्तव्य
इत्येवं धर्मं धर्मविदो विदुः । शोषेष्वन्येषु कालेषु स्वातन्त्र्यं स्त्री
किलार्हति । भर्ता भार्या राजपुत्रि धर्म्यं चाऽधर्म्यमेव च । यद्
द्रूयात्तत्तथा कार्यमिति वेदविदो विदुः ॥” इति पुरा कदाचन
स्त्रीणां परसंसर्गस्यादोषत्वं वर्णितम्, तदिदं नियोगविध्यर्थवाद-
तया न स्वार्थं प्रमाणम् ।

अत्र हि “पुराणमृषिभिर्जुष्टमि”ति ऋषिधर्मस्यैरोपक्रमणं
कृतम्, ऋषीणां च “तेजीयसां न दोषाय” इति वचनेन न कुत्रापि
प्रत्यवायः पश्वदीनामिव भवति । महात्मनां हि ऋषीणां विहिता-
चरणं प्रतिपिद्वाचरणं वा न शरीरारम्भकं भवति; ज्ञानेन समूल-
स्याज्ञानस्य नाशितत्वात् । ततश्च भोगयोनित्वमेव ऋष्यादि-
शरीराणाम्, न कर्मयोनित्वम् । इदं च पश्वदिशरीराणामपि
समानम्, तेषामपि केवलभोगयोनित्वात् ।

एतद्देवाभिप्रेत्य—“पश्वदिभिश्चाविशेषात्” इति पश्व-
दिदृष्टान्त एव ज्ञानिनामुपात्तः, न तु पामरादिदृष्टान्तः । तथाच
पश्वदीनामिव महर्षीणामपि विधि-निषेधानधिकारित्वाद्दृषीणा-
माचरणमत्रोपन्यस्तां नास्मदादीनां धर्मशास्त्राधिकारिणां तन्नि-
पिद्दमुपादेयं गमयति । अत एवात्रापि “तं चैव धर्मं पौराणं तिर्य-
ग्योनिगताः प्रजाः । अद्याप्पनुविधीयन्ते काम-क्रोधविर्जिताः”
इति तिर्यग्जातावेवानुचिदानं बोध्यमानमुपपद्यते । तथाचोक्तेति-

हासानुसारेण न पुरा स्त्रीस्वातन्त्र्यादिकं तत्कामचारित्वादिकं वा सर्वं धर्म आसीदिति कल्पनं सम्भवति । एतदेवाभिप्रेत्य प्रकृते नीलकण्ठधाम्—‘यथा स्तेनो भ्रूणहैचमेव भवति योऽयोनी रेतः सिञ्चती’त्यनेनान्यदारेषु पुंसां गमनात् प्रत्यवायः श्रुतिसिद्धः, तथाऽर्माणां निष्कृतं जारिणीवेति, मन्त्रे जारिण्यादिनिष्कृतेः षोडश्याश्च दर्शनात् स्त्रीणामपि परसंसर्गं दोषोऽस्त्येवोक्तः; तथापि श्रौतार्थस्यैव कयाचित् भङ्ग्या व्यवस्थेयं विहितेति ज्ञेयम् । अथवा—व्युचरणे तेजस्विनां न दोषः, किन्तु पृथग्जनानामेवेति तात्पर्यम्, अन्यथा कृष्णस्यापि पारदार्यदोषप्रसक्तोः, अहल्यादि-जाराणामिन्द्रादीनां तदप्रसक्तोरित्यास्तान्तावत्—’ इति व्याख्या-तम् । एतेन—समांसो मधुपर्कः, मांसश्राद्धमित्यादिव्यवस्था अपि-व्याख्याताः । नहि मांसभक्षणं कदापि नित्यतया विहितम्, किन्त्वनिषिद्धमात्रम् । कामत एव हि मांसभक्षणादौ सर्वेषां प्रवृत्तिः, कामोद्रेकनिवारणार्थं मांसभक्षणादिनिषेधः ।

धर्मज्ञानां हि धर्माधर्मव्यवस्थापकत्वस्य शास्त्रैकमूलतया कल्यादिषु धर्मविशेषव्यवस्थापनं संकोचादिकं च सर्वं न केवलपरि-स्थितिमात्रमूच्यम् । सर्वथा तु धर्मसंकोचोऽयं न युक्तः यथैतः । अत्र च युक्तिपदेन प्रत्यक्षमूलकयुक्तिरेव विवक्षिता, नतु शास्त्र-मूच्ययुक्तिः । धर्मसंकोचो हि अशक्तिपर्यालोचनेन शास्त्रानुसा-रिमीमांसान्यापानुगृहीतः । यथाच यथाशक्तिन्यायस्य न काम्य-कर्मादिषु नित्येतरेषु प्रवृत्तिः, तथा सर्वविदितमिदम् । यथाशक्ति-न्यायेन हि प्रायश्चित्तेष्वङ्गविशेषलोपो नित्यकर्मस्यङ्गविशेषलोपो वा सोढव्यः ।

कश्चिद्वर्ज्यप्रकरणे तु निमित्तं शाखान्तरीयवाक्यविशेष एव भवितुमर्हतीति तु यद्दनामेतन्मतम् । शाखाविशेषे हि स्मर्तृभिः कालिकाले कर्मविशेषाणां निषेधादवगम्यते कालवि-

शेषोऽपि कलीतरौ निमित्ततपोपात्त इति । न ह्यन्यथा पृथङ्-
निषेध उपपद्यते । निषेधोऽपि हि शास्त्रप्राप्तस्य विकल्पं विना
नोपपद्यत इति पृथङ् निषेधो हि कथमपि नोपपद्यते । न हि विधि-
निषेधयोर्विषये सामान्य-विशेषन्यायः प्रसरति; अन्यथा—
“यजतिषु येयजामहं करोति, नान्प्राजेषु” इत्यत्रापि विशेष-
प्रतिषेधेन विकल्पापत्तौ तत्र विकल्पापत्त्या पर्युदास एव युक्त
इति मीमांसासिद्धान्तो नोपपद्यते ।

यत्र च विभिन्नस्मृत्योरेकवाक्यता क्रियते, तत्र तयोरेक-
मूलकल्पनमिदं मयूखकाराणामपि सम्मतम् । अत एव “प्रायश्चि-
त्तविधानं च विप्राणां मरणान्तिकमि”ति, कामकृते पापादौ
तु न तस्य निष्कृनिर्दष्टा भृग्वग्निपतनादते इति । विहितस्य
विधानमुपदेशः । एवं च ‘मतिपूर्वमनिर्देश्यं मरणान्तिकमिति स्थि-
तिः” इति मनुवाक्यमेतद्युगविषयमेव; एकमूलकल्पनालाघवात्”
इत्युक्तं तत्र । तथाचोक्तमीमांसासिद्धान्तनिष्णातानां निबन्धका-
राणां धर्मज्ञानां चा कालविशेषे निषेधवचनोपन्यासो हि तत्तद्धर्म-
विधायकवाक्येषु कलीतरकालविषयत्वं विना नोपपद्यत इति कलि-
वर्ज्यप्रकरणमिदमर्थसिद्धानुवादपरमित्येयोरीकर्तव्यमिति कलि-
कालावच्छेदेन धर्मत्वस्याप्राप्तत्वाद् न धर्मपरिवर्तनवार्ता कुत्रापि
वर्तते । एते च निषेधा इति धार्तिकानुसरिणः । निबन्धानुसारि-
णस्तु “रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत” इति रात्र्यधिकरणकत्वनिषेधेन हि
(द्विवेव श्राद्धं धर्म इति सिद्धान्तो यथा सिद्धो भवति, यथा च प्रा-
तरग्निहोत्रविधिना मध्याह्नेऽग्निहोत्राधर्मत्वं सिद्धं भवति, तथाऽ
त्रापि व्यवस्थाऽनुसन्धेया—इति वदन्ति ।

धर्मविप्लवा (विकल्पा) पक्षेरेते पर्युदासा एव इति शंकरभट्ट-
सुतदामोदरभट्टैरपि कलिवर्ज्यप्रकरणस्य पर्युदासपरत्वमेवाश्रितम् ।
मांसमीमांसाभिधाने तु निबन्धे कलिवर्ज्यप्रकरणे पर्युदासत्वं प्रतिषे-

घत्वं वेति पक्षद्वयमप्युपन्यस्तम् । तथा—अस्मन्मते तु प्रकरण-
 पहिर्भावात् निषेधस्याकत्वर्थत्वेन पुरुषार्थत्वेन पुरुषार्थत्वात् कलौ
 श्राद्धे मांसदानेन सर्वः प्रत्यवैतीति फलवान्निषेधः । प्रकरणाद्धि
 पुरुषार्थस्यापि निषेधः कत्वर्थो भवति । तदाहुर्भट्टपादाः—“स्रुषा-
 यमांसभक्षादि पुरुषार्थमपि श्रितः । प्रतिषेधः क्रतोरङ्गमिष्टः
 प्रकरणाश्रयादि”ति । न तु कत्वर्थस्याप्रकरणे निषेधः । न च विहि-
 तप्रतिषिद्धाष्टदोषदुष्टविकल्पपरिजिहीर्षया श्रुताश्रुतयोर्द्वयस्था-
 पनम् ; निषेधस्य विशेषविषयतया “दीक्षितो न ददाति न
 जुहोती”तिवत् बाधस्यैवौचित्येन विकल्पाप्रसक्तोः । नन्वेवम्—
 “न तौ पशौ करोती”त्यनेन आज्यभागाख्यविशेषविषयेणाऽऽ-
 ज्यभागानाज्यभागविषयचोदकयाधात् पशवाज्यभागविकल्पो न
 स्यात् ? अथायं विशेषविषयत्वात् बाधत एव, तर्हाज्यभागनिषे-
 धोऽपि बाधेनैव चोदकस्य न विकल्पयेदाज्यभागौ । वक्तव्यो वा
 विशेषः, श्रूयतामत्र विशेषः । यद्युभावपि विधिप्रतिषेधौ पुरुषार्थौ
 कत्वर्थौ वा स्याताम्, ततः स्याद्विकल्पः । पुरुषार्थतया तु विहिता-
 न्यग्निहोत्रादीनि क्रतुमध्येऽपि प्रासानि प्रतिषिध्यन्ते, कत्वर्थतया वा
 स्रुषुपगमादिवत् । अत एकार्थ्याभावात् विकल्पोऽप्रसक्तः । क्रतुमध्ये
 नियतमग्निहोत्रादिवद्दर्जनीयम् । आज्यभागविधिप्रतिषेधयोस्तु
 एकार्थत्वाद्विकल्पः, एकार्थिरात्रार्थयोश्चिशिग्रहणाग्रहणवत् । प्रस्तुते
 तृक्करीत्या विरुल्पाप्रसक्तेर्न तस्मिन्प्रसक्तये श्रुताश्रुतायोर्द्वयस्थापन-
 मिति वृद्धपद्धतिमध्यासोनाः ।

अन्ये तु यथास्थितसूत्रभाष्यानुसारेण “दीक्षितो न ददाति
 न जुहोती”त्यत्र पर्युदास एव, दीक्षितान्वयो होमादि कुर्यादिति;
 जुहोत्यनुवादोपस्थापितेन दूरस्थेनापि तद्विधिर्नैकवाक्यत्वात् ।
 जार्थिकसमानविषयत्वेन विरुल्पाप्रसक्तोः पुरुषार्थकत्वर्थहिंसावि-
 धिनिषेधयोः कत्वर्थपुरुषार्थधर्मसंगोदोहनविषयोर्वाच्य-बाधकभाववत्

तत्रापि ममानविषयव्यापेक्षयात् । तथापि प्रस्तुते कठिण्यनिरिक्तो
मांसं दद्यादिति दूरस्थेनानुयादपत्रोपस्थापितेनैकवाक्यतया पर्युदास-
त्वम् । निषेधत्वे हि “न तो पशावि”नियदिकल्पः स्यात् । अपि
थ प्रत्यर्थान्निहोप्रहवगोलेहादिनिषेधश्चेत्तदा प्रकरणाभावेऽपि निषे-
ध्यप्रत्यर्थत्वाद्धिक्तेन निषेधस्यापि प्रत्यर्थता; अन्यथा निषेध्यमिया-
कैमर्ष्यगिन्ना व्यर्था स्यात् । तथाच निषेधे प्रत्यर्थं पश्चाज्य-
भागवद्विरुद्धापत्तिः । पुरुषार्थं तु क्रतुवैगुण्यापत्तिः । पुमर्षेण
निषेधेन प्रत्यर्थपायाभावात् विपर्ययात् । अत एव्यंजानीषेधेषु
पर्युदासत्वमेव । आशौचे श्राद्धपैश्वदेयादिषु पुरुषार्थनिषेधे
विधि-निषेधयोः पुरुषार्थत्वाविरुद्धः स्याद्विषेधपक्षे । जमत्नेऽपि
पर्युदासा एवांक्तमार्गेण । गृहपिशाहादेः ‘संक्रान्तिमन्वादि’-
इत्यादिषु पिण्डवर्जनेऽपि एवमेव पर्युदासता । अत एव संक्रान्त्य-
मायास्यादिश्राद्धसन्निपाते तत्रेण श्राद्धमिदिरुक्ता न्यायविच्छर्ष-
हंमाद्रिमृनिभिः । अन्यथा हि विच्छाद्वाहृत्यान् तत्रना-
सम्भवः । “न तो पशावि”त्यत्र तु यतन्यक्तिसंभवात्पर्युदासा-
संभवेनागत्या निषेधो विरुद्धश्चेति । तदन्तमतिदूरं गत्या । पर्यु-
दासत्वे कर्त्ता श्राद्धे मांसवर्जनस्य न विरुद्धापत्तिर्नरां श्रुताश्रुत-
प्यवस्थापनम्, इति निषेधस्य पर्युदासत्वं वा निषेधे कर्त्ता श्राद्धे
मांसवर्जनं मिदम् । अत्र बहु यत्तत्रमपि विन्नागपत्तेर्न यदामः ।

तदयं निष्कर्षः—

मन्वादिप्रणीतानामेव धर्मशास्त्राणां वेदमूलत्वात् तान्येव धर्मप्रमाणानीति तदधिगमोपयोगितया तच्छास्त्रप्रणेतारः किं परिगणनमर्हन्ति, उत नेति समालोचयामः । तत्र केचन मन्यन्ते—

“तेषां मन्वङ्गिरो-व्यास-गौतमाभ्युशनो-यमाः ।

वसिष्ठ-दक्ष-संवर्त-शातातप-पराशराः ।

बिष्णवापस्तम्ब-हारीताः शङ्खः कात्यायनो गुरुः ।

सुमन्तुः कश्यपो यशुः पौठीना व्याघ्र एव च ।

शतव्रतो भरद्वाजो गार्ग्यः काष्ण्णाजिनिस्तथा ॥

जाबालिर्जमदग्निश्च लोगाक्षिर्ब्रह्मसंभयः ।

इति धर्मप्रणेतारः षट्त्रिंशद्विधः स्मृताः ॥

इति वचनात् षट्त्रिंशदेवर्षयो धर्मशास्त्रप्रणेतारः; तस्योपलक्षणत्वे तु अस्मदादीनामपि वेदमूलधर्मशास्त्रप्रणेतृत्वं कथं वा वारयितुं शक्यते ? तथाच यदि षत्स-मरीचि-देवल-पारस्करर्ष्यश्रुङ्ग-शिखर-छागलेयात्रेय-लिखितादीनामुक्तवचनासंगृहीतानामपि धर्मशास्त्रप्रणेतृत्वम्, तर्हि सांप्रतिकानामपि वेदाविरोधेनैव धर्मशास्त्रप्रणयनं कथं वारयितुं शक्यते ? सर्वं हि कलिवर्ज्यप्रकरणम् “एतानि लोकरुप्यर्थं कलेरादौ महात्मभिः । निवर्तितानि कर्माणी”ति कल्युपक्रमावसरे कैश्चन महात्मभिः प्रवर्तितमेव सत् प्रमाणम् ? तत्र यदि कल्यारम्भकाले महात्मनामुक्तधर्मशास्त्रप्रणेतृव्यतिरिक्तानां वचनानि प्रमाणतामर्हन्ति, तर्हि सांप्रतिकानां महात्मनामपि वचनानि कथं नाम न प्रमाणतामर्हन्ति ? माधवाचार्या हि—शास्त्रोक्तब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्य-सन्धूद्राणां सांप्रनमदर्शनात् धर्मशास्त्राध्ययनस्य तद्व्यवस्थाया वा को बोधयोग इति पराशरमाधर्वाये स्वयं पर्यनुयुज्य कलिदोषकृता-पराधानामनालोचनेन प्रमादालस्यादिकृतदोषमात्रग्रहणेन दुष्टा-दुष्टनिर्णयः कर्तव्य इति वदन्तोऽप्येतत्कालीनानां ब्राह्मणादीनामपि

शास्त्रोक्तप्राप्त्यर्थं स्वीकुर्वन्ति, इति सांप्रतिका एतत्कालीना महा-
त्मानो ये केचन सांप्रतिकेभूत्तमा धर्मरक्षैकदीक्षिताः धर्मध्वजत्वमात्र
मनभिनयन्तः स्वगोष्ठीयलमात्रेणोच्चैरनुद्गृह्यन्तश्च लोकहितेच्छयैव
धर्मावर्त्मव्यवस्थार्थं प्रवर्तमाना अपि धर्मशास्त्रप्रणेतारो यदि भवन्ति,
तर्हि का नाम हानिः ? कथं वा तेषां व्यवस्थापि न प्रमाणपदवा-
मधिरोहति ? उक्तं हि पराशरेण—

“युगे युगे च ये धर्मास्तत्र तत्र च ये द्विजाः ।

तेषां निन्दा न कर्तव्या युगरूपा हि ते द्विजाः ॥” इति ।

अनेन तु ज्ञायते तत्तद्युगधर्माणां व्यवस्थापने तत्तद्युगीपधर्म-
ज्ञानां संपूर्णोऽधिकारः, तदीयैव व्यवस्था तदा तदा प्रमाणतामर्हतीति
च । नहि पराशरादय एव प्रमाणम्, नाधुनातनाः पण्डिता इत्यत्र
कापि विनिगमना । धर्मरक्षैव यदि लक्ष्यमधुनातनानामपि
पण्डितोक्तमानाम्, तर्हि लोकगुप्त्यर्थं तदीयाऽपि व्यवस्था कथम-
प्रमाणतामर्हति ?

सृष्टि पुराणानां मीमांसापद्धत्या धर्मप्रमाणतेति हि सांप्र-
तिकाः सनातनधर्मनेतृत्वमभिनयन्तो वर्णाश्रमस्वराज्यसङ्घपण्डित-
परिपत्सदस्या अपि मन्यन्ते । इदमेवात्रालोचनीयम्—कथमिदं
कलियुग्यप्रकरणं मीमांसापद्धत्या प्रमाणतामर्हतीति ।

मीमांसायां हि क्लृप्त-कल्पितशास्त्रयोर्न समवलत्वम्, अतः क्लृप्त-
शास्त्रविरोधे कल्पितशास्त्रप्रमदवसरमेव भवति, इति हेतुमन्निग-
दाधिकरणादौ प्रतिपाद्यते । तत्र हि “तेन ह्यन्नं पियते” इत्यस्य
विधायकत्वं स्वीकृत्य शूर्प-दर्वी-पिठरादीनां होमसाधनत्वं विकल्पे-
नाशङ्क्य क्लृप्तत्वाद् शूर्पविधेः दर्वी-पिठरादिविधीनां च कल्पनी
यत्वात् क्लृप्त-कल्पिनयोः समवलत्वाभावाद् न विकल्पः संभवतीति
व्यवस्थापितम् । तत्र क्लृप्तशास्त्रस्य सर्वथाऽयाधेन कल्पितशास्त्र-
प्रामाण्यस्यैव याधे, कैत्र प्रवृत्तस्य कथा क्लृप्तशास्त्रस्य सर्वथा याधेन

कलिवर्ज्यप्रकरणस्य सर्वस्य सर्वयुगसाधारण्येन प्रवृत्तानां विधीनां कलिकाले सर्वथा बाधव्यवस्थापरस्य कल्पितस्य प्रामाण्ये ? इति कथं वा प्रामाण्यं मीमांसापद्धत्याऽवसेयम् ?

अथ यदि—“आख्यातानामर्थं ब्रुवतां शक्तिः सहकारिणी”ति मीमांसान्यायेन प्रथमाध्यायतुरीयचरणान्तिमेन कलिकाल उक्तानां कर्मणामनुष्ठानासामर्थ्यं सर्वसाधारण्यनुपलक्ष्य तेषु तेषां वचनानामप्रवृत्त्या धर्माणामपि केषांचन निवर्तनं कृतमिति कलिवर्ज्यप्रकरणं प्रमाणमिति मन्यते, तर्हि शक्तविषये कलिवर्ज्यप्रकरणमप्रमाणम्, अशक्तविषय एव प्रमाणमिति स्वीकर्तव्यम्, अन्यथा दीर्घकाल-ब्रह्मचर्यादीनां कलिकाले वर्जितानामप्यनुष्ठातारः कति कति सनातन-धर्मनेतारः कलिवर्ज्यप्रकरणं ह्यविषयेऽप्रमाणमेव मन्यानाः महर्ता दुर्दशां प्राप्नुयुः, इति सांप्रतमपि केचन कलिवर्जितानामपि केषांचन कर्माणामनुष्ठानेन प्रत्यवायभागिन एवेति कथं न वक्तुं शक्नुमः ?

इदमप्यत्रालोचनीयम्—यत्—“आख्यातानामर्थं ब्रुवतां शक्तिः सहकारिणी”ति न्यायः किं विधिशास्त्राण्येव विषयीकरोति ? उत निषेधशास्त्राण्यपि ? अन्त्ये आतुरादिविषय उपरागादौ निषिद्ध-कालेऽपि भोजनाभ्यनुज्ञादिविधयो नोपपद्येरत् । आद्ये तु यथा कलिवर्ज्यप्रकरणं विहितविषयम्, एवं निषिद्धविषयमपि कल्पयितुं शक्यते, इति निषिद्धानामपि कर्मणां निषेधेन, कर्मविशेषाणां निवर्त-नमिव प्रवर्तनमपि न्यायसाम्येन न विरुद्धं भविष्यति, इति कलियुग-स्यारम्भकालेऽशक्तिमनुष्ठाने समालोच्य कानिचन कर्माणि यथा निवर्तितानि, एवमिदानीन्तनीयाशक्तिमालोच्य कानि चनापराण्यपि कर्माणि वर्जनीयानि यदि भविष्यन्ति, तर्हि पण्डितपरिपत् शुद्ध-सनातनधर्मानुयायिनामपि कानिचन वर्जयितुमर्हति ? नवा ? यदि अर्हति, तर्हि निषिद्धानामधर्माणामपि करणाभ्यनुज्ञानं कथं न तस्याः कर्तव्यम् ?

सति चैवम्—कलिवर्ज्यप्रकरणं सर्वमपि यदि पूर्वोक्तन्याये-
नैव प्रमाणम्, तर्हि अकरणे तेषामशक्तौ दोषाभावप्रतिपादनद्वाराऽ-
करणाभ्यनुज्ञानमेव कलिवर्ज्यप्रकरणार्थः, नतु करणे श्रौतनिषेधाना-
मिव प्रत्यवायप्रतिपादनपर्यन्तम् । पुण्य-पापयोरतीन्द्रियत्वेन महर्षीणा-
मपि बुद्ध्यगोचरत्वस्यैव भीमांसकसम्मतत्वेन तावत्पर्यन्तताया
असंभवात् । तथाच निषिद्धानामपि कर्मणां कालविशेषेणानुष्ठाना-
भ्यनुज्ञानं कथमपि न दुष्टम् । दृश्यन्ते हि—“न दीक्षितस्यान्नमश्नी-
यात्” इति निषेधस्यापि “हुतायां वपायां दीक्षितस्यान्नमश्नीयात्”
इत्यभ्यनुज्ञानविधिनाऽव्यथानयनं श्रौतसूत्रकाराणां स्वतन्त्रम् । न
ह्यत्र हुतायां वपायां दीक्षितान्नमक्षणेन पुण्यमभक्षणेन पापं वा
कल्प्यते । भीमांसका हि अभ्यनुज्ञाविधिस्थले करणे दोषाभावमेव
मन्यन्ते, नतु गुणमपीति भाक्षरहस्यादौ व्यक्तम् । तथाच विधिरूप
इव निषेधरूपेऽप्यभ्यनुज्ञानेऽभ्यनुज्ञातानुष्ठाने दोषाभाव एव
वाक्यार्थः, न तु तत्र गुणरूपनं दोषकल्पनं वा । नहि कलिवर्ज्या-
नामनुष्ठाने प्रत्यवायकल्पनं संभवति । प्रत्यवायकल्पनं हि रागप्राप्तस्य
शास्त्रेण निषेध एव, नतु शास्त्रप्राप्तस्य शास्त्रेण निषेधे, अन्यथा—
“नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाती”ति निषेधाद् अतिरात्रे षोडशिग्रहणेन
प्रत्यवायकल्पनापत्तेः ।

कलिवर्ज्यानां प्राप्तिर्हि कलिकालेऽपि शास्त्रेणैव न
रागताः, इति प्रतिषेधपक्षेऽपि विकल्प एव स्यात्, न सर्वात्मना
निषेधः । रागप्राप्तिर्हि दृष्टफलेष्वेव संभवति, नादृष्टफलेषु । एतेन—
कलिवर्ज्यप्रकरणस्य सर्वस्य पर्युदासपरतया नयनमिति वादोऽपि—
परास्तः; नहि विकल्पापत्तिमात्रेण सर्वत्र पर्युदासपक्षः संभवति । “न
तौ पशौ करोतो” त्यत्रापि पर्युदासप्रसङ्गात्, नहि पशुभिन्ने दर्शापूर्णा-
मासादौ तद्विधानं सार्थकम्, तस्य तत्प्रकरणागतविधिनैव लाभेन
विध्यन्तरं हि निष्प्रयोजनमेव, इति न पर्युदासपक्षोऽङ्गीक्रियते ।

नतु तथा कलिभिन्नयुगे यज्यानां विधायकं वाक्यमेकमपि वर्तते, येन पर्युदासपक्षे विधिवैर्यं समापतेत्, अतः कलिवर्ज्यप्रकरणस्य पर्युदासपरतपैवान्वय इति वादोऽपि न सङ्गतः; यजतित्वसामान्यादनूयाजेष्वपि प्रसक्तस्य येयजामहस्य निषेधे यथा विकल्पापत्तिः, नहि तथाऽत्र कलिकालसाधारणतया कालविशेषोपस्थापनेन कलिवर्ज्यानां विधायकं वाक्यं वर्तते, येन विकल्प आपद्येत । नहि “यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोती”ति वाक्यं युगचतुष्टयसाधारण्येन कंचनाधिकरोति; युगचतुष्टयस्यापिजीवनस्याप्राप्तकालत्वेन साधारण्यासंभवात् । तथाच कलावग्निहोत्रनिषेधो न पर्युदासपरः; कालविशेषानुल्लेखेन प्रवृत्तानामपि वचनानां खण्डकालव्यावर्तनार्थमेव हि कालविशेषनियमनं क्रियते, न त्वखण्डकालव्यावर्तनार्थम् । कलिकालस्तु न खण्डकाल इति कलिभिन्नकाले कर्मविशेषाणां विधानं कलिकालीनानां महर्षाणामनवसरमेव ।

यस्तुनस्तु पर्युदासत्ये कलिवर्ज्यप्रकरणस्य पर्युदस्तानामभ्युत्थानमपि नैव दोषाय । तदुक्तं तन्त्रवार्तिके—

“प्रतिपिद्वाभ्यनुज्ञा च विकल्पेनैव दृश्यते ।

पर्युदस्ताभ्यनुज्ञानं तस्मादिष्टं व्यवस्था” ॥ इति ॥

दीक्षिताद्वाभोजननियमो हि श्रेयोऽर्थिनां विधीयते ।

“पाइचात्यभोजनानुज्ञा नान्यथाप्युपपद्यते ।

अदृष्टार्थप्रमङ्गित्वाद् न विधिदद्यापमिष्यते ।

एवं विषयनानात्वादविरोधसमर्थनम् ।” इति

अस्मिन् पक्षे धर्मज्ञानां धर्मसंकोचेऽशक्तिमनुमृत्य, शक्यत्पुष्पष्टमे निवर्तिनधर्माभ्यनुज्ञाने वाऽधिकारः, नतु प्रतिषेधे विधाने वा । कलिवर्ज्यप्रकरणं हि किञ्चिन् पुराणेषुपलभ्यते, किञ्चित्तु शौनकीपादां धर्मज्ञममथन्वेन । पौराणिकस्य कलिवर्ज्यप्रकरणस्य विषये ‘यथाकथंचिन्प्रामाण्येऽपि धर्मज्ञममथकलिवर्ज्यप्रकरणस्य

कथं नाम प्रमाणत्ता ? उक्तं ह्यन्वत्र धर्मज्ञसमयः प्रमाणमिति च कथं धर्मज्ञानां श्रुति-स्मृति-पुराणेतिहासादिषु सन्दिग्धानामर्थानां व्यक्तिविशेषे सन्दिग्धभाषश्चित्तविशेषाणां वा व्यवस्थायामेवाधिकारं बोधयति, नतु धर्माधर्मपरिवर्तनेऽपि तेषामधिकारम्, इति । सति चैवं धर्मज्ञानां स्वतन्त्रधर्माधर्मपरिवर्तनं शौनकीयादिगतं यदि प्रमाणम्, तर्हि सांप्रतमपि पण्डितानामलूक्षाणां धर्मकामानां च धर्माधर्मपरिवर्तनं कथं नाम न समादरमर्हति ?

धर्मज्ञसमपरुलिषर्ज्यप्रकरणं हि—

“एतानि लोकगुप्त्यं कलेरादौ महात्मभिः ।

निवर्तितानि कर्माणि व्यवस्थापूर्वकं बुधैः ॥

समयश्चापि साधूनां प्रमाणं वेदवत् भवेत् ॥”

इत्युपसंहृतं लोकरक्षार्थं पण्डितानामपि धर्माधर्मपरिवर्तनेऽधिकार इति व्यवस्थापयति ।

आपस्तम्बधर्मसूत्रं हि “धर्मज्ञसमयः प्रमाणम् वेदाश्च ।” इति प्रथमं धर्मज्ञसमयः, तदनन्तरं वेदं च प्रमाणतया संगृह्यत् वेद-तुल्यं प्रामाण्यं धर्मज्ञसमयस्य स्वोक्तोक्ति । सत्यपि प्रायस्ये वेदस्य, वेदाविरोधेन धर्मज्ञसमयस्य प्रामाण्ये न कोऽपि विरोधः । तथाच विदादं सर्वदा सर्वेष्वपि कालेषु कर्तव्यतया वेदे विधानाभावे कलिकाले निषेध इव कलिकालावच्छेदेन सर्वदा विधानाभावे कलि-मध्येऽपि धर्माधर्मपरिवर्तनं न दोषायेति प्रतिभाति । कलेरादौ कैश्चन महात्मभिः कानिचन विधानानि परिवर्तितानि, इति कलिमध्येऽपि सांप्रतं केचन विद्वांसो धर्मकामा लोकरुप्यर्थं केषांचन विधानानां निषेधानां वा तथा न शक्नुवन्ति परिवर्तनम् ?

इदं तु शापथनिर्णयमेव—यत् कल्पारम्भकाले सर्व एव मुख्यपक्षेऽनधिकारिण आसन्निति, अत इदमवश्यं स्वीकर्तव्यम्—यत्, यद्गुणां परिस्थितिमालोच्यैव विधानव्यवस्था तदानीमपि

पण्डितैः कृतेति । सति चैवम्—अधुनातना अपि पण्डिता बहूनां परिस्थितिं काल-देशाद्यनुसारिणीमुपलक्ष्यान्ततो गत्वा प्रत्यक्ष-वेद्वाक्याविरोधमात्रं लक्ष्यीकृत्य धर्मज्ञसमयस्य विधि-निषेध-विशेषाणां परिवर्तनं यदि कुर्वन्ति, तर्हि कथं नामायमपि धर्मज्ञसमयो न प्रमाणतामर्हति ?

वस्तुतस्तु कलिवर्ज्यप्रकरणस्य सामान्यतः प्रवृत्तस्य काल-विशेषपर्यन्तं प्रवर्तनम्, कालविशेषं पुरस्कृत्य निवर्तितानामपि तत्रैव समयेऽवस्थाविशेषं पुरस्कृत्य प्रवर्तनं च धर्मज्ञानामपि दृश्यत एव । अत एव—“अग्निहोत्रं गवालम्भं संन्यासं पलपैतृकम् । देवरेण सुतोत्पत्तिः कलौ पञ्च विवर्जयेत्,” इति कलिकालावच्छेदेन प्रथमतः सर्वथा निवर्तनम् ।

चत्वार्यब्दसहस्राणि चत्वार्यब्दशतानि च ।

कलौ यदा गमिष्यन्ति तदा श्रेतापरिग्रहः ।

संन्यासश्च न कर्तव्यो घ्राह्यणेन विजानता ॥”

इति कलावेव पञ्चसहस्रवत्सरपर्यन्तं निवर्तितस्यैव प्रवर्तनम्, तदनन्तरं निवर्तनम्, पुनरपि—

“यावद्गर्णाधिभागस्तु यावद्देदः प्रवर्तते ।

संन्यासं चाग्निहोत्रं च तावत्कुर्यात् कलौ युगे ॥”

इति पञ्चसहस्रवत्सरानन्तरं निवर्तितानामपि प्रवर्तनं च पण्डितानामुपपद्यते, यदनुसरणैर्नैव धर्माचार्याः संन्यासिप्रवराः शाङ्करभाष्यस्यादादगद्गेदानां धर्माचार्यपदमपि स्थाप्यं गौरवाय मन्यन्ते । एवं च धर्मज्ञसमयः द्वापत्यशाक्त्यापत्स्वरूपादिकं पट्टना-मुपलस्य काल-देशपरिस्थित्यनुगुणं विधिनिषेधपरिवर्तनायाप्यन्मिति ।

इदमप्रापमरमाणं गन् कलिवर्ज्यप्रकरणस्य तत्र तत्र विद्य-मानस्य मंत्रार्थं नाम, येन कियदपि तस्य प्रामाण्यमनुष्ठानपर्यव-सापि शुद्धाः मनातनपरिणोऽपि स्वीकुर्वन्तीति विचारयितुं

शक्येत । एकस्मिन् कलिवर्ज्येऽक्षिनिमीलनम्, अपरत्र तु कलिवर्ज्यं विशिष्टा दृष्टिरिति विषमा दृष्टिस्तु येषाम्, ते हि न धर्मज्ञाः न वा धर्माधर्मव्यवस्थापका भवितुमर्हन्ति । यदा तु वैदिकानामपि विधीनां परिवर्तनं काल-देशपरिस्थित्यनुसारेण धर्मज्ञानां न दोषाय, तदा कैव कथाऽऽगमादिनिबन्धानां पौरुषेयाणां परिवर्तने ।

धर्मज्ञसमयो नाम—वेदानुसारिस्मृत्यादयः, काल-देशपरिस्थितिमनुसृत्य धर्मज्ञानां विधानादिपरिवर्तनं चेति स्मृत्यादिसमानयोगक्षेमं प्रामाण्यं धर्मज्ञसमयस्य स्वीकर्तव्यम् । तथाच स्मृत्यधिकरणन्यायेनैव धर्मज्ञसमयस्यापि प्रामाण्यम् । अत एव—“धर्मज्ञसमयः प्रमाणं वेदाश्चेति” प्रमाणद्वयस्यैव संग्रह आपस्तम्ब-धर्मसूत्रेषु । तत्र श्रुति-स्मृत्योर्विरोधे स्मृत्यप्रामाण्यम्, स्मृत्योर्विरोधे विकल्पः, स्मृत्याचारयोर्विरोधे आचरस्याप्रामाण्यम्, इति रीत्या श्रुति-धर्मज्ञसमययोर्विरोधे धर्मज्ञसमयाप्रामाण्यम्, स्मृति-धर्मज्ञसमयोर्विरोधे विकल्पः, इत्यादिरूपैव व्यवस्था स्वीकर्तव्या । सति चैवमिदानीन्तना अपि धर्मज्ञाः श्रुत्यविरोधमात्रं प्रतीक्ष्य यदि समयविशेषान् व्यवस्थापयन्ति, तर्हि तदप्रामाण्यकल्पनं कथमप्यागमादिविरोधमात्रं दृष्ट्वा न संभवति ।

तदत्र कलिवर्ज्यप्रकरणं तत्र तत्रान्नायमानमनूद्य तदुपरि स्वीयान् विचारान् संग्रहीष्यामः; येन धर्मज्ञानां कर्तव्याकर्तव्ये साम्यमेव निर्धार्येयाताम् ।

इमानि पराशरस्मृतिव्याख्यायां दृश्यमानानि वाक्यानि प्रथमाध्यायत्रयस्त्रिंशदश्लोकव्याख्यावसरगतानि सर्वेषामालोचनमर्हन्ति । तानि यथा—“यथा कृतादौ गवालम्भादिधर्माणां लोकविरोधेऽपि व्यासादिद्विजानां वाऽनेकनिपिद्वधर्मानुष्ठातृत्वेऽपि न निन्दा कर्तव्या; प्रभावाधिक्येन तत्कालानुरूपत्वात् । तदुक्तमाप्त्यन्वेन—

“तेषां तेजोविशेषेण प्रत्यबायो न विद्यते ।

तदन्वीक्ष्य प्रयुञ्जानः सीदत्यवरको जनः” इति ।

तथा कलिधर्माणामपि स्वयं कर्षण-वेदैकदेशाध्ययनादीनां तदनुष्ठानाणां द्विजानां च निन्दा न कर्तव्या; अल्पप्रभावत्वेन कलिकालानुरूपत्वादिति । तदाह बृहत्पराशरः—

“युगे युगे तु ये धर्मास्तेषु धर्मेषु ये द्विजाः ।

ते द्विजा नावमन्तव्या युगरूपा हि ते द्विजाः ।” इति ।

यतो युगरूपा इति हेतुः, अत एव युगानुरूपा धर्मा द्विजाश्च प्रतिपिद्धाः । तथापि ब्रह्मपुराणे—

“... दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं धारणं च कमण्डलोः ।

गोत्राद् मातृसपिण्डाच्च विवाहो गोवधस्तथा ॥

नराश्वमेधो मद्यं च कलौ वर्ज्यं द्विजातिभिः ॥”

तथा—“देवराच्च सुतोत्पत्तिर्दत्ता कन्या न दीयते ।

न यज्ञे गोवधः कार्यः कलौ नच कमण्डलुः”—इति ।

बृहन्नारदीयेऽपि—

“समुद्रयातृस्वीकारः कमण्डलुविधारणम् ।

द्विजानामसवर्णासु कन्यासूपगतं तथा ॥

देवराच्च सुतोत्पत्तिः मधुपर्कं पशोर्वधः ।

मांसदानं यथा श्राद्धे चानप्रस्थाश्रमस्तथा ॥

दत्ताक्षनायाः कन्यायाः पुनर्दानं परस्य च ।

दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं नरमेवाश्वमेधको ॥

महाप्रस्थानगमनं गोमेधश्च तथा मखः ।

इमान् धर्मान्कलियुगे वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः ।” इति ॥

शौनकीये धर्मशस्रमयेऽपि—

“विहितान्यपि कर्माणि धर्मलोपभयाद् बुधैः ।

समापने निवृत्तानि साध्वभावात्कलौ युगे ॥

विधवायां प्रजोत्पत्ती देवरस्य नियोजनम् ।
 बालिकाञ्छतयोन्योश्च घरेणान्येन संस्कृतिः ॥
 कन्यानामसवर्णानां विवाहश्च द्विजातिभिः ।
 जाततापिद्विजाग्र्याणां धर्मयुद्धेन द्विसनम् ॥
 द्विजस्याब्धौ तु नैषातुः शोधितस्यापि संग्रहः ।
 सप्रदीक्षा च सर्वेषां कमण्डलुविधारणम् ॥
 महाप्रस्थानगमनं गोसंज्ञसिद्धि च गोसवे ।
 सौत्रामण्यामपि सुराग्रहणस्य च संग्रहः ॥
 जग्निहोत्रहवण्णाश्च लेहो लीडापरिग्रहः ।
 यानप्रस्थाश्रमस्यापि प्रवेशो विधिषोधितः ॥
 घृत्तस्वाध्यायसापेक्षमघसङ्कोचनं तथा ।
 प्रायश्चित्तविधानं च विप्राणां मरणान्तिकम् ॥
 संसर्गदोषः स्तेयान्यमहापातकनिष्कृतिः ।
 घरातिथि-पितृभ्यश्च पशूपाकरणक्रिया ।
 दत्तौरसेतरेषां तु पुत्रत्वेन परिग्रहः ॥
 सर्वणान्याङ्गनाडुष्टैः संसर्गः शोधिनैरपि ।
 अयोनौ संग्रहे घृत्ते परित्यागो गुरुस्त्रियाः ॥
 परोदेशात्मसंत्याग उच्छिद्यस्यापि वर्जनम् ।
 प्रतिमाभ्यर्चनायां सङ्कल्पश्च सधर्मकः ॥
 ऋस्थिसश्रयनादूर्ध्वमङ्गस्पर्शनमेव च ।
 शामिषं चैव विप्राणां सोमविक्रयणं तथा ॥
 पद्भक्तानशनेनात्र हरणं हीनकर्मणः ।
 शूद्रेषु दास-गोपाल-कुलमित्रार्द्धसीरिणाम् ॥
 भोज्यालता गृहस्थस्य तीर्थसेवाऽतिदूरतः ।
 शिष्यस्य गुरुदारेषु गुरुवृत्तिशालिता ॥

आपवृत्तिर्द्विजाग्र्याणामश्वस्तनतया तथा ।
 प्रजार्थं तु द्विजाग्र्याणां प्रजारणिपरिग्रहः ॥
 ब्राह्मणानां प्रवासित्वं मुखाग्निधमनक्रिया ।
 धलात्कारादिदुष्टस्त्रीसंग्रहो विधिचोदितः ॥
 यतेस्तु सर्ववर्णेषु भिक्षाचर्या विधानतः ।
 नवोदके दशाहं च दक्षिणा विधिचोदिता ॥
 ब्राह्मणादिषु शूद्रस्य पचनादिक्रियाऽपि च ।
 भृग्याग्निपतनैश्चैव वृद्धादिमरणं तथा ॥
 गोतृसिंशिष्टे पयसि शिष्टैराचमनक्रिया ।
 पितापुत्रविरोधेषु साक्षिणे दण्डकल्पनम् ॥
 यत्र सायंगृह्यत्वं च मुनिभिस्तत्त्वतत्परैः ।
 एतानि लोकगुप्त्यर्थं कलेरादौ महात्मभिः ॥
 निवर्तितानि कर्माणि व्यवस्थापूर्वकं ध्रुवैः ।
 समपश्चापि साधूनां प्रमाणं वेदवद्भवेदि'ति ॥

अन्यत्रापि पुराणे—

उदायाः पुनरुद्राहं ज्येष्ठांशं गोवर्धं तथा ।
 कलौ पञ्च न कुर्वीत भ्रातृजायां कमण्डलुमिति ॥

निगमेऽपि—

अक्षता गोपशुश्चैव श्राद्धे मांसं तथा मधु ।
 देवराच सुतोत्पत्तिः कलौ पञ्च विवर्जयेदिति ॥

स्मृत्यन्तरेऽपि—

देवराच सुतोत्पत्तिः गोमेधं च कमण्डलुम् ।
 अक्षतां पौरुषं मेधं कलौ पञ्च विवर्जयेत् ॥

ब्रह्मपुराणेऽपि—

स्त्रीणां पुनर्विवाहश्च देवरात्पुत्रसन्ततिः ।
 स्वातन्त्र्यं वा कलियुगे न कर्तव्यं कदाचन ॥

कतुरपि—

देवरेण सुतोत्पत्तिदत्ता कन्या न दीयते ।

न यज्ञे गोवधः कार्यः कलौ न च कमण्डलुः ॥

धौघायनोऽपि—

विधिर्यो निश्चितः पूर्वं क्रियते नेह सान्प्रतम् ।

पुराकल्पे स एतच्च विधवाया नियोजनम् ॥

हेमाद्रौ—

यथा निषोगजो धर्मो नानुषन्ध्यावधोऽपि च ।

तथोद्धारविभागोऽपि नैव संप्रति वर्तते ॥

अन्यत्रापि—

अग्निहोत्रं गवालम्भं संन्यासं पलपैतृकम् ।

देवरेण सुतोत्पत्तिं कलौ पञ्च विवर्जयेत् ॥

ब्रह्मपुराणेऽपि—

शपथाः शकुनाः स्वप्नाः सामुद्रिकमुपश्रुतिः ।

उपमाचितमादेशाः सम्भवन्ति कलौ क्वचित् ॥

तस्मात्तन्मात्रलाभेन कलौ कार्यं न कारयेत् ।—इति

तत्र दीर्घकालब्रह्मचर्यं तावत्—अष्टाचत्वारिंशद्वर्षं वेद-
ब्रह्मचर्याचरणस्यापि स्मृतावेव पक्षान्तरविकल्पोपनिबन्धनादाश्र-
मान्तरविषयत्वसम्भवाद्वा विरोधाभावः । तथाहि “वेदानधीत्य वेदो
वा वेदं वापि यथाक्रमम् । सामर्थ्याश्रमयोग्यत्वमङ्गीकृत्यैतदुच्यते ॥

स्मृति नैवं दीर्घकालब्रह्मचर्यणश्च नैकस्तिपत्तत्वात् कलौ
तदधिकारिणामसंभवात् तन्नियतनं कृतम्, न तु विहितप्रतिषिद्ध-
त्वेनात्र विकल्पप्रसङ्गः, इति नात्र पर्दुदासः, किन्तु प्रतिषेध एव ।
तथाच प्रतिषेधपक्षस्याभ्यनुज्ञानमेवात्र क्रियते, नतु स्वतन्त्रतया
नियतनम् ।

एतेन—कमण्डलुधारणमपि—श्याख्यातम् ; तत्तु स्नातकानां

मृन्मयकरकधारणं न केवलादृष्टार्थम्, इति दृष्टार्थं निषेधाभ्यनुज्ञानमपि न दोषाय । यस्तु मातुलकन्यापरिणयनिषेधः, सोऽपि मातुलकन्यापरिणयस्य विधि-निषेधाभ्यां विकल्पाद् एकतरपक्षाभ्यनुज्ञानमेवेति वीरमित्रोदयादयः । एतेन—गोवबोऽपि—व्याख्यातः; तस्यापि मुख्यस्य लोकविरोधेन निषेध एव तात्पर्यात् । अत एव—

“माद्युपर्किंकपश्यर्थे ततो मात्रां प्रकल्पयेत् ।

सहिरण्यं योजपाश्रं ब्रविणेन सदैव तु ॥

पशुः कलौ न कर्तव्य इत्याह भगवान् भृगुरिति मार्कण्डेय-वचनम् । तथाचायमपि शक्त्यभावनिमित्त एव निषेधः । एतेन—नरमेधाश्वमेधावपि—व्याख्यातौ । मद्यनिषेयस्तु—सौत्रामण्यादौ मद्यविषयः । सोऽपि मद्यपानेऽनियतिते दोषसंभावनपैव । अत्र मद्य-शब्देन पैष्ट्येव सुरा निषिद्ध्यते, पानसादीनां तु न निषेधः ।

यथाह पुलस्त्यः—

पानसं ब्राक्षमाहुकं खाजूरं तालमैक्षवम् ।

मयूथं सैरमारिष्टं मैरेयं नारिकेलजम् ।

समानानि विजानीयात् मद्यान्येकादशैव तु ॥

सर्वाणीमानि द्विजातिमिच्छिभिर्मूर्खावसित्तादिभिः पञ्चभि-
रतुलोमजैः कलौ वर्ज्यानि । तत्र ब्राह्मणस्य सूर्ययुगेषु निषेधे विष-
मानेऽपि पुनर्निषेधोऽनन्यसाध्यव्याध्युपशमार्थं यद् मद्यमभ्यनुज्ञातम्,
तस्यापि कलौ निषेधः । तथाच धान्यन्तारिः—

“मद्यप्रयोगं कुर्वन्ति शूद्रादिषु महार्तिषु ।

द्विजैस्त्रिभिस्तु न ब्राह्मं यद्यप्युञ्जीपयेन्मृतम् ॥” इति ।

तथाच—विकल्पपक्षपोरंकरव्यवस्थापनेन, नित्येष्वप्यश-
क्त्यभिप्रायेण वा कतिचिर्ज्यप्रकरणं प्रवृत्तमिति ज्ञायते । मति
चैवमशक्तिमालोच्य निषिद्धानामभ्यनुज्ञान एव धर्मज्ञानामधिकारः,
नतु स्वयं शास्त्रतो निषिद्धानामभ्यनुज्ञाने । निषिद्धानामनुष्ठान-

मपि यद्यप्यापत्कल्पतया कुत्र कुत्रचनाभ्यनुज्ञायते, परंतु तदपि यावद्विपत्त्येव । आपत्स्वरूपं तु प्राणत्ययप्रसङ्ग एव । व्यक्तं चैतद् ब्रह्मसूत्रे—“सर्वान्प्रानुमतिस्तु प्राणात्यये” इत्यत्र ।

एतेनाग्निहोत्र-संन्यासाद्यपि व्याख्यातौ । कत्यारम्भकाल एवाशक्यानुष्ठानमग््नित्यहोत्रं दृष्ट्वा संन्यासं च, निवर्तनम्, ततः शक्यानुष्ठानतामुपलक्ष्य यावद्वर्णविभागादिकं प्रवर्तनं च कृतम् । अत्र निषिद्धस्याधर्मस्य न धर्मतया परिवर्तनम्, किन्तु धर्मस्यैव सतः प्रमाणान्तरावगतस्य प्रवर्तनम्, इति सर्वविदितमिदम् । तथाच धर्मज्ञानां धर्मस्य निवर्तनं ह्वाधर्मस्य प्रवर्तने न कोऽप्यधिकारः ।

सति चैवं कलिवर्ज्यप्रकरणं षट्सशास्त्रस्य सर्वथा बाधनेन न प्रवर्तते, किन्तु बाधदशक्ति तन्निर्तनेनैव । इदं तु—“आख्यातानामर्थं द्रुवतां शक्तिः सहकारिणी”ति न्यायेनैव, इति कलिवर्ज्य-प्रकरणं न भीमांसान्यायानुसारि यथेच्छं केषांचन कल्पनामात्रं धर्मज्ञानाम् ।

इदमनेन सिद्धम्—यत् कलिवर्जितस्यापि दीर्घकालब्रह्म-चर्यादेर्विहितस्यानुष्ठान आत्मनः शक्तिसुपलक्ष्य यथानियममनु-ष्ठातारो धर्माचार्यास्तथेऽपि धीरोदात्ताः कथं दुर्दशां महतीं प्राप्स्यन्ति । प्रत्युत मुख्यधर्मानुष्ठातारो हि ते शक्ताः निःश्रेयसमेव परमं प्राप्स्यन्ति । कलिवर्ज्यप्रकरणं हि अशक्तविषय एव प्रमाणम्, नतु शक्तविषयेऽपि ।

सत्यमाख्यातानामर्थं द्रुवतां शक्तिः सहकारिणीति न्यायो निषेधशास्त्रमपि विषधीकरोति । तदुक्तम् धार्तिके—

“जगद्वानापादि ह्यार्तो विश्वामित्रः श्वजाघनीम् ।

तथाच मनुनाप्युक्तमापद्धर्मगतं प्रति ।

तत्रत्यपापशोषाणामन्ते शौचं भविष्यति” । इति ।

तथाच निषिद्धानां तात्कालिकमभ्यनुष्ठानमपि न सर्वात्मना

दोषाभावं गोचरयितुमर्हति, यथा विहितानामशक्त्या वर्जितानामकरणे दोषाभावम् । निषेधाभ्यनुज्ञानविशेषस्तु विधि-निषेधयोरशक्त्या परिवर्तने वर्तते । तदुक्तम्—

“श्रेयसे विहितं धर्म्यं न सर्वत्र निषिद्धयते ।” इति ।

सति चैवं पण्डिता उक्तन्यायेन धर्माणामनुष्ठानेऽशक्तिमुपलभ्य निर्वतकाः ; शक्तस्पैव कर्मण्यधिकारात्, अशक्तस्यानधिकारात्, न ह्यनधिकारिणा कृतं कर्म फलाय कल्पत इति न्यायसिद्धं फलाभावमात्रमनुवदन्ति, नतु निवर्तितानां करणे दोषमपि मन्यन्ते । अधर्मस्यापद्यभ्यनुज्ञानेन तु नाधर्मानुष्ठानजं दोषमपि निषेधन्ति, किन्तु पश्चात् प्रापश्चित्तापहेयत्वमेव दोषस्य मन्यन्त इति विधि-निषेधयोः परिवर्तने महदन्तरं वर्तते । नद्याप्यपि निषिद्धमनुतिष्ठन् स्वप्राणमपि तृणाय मन्वानः प्रत्यवायी भवति, प्रत्युत सुकृती । तदुक्तम्—

“न जानु कामाद् न भयाद् न लोभाद्

धर्मं जहाद् जीवितस्यापि हेतोः” ॥ इति ॥

तथाचापद्यपि अधर्ममनुतिष्ठन् न निष्प्रयोजनो भवति ।

अशक्तस्तु धर्ममनुष्ठानमनुतिष्ठन् अनधिकारित्वाद् निष्प्रयोजन एव भवति । सति चैवं पूर्वोक्तन्यायेन निषिद्धानां पुनरपि प्रवर्तनम्, धर्मज्ञनिवर्तितानामेव, न शास्त्रनिवर्तितानाम्, इति शास्त्र-निषिद्धानां परिवर्तने न धर्मज्ञाः प्रभवः । सत्यं शास्त्रप्राप्तस्य शास्त्रेण निषेधासंभवः । नहि कलिबर्ज्यप्रकरणं शास्त्रप्राप्तस्य निषेधपरम्, किन्तु अशक्तौ शास्त्रस्याप्रवृत्तिमुक्तन्यायसिद्धामवलम्ब्याशक्तेषु, शास्त्रविशेषाणामप्राप्तिसिद्धस्याधिकाराभावस्यानुवादकम् । ततश्च कलिबर्ज्यप्रकरणं सर्वं पर्युदासपरमेव, नतु प्रसज्यप्रनिषेधपरम्, इति न विकल्पापत्तिः ।

यत्र विकल्पः पर्युदासपक्षेऽप्यपरिहार्यः, तत्रैवागत्या विकल्प-

मपि स्वीकृत्य प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणम्; यथा “न तौ पशौ करोती”
 त्यादौ । तत्र पशुभिन्ने विधानं पशावपि तदाभावं विना नोप-
 पद्यते, इति पशावपि निषेधे कल्पनीये विकल्पोऽपरिहरणीय इति
 भाद्रीपिकादौ व्यक्तम् । तथाच शक्तस्यैवाधिकार इति न्यायेन
 कलिभिन्नकाल एव सामान्यतः प्राप्तिः, नतु कलिकाल इति न
 प्राप्तनिषेधोऽत्र वर्तते, इति न विकल्पापत्तिरत्र । यत्र तु निषेधस्य
 क्रियापरत्वम्, तत्रैव शास्त्रप्राप्तनिषेधे विकल्पः, नतु कारकपरत्वेऽपि ।
 अत एव—“न रात्रौ श्राद्धं कुर्यात्” “न प्रथमयज्ञे प्रवृञ्ज्यादि”
 त्यादौ शास्त्रप्राप्तनिषेधेऽपि न विकल्पः । प्रकृतेऽपि कलाविति कारक-
 विषय एव निषेधः, इति न विकल्पापत्तिः, इति प्रसज्यप्रतिषेधत्वेऽपि
 न विकल्पापत्तिः, यतोऽयं निषेधोऽभ्यनुज्ञानरूप एव । तथाच
 तदकरणनिमित्तदोषाभावमाश्रयोधन एव कलिबर्ज्यप्रकरणस्य
 तात्पर्यम् ।

अतः चार्तिकोक्तविधया “पर्युदस्ताभ्यनुज्ञानं तस्मादिष्टं
 व्यवस्थया” । इति न्यायेन कलिकाल एव मध्येऽपि कलिबर्ज्यानां
 प्रवर्तनमात्रे न दोषलेशोऽपि, नतु शास्त्रप्रतिषिद्धानामभ्यनुज्ञानं
 संभवति । तदुक्तम्—

“प्रतिषिद्धान्यनुज्ञा च विकल्पेनैव दृष्यते” इति । इदं हि
 कलिबर्ज्यप्रकरणं पुराणगतं धर्मज्ञसमयरूपं चेभामेव नीतिमनुसृत्य
 प्रवर्तते, इति नोभयोरपि कोऽपि विशेषः । तथाचाशक्तिमालोच्ये-
 दानीन्तना अपि धर्मकामाः धर्मसंकोचे यदि प्रवर्तन्ते, शक्तिमुप-
 लक्ष्यसंकुचितानामपि प्रवर्तने चायतन्ते, तर्हि न कोऽपि प्रत्यवायः,
 यदि लोकरक्षैबमेव स्यादिति मन्यन्ते ।

“धर्मज्ञसमयः प्रमाणमि”ति धर्मसूत्रं वेदसमानत्वं धर्मज्ञ-
 समयस्य यत् प्रतिपादयति, तदप्यशक्तविषये विधिवाक्यानाम-

प्रवृत्त्या शक्तमात्राधिकारेण प्रवर्तमानानां शास्त्राणामशक्तविषयेऽ-
प्रवृत्तिरपि पाण्डिकोऽर्थ इति पाण्डिकार्थसंग्रहात् शास्त्रसमानो
धर्मज्ञसमय इत्यभिप्रायेणैव । तथाच शास्त्रतोऽप्यर्थसिद्धस्य निषेध-
स्यानुवाद एव धर्मज्ञानामधिकारो न्यायदृष्ट्या, न त्वेतावता सर्वदा
सर्वेषां शास्त्राणां विधि-निषेधानां परिवर्तने धर्मज्ञानामधिकारः ।

एतेन—सामन्यतः कलावग्निहोत्रनिषेधः, कलेः पञ्च-
सहस्रवत्सरानन्तरमेव निषेधः, वर्णविभागादिपर्यन्तं पुनः प्रवर्तनं
च धर्मज्ञानां व्याख्यातानि; पूर्वोक्तन्यायेनाशक्ति-शक्तिपर्यालोचनेन
सर्वसंभवात् । तथाच कलिवर्ज्यप्रकरणस्याशक्तमधिकृत्य प्रवृत्तत्वाद्
येन स्वस्य शक्तिर्धर्मज्ञसमयनिवर्तितप्रवर्तनेऽपि धर्मज्ञानामनुमता
प्रदर्श्यते, तस्य निवर्तितधर्मानुष्ठानमपि श्रेयस एव धर्मज्ञसमयतया
स्वीक्रियते, इति कुत्रचन नाक्षिनिमीलनम्, नवा कुत्रचन विशिष्टा
दृष्टिर्धर्मज्ञानां वर्तते, इति विषमदृष्ट्यादिकल्पनं धर्मज्ञेषु केषुचन
निरालम्बनमेव । धर्मज्ञसमयः प्रमाणमिति श्रौतस्मार्तपौराणि-
कैतिहासिकादिमेव धर्मं धर्मज्ञव्यवस्थाप्य प्रतिपादयति, नतु स्वेच्छया
परिकल्पितं धर्मव्यवस्थाविशेषमपि समादरणीयमिति ।

शिष्टाचारप्रामाण्यं कुमारिलादिभिरतितरां विशदीकृतम् ।
एतेन—देशाद्याचारा अपि—व्याख्याताः; श्रुति-स्मृतिष्वनुपलब्धाः
श्रुति-स्मृत्यनुमापकतयैव प्रमाणतामर्हन्तश्च देश-कुलाद्याचारा यत्र
यत्र भिन्नत्रिन्ना विरुद्धाश्चोपलभ्यन्ते, एकदैव सर्वदेशीयैः सर्वकुलीनै-
रपि वाऽनुष्ठानुमशक्याः, तत्रोदितानुदितहोमादिवद् विकल्पेन
व्यवस्था । होलाकाधिकरणं तु—यस्मिन् दिने होलाकोत्सव उदी-
च्यानाम्, तस्मिन्नेव दिने देशान्तरीयाणां तत्स्थाने कर्तव्यशिष्टा-
चारान्तराभावात् सर्वदेशीय इति होलाकाधिकरणे व्यवस्थाप्यते ।
“यस्मिन्, देशे य आचारः” इति तु धचनं विरुद्धाचारद्वयसत्त्वे देश-

विदोषाचारस्य तस्य तस्यैव प्रामाण्यं व्यवस्थापयति । ततश्च नोक्त-
वचन-द्वोलाकाधिकरणयोः परस्परविरोधोऽपि । सति चैवं देश-काल-
परिस्थितिमनुसृत्य धर्मव्यवस्थापनार्थं प्रवृत्तानां तत्तद्देशीयविरुद्धा-
चारविदोषाणां प्रामाण्यस्वीकारेणैव तदर्थं प्रवृत्तिरुचिता । तथाच
यदि उत्तरदेशे जातिविशेषाः केचन विशेषतोऽस्पृश्यतामाद्रियमा-
णा न सन्ति, देशान्तरे च यदि तादृशा वर्तन्ते, तर्हि सर्वदेशीयैः
पण्डितैर्मिलित्वा का वा व्यवस्था कर्तुं शक्यते । एवं दक्षिणात्य-
प्रदेशे कामिक-कारण-चैखानस-पाश्चरात्राद्यागमानुसारेण देवालप-
रक्षा यत्र प्रचलति, उत्तरदेशे च न सा व्यवस्था देवालपरक्षार्थं
स्वीक्रियते, नवा कामिकाद्यागमानुसारेण प्राकारादिव्यवस्थां मन्दिरेषु
दृश्यते । तत्रोत्तरदेशीयानामपि निष्पाकारमन्दिरेषु सर्वेषां गर्भगृहात्
बहिरवस्थाप देवदर्शनाधिकारः कामिकागमे विधीयत इति, तेषां
देवदर्शनादिव्यवस्था नागमादिविरुद्धा । सर्वदेशीयाः पण्डिता हि
मिलित्वा सर्वदेशार्हश्रौत-स्मार्तादिधर्मव्यवस्थापनमेव कर्तुमर्हन्ति,
न तु केरलादिदेशीयाचारसायुताऽसाधुताव्यवस्थापनमपि । तत्र हि
तद्देशीयैव व्यवस्था प्रमाणतामर्हति । सति चैवं धर्मप्रमाणवि-
चारप्रसङ्गे पूर्वाचार्याणां पद्धतिरेवाधुनातनैरपि समालोचनीया ।
तथैव शक्यशक्त्यापदादिस्वरूपविशेषमधुनातनमुपलक्ष्य धर्मविशे-
षाणां संकोचस्तु नाधुनातनानामपि दोषावहः ।

एतेन—मन्वादिस्मृतिवाक्यानामेतद्देश-काल-परिस्थित्यनुसा-
रेण विचरणान्तरं चरितविमर्शकदृष्ट्या समादरणीयमिति वादोऽ-
पि—परास्तः; वाक्यार्थनिर्णयो हि वक्तृतात्पर्याधीन एव समुचितः,
नतु श्रोतृतात्पर्याधीनः, समालोचकतात्पर्याधीनो वा । तथादि
मन्वादिस्मृतयः प्रकृतपरिस्थितिप्रतिकूलाः, तर्हि धरं तासां दूरतो
निरसनम्, नतु तासामेवार्थान्तरकल्पनम् । तदिदं सिद्धम्—यन्मी-
मांसरूपद्वत्यैव शास्त्रार्थविचारः कर्तव्यः, नतु चरितविमर्शकदृष्ट्या ।

चरितविमर्शकदृष्टिर्हि वस्तुपस्थान एवोपयुज्यते, तस्य साधुत्वासाधुत्वविषये । यथाचैतिहासिकानि पौराणिका चोपाख्यानानि विध्यर्थस्तावकनयैव प्रमाणानि, नतु स्वतन्त्रतथान्यत्र व्यक्तम् । “इतिहास-पुराणाभ्यां वेदं समुपशृंहयेत्” इवचनमिदमेवाभिप्रैति ।

सति चैवं केवलयुक्तिवादेन—चरितविमर्शकदृष्ट्या श्रुति-स्मृति-पुराणाद्यर्थव्यवस्था न सांप्रतम्, किन्तु मीमांसपद्धत्यैव । सातु—धर्माधर्मपरिवर्तने कस्यापि कयापि विषयधिकारं नानुमन्यते, केवलयुक्तिवादेन धर्मव्यवस्थां हि बहु एव मीमांसा धारयति । सति चैवं लोकरक्षार्थं प्रवर्तमाना प्रवर्तमाना वा पण्डितपरिवत्, विश्वस्मिः, न स्वानधिकृतेषु कारं प्रवर्तेत । स्वाधिकारोलङ्घनेन प्रवर्तमाना हि महतीं विपत्तिमेव पश्यति, स्वाधिकृतकार्यस्यैव कारणेन तु न केवलमिह, किन्तु परत्रा महतीमेव संपदम्, इति प्रतीमोऽधुनातनाः पण्डिताः धर्मत्वव्यवस्थापनार्थं प्रवृत्तास्समुचितां मीमांसकपद्धतिमेव स्वीकृत्यन्ति । विश्वरूप-विज्ञानेश्वर-कुल्लूकभट्टादयः, ऐमादि-धीरमित्रदय-स्मृतिचन्द्रिका-पराशरभाषवीय-निर्णयसिन्धु-धर्मसिन्धुकारादश्रीरघुनन्दनभट्टाचार्याः, श्रीवैद्यनाथदीक्षितादयश्च नियन्त्रकारा मीमांसापद्धत्यैव धर्माधर्मव्यवस्थां व्ययस्थापयन्ति ।

तथाच धर्मज्ञसमयः यदि स्मृति-पुराणेतिदासादयः, यदि निबन्धविशेषा मीमांसापद्धत्या नियन्त्राः, यदि अशक्तिमुपलभ्य लोकरक्षार्थं धर्मसंकोचव्यवस्था, यदि वा प्रायश्चित्तविशेषनिर्णयपारिपथ्यानाम्, सर्वथा तु न शास्त्रप्रतिपिद्धानां प्रवर्तनं विषयीकृतं मीमे इति कालिजर्णप्रकरणमेकमुपलक्ष्य शास्त्रनिपिद्धानामपि कर्मण

क्षायामेव पर्यवसिष्यति, यदि पूर्वोक्तन्यायसिद्धं स्वाधिकारमुल्लङ्घ्याद्युनातनाः प्रयतेरन् । पूर्वोक्तन्यायसिद्धेन तु मार्गेण स्वाधिकारं तत्र विनियुञ्जानास्तु धर्मज्ञास्तत्यं लोकरक्षार्पयसायिन एव भविष्यन्ति । अतस्सादरमिदं सुधारकाणां सनातनधर्मावलम्बिनां या पण्डितपरिपत् : निवेद्यते—यत् स्वाधिकारमनुल्लङ्घ्य धर्मव्यवस्थायां स्वीया-सर्वाऽपि शक्तिर्विनियोक्तव्येति ।

तदेवं सामान्यतो धर्मप्रमाणविचारप्रसङ्गेन मीमांसकपद्धत्यैव धर्माधर्मव्यवस्था श्रेयस इति समालोचितम् । इतः परं जातितत्त्व विषये स्वीयं मन्तव्यं प्रकाशयितुमभिलषामः ।

धर्मप्रदीपः

जातिवत्त्वप्रकाशः

जातिभेदा हि बहुतरा भारतीयानां संघटनविरोधिनो दृश्यन्ते, इति तत्सङ्घटनमुपलक्ष्य, जातिविभागा इमे दूरीकर्तव्या इति केचन मन्यन्ते । एते हि भारतीयानां संघटनमभिकाङ्क्षन्तः माहम्मदानामपि हिन्दुपदं प्रायश्चित्तविशेषादिना प्रापयन्ति । अन्यजानपि घणेष्वेवान्तर्भावयितुं प्रयतन्ते । तत्र किंप्रयोजनमिदं संघटनमिति शङ्कायां तु न एव मन्यन्ते—यह्य एवेदानीं माहम्मदादिमते प्रवर्तन्ते । तत्र च कारणं माहम्मदादीनां यलात्कारेण प्रवर्तनम्, तेषां च यलात्कारो विनाऽस्माकं सङ्घटनं न परिहर्तुं शक्यत इति हिन्दूनां सङ्घटनमपेक्षते ।

अत्रापरे केचन मन्यन्ते—यलात्कारेण प्रवर्तनं हि क्रियमाणं कथमपि नास्माकं दोषकरम् । नहि यलात्कारेण प्रवर्तितानां प्रायश्चित्तादिना स्वमतप्रवेशं केऽपि धारयन्ति । सनातनधर्मावलम्बिनोऽपि हि यलात्कारेण मतान्तरं प्रवेशितानां स्वमतप्रवेशमनुमन्यन्त एव । ये हि किलेदानीं मत्कानापदवाच्या अन्ये वा वर्तन्ते, तेषां पूर्वतना वयं मन्यामहे न यलात्कारेण मतान्तरं प्रवेशिताः, किन्तु कामत एव तत्प्रविष्टाः; अन्यथा हि पूर्वस्मिन्नेव काले पूर्वतनानामेव स्वमतप्रवेशोऽपि प्रायश्चित्तेन सिद्ध एव स्यात् । नहि पूर्वस्मिन् काले यलात्कारेण मतान्तरं प्रवेशिता अपि न स्वमतं प्रापिता इत्यत्र किमपि गमकं वर्तते । यदि कदाचन केऽपि स्वमतं न प्रवेशिता अप्यभवन्, तर्हि पूर्वाचार्यैरिदमपि निर्णीतं स्यात्, यत् प्रथमं यलात्कारेण प्रवेशिता अपि ते यौनमपि सम्यन्वं तत्र स्वीचक्रुरिति । व्यवस्थापितमिदं यौघायनादिधर्मसूत्रेषु—ययौनेन हि सम्यन्वेन कथमपि न स्वपूर्वतन-

जातिः प्रापयितुं शक्यत इति । न हि परम्पराचतुष्टयातिक्रमानन्तरं पञ्चमादीनामन्येषां च प्रायश्चित्तेनापि स्वमतप्रवेशाधिकारः सम्भवति । सर्वथा तु मत्कानाविभागावलम्बिनामैतेषां प्रायश्चित्तेन स्वपूर्वतनजातिसम्बन्धानुमोदनं न धर्मशास्त्रसंमतम् ।

अस्तु वा कथमपि तत्प्रवृत्तिः केषांचन, किमर्थं वेद्यं प्रवृत्तिरेतैराद्रियते, किंवा प्रयोजनं सङ्गठनस्य मन्यत इति च पुनरपि निपुणतरं समालोचयामः । सत्यं सङ्गठनेन हिन्दूनां समुदायशक्तिरभिवर्धते ; तथाप्यभिवृद्धया तथा शक्यता धर्मपरिरक्षणमभिकाङ्क्षितम्, उत लौकिकव्यवहारेषु स्वोत्कर्षसम्पादनम् ।

आद्ये हि धर्मपरिरक्षणं मुष्टिमेयानामपि तत्तज्जातिभेदनिवन्ततत्तत्सनातनधर्मावलम्बिनामवस्थानमेव ह्यपेक्षते, न तु संख्याधिक्यम् । शास्त्रसमाजादिपरिवर्तनेन हि न सनातनधर्मसंरक्षणम्, किन्तु नूतनसम्प्रदायप्रवर्तनमेव फलति । नहि शास्त्रविच्छेदं नूतनसम्प्रदायप्रवर्तनं कैरपि कदापि प्रवर्तितम् । भगवद्रामानुजादयोऽपि शास्त्रप्रामाण्यमूरीकृत्यैव शास्त्रीये भक्तिमार्गं एव केषां चनाधिकारं प्रददुः, न तु यथेच्छं शास्त्रस्वरूपपरिवर्तनेन । नहि भगवद्रामानुजादिसम्मतोऽयं सिद्धान्तः शंकरभगवत्पादादीनामप्यसम्मतः । तदविरोधेनैव खलु शंकरभगवत्पादा अप्यद्वैतं स्थापयन्तीति तु खलु साम्प्रदायिकः पन्थाः । अस्मिन्नवसर इदमपि सूच्यते—यद् भगवद्रामानुजैर्न जातिब्राह्मण्यं शूद्रादयः प्रापिता इति ।

श्रीमद्रामानुजादयोऽपि भगवतोऽवतारपुरुषा एव । तेऽपि साम्प्रदायिकमेव धर्ममुपदिदिशुः । सत्यं चण्डालादयोऽपि परमैकान्तिपदं प्राप्ता वैष्णवैर्विष्ण्वालयेषु केनचन सम्प्रदायेन व्यवहरद्भिः पूज्यन्ते । नहि ब्रह्मज्ञानित्वं परमभागवतत्वं परमैकान्तिपदं वा ब्राह्मणानामेव धनमिति कोऽपि मन्यते । अयमेव खलु सनातनधर्माणां साम्प्रदायान्तरप्रवर्तकानां सर्वेषामाचार्याणां सिद्धान्तः-

यदि न जन्मान्तरे ज्ञानादिकम्, तर्हि तु नूतनेन प्रयत्नेन ब्रह्म-
 ज्ञानं न ब्राह्मण्यमन्तरेण सम्भवतीति । ये हि विष्णुबालयेषु पूज्यन्ते,
 ते हि जातमात्रा एव परमैकान्तिन इति खलु मन्यन्ते । नहि
 जातिमात्रेण ब्रह्मज्ञानिनां परमैकान्तिनां वा कर्मकाण्डाधिकारं
 कोऽपि मन्यते । नहि वयमिदानीमपि परमभागवतोत्तमान्, षण्डा-
 लानपि परमपूजनीयान् न मन्यामहे, परं त्विदमेवास्माकमद्राक्ष्यं ममा-
 पतितम्, यत्के वा ब्रह्मज्ञानिनः के वा नेति विनिर्णयकरणम् । न
 केवलमियं रीतिवैष्णवसम्प्रदाय एव, शैवसम्प्रदायेऽपि हि कण्ठ्याद्यां
 बहव एव भक्ताः शैवालयेषु पूज्यते इदानीमपि संगृहीता वर्णगा
 एव । अद्वैतसम्प्रदायेऽपि हि नेदमसम्मतम् । विदितं हि शंकर-
 विजयदर्शिनां सर्वेषाम्—यत् शङ्करभगवत्पादोऽपि काश्यां षण्डाल-
 स्यापि जात्या, ब्रह्मज्ञानित्वं तस्यावगत्यालिङ्गनमपि चकारेति ;
 तथापि हि तेषां जातिव्याघ्रणं न कस्मिन्नपि सम्प्रदाये स्वीकृतमस्ति ।
 ते हि न जातिवैष्णवाः, किन्तु धर्मवैष्णवा एव । जातिवैष्णवा हि
 सर्वथा स्मार्तानेव धर्मानुसरन्तो दृश्यन्ते । नहि दिव्यसंस्कारयत्तो-
 ऽपि भागवताः कर्मठानां पुरत आगत्य वयमुत्तमा भवदपेक्षयेति,
 भवनामस्माकं च साम्यं वर्तत इति वा, वेदाः सर्वेऽपि पेज्जन
 पुरुषेण रचिता इति वा, मन्त्रा एव प्रमाणमिति वाऽन्यद्वेदानीन्तना
 इव व्यवहरन्तः पूर्वं केऽपि वर्णसंस्कारस्य धर्मसंस्कारस्य वा सम्पादनमेव
 परमं धर्ममूरोकुर्वाणाः कदाप्यासन् । न हि धर्मं सनातनधर्मोऽपि
 अपि तत्तत्संप्रदायपीठाधिपानां केवलं शास्त्रपरतन्त्रतामेव त्वस्य
 परमत्वं मन्यमानानां च परमाचार्याणामुपदेशेन कस्यापि मतान्तर-
 प्रविष्टस्थान्यस्य वा शुद्धिं क्रियमाणामपि विरुद्धां मन्यामहे । नहि
 कैरपि पूर्वानार्यैः केयामपि भक्तिमार्गं प्रापितानां सहभोजनाधि-
 कारोऽपि दत्तः । श्रीवैष्णवसम्प्रदाये हीदानीमपि षड्पु स्थलेषु
 ग्राह्यणीः साकमपि पिना देवालयस्थानं तत्प्रसादं वाऽन्यत्र न

सहभोजनादिकं दृश्यते । तथाच यदि केचन भक्तिमार्गं प्रति मतान्तरावलम्बिनोऽपि नेयाः, तर्हि दीयतां सोऽधिकारो यथा-शास्त्रं तत्तत्सम्प्रदायाधिपतिभिरेव । सर्वथा यदि हिन्दुसंघटनं धर्मपरिपालनार्थं केऽपि प्रार्थयन्ते, तर्हि केवलं तत्तदाचार्या एव निरपेक्षाः शास्त्रपक्षपातिनश्च शरणं प्राप्याः, नान्या कापि गतिरत्र वर्तत इति चयमुत्पश्यामः । डाक्टर कुरुत्तुकोटिस्तु न शास्त्रपरतन्त्रतां मन्यते, न वा धर्माचार्योऽपि, इति विदितमिदं सर्वेषाम् ।

धर्मपरिपालनं च यदि प्रयोजनं नापेक्षन्ते संस्कारकम्मन्याः, यदि च लौकिकव्यवहारपरिस्थितिविशेषमेव काङ्क्षन्ति, तर्हि कामं प्रवर्तन्तां किमपि सम्पादयितुम् । इदं च तेषां सविधे सानुनयं निवेद्यते—यत् स्वीयाः सिद्धान्ताः सर्वेऽपि शास्त्रारूढाः शास्त्र-सम्मतता वेति न सन्दिग्धधर्ममतयः सनातनधर्मविदवांसिनः पामरा अन्ये वा बोध्यन्ताम्,

अत्र प्रसङ्ग इदमपि विचारणीयं समापतितम्—यत् वर्ण-सांकर्यस्य जातिव्यवस्थाभावस्यास्पृश्यस्पर्शव्यवस्थापनस्य च हिन्दु-संघटनेन कः सम्बन्ध इति । न ह्यस्पृश्यस्पर्शव्यवस्थापनं संघटनोप-युक्तम् । उद्बुध्यते हि सर्वेऽपि माहम्मदादीनां विषये तास्माभिः स्पर्शास्पर्शविचारः कियते, चण्डालैस्तु स विचारः कियत इति महतीयं न्यूनताऽस्माकमिति । इदमपि चोद्बुध्यते—माहम्मदादि-भिर्बलात्कारेण क्षमतं प्राप्यमाणानामस्मदीयानां रक्षणार्थं हिन्दु-संघटनं कियत इति । तत्र यदि स्पर्शास्पर्शविचारो विशेषतः पार-स्परिकं प्रेम संपादयेदिति सम्मतम्, तर्हि कथं माहम्मदानां भार-तीयानां च, येषामिदानीं स्पर्शास्पर्शविचारस्तादृशो नास्ति, तेषां न परस्परं संघटनं संबृत्तम् ? कथं वा तेषां सर्वेषां च परस्परं विरोधः ?

एतेन—पूर्वं कदापि तावदैकमत्यं जातिभेद आचारभेदश्च नासीदेव, दृश्यतां विश्वामित्र-यसिष्ठादिसंवाद इत्यादिशङ्कापि—

परास्ना । विश्वामित्रादिकलहे हि न जातिभेदः कारणम्, किन्तु वसिष्ठस्य यद् बलमासीत्, तन्न विश्वामित्रस्यासीदिति इर्ष्यासूयादिकमेव । नहि जातिमात्रेण वसिष्ठेन विश्वामित्रस्य पराजयः सम्पादितः, किन्तु तपोविशेषेणासादितब्रह्मबलविशेषेण ।

नहि वयमपि जातिमात्रेण ब्राह्मणमुत्कृष्टं वदामः, किन्तु जातिकर्मोभयेनेति विश्वामित्रवत् यदि कोऽपि क्षत्रियो वाऽन्यो वा वर्णः तपोविशेषमनुष्ठाय ब्रह्मर्षित्वं प्रात्स्यति, तर्हि प्राप्नोतु नाम । विश्वामित्रस्यापि सविधे वसिष्ठेन न ब्राह्मण इति कृत्वा स्वस्योत्कर्षः प्रतिपादितः । विश्वामित्रादिकालेऽपि गुणकृतं ब्राह्मण्यमित्यादिकं नासीदेव ; अन्यथा कथं “ब्रह्मतेजो यत् बलम्” इति विश्वामित्रस्य वचनमुपपद्येत । गुणकृतमेव ब्राह्मण्यादिकं तदाप्नासीदिति कल्पनायां हि किमिति बहुसहस्रवत्सरपर्यन्तं तपोविशेषो ब्रह्मर्षित्वसम्पादनार्थं कृतः । “शमो दमस्तपः शौचम्” इत्यादिवचनोक्ता हि गुणविशेषा विश्वामित्रस्य वसिष्ठदर्शनकालेऽप्यासन्नेव । नहि लोभविशेषः कश्चन सज्जात इत्येतावता तत्कालमात्रे न ब्राह्मणत्वमिति कल्पना सम्भवति । वसिष्ठेनापि हि कामधेनुरक्षणार्थं विश्वामित्रेण साकं युद्धं कृतमेव, इति वसिष्ठस्यापि कथं न क्षत्रियत्वम् ? तथाच क्षत्रियत्वावस्थायामेव शक्तिविशेषो विश्वामित्रेण वसिष्ठेऽनुभूत इति “ब्रह्मतेजो यत् बलम्” इति वचनमनुपपन्नमेव गुणकर्मकृतत्वे ब्राह्मणत्वक्षत्रियत्वादीनां स्यात्, इति गुण-कृतं ब्राह्मण्यमिति वादे वसिष्ठ-विश्वामित्रादिसंघादो नावलम्बतामर्हति । वस्तुतस्तु विद्वान्मित्रस्यापि ब्रह्मर्षित्वमेव प्राप्तम्, न ब्राह्मणजातिः । व्यवस्थापितं हि भादृकौस्तुभे खण्ड-देवाचार्यैरपि विश्वामित्रादीनामपि हि न ब्राह्मण्यजातिः, किन्तु ब्रह्मबलमात्रनिष्पत्तिरिति । विदितमिदं भर्षेणाम्—चातुर्दण्डव्यवस्थेयं रामायणकालेऽप्यवर्तत—इति । अन्यथा हि कथं तपोविशेष-

मनुतिष्ठतः शम्भूकनान्नः शुभ्रस्य शिरश्छेदनं भगवता श्रीराम-
चन्द्रेण सम्पादितमुपपद्येत ? तथाच तत्र तत्र स्पर्धाविशेषादिकं
भिन्नजातीयानां यत् दृश्यते, तत्र न जातिभेदः कारणम्,
किन्त्वसूयादिकमन्यदेव कारणम् । तथासूयादिकमिदानीमपि यदि
सर्वैः परित्यज्यते, तर्हि जातिभेदादिपरिपालनं कथमपि न दोषाय
भविता, प्रत्युत गुणायैव भविता । अन्यथा हि सर्वेषामेकजाती
यत्वेऽविद्यमाने चोच्च-नीचभावे कथं वा लोकव्यवहारोऽपि निरुह्येत ।

वस्तुतस्तु न वयं जातिभेदप्रयुक्तमाचारभेदप्रयुक्तं चोच्च-नीच-
भावमैहिकेषु व्यवहारेषु समादरणीयं पश्यामः, किन्तु पारलौकिक-
व्यवहारेष्वेव । अत्र च विना शास्त्रं नान्या कापि गतिर्यतः इति
पूर्वमेव विवेचितम् । वेदे हि कुत्रचन वर्णद्वयस्य कुत्रचन वर्णत्रयस्य
कुत्र चनैकस्य वर्णस्य च दर्शनेन हीदं स्पष्टमवगम्यते—यचातुर्वर्ण्यं
वेदकालेऽप्यासीदिति । यथाच मन्त्रसाधनेत्येवैवर्षित्वम्, न तु
मन्त्ररचयितृत्वेन, तथाऽन्यत्र व्यस्तम् ।

पुराणादिषु एको वर्ण असीत्, इत्यादि व्यवहारो हि सृष्ट्या-
रम्भकालाभिप्राय एव । सृष्ट्यारम्भकाले हि ब्रह्मणा मानसा एव
सृष्टा इति हि न दोषः । यथाच मानसानामपि दक्षादीनां ब्राह्मण्यं
ब्राह्मणमातापितृकत्वाभावेऽप्युपपद्यते, तथा कुसुमाञ्जल्यादिषु
विवेचितम् । एतेन क्षत्रियवंशे विश्वामित्रादीनां ब्राह्मणादीना-
मुत्पत्तिरपि व्याख्याता ।

महर्षीणां मन्त्रप्रभावसमीचीनसंकल्पविशेषोऽपि जातिपरि-
घर्षने पर्याप्त एव । विश्वामित्रब्राह्मण्येऽपि शार्चाकमहर्षेः संकल्प-
विशेष एव कारणमिति महाभारत एव व्यक्तम् । येषां तु महर्षि-
संकल्पविशेषं विनापि ब्राह्मण्यमिति प्रसिद्धम्, तत्र सर्वत्र
ब्राह्मण्यपदेन वेदसमूहायास्तिरेकं विवक्ष्यते । व्यक्तं चैनन्महाभारते
आष्टिपेगोषान्याने । उपरिष्ठाद्य स्पष्टं भविष्यति । कर्तुमकर्तुमन्यथा

कर्तुं हि येषां शक्तिः; न एव स्वीयजातेरन्यजातेर्वा परिवर्तनसमर्थाः,
न तु शान्त्यादिसाधारणगुणमात्रविशेषविशिष्टाः । शान्त्यादिकं
हि साधारणो धर्मः सर्वेषामपि वर्णानामिति प्रथमं कदापि विना
जातिभेदमवस्थानं नासीदेव, इति कथं वा वर्णभेदकल्पनाप्यार्याणां
पूर्वं जातिभेदाभावं गमयति । अयं भावः—पुराणे खल्वेक एव
वर्ण आसीदित्यादिकमुच्यते, नतु वेदे । नव्यमते हि पुराणं त्वत्ति-
नवीनमैतरेयब्राह्मणादिपूपनिपत्सु ब्राह्मणान्तरेषु चोपलभ्यमानं
जातिभेदं कथं वा बाधेत ? सर्वथा तु न जातिभेदो वैमत्यकारणमा-
सीत्, किन्तु धृत्यादिव्यवस्थानुगुणात्वादैकमत्यकारणमेवासीदिति
सिद्धम् । अत एव सर्वैरपि पूर्वाचार्यैर्जातिभेदाबाधेनैव धृत्तिव्यव-
स्थादिकं सर्वमपि सम्पादितम्, न तु तदबाधेनेति जातिभेद-
विनाशो महतेऽनर्थाय स्यादिति तत्परिपालनमेव युक्तम् ।

सम्मतमिदं समाजसौकर्याय वर्गशो विभागः परिकल्पित
इति, वर्गशो विभागश्च न वैमत्यकारणमिति च नव्यानाम् । तत्र
नवीनैः कल्प्यमानो वर्गशो विभागो यदि न वैमत्यकारणं भवति,
तर्हि कथं स्वभावसिद्धो जातिविभागस्तत्कारणं स्यादिति सर्व एव
विवेचयन्तु । यथाहि नवीनमते धृत्तिव्यवस्था न नियता, वर्ग-
व्यवस्थायामपि स्वीयमातापितृवर्गधृत्तिसम्पादनाशक्तौ धृत्त्यन्तर-
स्वीकरणं न दोषाय, एवं जातिभेदव्यवस्थावादिनामपि मते
स्वजातियोग्यधृत्त्यशक्तौ धृत्त्यन्तरस्वीकरणमपि न दोषायैति जाति-
भेदानुसारेण धृत्तिविशेषव्यवस्थापनं नानुपपन्नम् ।

आपदि धृत्त्यन्तरस्वीकरणेन जीवननिर्वाहः कथमपि
क्रियताम् । पारलौकिकफलधर्माणामनुष्ठानं तु यथावदेव कथं न
सम्पादयितुं योग्यम् ? पारलौकिकं फलं न कस्यापि प्रत्यक्षमिति
यथाशास्त्रमेव तत्र व्यवस्था सम्पादनीयेति कथं वाऽऽचारपरिवर्तन-
मपि योग्यं भवति । तथाच धृत्त्यैक्यसम्पादनेऽपि यद्यपि न दोष-

सम्भावना, फलस्य तदानीमेव सम्भवात्, आचारैक्यसम्पादने तु कथं न दोषः ? को वाऽऽचाराणामधिकारिव्यवस्थां विनापि फलाधानशक्तिर्भविष्यतीति सुदृढं वक्तुं पारयति । हेतुवादेनास्मदीयसनातनधर्माव्यवस्थादिसम्पादनार्थं बहुभिः प्रयतिनं प्रागपीति सर्वविदितमिदम् । नहि केनाप्यथ यावन् धर्मश्रद्धा भारतीयानां बहूनां विनाशिता । सर्वथा तु जातिव्यवस्थेयमत्यन्तमेव गुणायैव भवति । उपपादितं भगवतापि—संस्तुरो नरकायैव कुलमानां कुलस्यवे”ति ।

एतेन—वर्णाणां जातिस्वरूपत्वेन विभागानन्तरमेव शूद्राभार्यादिनिषेध इत्याद्यपि—परास्त्वात् । किमिति वा वर्णाणां जातिरूपेण परिणामः कल्पितः ? तदपि यदि समाजसौकर्यार्थम्, तर्हि कथं वा तत्सौकर्यं जातिभेदविनाशनेनेदानां सम्पादयिष्यते । एतेन पूर्वं वर्णाः खलु समाजसौकर्यार्थं श्रमविभागार्थं परिकल्पिता अप्यनन्तरं जातिरूपेण विपरिणामिताः, लोकेऽपि किञ्चित्कालपर्यन्तं कस्मिंश्चित्कार्ये नियुक्तस्ततोऽपि तत्कार्यकारित्वात्तत्त्वेनैवात्मानं मन्यन्ते, आचारभेदश्च कार्यानुसारेणानन्तरं भवत्येव । एवं जीविकानियमोऽपि । एवं चैते सर्वेऽपि भेदात्समाजसौकर्यार्थमेव परिकल्पिताः, न तेषां जातित्वं पृथक् सिद्धत्येवेतीतिहासं पर्यालोचयतां सिद्धान्त इति शङ्कापि—परास्त्वात् । अत्र श्रमविभागार्थं वर्णविभागा ब्रह्मणैव सम्पादिताः सृष्टिसमये इति प्रार्थानमनम्, नर्णानानां तु भारतवर्षागमनानन्तरं ते सम्पादिता इति । अत्र वेदमेव यत्कथ्यम्—पदार्थाणां भारतवर्षागमनात् पूर्वं वेदकालतः पूर्वमयं विभागो नास्तीति भारतदेशागमनानन्तरमेवायं विभागः कल्पित

मनोरथकल्पितेनाकाशमण्डपेन तु किं वा कार्यं भविष्यतीति न चयं जानीमः ।

पुराणेषु तु सृष्टिकाल एव जातिविभागा वृत्तिविभागाश्च कल्पिता इति स्पष्टमेव प्रतिपाद्यते । तद्यथा—ब्रह्माण्डपुराणेषु-
पद्मपादे ३१ तमेऽध्याये—

“भाविनोऽर्थस्य च यलात् ततः कृतमवर्तत ।
प्रवृत्ते ते ततस्तस्मिन् पूते कृतयुगे तु वै ॥
उत्पन्नाः कलिशिष्टास्तु प्रजाः कार्तियुगास्तथा ।
तिष्ठन्ति चेह ये सिद्धा अदृष्टा विचरन्ति च ॥
सह सप्तर्षिभिश्चैव तत्र ते च व्यवस्थिताः ।
ब्रह्म-क्षत्र-विशः शूद्रा वीजार्थं ये स्मृता इह ॥
कलिजैः सह ते सन्ति निर्विशेषास्तदाऽभवन् ।
तेषां सप्तर्षयो धर्मं कथयन्तीतरेषु च ॥
वर्णाश्रमाचारयुक्तः श्रौतः स्मार्तो द्विधा तु सः ।
ततस्तेषु क्रियावत्सु वर्तन्ते वै प्रजाः कृते ॥
श्रौते स्मार्ते कृतानां च धर्मं सप्तर्षिदर्शिते ।
केचिद्धर्मव्यवस्थार्थं तिष्ठन्तीहायुगक्षयात्” ॥ इति ।

अनुपद्मपादे सप्तमाध्यायेऽपि—

“ये वै परिग्रहीतारस्तासामासन् वलीयसः ।
इतरेषां कृतव्राणान् स्थापयामास क्षत्रियान् ॥
उपतिष्ठन्ति तावन्तो यावन्तो निर्मितास्तथा ।
सत्यं ब्रूत यथाभूतं भुवं वो ब्राह्मणास्तु ताः ॥
ये चान्ये ह्यथलास्तेषां संरक्षाकर्मणि स्थिताः ।
क्रीतानि नाशयन्ति स्म पृथिव्यां ते व्यवस्थिताः ॥
वैश्यानित्येव तान् प्राहुः कीनाशान् वृत्तिसाधकान् ।
ये वान्तश्च द्रवन्तश्च परिचर्यासु ये रताः ॥

निस्तेजसोऽल्पवीर्याश्च शूद्रांस्तानब्रवीत्तु सः ।
 तेषां कर्माणि धर्माश्च ब्रह्मा तु व्यदधात् प्रभुः ॥
 संस्थित्यां तु कृतायां वै चातुर्वर्ण्यस्य तेन वै ।
 पुनः प्रजास्तु ता मोहात् धर्मं तं नाप्यपालयन् ॥
 वर्णधर्मैश्च जीवन्त्यो व्यरुद्धन्त परस्परम् ।
 ब्रह्मा बुध्वा तु तत्सर्वं याधातध्येन स प्रभुः ॥
 क्षत्रियाणां पलं दण्डं युद्धमाजीव्यमादिशत् ।
 याजनाध्यापने ब्रह्मा तथा दानप्रतिग्रहम् ॥
 ब्राह्मणानां विशुस्तेषां कर्माण्येतान्यथादिशत् ।
 पाशुपाल्यं च वाणिज्यं कृषिं चैव विशां ददौ ॥
 शिल्पान् जीवभृतां चैव शूद्राणां व्यदधात् पुनः ।
 सामान्यानि च कर्माणि ब्रह्म-क्षत्र-विशां पुनः ॥
 यजनाध्ययने दानं सामान्यानीतरेषु तु ।
 कर्माजीवं तु वै दत्त्वा तेषामिह परस्परम् ॥
 तेषां लोकान्तरे मूर्ध्नि स्थानानि विदधे पुनः ।
 प्राजापत्यं दिजातीनां स्मृतं स्थानं क्रियावताम् ॥
 स्थानमैन्द्रं क्षत्रियाणां संग्रामेष्वपलापिनाम् ।
 वैश्यानां मासूतं स्थानं स्व-स्वकर्मोपजीविनाम् ॥
 गान्धर्वं शूद्रजातीनां परिचर्ये च तिष्ठताम् ।
 स्थानान्येतानि वर्णानां योग्याचारवतां सताम् ॥
 संस्थित्यां तु कृतायां वै चातुर्वर्ण्यस्य तस्य तत् ।
 वर्णास्तु दण्डभयतः स्वे स्वे वर्णे व्यवस्थिताः ॥
 तेन स्थितेषु वर्णेषु स्थापयामास चाश्रमान् ॥” इत्यादि ।

एतैश्च धर्मैरिदं स्पष्टमवगम्यते—वर्णव्यवस्था, जीविकाव्यव-
 स्था, परलोके स्थानव्यवस्था, ऐकमत्यार्थं साधारणधर्मव्यवस्था
 च ब्रह्मणैव सृष्ट्यादावेव सन्पादिता । यथावत्स्वस्वधर्मोपरि-

पालनमेव परस्परवैमत्यनिमित्तमिति । अत एव साधारणधर्मो-
पदेशः सर्वस्मृति-पुराणेतिहासेषु दृश्यमान उपपद्यते । विशेषधर्मा-
णामितरेतरानधिकारिकत्वेऽपि साधारणधर्मसाम्येन कथं वा
सर्वेषां नैकमत्यं भवति ? नहि केनापि सर्वेषां सर्वात्मना साम्य-
मापादयितुं शक्यते । सर्वसाधारणधर्मोपदेश एव स्वत्यैकमत्य-
साधनम् । तत्तत्कर्माधीनसुखविशेषादिकमितरस्य सज्ञातं
दृष्ट्वा यदि कोऽप्यसूयया विद्विष्यात्, तर्हि कथं वा तत्रैकमत्यं
सम्पादयितुं शक्येत ? तथाच जातिभेदोऽयमनादिसिद्धो न
वैमत्यकारणम्, प्रत्युत स एवैकमत्यकारणमिति सिद्धम् ।

अङ्गीक्रियते चैतदैतिहासिकैरपि जीविकाभेदादिकं
समाजसौकर्यार्थमिति । इदमेव तेषां विप्रतिपन्नम्—यत् जाति-
पदप्रयोगो नानादिरिति । अत्रास्माकमिदमेव वक्तव्यम्—यद्
नामभेदे यदि विवादः, तर्ह्यकिञ्चित्करोऽयं विषयः । वर्णभेदस्यानादि-
सिद्धत्वं यदैतिहासिकानामपि सम्मतम्, तर्हि यमिदमेव निवे-
दयामः—यत् वर्णशब्दो ह्यस्माभिर्जातिविशेषवाचकत्वेनैव मन्यते,
न तु जातिसामान्यवाचकत्वेन । व्यक्तं चैतत्कायस्थप्रदीपादौ ।

व्यक्तं चैतदुमामहेश्वरसंवादे महाभारते विवेचितम् ।
ययनानि चात्रापेक्षितान्युत्तरत्र स्पष्टीभविष्यन्ति । सत्यं ब्रह्म-
क्षत्र-विट्-शूद्राणां नावयवभेदः समस्ति, तथापि न जातैक्यं
सम्भवति । नहि सर्वेषामवयवसाम्येन सर्वपुत्रत्वं सर्वपितृत्वं वा
सम्भवति । अयमस्य पुत्रोऽयमस्य पुत्र इति भेदे हि नावयवभेदः
कारणम्, किन्तु व्यवहारमात्रमिति तु सर्वसम्मतमिदम् । अनेन
च न्यायेनेदमपि सिद्धं भवति—यत् कस्मिंश्चन समुदाये ब्राह्मणत्वेन
प्रसिद्धे पुत्रत्यादिना सज्ञातानां ब्राह्मणत्वम्, अन्येषां क्षत्रियत्वा-
दिकमिति व्यपदेशे न कोऽपि विरोधः ।

अस्मिन् प्रसङ्गे प्रकरणपञ्चिकातः कानिचन वाक्यानि सर्वेषां
१०

पुरतः स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमुपन्यस्यन्ते । तद्यथा—“अनयैव दिशा
 ब्राह्मणत्वादिजातिरपि निवारिता । नहि नानास्त्रीपुरुषव्यक्तियु
 पुरुषत्वादर्थान्तरभूतमेकमाकारमात्मसात्कुर्वती भतिराविर्भवति ।
 नहि क्षत्रियादिभ्यो व्यावर्तमानं सकलब्राह्मणेष्वनुवर्तमानमेक-
 माकारमतिचिरमनुसन्दधतोऽपि बुध्यन्ते । यदप्याहुः—यद्यप्या-
 पातसंजातया बुद्ध्या ब्राह्मण्यं नावसीयते; तथापि ब्राह्मण-
 मातापितृसम्यन्धानुसन्धानप्रभवायां बुद्धौ तच्चकास्तीति, तदपि
 स्वमानसविहंवादि । अनुसन्दधानोऽपि मातापितृसम्यन्धं को
 जात्वेकमाकारमवषोद्धुं शक्नोति ? नन्येवं यद्वयहीनम् । किन्नि-
 बन्धनो हि तदानीमाहवनीयादिसाध्यकर्मसु केषाञ्चिदधिकारो
 नान्येषामिति ? किन्निबन्धना च ब्राह्मणादिशब्दस्य प्रवृत्तिव्य-
 वस्था ? अत्रोच्यते—अनादौ संसारे जन्य-जनकभावेन व्यवस्थिताः
 काश्चित् पुरुषसन्ततयः सन्ति । तासामन्योन्यव्यतिरेकजाताः
 स्त्रीपुंश्वस्तयो ब्राह्मणशब्दवाच्याः । अनिदम्प्रथमया च सन्ततेः
 सर्वेषां तत्सन्ततिपतितत्वात्सिद्धा ब्राह्मणपदवाच्यता । तेन
 सन्ततिविशेषप्रभवत्वमेव ब्राह्मणशब्दप्रवृत्तायुपाधिः । तत्प्रभवाना-
 मेव तत्कर्मस्वधिकार इति न किञ्चिदवहीनम् । के पुनस्ते सन्तति-
 विशेषाः, न ते परिगणय्य निर्देष्टुं शक्यन्ते, किन्तु लोकेत एव
 प्रसिद्धाः प्रत्येतव्याः । तथाच तद्वन्यत्येऽवगते ब्राह्मणशब्दं
 प्रयुञ्जते लोकाः, ”—इत्यादि ।

अनेन चेदं स्पष्टमवगम्यते यदेतत्पुत्रत्वादिकमिव ब्राह्मणत्व-
 मपि नानुगत आकारविशेषः सर्वावबोधयोग्यो यद्यपि, तथाप्ययं
 ब्राह्मणोऽयं क्षत्रिय इति सन्ततिविशेषप्रभवत्वादिना निर्णेतुं शक्यत
 एवेति । इयान् विशेषः—यदधुनातना र्गविशेषं परिकल्प्य तेषां
 ब्राह्मणादिच्यपदेशं कल्पयन्ति, शालिकनाथस्तु र्गामिव तत्र
 ब्राह्मणपदव्यपदेशामप्यनादिसिद्धं मन्यते । अयमपरो विशेषः—

यद्घुनातनानां मते वर्गपरिवर्तनं योग्यम्, शालिकनाथमते न तत्परिवर्तनं योग्यमिति । किमत्र युक्तम् ? शालिकनाथमतमेव युक्तम् । न ह्यन्यथा समाजसौकर्यमपि सम्भवतीति तु पूर्वमेव सूचितम् । सन्ततिविशेषजन्यानां च तेषां सन्ततिविशेषान्तर्भावार्थं संस्कारभेदाः शास्त्रेषु विहिताः । तादृशसंस्कारं विना तु न ब्राह्मणादिसन्ततावन्तर्भाव इत्यभिप्रायेणैव 'जन्मना जायते शूद्रः' 'कर्मणा जायते द्विजः' इत्यादीनि वचनानि प्रवृत्तानि । नहि वयमपि संस्कारविशेषैर्ब्राह्मण्यं जायत इति यदामः, किन्तु विश्रमानं ब्राह्मण्यमभिच्यज्यत इति । अत एवोपनयनादीनां संस्कारशब्देन व्यपदेशः । विद्यमानयोग्यताभिच्यञ्जकमेव खलु संस्कारकर्म भवति । अत एव घर्षणादिकमादर्शस्य संस्कारकर्म इति व्यपदेशः ।

एतेन—सन्तत्यन्तरजन्यानामप्युपनयनादिना ब्राह्मण्यादिकमिति वादोऽपि—परास्तः । नहि घर्षणादिकमादर्शस्येव लोप्टादेरपि संस्कारकर्म भवति । अत्रायं निष्कर्षः—जन्ममात्रेण ब्राह्मण्यम्, कर्मणा तु वर्णत्वमिति ।

यत्तु—“अनार्यता निष्ठुरता क्रूरता निष्क्रियात्मता ।

पुरुषं व्यञ्जयन्तीह लोके कलुषयोनिजम् ॥

पिड्यं वा भजते शीलं मातुर्वोभयमेव च ।

न कथञ्चन दुर्योनिः प्रकृतिं स्वां निपच्छति ॥

कुले महति जालस्य यस्य स्याद्वर्णसंकरः ।

संश्रयत्येव तच्छीलं मरोऽल्पमपि वा बहु ॥

शूद्राणां ब्राह्मणाज्जातः श्रेयसा चेतप्रजायते ।

अश्रेयान् श्रेयसीं जातिं गच्छत्याससमाद्युगात् ॥

शूद्रो ब्राह्मणतामेति ब्राह्मणश्चैति शूद्रताम् ।

क्षत्रियाज्जातमेवं तु विद्याद्वैश्यात्तथैव च ॥

अनार्याणां समुत्पन्नो ब्राह्मणात्तु यदृच्छया ।

ब्राह्मण्यामप्यनार्यास्तु श्रेयस्त्वं क्वेति चेत् भवेत् ॥
जातो नार्यामनार्यायामार्यादार्यो भवेद् गुणैः ।
जातोऽप्यानार्यादार्यायामनार्य इति निश्चयः ॥
यस्माद् बीजप्रभावेण तिर्यञ्च ऋषयोऽभवत् ।
पूजिताश्च प्रशस्ताश्च तस्माद् बीजं प्रशस्यते ॥”

इति शीलादिनिर्णयं ब्राह्मणत्वादिकमित्युक्तम् ; तदिदं यत्र
मातापितृविनिर्णयो नास्ति, यत्र वा संकरजातित्वनिर्णयो वर्तते,
तद्विषयमेव । अत एव—

“वर्णापेतमविज्ञातं नरं कलुषयोनिजम् ।
आर्यरूपमिधानार्यं कर्मभिः स्वैर्विभावयेत् ॥”

इत्युपक्रम उपपद्यते ।

अत्रोक्तानां वचनानामुपन्यासेनेदमपि सूच्यते—संकर-
जातानामपि केषाञ्चन पितृब्राह्मणत्वादिना ब्राह्मणत्वादिकं भव-
तीति यद्विवेचितम्—तदिदं सप्तमयुगमारभ्यैव, नतु प्रथमजन्मार-
भ्यापि । तदुक्तम्—आसप्तमाद्युगात्, इति । तथाच कुम्भजाता-
दीनां विश्वामित्रादीनां च गुणतः प्रशस्तत्वेऽपि ब्राह्मण्यं तत्कन्या-
परम्परायां पृच्छामुत्पन्नस्यैव जातिब्राह्मणत्वेन सर्वब्राह्मणकर्माधि-
कारः । कुम्भजातादीनां तु स्वपित्रनुग्रहविशेषेण सर्वविद्यास्फुरण-
मेवेति ब्राह्मणजातित्वं तेषां नास्त्येवेति । एतदेवाभिप्रेत्य खण्ड-
देवाचार्यैरपि विश्वामित्रादीनां न ब्राह्मणजातित्वमिति विवेचि-
तम् । एतेन—“शूद्रो ब्राह्मणतामेति ब्राह्मणश्चैव शूद्रताम्” इति
मनुवचनमपि—व्याख्यातम् । इदं हि वचनं ‘अश्रेयान् श्रेयसीं
जार्ति गच्छत्यासप्तमाद्युगात्’ इति वचनानन्तरमेव प्रवृत्तमिति
न भिन्नजातीयमातापितृकाणां तस्मिन्नेव जन्मनि ब्राह्मणत्वादि-
परमित्यकामेनाप्युरीकरणीयम् । एतेन—व्यासादयोऽपि—व्या-
ख्याताः । सर्वथा तु जातिपरिवर्तनमिदं न कथमपि सम्भवति ।

अत्र केचन मन्यन्ते—राजन्यानां पितृपितामहप्रपितामहत्वं स्वीकर्तव्यम् गोत्रपुरुषस्योत् प्रवरणम् ? आद्ये गोत्रपुरुषस्य ब्राह्मणत्वे तन्निरूपितपित्रादित्त्वं राजन्ये स्यात् । द्वितीये जातिपरिवर्तनानङ्गीकारे कथं क्षत्रियाणां प्रवरणं नाम ! तदत्र ज्ञायते जातिपरिवर्तनेन क्षत्रिया अपि ब्राह्मणाः संवृत्ता इति । अत एव घायुपुराणे-

“दायादश्चापि गर्गस्य शिनिबद्धाद् बभूव ह ।
 स्मृताश्च ते ततो गार्ग्याः क्षत्रोपेता द्विजातयः ॥
 मुद्गलस्यापि मौद्गल्याः क्षत्रोपेता द्विजातयः ।
 एते ह्यङ्गिरसः पक्षे संश्रिताः कण्वमुद्गलाः ॥
 तस्यामुत्पादयामास मान्धाता श्रीन् सुतान् प्रभुः ।
 पुरुकुत्समम्बरीषं मुचुकुन्दं च विश्रुतम् ॥
 अम्बरीषस्य दायादो पौबनाश्वः परः स्मृतः ।
 हारीतो पौबनाश्वस्य हारीताः शूरयः स्मृताः ॥

एते ह्यङ्गिरसाः पुत्राः क्षत्रोपेता द्विजातयः ॥” इति ।

अत्र च क्षत्रोपेता द्विजातय इति पदाभ्यां क्षत्रिया ब्रह्मकर्मयुक्ता इत्येवार्थः प्रतीयते, न तु सङ्करजातीया इति; क्षत्रवंशस्य प्रकृतित्वात् । एवमेव खलु तेषां प्रवरणं सङ्गच्छते; अन्यथा तदसङ्गतं स्यात् । एवञ्च क्षत्रियवंशसम्भूतस्यापि ब्राह्मण्यं पूर्वं सुलभमासीदेव । विश्वामित्रस्तत्र स्पष्टतया दृष्टान्तः । किञ्च ऋषभदेवस्य पुत्रशते एकाशीतिपुत्राणां ब्राह्मण्यम्, नवानां भ्रमणत्वमित्याद्यपि ज्ञेयम् ? किमधिकलेखनेन । सर्वथा पूर्वं जात्यभावे एवासोत्, इदानीं तु जातिपरिवर्तनमयश्यमपेक्ष्यते । केवलं चतुर्विधवर्गीकरणमनादि, तदेव पुनरपि स्थापनीयम्, नान्यज्जातिवर्गादिकमित्यलमधिकलेखनेनेति ॥

तत्र केचित् प्रतिबदन्ति—न प्रवरमध्ये कस्यापि क्षत्रियस्य

निवेशः । अम्बरीष-धौवनाश्वयोरप्यत्र ब्राह्मणयोरेव ग्रहणम् । नाम-
 साम्यमात्रेण हि कथं क्षत्रियस्यैवात्र ग्रहणमुपपद्यते । अत एव—
 “ऐलाद्याः पुरुरवाश्च क्षत्रियाः । तेषां गोत्रं मनुः । त्रिप्रवराः मन्वै-
 लपौरुवसेति । वैश्या भालन्दनादयः । तेषां गोत्रं भालन्दनः ।
 भालन्दन-सप्त-मांकीलेति होता । तत्र द्विविधाः क्षत्रियाः । केचि-
 द्विद्यमानमन्त्रदृशः स्वीयानेव प्रवरान् प्रवृणीरन्, केचिद्विद्यमान-
 मन्त्रदृशः पुरोहितप्रवरान् प्रवृणीरन् । स्वीयप्रवरसत्त्वेऽपि स्वस्वपुरो-
 हितगोत्रप्रवरपक्ष एव मित्ताक्षरा-मेधातिथिप्रभृतिभिराश्रितः ।
 आपस्तम्बेनापि पक्षद्वयमुक्त्वा स्वपुरोहितप्रवरोऽस्त्येव न्यायेनेति ।
 अयं भावः—मन्वादिषु गोत्र-प्रवरलक्षणाभावः । अगस्त्याष्टमसप्त-
 र्षाणां ब्राह्मणत्वेन तदपत्यत्वाभावात् क्षत्रिय-वैश्ययोर्गोत्रत्वाभावात्
 सप्रवरत्वस्य सुतरामभावः । नापि सर्वे मन्त्रकृता इति । तस्मात्
 सर्वैः क्षत्रियैर्वैश्यैर्वा घरणोयः पुरोहित उपात्तः, तद्गोत्रप्रवरैरेव तेषां
 कर्मानुष्ठानं विवाहाविवाहौ चेति” वीरमित्रोदयकृता प्रवरव्यव-
 स्थोपपद्यते ; अन्यथा हि मन्वादिगोत्रप्रवरस्यापि भवन्मतरित्या
 सम्भवात् कथमुक्ता व्यवस्थोपपद्येत ? वयं तु पश्यामः—पूर्वाक्तवायु-
 पुराणे दायादत्वं क्षत्रियाणामपि यद्वर्णितम्, तदिदं विद्याकृत-
 वंशीयत्वमादायाप्युपपद्यते । अत एव—‘एते ह्यङ्गिरसः पक्षे
 संश्रिताः’ इति वचनमुपपद्यते । तथाच प्रवरकोटिव्यवहारः क्षत्रिया-
 णामपि न जन्मना चातुर्बर्ण्यसिद्धान्तविरोधीति ।

अयं भावः—गोत्रसम्बन्धो हि तदपत्यपरम्पराप्रवेशेन ।
 प्रवराणां तु न गोत्रापत्यत्वमपेक्षितम् । मन्त्रदर्शनमात्रेण खलु प्रवर-
 त्वम् । तथाच विश्वामित्रदृष्टस्य तत्साधितस्य वा मन्त्रस्य शुनः-
 शेफादिभिरपि साधनात्तदनपत्यस्यापि शुनःशेफस्य यथा तत्प्रवर-
 प्रवेशः, व्यक्तं चैतच्छ्रीमद्भागवतादौ, एवमम्बरीषादिभिरपि
 हरितदृष्टस्य तत्साधितस्य वा दर्शनं साधनं वा कृतमिति प्रवरत्वं

नानुपपन्नम् । सर्वथा तु क्षत्रियाणामपि प्रवरप्रवेशानुपपत्त्या न ब्राह्मणानामपि क्षत्रियाः क्षत्रियाणामपि ब्राह्मणाश्च पुत्रा भवन्तीति कल्पनं सम्भवतीति ब्राह्मणादिमातापितृकत्वेनैव ब्राह्मण्यादिक-मित्यङ्गीकारे न कोऽपि विरोधः । यत्तु—गोत्रत्वेन परिगणिताः केचिदप्य एव गोत्रसम्बन्धिनः पितृपुत्रपौत्रक्रमेणावस्थिताः प्रवरा इति वर्णितम्, नायं नियमः, किन्तूत्सर्गः । अन्यथा हि षड्गु प्रवरभेदान्नानं कथमपि नोपपद्यते । गोत्रैक्ये प्रवरैक्ये च विवाहनिषेधार्थं खल्वसमानार्पणगोत्रजामिति वर्णितम् । तत्र यदि गोत्रसम्बन्धिनां पितृपुत्रपौत्रादीनामेव प्रवरत्वम्, तर्हि समानगो-त्रामित्यनेनैवेष्टसिद्ध्या व्यर्थं समानप्रवराया अपि निषेधनमिति हि सर्वविदितमिदम् । सर्वथा च भिन्नजातीयानामपि प्रवरप्रवेशो न चातुर्वर्ण्यमन्यवस्थितं गमयतीति सिद्धम् । अस्तु वा क्षत्रियाणा-मभ्यरीपादीनां गर्गादिमहर्षिसङ्कल्पविशेषेण ब्राह्मण्यमासीदिति, नहि तावताऽऽमदादिसङ्कल्पविशेषेण जातिपरिवर्तनं सम्भवति । एतेन—“पवीयांस एकाशोतिर्जायन्तोयाः पितुरादेशकरा महासत्त्व-शालिनो महाश्रोत्रिया यज्ञशीलाः कर्मविशुद्धा ब्राह्मणा वभूवुः” इति श्रीमहत्पभयोगिपुत्राणां कर्मणा ब्राह्मण्यप्रतिपादकं श्रीभाग-वतवाक्यमपि—व्याख्यातम्; भगवदिच्छाया अपर्यनुयोज्यत्वात् ।

अयमत्राक्षेपसंग्रहः—जातिः गुणकर्मविलम्बिन्येवाभिप्रेयते शास्त्रेण । अत एवोक्तं भगवता गीतासु “चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः” इति । चत्वारो ब्राह्मणक्षत्रविद्वृद्धा इत्येते वर्णाश्चातुर्वर्ण्यम् । एतच्च मया भगवता गुणकर्मविभागानु-रोधेन सृष्टम् इति । यदि हि नामविष्यदभिप्रेतं गुणकर्मविलम्बित्वं वर्णव्यवस्थायाः, तदा नैवमभ्ययास्यत भगवता वासुदेवेन ‘गुणकर्मविभागशः’ इति ।

अत्रैवमपरं प्रत्यवतिष्ठेरन् ‘ननु भो यदि गुणकर्मविलम्बि

न्येव वर्णव्यवस्थेति सिद्धान्त्येत, तदा “ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्” इत्यादयः श्रुतयो व्याकुप्येयुः । एतासु हि परमात्मनो मुखादिभ्यो ब्राह्मणादीनामुत्पत्तिः श्रूयते । इति

अत्रोच्यते—अर्वाचीनं किल पौरुषं सूक्तं कैश्चिद्दुरम्भरिभिर्ब्राह्मणैरेव परस्तादृग्वेदे विनिवेशितम् । अतो नैतत्प्रमाणपदवीमारोहं प्रभवति । न हि पौरुषं सूक्तमेकमहायान्यत्र कापि वेदवचने ब्राह्मणादीनां ब्रह्मणो मुखादिजन्यत्वमुच्यते, यद्विरोधापातभिया गीतावचने (चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टम्) इत्यत्र अर्थान्तरं कल्पनीयं स्यात् । अतश्च सुस्थिरं गुणकर्मावलम्बित्वं वर्णव्यवस्थाया इति ।

अत्रेयं स्वत एव शब्दा सह्युदेति—यदि गुणकर्मावलम्बितो वर्णव्यवस्थेत्येव एव ब्रह्मणोऽसिद्धान्तः, तदा का गतिः स्मृतिग्रन्थानाम् ? इति, अत्र ब्रूमः । निर्मूलानि किलैतानि स्मृतिवचनानि । न ह्यत्र मूलभूतं किमपि श्रुतिवचनमुपलब्धमिति । यत्र च नास्ति मूलं श्रुतिवचनम्, नैषा स्मृतिः प्रमाणम् । वेदवचनानुरोधेनैव हि प्रामाण्यमस्याः स्वीकरणीयम् । तत्र तदैव ज्ञायेत, यदा मूलभूतं श्रुतिवचनमुपलभ्येत । न चैतदुपलब्धम् । अतो नैषा प्रमाणम्—इति ।

ननु भोः । यदि न दृष्टं मूलभूतं श्रुतिवचनम्, तदा कल्प्यतामेतत्; अविरोधात् । न हि ब्राह्मणादीनां ब्रह्मणो मुखादिजन्यताया विरोधिनी काचिदपि श्रुतिः संदृष्टा । श्रुतिवचनेनाविरोधे तु स्मृतेर्मूलभूता श्रुतिः कल्पनीयेत्याहुः शास्त्रकृतः । तथाहि जैमिनिः ‘विरोधे त्वनपेक्षं स्यात् असति ह्यनुमानम्’ इति सूत्रस्यामास । अस्यायमर्थः—विरोधे, श्रुति-स्मृत्योः परस्परं विरुद्धत्वे स्मृतिवचनमनपेक्षं त्याज्यं स्यात्, असति पुनर्विरोधे नैतत्त्याज्यम्, किन्तु सूत्रभूतस्य श्रुतिवचनस्यानुमानमेव करणीयम्—इति । भट्टाचार्या अपि ‘सम्भाव्यवेदमूलत्वात् स्मृतीनां मानतोचितार’ इति मूलभूतो वेदः सम्भावनीय इत्येवाचक्षत इति ।

सोऽयं केषांचिद्वादो न न्याय्यः । यदि हि तत्र तत्रानुप-
लब्धं श्रुतिवचनं कल्पनीयम्, तदा सर्वेषामप्याचाराणामनाचाराणां
च प्रामाण्यं दुर्वारं स्यात् । सर्वत्रापि हि शक्येत श्रुतिवचनं प्रकल्प-
यितुमिति । न चैतद्युक्तम् । यदि चात्र मूलमभविष्यत्, तदा तदेतद-
ध्यांस्यत् । विद्यन्ते ह्यद्यापि साक्षाः समग्रा वेदा इति । तत्र धानु-
पलब्धं वचनं न शक्यते कल्पयितुं प्रामाणिकैः । अत एव च निर्मू-
लत्वादप्रमाणं ब्राह्मणाद्युत्पत्तिप्रतिपादिकाः स्मृतयः । एतेन पुरा-
णान्यपि व्याख्यातानि । तदेवं सिद्धं गुणकर्मावलम्बित्वं वर्णव्यव-
स्थाया इति ।

इतश्च न जन्मतः सिद्धा, प्रत्युत गुणकर्मावलम्बिन्येव वर्ण-
व्यवस्था । तथा ह्याहुः—

“जन्मना जायते शूद्रः संस्कारात् द्विज उच्यते” ।

विद्यया याति विप्रत्वं ब्रह्मचित् ब्राह्मणो भवेत् ॥’ इति ।

शूद्र इत्यसावौत्सर्गिको वर्णः । उत्सर्गतो हि शूद्रा एव
सर्वेऽपि । तदेवोक्तं जन्मना जायते शूद्र इति । शूद्रस्य च द्विजत्व-
विप्रत्वब्राह्मणत्वादिप्राप्तौ संस्कारादीनां कारणतेति स्पष्टमेवात्रा-
भिहितम् । ततश्च सिद्धं गुणकर्मावलम्बित्वमेव वर्णव्यवस्थाया
इति । अत्रानुसन्धेयानि स्मृतिवाक्यानि—

तथाच मनुः—

योऽनधीत्य द्विजो वेदनान्यत्र कुर्वते श्रमम् ।

स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्ययः ॥ २।१६९ ॥

हीनजातिस्त्रियं मोहाकुब्रहन्तो द्विजातयः ।

कुलान्येव नयन्त्याशु ससन्तानानि शूद्रताम् ॥ ३। १६ ॥

शूद्रावेदी पतत्यग्नेस्तथ्यतनयस्य च ।

शौनकस्य सुतोत्पत्या तदपत्यतया भृगोः ॥ ३। १६ ॥

शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यवोगतिम् ।
 जनयित्वा सुतं तस्यां ब्राह्मण्यादेव हीयते ॥ ३ । १७ ॥
 राजान्नं तेज आदत्ते शूद्रान्नं ब्रह्मवर्चसम् ।
 आयुः सुवर्णकारान्नं यशश्चर्मावकीर्तिनः ॥ ४ । २१८ ॥
 उत्तमानुत्तमान् गच्छन् हीनान् हीनांश्च वर्जयन् ।
 ब्राह्मणः श्रेष्ठतामेति प्रत्यवायेन शूद्रताम् ॥ ४ । ८४५ ॥
 शूद्रो ब्राह्मणतामेति ब्राह्मणश्चैति शूद्रताम् ।
 क्षत्रियाज्जातमेवं तु विद्याद्वैश्यात्तथैव च ॥ १० । ६६ ॥
 सद्यः पतति मांसेन लाक्ष्या लावणेन च ।
 व्यहेण शूद्रो भवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयात् ॥ १० । ९८ ॥
 इतरेषां तु पण्यानां विक्रयादिह कामतः ।
 ब्राह्मणः सप्तरात्रेण वैश्यभावं नियच्छति ॥ १० । ९३ ॥
 जीवेदैतेन राजन्यः सर्वेणाप्यनयं गतः ।
 न त्वेव ज्यायसीं वन्तिमभिमन्येत कर्हिचित् ॥ १० । ९५ ॥
 यस्य कायगतं ब्रह्म मद्येनाह्लाप्यते सकृत् ।
 तस्य व्यपैति ब्राह्मण्यं शूद्रत्वं च स गच्छति ॥ ११ । ९७ ॥
 तुरीयो ब्रह्महत्यायाः क्षत्रियस्य वधे स्मृतः ।
 वैश्येऽष्टमांशो वृत्तस्ये शूद्रे शेषस्तु षोडश ॥ ११ । १८६ ॥

परिशिष्टेऽपि—

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः स्वावधेरुर्ध्वमवदतः ।
 अकृतोपनयनाः सर्वे वृषला एव ते स्मृताः ॥ ८१८ ॥
 तथैव बृहत्पराशरसंहितायाम्—प्रथमाध्याये ।
 शूद्राश्च ब्राह्मणाचाराः शूद्राचारास्तथा द्विजाः ।
 अन्त्यानुयायिनश्चाद्या वर्णास्नाम्नोजीविनः ॥ अ० १ ॥
 सन्ध्या येन न विज्ञाता ज्ञात्वा नैव ह्युपासिता ।
 स जीवन्नेव शूद्रत्वमुपगच्छति सान्ध्याः ॥ अ० २ ॥

मृते भर्तरि वा नारी क्षुत्पिपासातुरा परम् ।
तवाहमिति सम्भाष्य तृतीया स्वैरिणी तु सा ॥ ७ ॥

अत्रिसंहितायामपि—

“देवो मुनिर्द्विजो राजा वैश्यः शूद्रो निपादकः ॥
पशुम्लेच्छोऽपि चण्डालो भिन्ना दशविधाः सृताः ।
सन्ध्यां स्नानं जपं होमं देवतानित्यपूजनम् ॥
अतिरिषि वैश्वदेवं च देवब्राह्मण उच्यते ।
शाके पत्रे फले मूले धनवासे सदा रतः ॥
निरतोऽहरहः श्राद्धे स विप्रो मुनिरुच्यते ।
वेदान्तं पठते नित्यं सर्वसङ्गं परित्यजेत् ॥
साङ्ख्य-योगविचारस्थः स विप्रो द्विज उच्यते ।
अस्त्राहताश्च धन्वानः संग्रामे सर्वसम्भवे ॥
आरम्भे निर्जिता येन स विप्रः क्षत्र उच्यते ।
कृषिकर्मरतो यश्च गवां च प्रतिपालकः ॥
वाणिज्यव्यवसायश्च स विप्रो वैश्य उच्यते ।
लाक्षालयणसम्मिश्रकुसुम्नक्षीरसर्पिषाम् ॥
विक्रेता मधुमांसानां स विप्रः शूद्र उच्यते ।
चौरश्च तस्करश्चैव सूचको दंशकस्तथा ॥
मत्स्यमांसे सदा लुब्धो विप्रो निपाद उच्यते ।
ब्रह्मतत्त्वं न जानाति ब्रह्मसूत्रेण यजितः ॥
तेनैव च स पापेन विप्रः पशुद्धाहतः ।
वापो-कूप-तडागानामारामस्य सरस्तु च ॥
निःशङ्कं रोषकश्चैव स विप्रो म्लेच्छ उच्यते ॥
क्रियाहीनश्च मूर्खश्च सर्वधर्मवियजितः ।
निर्दयः सर्वभूतेषु विप्रश्चण्डाल उच्यते ॥

यो न सन्ध्यामुपासीत ब्राह्मणो हि विशेषतः ।

स जीवन्नेव शूद्रस्तु मृतः श्वा चैव जायते ॥” — इति ।

लघ्वाश्वलायनस्मृतावपि—

“अनधीत्य द्विजो वेदानन्यत्र कुरुते श्रमम् ।

स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति मानवः ॥”

वसिष्ठस्मृतौ द्वितीयाध्यायेऽत्रिसंहितायां च—

“सद्यः पतति मांसेन लाक्षया लयणेन च ।

इपहेण शूद्रो भवति ब्राह्मणः क्षीरविफयात् ॥”

वसिष्ठस्मृतौ तृतीयाध्याये—

“यश्च काष्ठमयो हस्ती यश्च चर्ममयो मृगः ।

यश्च विप्रोज्जयीयानस्रयस्ते नामधारकाः ॥”

शास्त्रस्मृतौ सप्तमाध्याये—

“जन्मना यस्तु निर्विण्णो मरणेन तथैव च ।

जापिभिर्व्यापिभिश्चैव तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥”

दक्षस्मृतौ द्वितीयाध्याये—

“सन्ध्यां नोपासने यस्तु ब्राह्मणो हि विशेषतः ।

स जीवन्नेव शूद्रः स्यात् मृतः श्वा चैव जायते ॥”

अङ्गिराः—

“यो भुङ्क्ते हि य शूद्रान्नं मासमेकं निरन्तरम् ।

इह जन्मनि शूद्रत्वं मृतः श्वा चैव जायते ॥”

इत्यादि ॥

तत्र द्रव्य गुण-कर्मावच्छिन्नान्येव धर्मान्प्रयत्ना । तथाहि पिदिताः
किल्बिभगपन्नो यमिच्छन्मृतयो ब्रह्मरथः मर्त्येणाम् । एते पुनर्न
ब्राह्मणकुलमम्भृताः । स्मर्यते धर्मेषामुत्पत्तिरतां विपरीतैव । तथा—

“जातो ध्यायस्तु कैयम्याः श्वाक्यास्तु परादारः ।

शुश्रूषा शुरन्धोद्वेषाः कणादायः सुतोऽभयम् ॥

ऋष्यशृङ्गस्त्वभून्मृग्या घसिष्ठो गणिकात्मजः ।

मन्दपालो मुनिश्रेष्ठो नाविकापत्यमुच्यते ॥

माण्डूक्यो मुनिराजस्तु मण्डूकीगर्भसम्भवः ।” इति ।

एवं श्वपाकीप्रभृतिभ्यः समुद्भूता अप्येते मुनयो ब्रह्मर्षयः स्मर्यन्ते, शिरसा च पूज्यन्ते ब्राह्मणप्रवरैः, गोश्रमयर्तकाश्च दृश्यन्ते । न हि विना वर्णव्यवस्थाया गुणकर्मावलम्बित्वमेतत्सर्वं घटने । जात्या हि श्वपाकः कथं ब्राह्मणतामुपगच्छेत् ? गुणकर्मावलम्बित्वे पुनर्वर्णव्यवस्थाया नैव दोषः सम्भवति । एवं हि ब्राह्मणोचितगुणोपपन्नो ब्राह्मणो भविष्यति । अत्र च तपसादिभिः सुसम्पादं ब्रह्मर्षित्वमेतेनेति । तत एव चोच्यते गुणकर्मावलम्बित्वेन वर्णव्यवस्थिति ।

४ इतोऽपि च गुणकर्मावलम्बित्वेव वर्णव्यवस्था । एवं हि यज्ञसूच्युपनिषदि सामान्नाप्यते—ब्रह्म-क्षत्रिय-वैश्य-शूद्रा इति चत्वारो वर्णाः । तेषां वर्णानां ब्राह्मण एव प्रधान इति वेदवचनानुरूपं स्मृतिभिरप्युक्तम् । तत्र चोच्यमस्ति, को या ब्राह्मणो नाम ? किं जीवः ? किं देहः ? किं जातिः ? किं शानम् ? किं कर्म ? किं धार्मिक इति ।

तत्र प्रथमो जीवो ब्राह्मण इति चेत्, तन्न; अतीतानागतानेक देहानां जीवस्यैकरूपत्वात्, एकस्यापि कर्मघशादनेकदेहसम्भवात्, सर्वशरीराणां जीवस्यैकरूपत्वाच्च । तस्मान्न जीवो ब्राह्मण इति ।

तर्हि देहो ब्राह्मण इति चेत्, तन्न; आचण्डालपर्यन्तानां मनुष्याणां पाञ्चभोतिकत्वेन देहस्यैकरूपत्वाच्चरामरणपर्याप्तिसाम्यदर्शनाद्, ब्राह्मणः श्वेतवर्णः क्षत्रियो रक्तवर्णो वैश्यः पीतवर्णः शूद्रः कृष्णवर्ण इति नियमाभावात्, पित्रादिशरीरदहने पुत्रादीनां ब्रह्महत्यादिकदोषसम्भवाच्च । तस्मान्न देहो ब्राह्मण इति ।

तर्हि जातिर्ब्राह्मण इति चेत्, तन्न; तत्र जात्यन्तरजन्तुष्वनेक-जातिसम्भवा महर्षयो यह्यः सन्ति । ऋष्यशृङ्गो मृग्याः, कौशिकः

कुशात, जम्बूको जम्बूकात्, वाल्मीकिर्वल्मीकात्, घ्यासः कैवर्न-
कन्यायाम्, शशपृष्ठाङ्गौतमः, वसिष्ठ उर्वश्याम्, अगस्त्यः कलशौ
जात इति श्रुतत्वात् । एतेषां जात्या विनाप्यग्रे ज्ञानप्रतिपादिता
ऋषयो बहवः सन्ति । तस्मान्न जातिब्राह्मणः ।

तर्हि ज्ञानं ब्राह्मण इति चेत्, तन्न; क्षत्रियादयोऽपि हि
परमार्थदर्शिनो बहवः सन्ति । तस्मान्न ज्ञानं ब्राह्मणः ।

तर्हि कर्म ब्राह्मण इति चेत्, तन्न; सर्वेषां प्राणिनां
प्रारब्धसंचिनागामिकर्मसाधर्म्यदर्शनात्; कर्मभिः प्रेरिता जनाः
क्रियाः कुर्वन्तीति । तस्मान्न कर्म ब्राह्मण इति । तर्हि धार्मिको
ब्राह्मण इति चेत्, तन्न; क्षत्रियादयो हिरण्यदातारो बहवः सन्ति ।
तस्माद् न धार्मिको ब्राह्मण इति ।

तर्हि को वा ब्राह्मणो नाम ? यः कश्चिदात्मानमद्वितीयं
जानि-गुण-क्रियाहीनं पदमिपद्भावेत्यादिसर्वदोषरहितं सत्य-
ज्ञानानन्दानन्तस्वरूपं स्वयं निर्विकल्पमशेषविकल्पाधारमशेष-
भूतान्तर्पामित्वेन वर्तमानमन्वर्षहिदयाकाशवदनुस्यूतमरणहानन्द-
स्वभावमप्रमेयमनुभवैकवेद्यमपरोक्षतया भासमानं करतलाम-
कवत्साक्षादपरोक्षीकृत्य कृतार्थतया काम-रागादिदोषर-
हितः शम-दमादिसम्पन्नो भय-भात्सर्य-तृष्णाऽऽशा-भोहादिरहितो
दम्भाहङ्कारादिभिरसंस्पृष्टचेता वर्तते, एषमुत्तमक्षणो यः, स
एव ब्राह्मण इति श्रुति-स्मृति-पुराणैर्निर्दिष्टानामभिप्रायः ; अन्यथा
हि ब्राह्मणत्वसिद्धिर्नास्त्येव—इति । एवं च गुण-कर्माजन्मिन्येष
वर्गव्यवस्थेति सुस्पष्टमेवापमर्थः सिद्धयति ।

५. अपरं च स्मर्यते—

“शूद्रयोनीं प्रजातस्य सद्गुणानुपनिष्ठतः ।

वैश्यान् लभते ब्रह्मन् क्षत्रियन् च तथैव च ॥

आर्जवे वर्तमानस्य ब्राह्मण्यमभिजायते ।” इति ।

यः कल्प्यते सर्वनरानुयायी ।
 संस्कारयुक्ता हि क्रिया विशिष्टा
 द्विजन्मनां शूद्रविवेकहेतुः ॥
 जीवोऽपि ब्राह्मणः प्रोक्तो यैरतत्त्वज्ञमानवैः ।
 प्रमद्वद्व्रह्मणत्वास्ते जायन्ते विप्रसङ्गतः ॥
 जरा-जन्मान्तर-क्लेश-दुष्टग्राहकुलाकुलम् ।
 नर-तिर्पणसच्छद्दपोनिदुःखोर्मिसङ्घटम् ॥
 दौःस्थित्परोगशोकातिजनार्तसमन्वितम् ।
 श्वान-शूकर-चाण्डाल-कृमि-कूर्मादिकापकम् ॥
 संसारसागरं घोरं मग्नः खलु परिल्लवन् ।
 भूरिपापमराकान्तः स जीवो ब्राह्मणः कथम् ॥

ब्रह्मोवाच—

सप्तध्यायकथा विप्रा मनुना परिकीर्तिता ।
 तां निशम्य यदुश्रेष्ठ नित्यं जातिपदं त्यजेत् ॥
 सप्तध्याया दशार्णेषु मृगाः कालञ्जरे गिरौ ।
 चक्रवाकः सरिद्धीपे हंसाः सरसि मानसे ॥
 तेऽपि जाताः कुञ्जेत्रे ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
 प्रस्थिता दीर्घमध्वानं पूयं किमवसीदथ ॥
 तस्मान्न जीत्रे ब्राह्मण्यं पदयामो हि कथञ्चन ।
 शस्त्रादिमद्भार्गवजातियुक्तो
 गजाश्व-गोऽजोऽपू-ररादिकानाम् ।—इति ॥

अत्र च गुणैः कर्मभिश्चोन्नतजातियत्यापत्तिरभिधीयते ।
 ततश्च सुस्पष्टमेव सिद्धयति पद्गुण-कर्मावलम्बिन्येव वर्णत्रयस्येति ।

६ विदितः किल भगवान्निष्कामित्रो निलिलानाम् । सोऽयं
 जात्या क्षत्रियोऽपि मन् ब्रह्मर्षिन्यमापन्नः । तदेतद् गुण-कर्मावलम्बि-

त्वमेव वर्णव्यवस्थायाः सिद्धयति । न हान्यथा जात्याक्षत्रियस्य
ब्राह्मणत्वापत्तिसम्भावना नामास्तीति, तत एवोच्यते गुणकर्मावल-
म्बिन्येव वर्णव्यवस्थेति ।

७ इतश्च गुणकर्मावलम्बिनी वर्णव्यवस्था । तथाहि अस्ति
किल छान्दोग्योपनिषत्सु सत्यकामजापालोपाख्यानम् । तत्र च
सत्यवचनमात्रेण ब्रह्मणत्वमभ्युपगतं गुरुणेति प्रतिपाद्यते । यथा—
सत्यकामो ह जाबालो जाबालां मातरमामन्त्रयाञ्चक्रे ब्रह्मचर्यं
भवति विवत्स्यामि किंगोत्रोन्वहमस्मीति । सा हैनमुवाच नाह-
मेतद्दे तात यद्गोत्रस्त्वमसि । जाबाला तु नामाहमस्मि सत्य-
कामो नाम त्वमसि स सत्यकामो जाबालो ब्रवीथा इति ॥ स ह
हारिद्रुमतं गोतममेत्योवाच ब्रह्मचर्यं भगवति विवत्स्याम्युपेयां
भगवन्तमिति ॥ तं होवाच किंगात्रो नु सोम्यासीति । सहो-
वाच नाहमेतद् वेद भो यद्गोत्रोऽहमस्म्यष्टुच्छं मातरम्, सा मा
प्रत्यवदद् यथाहं परिचरन्ती परिचारिणे यौवने त्वामलभे, साह-
मेतन्न वेद यद्गोत्रस्त्वमसि, जाबाला तु नामाहमस्मि सत्यकामो
नाम त्वमसोति, सोऽहं सत्यकामो जाबालोऽस्मि भो इति ॥
तं होवाच नैतद्ब्राह्मणो विवरुमुहंति समिवं सोम्याहरोप त्वा
नेष्ये न सत्यादगा इति ॥ अत्र चोपनयने ब्राह्मणत्वस्यावश्यकत्वं
ब्राह्मणत्वस्य च सत्यानुमेयत्वमभिधीयते । ततश्च सत्यमेव ब्राह्मण्ये
हेतुरिति स्फुटीभवति । तत् सिद्धं गुण-कर्मावलम्बिन्येव वर्ण-
व्यवस्थेति ।

८ अपरे पुनः पौरणिकाः—गुणा एव वर्णभेदेयीजम्, नैव तु
जातिरित्याहुः । यदि हि गवाश्व्यादिवज्जन्मत एवाभविष्यत्जाति-
व्यवस्था, तदा न क्षत्रियादिल्लीषु ब्राह्मणादिभ्योऽपत्यान्युद-
पत्स्यन्त । न हि गव्यश्व्यादिभ्योऽपत्यं जायते । भवति च ब्राह्मणा-
दिषु विजातीयानां संयोगेऽपत्योत्पत्तिः । ततश्च कृतक एवायं

गुणाद्यवलम्बी ब्राह्मणादिभेद इति स्फुटीभवति—इति । अत्रानुसन्धे-
यानि भविष्यत्पुराणवचनानि । तानि यथाः—भविष्यपुराणे ४०
तमेऽध्याये—शतानीक उवाच—

जातिः श्रेष्ठा भवेद्वीर उत कर्म भवेद्वरम् ।
संशयस्तु महानत्र दृष्ट्वा मे कृत्तिकासुतम् ॥
एतद्वद विनिश्चित्य न यथा संशयो भवेत् ।
जन्मतः कर्मतश्चैव यज्ज्यापस्तद् ब्रवीहि मे ॥

सुमन्तुर्वाच—

इममर्थं पुरा शृष्टो ब्रह्मा शिष्यैर्मनीषिभिः ।
यदुक्तं तेन तेषां च तत्ते वच्मि निबोध मे ॥
सुरज्येष्ठं सुखासीनमभिगम्य महर्षयः ।
प्रणम्य च महाबाहो विद्वामित्रस्य विप्रताम् ॥
दृष्ट्वा विस्मयमागत्य कौतूहलसमन्विताः ।
भक्तिभ्रद्वां पुरोधाय प्रणम्यान्तकन्धराः ॥

ऋषय ऊचुः—

भो ब्रह्मणादिकल्पे हि ब्राह्मण्यं ब्रूहि किं भवेत् ।
जात्यध्ययन-देहात्मसंस्काराचार-कर्मणाम् ॥
षाह्याभ्यन्तरसामान्यविशेषा यदि कृत्रिणाः ।
मनो-वायकर्म-शारीर-जाति-द्रव्य-गुणात्मकाः ।
शक्त्या कृतो ह्यङ्गजवर्णधर्मै-
र्भेदः स्फुटं लक्षणतोऽत्र पद्यत् ॥
तदुत्तरान्नेव चित्तकनीया
ब्राह्मण्यजातिर्द्विपु नास्ति काचित् ॥
नित्याकृतिर्नानुपभेदरूपा ।

यथाहि भेदः परमोऽत्र सिद्ध्येत् ।
 सिताद्यसाधारणतुल्यरूपः
 सनातनोऽङ्गेषु न घर्णभेदः ॥
 ब्राह्मण्यमभ्रुवमिदं किल कृत्रिमत्वा-
 दकृत्रिमं भवति सामयिकत्वयोगात् ।
 साङ्केतिकं सुकृतलेशविशेषलब्धम्
 वाणिज्यभेषजकृतामिव जातिभेदाः ॥
 किं ब्राह्मणा ये सुकृतं त्यजन्ति
 किं क्षत्रिया लोकमपालयन्तः ।
 स्वधर्महोना हि तथैव वैश्याः
 शूद्राः स्वमुख्यक्रियया विहीनाः ॥
 तस्मान्न गोऽश्ववत्कश्चित् जातिभेदोऽस्ति देहिनाम् ।
 कार्यशक्तिनिमित्तस्तु सङ्केतः कृत्रिमो भवेत् ॥
 एवं प्रमाणैः प्रतिपिद्ध्यमानां
 साङ्केतिकीं याति नरो व्यवस्थाम् ।
 स्वकीयसिद्धां स्वमतैर्निपिद्ध्याम्
 न बुध्यते भ्रूढमना वराकः ॥
 गोमहिष्यजवाज्युष्ट्र-वानेषावि-भजाधिपाः ।
 प्रेष्यवार्धुपिकाः कार्य-करणोद्यतमानसाः ॥
 वणिक्कारुक्रियाविष्टा दिव्यास्तेऽपि च ते द्विजाः ।
 विनष्टास्ते तु विज्ञेयाः क्रव्यादाश्च कुशीलवाः ॥
 पलाण्डुलशुनादाश्च मृग्युष्ट्रीक्षीरपायिनः ।
 मांस-सर्षरसक्षीरक्रयविक्रयकारिणः ॥
 पुनर्भ्रूपलोवेश्याचाण्डालस्त्रीनिषेविणः ।
 शूद्राक्षरसपुष्टाङ्गाः प्रेतवस्त्रान्नभोजनाः ॥

मृतसूतकलन्धान्नपानाद्यव्यवहारिणः ।
 ब्रह्म-देव-पितृ-भूत-मनुष्येषु बहिष्कृताः ॥
 मातसर्घ-मद-विद्रेप-तृष्णा-काम-समोमयाः ।
 हीनाचारा हि ये केचिदपरे पिशुना द्विजाः ॥
 प्रकारैर्बहुभिः सर्वे ते प्रणश्यन्ति नान्यथा ।
 एवं शास्त्रोदितन्यायमार्गञ्चष्टास्तु ये नराः ॥
 विशिष्टगोत्रसंस्कारकलापसकलात्मकाः ।
 वेदानध्यापयन्तोऽपि तेऽधीयानाः श्रुतिक्रमात् ॥
 ब्राह्मणत्वाद्विहीयन्ते दुराचारविधातिनः ।
 तस्मान्न जातिरेकत्र भूतात्माऽस्वयनपायिनी ॥
 नाशित्वाद्ब्र च इलोकान्मानवाः समधीयते ।
 सत्यः पतति मांसेन लाक्षया लवणेन च ॥
 ज्यहेण शूद्रो भवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयो ।
 गोरक्षकान्याणिजकांस्तथा कारुकुशीलवान् ॥
 प्रेष्यान्वार्धुपिकांदचैव शूद्रांस्तान्मनुरब्रवीत् ।
 शूद्रो ब्राह्मणतामेति ब्राह्मणश्चैति शूद्रनाम् ॥
 क्षत्रियो याति विप्रत्वं विद्याद्वैश्यं तथैव च ॥

(इति भविष्य पुराणे एकचत्वारिंशोऽध्यायः)

तथा—ब्रह्मोवाच—

वेदाध्ययनमप्येतद् ब्राह्मण्यं प्रतिपद्यते ।
 विप्रवद्वैशंपराजन्वी राक्षसा रावणादयः ॥
 श्वाद-चाण्डाल-दासाश्च लुब्धकाभीर-धीवराः ।
 येऽन्येऽपि वृषलाः केचित्तेऽपि वेदानधीयते ॥
 शूद्रा देशान्तरं गत्वा ब्राह्मणं क्षत्रियं श्रिताः ।
 व्यापाराकारभाषाद्यैर्विप्रतुल्यैः प्रकल्पितैः ॥

वेदानधीत्य वेदो वा वेदं वापि यथाममम् ।
 प्रोद्ब्रहन्ति शुभां कन्यां शुद्धब्राह्मणजां नराः ॥
 अथवाधीत्य वेदांस्तु क्षत्र-वैश्यैस्तु वा नराः ।
 गौडपूर्वा कृतामीयुर्जातिं वा दाक्षिणात्यजाम् ॥
 अपरिज्ञातशुद्धत्वाद् ब्राह्मण्यं यान्ति कामतः ।
 तस्माद् ज्ञायते भेदो वेदाध्यायक्रियाकृतः ॥
 शास्त्रकारैस्तथा चोक्तं न्यायमार्गानुसारिभिः ।
 ते साधुमतमाकर्ण्य सन्तः सन्ति विमत्सराः ॥
 आचारहीनाश्च पुनन्ति वेदाः
 यद्यप्यधीतः सह पद्भिर्भरद्गैः ।
 शिल्पं हि वेदाध्ययनं द्विजानाम् ।
 धृत्तं स्मृतं ब्राह्मणलक्षणं तु ॥
 अधीत्य चतुरो वेदान् यदि धृत्ते न तिष्ठति ।
 न तेन क्रियते कार्यं स्त्रीरत्नेनैव पण्डकः ॥
 शिखाप्रणवसंस्कारसन्ध्योपासनमेखलाः ।
 दण्डाजिनपवित्राद्याः शूद्रेष्वपि निरङ्कशाः ॥
 प्रसङ्गोऽपि हि शूद्राणां न शक्यो विनिवारितुम् ।
 देवोत्तमत्रयेणापि निवर्तन्ते नराः स्वयम् ॥
 तस्मान्नैतेऽपि लक्ष्यन्ते विलक्षणतया नृणाम् ।
 यज्ञोपवातसंस्कारमेखलाचूलिकादयः ॥
 आभिचारिकमन्त्रार्थदुर्लभत्वादिभाषणैः ।
 ब्राह्मणस्यैव शक्तिश्चेत्केनास्य विनिहन्यते ॥
 तपःसत्यादिमहात्म्याद्देवतासमयस्मृतेः ।
 मन्त्रशक्तिर्दृष्टामेषां सर्वेषामपि विद्यते ॥
 ध्वनं दुर्घचस्यापि क्रियते सर्वमानवैः ।
 शुद्ध-ब्राह्मणयोस्तस्माद्वास्ति भेदः कथञ्चन ॥

शापानुग्रहकारित्वशक्तिभेदो न विद्यते ।
 चौरचाटादिराजन्यदुर्जनाभिहते नृणाम् ॥
 आत्मदुःखोदयापायं स्वेषु जन्तुषु रक्षणम् ।
 कर्तुं न प्रभवेच्छूद्रो ब्राह्मणस्तद्रदेव हि ॥
 मा भूद्युगे कलावेतदेशे चाकार्यकृद् द्विजे ।
 स्यादन्यदेशकालादौ द्विजानामतिशायिनाम् ॥
 शापानुग्रहसामर्थ्यमन्यद्राध्यात्मगोचरम् ।
 ब्रह्मसाधनमेतद्धि लिङ्गं केचित् प्रचक्षते ॥
 संसारासक्तचेतस्का मोहान्धतमसावृताः ।
 पतन्त्युन्मार्गगतेषु प्रत्यग्नि शलभा यथा ॥
 जातिधर्मः स्वयं किञ्चिद्विशेषः श्रुतिसङ्गमात् ।
 असिद्धः शूद्रजातीनां प्रसिद्धो विप्रजातिषु ॥
 संस्कारो योनिसाध्यो वा सामग्रीप्रभवोऽथवा ।
 शूद्रेभ्योऽतिशयं घत्ते यः साधारणतागुणः ॥
 विप्राणां पञ्चधा भेदः कम्पनीयस्तु पण्डितैः ।
 न जातिजस्त्रयीजो वा विशेषो युक्तिव्यायकात् ॥
 क्रमाक्रमक्रियाः सन्ति न सनातनवस्तुनः ॥
 नित्यो न हेतुर्विगतक्रियत्वात्
 हेतुर्भवेद्वेदविशेषतः सः ।
 स तत्समस्तत्प्रतिसन्निधानात्
 कालात्ययेक्षित्वमयुक्तमेव ॥
 खान्तः शरीरवृत्तिस्वः श्रुतियोगाद्गुदेति यः ।
 सोऽन्यविद्विज्ञातस्वभावोऽन्यैर्न गम्यते ॥
 यस्य रूपात्यतिशयस्तस्य नान्यो नाश्रयते यदि ।
 विशिष्टाधीतिधर्मत्वे कृत्रिमा धर्मसङ्गतिः ।
 दृष्टस्वभावं किमभीष्टमेतत्
 ब्राह्मण्यमाहोस्विददृष्टरूपम् ।

सर्वैः प्रतीयेत हि दृश्यरूपम्
 ततोऽन्यथावद्गतिरेव न स्यात् ॥
 सामग्र्यभावात्परमं विशेषम्
 भूदेयगात्रस्थमभूमिदेवाः ।
 स्मरन्ति ते नात्मनि पुण्यपापम् ।
 तथा तपेत्येतदपुक्तमुक्तम् ॥
 सामग्र्यनुष्ठानगुणैः समग्राः ।
 शूद्रा यतः सन्ति समा द्विजानाम् ।
 तस्माद्विशेषो द्विजशूद्रान्मो-
 र्नाध्यात्मिको ब्राह्मणमित्तको वा ॥
 संस्कारतः सोऽतिशयो यदि स्यात्
 सर्वस्य पुंसोऽस्त्यतिसंस्कृतस्य ।
 यः संस्कृतो विप्रगणप्रधानो
 व्यासादिकैस्तेन न तस्य साम्यम् ॥
 हेतुत्वं घटते नैषां जात्यादीनामसम्भवात् ।
 जातेरकृतकत्वाच्च अधीतेन विशेषतः ॥
 संस्कारातिशयाभावादन्तरस्यागते परैः ।
 भौतिकत्वाच्छरीरस्य समस्तानामसंहतैः ॥
 किञ्चान्यनास्तिकम्लेच्छययनादिजनेष्वलम् ।
 वेदोदितबहिर्दुष्टचरितेषु दुरात्मसु ॥
 धर्मादतिशयो दृष्टः क्रूरसाहसिकादिषु ।
 तस्माद्विप्रेषु जात्यादिसामग्रीप्रभवो न सः ॥
 तस्मान्न ख विभेदोऽस्ति न यहिर्नान्तरात्मनि ।
 न सुखादौ नचैश्वर्ये नान्नाशायां नाभयेष्वपि ॥
 न वीर्ये नाकृतौ नाक्षे न व्यापारे न चायुषि ।
 नाङ्गे पुष्टे न दौर्बल्ये न ह्यैषे नान्नापि चापले ॥

न प्रज्ञायां न वैराग्ये न धर्मे न पराक्रमे ।
 न त्रिवर्गे न नैपुण्ये न रूपादौ न भेषजे ॥
 न स्त्रीगर्भे न गमने न देहमलसम्प्लवे ।
 नास्ति रन्ध्रे न च प्रेम्णि न प्रमाणे न लोमसु ॥
 शूद्रब्राह्मणयोर्भेदो मृग्यमाणोऽपि यत्नतः ।
 नेक्ष्यते सर्वघर्षेषु संहतैस्त्रिदशैरपि ॥
 उक्तमात्रा विसम्भूतिर्विचारकमकारिभिः ।
 शूद्रशून्दारकाशीशैरप्रभृष्यमिदं वचः ॥
 न ब्राह्मणश्चन्द्रमरीचिशुभ्राः
 न क्षत्रियाः किंशुकपुष्पवर्णाः ।
 न चेह वैश्या हरितालतुल्याः
 शूद्रा न चाङ्गारसमानवर्णाः ॥
 पादप्रचारैस्तनुवर्णकेशैः
 सुखेन दुःखेन च शोणितेन ।
 त्वङ्मांस-भेदोऽस्थिरसैः समानाः
 चतुःप्रभेदा हि कथं भवन्ति ॥
 वर्णप्रमाणाकृतिगर्भवास—
 धान्युद्धिकर्मेन्द्रियजीवितेषु ।
 यत्र त्रिवर्गामयभेषजेषु
 न विद्यते जातिकृतो विशेषः ॥
 स एक एवात्र पतिः प्रजानाम्
 कथं पुनर्जातिकृतः प्रभेदः ।
 प्रमाणदृष्टान्तनयप्रवादैः
 परीक्ष्यमाणो विघटत्वमेति ॥
 अत्वार एकस्य पितुः सुताश्च
 तेषां सुतानां खलु जातिरेका ।

एवं प्रजानां हि पितृक एव
 पित्रेकभावाद् न च जातिभेदः ॥
 फलान्यथोद्गुम्बरवृक्षजातेः
 यथाग्रमध्यान्तभवानि यानि ।
 वर्णाकृतिस्पर्शरसैः समानि
 तथैकतो जातिरिति प्रचिन्त्या ॥
 ये कौशिकाः काश्यप-गौतमाश्च
 कौण्डिन्य-माण्डव्य-वसिष्ठगोत्राः ।
 आत्रेय-कौरसाङ्गिरसः सगर्गाः
 मौद्गल्य-कात्यायन-भार्गवाश्च ॥
 गोध्राणि नानाविधजातयश्च
 भ्रातृ-स्तुषा-मैथुनपुत्रभावाः ।
 वैवाहिकं कर्म न वर्णभेदाः
 सर्वाणि शिल्पानि भवन्ति तेषाम् ॥
 ये चान्ये पण्डिताः प्राहुर्देहब्राह्मणतां नराः ।
 तेषां दुर्दृष्टितिमिरमपनीयानुकम्प्य च ॥
 न्यायाज्ञनौपधैर्दिव्यैः परिणामसुखावहेः ।
 उपनीतैः प्रपत्नेन सुदृष्टिं संविदध्महे ॥
 मूर्तिमत्त्वाच्च नाशित्वं नाशित्वाच्छेषभूतियत् ।
 देहाधारनिविष्टानां ब्राह्मण्यं न प्रकल्प्यते ॥
 एकैकोऽवयवस्तेषां न ब्राह्मण्यं समश्नुते ।
 न चानेकसमूहेऽपि सर्वथाऽतिसङ्गतः ॥
 पृथिव्युदकवाप्यग्निपरिणामाविशेषतः ।
 देहतः सर्वभूतानां ब्राह्मणत्वप्रसङ्गतः ॥
 देहस्य ब्राह्मणत्वं धैरतत्त्वज्ञैः प्रकल्प्यते ।
 संस्कर्तृणां शरीरस्य तेषां न ब्रह्मता भवेत् ॥

एयं प्रजानां हि पितृक एव
 पित्रेकभावाद् न च जातिभेदः ॥
 फलान्यथोदुम्परवृक्षजातेः
 यथाग्रमध्यान्तभवानि यानि ।
 वर्णाकृतिस्पर्शरसैः समानि
 तथैकतो जातिरिति प्रचिन्त्या ॥
 ये कौशिकाः काश्यप-गौतमादय
 कौण्डिन्य-माण्डव्य-यसिष्ठगोत्राः ।
 आत्रेय-कौत्साङ्गिरसः सगर्गाः
 मौद्गल्य-कालायन-भार्गवाश्च ॥
 गोध्राणि नानाविधजातपश्य
 भ्रातृ-स्तुपा-मैथुनपुत्रभावाः ।
 वैवाहिकं कर्म न वर्णभेदाः
 सर्वाणि शिल्पानि भवन्ति तेषाम् ॥
 ये चान्ये पण्डिताः प्राहुर्देहब्राह्मणतां नराः ।
 तेषां दुर्दृष्टितिमिरमपनीयानुकल्प्य च ॥
 न्यायाङ्गनौपधैर्दिव्यैः परिणामसुखाद्यैः ।
 उपनीतैः प्रदुर्गन्तव्यैः संश्लिष्टमहे ॥
 मूर्तिमत्त्व-शुभ्रजहादिजनवन्मदविह्वलाः ।
 देहान्तेषु सदाचाराद् ब्राह्मणत्वात्पतन्ति च ॥
 संस्कृतोऽपि दुराचारो नरकं याति मानवः ।
 निःसंस्कारः सदाचारो भवेद्विप्रोत्तमः सदा ॥
 मन्त्रपूतात्मसंस्कारयुक्तोऽपि भवते न तु ।
 ब्राह्मणपादविकल्पं स पश्चाद् दुश्चरितो नरः ।
 सामर्थ्यात्पतनं तस्माद् ब्राह्मणान्मुच्यते भुवम् ।
 दुरनुष्ठानसक्तानां पुंसां पुरुषपुङ्गवैः ॥

किं क्वचित् दृष्टमेवैतत्किं वा स्पर्शा दधात्ययम् ।
 तुल्यमुत्सहसे कर्तुमप्यदृष्टं तदा वद ॥
 आचारमनुतिष्ठन्नो व्यासादिमुनिसत्तमाः ।
 गर्भाधानादिसंस्कारकलापरहिताः स्फुटम् ॥
 विप्रोत्तमाः श्रियं प्राप्ताः सर्वलोकनमस्कृताः ।
 बहवः कथ्यमाना ये कतिचित् तान्नियोधत ॥
 जातो व्यासस्तु कैवर्त्याः श्वपाक्याश्च पराशरः ।
 शुक्र्यां शुक्रः कणादाख्यस्तथोलूक्याः सुतोऽभवत् ॥
 मृगीजोऽथर्ष्यशृङ्गोऽपि वसिष्ठो गणिकात्मजः ।
 मन्दपालो मुनिश्रेष्ठो नाविकापत्यमुच्यते ॥
 माण्डव्यो मुनिराजस्तु मण्डूकीगर्भसम्भवः ।
 रहवोऽन्येऽपि विप्रत्वं प्राप्ता ये पूर्ववत् द्विजाः ॥
 गच्छैतच्चारुचरितैरर्च्यमुचरितं यचः ।
 तद्विचार्याचरन्नुच्चैराचारोपचितद्युतिः
 हरिणीगर्भसम्भूतो ऋष्यशृङ्गो महामुनिः ।
 तपसा ब्राह्मणो जातः संस्कारस्तेन कारणम् ॥
 श्वपाकीगर्भसम्भूतः पिता व्यासश्च पार्थिव ! ।
 तपसा ब्राह्मणो जातः संस्कारस्तेन कारणम् ॥
 उलूकीगर्भसम्भूतः कणादाख्यो महामुनिः ।
 तपसा ब्राह्मणो जातः संस्कारस्तेन कारणम् ॥
 गणिकागर्भसम्भूतो वसिष्ठश्च महामुनिः ।
 तपसा ब्राह्मणो जातः संस्कारस्तेन कारणम् ॥
 नाविकागर्भसम्भूतो मन्दपालो महामुनिः ।
 तपसा ब्राह्मणो जातः संस्कारस्तेन कारणम् ॥

प्राप्यते फलम् ॥

लब्धसंस्कारदेहाश्च महापातकितो नराः ।

यस्मान्निवर्तते ब्रह्म तस्मात्साङ्केतिकं विदुः ॥

(इति श्री भविष्यपुराणे ब्राह्मे पर्वणि पण्डिकल्पे ब्राह्मण्यसंस्कारविवेकवर्णन
नाम द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ४२)

अथ विष्णुपुराणे त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः १४३।

ब्रह्मोवाच—

किञ्चान्यदपरं यूयं वेदमन्त्रविदो जनाः ।

प्रष्टव्याः कस्य संस्कारे विशेषमुपगच्छत ॥

किं देहस्योत येनासौ निसर्गमलिनः स्थितः ।

शुक्रशोणितसम्भूतः शमलोद्भवकीटवत् ॥

निपेकादिदमशानान्तैर्विधिभैर्विधिविस्तरैः ।

देहिनोऽतिशयं केचिदुपगच्छन्ति मानवाः ॥

तेषां गृह्मनःकायवाग्विदुष्टैः सुवेष्टितैः ।

असंयतमनुष्याणां पक्षोऽयं दृष्यते मया ॥

वैदिकाखिलसंस्कारसारभूता द्विजातयः ।

सर्वकार्यकरान् सर्वान् वृषलानतिशेरते ॥

घण्टकर्मा विकर्मस्थो ब्रह्महा गुल्मल्पगः ।

स्तेनो गोघ्नः सुरापानः परस्त्रीरमणप्रियः ॥

मिथ्यावादो मदोन्मत्तो नास्तिको वेदनिन्दकः ।

ग्रामयाजकनिर्ग्रन्थो बहुदोषो बुरासदः ॥

निषिद्धाचारसंसेवी चोरश्चाटो मदोद्धतः ।

घूर्तो नरः शठः पापी सूर्याशीः सर्वविक्रपो ॥

वाङ्मनःकायजैर्दोषैर्हता ये ब्राह्मणाधमाः ।

ते न शुद्धिं ब्रजन्तीह अपि यज्ञशतैरपि ॥

शूद्राणां यान्यनिष्ठानि सम्पद्यन्ते स्वभावतः ।

विप्राणामपि तान्येव निर्विज्ञानि भवन्ति च ।

तस्माद् मन्त्रोऽग्निहोत्रं वा वेद्यां पशुवधोऽपि वा ।
 - हेतवो नहि विप्रत्वे शूद्रैः शक्या क्रिया यथा ॥
 ये चापि कर्मबन्धेन बद्धाः सीदन्ति जन्तवः ।
 संसारानलसन्तापविकृषीकृतमानसाः ॥
 ते जन्ममरणादव्यां सुखामृतपिपासयः ।
 कृपणस्याश्रयेऽदन्तो लभन्ते नैव निर्धृतिम् ॥
 चतुर्वर्णा नरा ये तु तत्तद्धीर्यं नराधमाः ।
 तेषां सर्वात्मना सर्वधर्मैः साङ्कर्यमीक्ष्यते ॥
 शूद्रविप्रादयो योनौ न भिद्यन्ते परस्परम् ।
 सर्वधर्मसमानत्वात्संस्कारादि निरर्थकम् ॥
 तदनुष्ठानवैधर्म्यवियोगमरणादिभिः ।
 असेव्यसेवनैरन्यैः शूद्रविप्रादयः समाः ॥
 बुद्ध्या शक्त्या स्वभावेन धर्मैर्जात्यादिभिः श्रिया ।
 कर्तव्यैः पुण्यपापाभ्यां शनैः सर्वशरीरगैः ॥
 बन्धनै रोधनैर्नानायातनोपायपीडनैः ।
 दण्डैरदण्डकरणैर्विपादपरिदेवनैः ॥
 सात्त्विकैः प्रीतिधर्माद्यै राजसैश्चित्र वेष्टिनैः ।
 तामसैस्तापमोहाद्यैर्दूष्यमानाः पुनः पुनः ॥
 झलेष्ममारुतपित्ताद्यैर्महाबीभत्सदर्शनैः ।
 क्वचिद्बृत्तिविवृत्तिभ्यामृतामृतद्विधाहितैः ॥
 अलङ्कारोपयोगेन मान्मथाद्यैर्विचेष्टितैः ।
 धनलाभाशया नैकजन्तुसङ्घातपातनैः ॥
 अधिसिद्धिर्गतिं यान्ति नानाविधमनोरथैः ।
 आत्मस्नेहपरदेपस्वीकृतद्रव्यरक्षणैः ॥
 अतिक्षोयत्वसङ्क्षोभ-ध्रुत-क्षामक्षमामयैः ।
 यातनोपायपैशुन्यशून्यत्वोपशमैस्तथा ॥

अप्रशस्तैरनुष्ठानैः समीपस्यापदः समाः ।
 हिंसकाः प्राणिनः पापवितथालापभाषिणः ॥
 साधूनां भाषकाः स्तेना निर्दयाः पारदारिकाः ।
 नीचकर्मसमाचाराः सर्वभक्षाः पिशाचयत् ॥
 बुष्कुलीना दुराचारा नृपाणामुपजीविनः ।
 विप्रकार्या विकर्मस्था धनिनो दुष्टचेतसः ॥
 लुब्धका हरिणान् हत्वा वासं कृत्वा यथा वने ।
 तथा खादन्ति पिशुना महवश्च क्रियावशात् ॥
 वेदवादमधीयानाः प्राणिघाताभिर्शांसिनः ।
 पुष्णन्ति कपटैरथान् वेदविक्रयिणोऽधमाः ॥
 मायिनो मत्सरग्रस्ता लुब्धा मुग्धा मदोद्धताः ।
 चाटाः कार्पटिकाः क्रूराः कर्पाः कलहप्रियाः ॥
 वाचाटा दुष्टकुलटा अटन्तो भाटकैः सह ।
 भण्डम्मन्या भटाटोपैः सङ्कुद्धाः सुविलुण्ठकाः ॥
 पर्यटा भाटकाः जीवाः कण्ठकश्लोकभाषिणः ।
 विक्रीणते ह्यविश्रयमभक्ष्यद्रव्यभक्षिणः ॥
 शूद्रकर्मानुतिष्ठन्तो निस्तपास्ते नराधमाः ।
 सेवाध्यापनवाणिज्यकृष्याद्यारम्भलम्बिनः ॥
 गृह्णन्तः सम्पदो पाह्या द्रव्यधान्यधनादिकाः ।
 क्रोधादाभ्यन्तरान् दोषान् तथा दुष्टमनोरथान् ॥
 अत्यजन्तो विशिष्टानां श्रेष्ठास्ते कचमर्दिनः ।
 नोपादेयानि वस्त्राणि नित्यमाददते द्विजाः ॥
 हापयन्ति न हेयानि कथं ते गुरवः क्षितौ ।
 दण्डिकादण्डिकाभण्डाश्चण्डाश्चण्डालचेष्टिताः ॥
 वैतण्डकास्ते निम्नन्ति यथा सिंहो मृगान् पशून् ।
 निर्यन्थ्यं मुनिमालोक्य मन्यमानाः समुन्नतम् ।

परिभूयावतिष्ठन्ते धिक् तान् रिक्तान् स्ववैरिणः ॥
 तस्मात्सांसारिकाः सत्त्वाश्चित्तक्लेशकूलङ्किताः ।
 दौःशील्यदौर्मनस्याद्यैस्तुल्यजातीयबन्धनात् ॥
 शूद्रां प्ररोचते विप्रो रागिणीं मैथुनं प्रति ।
 सा कामदुःखविगमे गर्भं धत्ते समागमे ॥
 कामं कामातुराम्भस्तु रोचन्ते शूद्रमानवाः ।
 मैथुनं प्रति ब्राह्मण्ये तेऽपि तासां सुखावहाः ॥
 ये तु जात्यादिभिर्भिन्ना गवाश्वोष्ट्रमतङ्गजाः ।
 ते विजातिषु नो गर्भं कुर्वतेऽपि सुखार्थिनः ॥
 अनड्वानेव गोरेव कामं पुष्पाति सङ्गमे ।
 घोडकाश्च रतिं सम्यक्कुर्वते वडवासु च ॥
 पतिं करभमेवाप्य करभी रमते शुदा ।
 गजमेव पतिं लब्ध्वा सुखं तिष्ठति हस्तिनी ॥
 तिर्यग्जातिस्त्रिया साकं कुर्वाणोऽपि हि मैथुनम् ।
 न तस्याः कुरुने गर्भं नरो नापि सुखासिकाम् ॥
 तिरश्चा सह कुर्वाणां मैथुनं मनुजाङ्गना ।
 नाधत्ते तत्कृतं गर्भं न युक्तं मैथुनं तयोः ॥
 नैवं कश्चिद्भिभागोऽस्ति मैथुने स्त्री-मनुष्ययोः ।
 येन सादृक्षीयते भेदः प्रस्फुटं द्विज-शूद्रयोः ॥
 वेदपाठच्छलेनायं न क्रियाभिः प्रपद्यते ।
 षट्पभिर्जडसङ्घातैरविशिष्टे मदेऽहनि ॥
 देहे वेहिनि चामुष्मिन्नशुचावनवस्थिते ।
 रागद्वेषादिभिर्दोषैरधिकं परिपीडिते ॥
 फुलालचक्रवद् भ्रान्तमानसे विषयार्णवे ।
 धोरदुःखमयाक्रान्ते समाजेऽग्नीश्वरात्मनि ॥

जन्ममृत्युजराशोकानिष्टयोगान्निपीडिते ।
 हीनसत्त्वशरीरादौ न विशेषो विभाव्यते ॥
 तस्माद् मनुष्यभेदोऽयं सङ्केतबलनिर्मितः ।
 ब्राह्मण्यं ब्राह्मणासङ्गाद् ब्राह्मणी चोपसेवते ॥
 पतिं त्यक्त्वा सुखास्वादलालसैर्मदलालसैः ।
 आसेव्यते विटं गत्वा धन्यकी चेटकैरपि ॥
 ब्राह्मण्यात्प्रच्यवन्तेऽन्ये महापातकसेविताः ।
 व्यलीककल्पनैवैषा तस्माद्ब्राह्म्यादिकल्पना ॥

(इति श्रीभविष्यपुराणे ब्राह्मे पर्वणि पट्टिकल्पे वर्णव्यवस्थानं नाम
 त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ४३)

तदेवं भगवद्गीतासु गुणकर्मविभागश्च एव ब्राह्मणादिसृष्टेरभिधानात्, पौरुषस्य सूक्तस्यावैदिकत्वेन प्रामाण्याभावात्, स्मृतीनामपि मूलवचनानुपलम्भेन प्रामाण्यस्य स्वीकर्तुमशक्यत्वात्, “जन्मना जायते शूद्रः” इत्यादिषु वर्णव्यवस्थायां गुणकर्मावलम्बित्वोक्तेः, वसिष्ठादीनां ब्रह्मर्षित्वस्य विना वर्णव्यवस्थायां गुणकर्मावलम्बित्वमुपपादयितुमशक्यत्वात्, चन्द्रबुधुपनिषदि गुणत एव ब्राह्मण्यप्राप्तेः प्रतिपादनात्, महाभारतादिषु च ‘शूद्रयोर्नौ प्रजातस्य ब्राह्मणत्वप्राप्तेरभिधानात्, विश्वामित्रस्य क्षत्रयोर्नौ समुत्पन्नस्यापि तपसा ब्राह्मण्यप्राप्तेरवगम्यमानत्वात्, छान्दोग्योपनिषदि जावालोपाख्याने सत्यकामस्य जायालस्य सत्यवचनमात्रेण ब्राह्मणत्वानुमानात्, जातीनां जन्मतः सिद्धत्वेऽर्थादकृत्रिमत्वे ब्राह्मणादिभिः क्षत्रियादिषु सन्तानोत्पत्तेरनुपपद्यमानत्वाच्चेत्येवमाद्यैः कारणैर्गुणकर्मावलम्बिन्येषु वर्णव्यवस्था, नैवतु जन्मावलम्बिनोति संसिद्धम्—इति ।

सोऽयमुपन्यस्तः संक्षेपतः केषांचिद्वर्वाचीनानां पूर्वः पक्षः ।

अवश्यं चात्र प्रतिवक्तव्यम् । तदिदानीं प्रमाणगमितैर्वचनैराक्षेपा-
नेतान् क्रमशः परिहरामः ।

तत्र यदुक्तं 'गुणकर्मावलम्बिन्येव वर्णव्यवस्थेत्यत्र भगवती
गीतैव प्रमाणम्' इति, तन्न ; अर्धस्यास्य भगवद्गीतातः कथंचि-
दपि साधयितुमशक्यत्वात् । तथाहि—'चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं
गुणकर्मविभागशः' । इत्येतद्भगवद्गीतागतं पदार्थमेवाक्षेपकाणां
कल्पदुभायमाणं संदृष्टम् । एतत्पुनर्नामीयामभीष्टं फलयति । यो
हि पदार्थस्यास्योपवर्ण्यतेऽर्थोऽस्मीभिर्नापमेतस्यार्थ इति । दीपतां
तावत्पथस्यास्य भगवत्पादीयभाष्ये दृष्टिः प्रियपाठकमहाभागैः,
इतीदानीं तदेवात्रोपहर्तुमिच्छामः । तथा 'चातुर्वर्ण्यम्' इति ।
चत्वार एव वर्णाश्चातुर्वर्ण्यम् । मया=ईश्वरेण सृष्टमुत्पादितम्'
'ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् ।' इत्यादिश्रुतेः । गुणकर्मविभागशः=
गुणविभागशः कर्मविभागशश्च । गुणाः=सत्त्वरजस्तमांसि । तत्र
सात्त्विकस्य सत्त्वप्रधानस्य ब्राह्मणस्य शमो दमस्तपः इत्यादीनि
कर्माणि । सत्त्वोपसर्जनरजःप्रधानस्य क्षत्रियस्य शौर्य-तेजः-प्रभृ-
तीनि कर्माणि । तमोपसर्जनरजःप्रधानस्य शूद्रस्य शूभ्रपैव कर्म-
त्येवं गुण-कर्मविभागशश्चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टमित्यर्थः' इति ।

अत्र चादितो भगवतैव चातुर्वर्ण्यं सृष्टमित्यर्थं 'ब्राह्मणोऽस्य
मुखमासीत्' इति प्रतिवादिनां शिरसि शूलं जनयन्त्येव
भगवती श्रुतिः प्रमाणतपोपन्यस्ता श्रीमद्भिराचार्यैरिति नैत-
दिस्मरणीयम् । ततश्चास्याः श्रुतेरनुसारेणैव लापनीय एतद्भगव-
द्गीतायाः पदार्थः, इत्यर्थादेव समायाति श्रुतौ पुनरेतस्यां भगवतो
मुखादिभ्य एव ब्राह्मणादीनामुत्पत्तिरान्नायते । यथा चैतत्तथाऽग्रे
स्फुटीकरिष्यामः ।

अग्रेच ब्राह्मणस्य "शमो दमस्तमः" इत्यादीनि कर्माणीति
भाषितमाचार्यैः, नैव पुनः शमदमादिविशिष्टो ब्राह्मण इत्यादि ।

अतश्च प्रतीयते—न गुणकर्मावलम्बिनी वर्णव्यवस्थेति । यदि ह्यसावभविष्यत्, तदा चातुर्वर्ण्यसृष्टिं विवरीतुकामा आचार्याः शमदमादिसम्पन्नो ब्राह्मण इत्येवावक्ष्यन् । न चैवमवादिपुरिति सत्त्वप्रधानस्येति स्वरूपनिर्देशः । सत्त्वं हि ब्राह्मणेषु प्राधान्येन संदृष्टमिति । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । अत्र च मया सृष्टिमिति पदं न विस्मरणीयम् । मयैव चातुर्वर्ण्यं सृष्टम्, नैव पुनरन्येन सृज्यत इत्यर्थः ।

ननु सत्त्वप्रधानस्येत्यादिकं ब्राह्मणादीनां लक्षणमेव कु ३ न स्यादिति चेत्, अप्रसङ्गादित्यवबुध्यस्व । न ह्यत्र ब्राह्मणादीनां लक्षणकथनं प्रसक्तम् । चातुर्वर्ण्यसृष्टेर्भगवत्कृतत्वमेव ह्यत्र प्रतिपादयितुमिष्यत इति कुतः पुनर्ब्राह्मणस्यैव शमादीनि कर्माणि क्षत्रियस्यैव च शौर्य-तेजःप्रभृतीनीत्यादिरयं नियम इत्येतद्वक्तव्यमित्यभि-प्रत्येवःचोक्तमाचार्यैः सत्त्वप्रधानस्येत्यादि, नैव पुनर्ब्राह्मणादिलक्षणोपन्यासधिषेति द्रष्टव्यम् । तदेवं सर्वथा प्रतिकूलमेव वर्णव्यवस्थाया गुणकर्मावलम्बित्वे भगवत्पादानां भाष्यम् ।

अत्र च गुणकर्मविभागश्च इति पदं न विस्पष्टतया व्याख्या-तमाचार्यैः । एतत्पुनर्गीतार्थसङ्गहे श्रीमद्भिष्यामुनाचार्यैर्विद्वृतम्—‘गुणकर्मविभागश्चः गुणविभागेन कर्मविभागेन च सह ।’ इति । यालपोषिनीकृतोऽप्येवमेवाहुः ।

यत्पुनः पौरुषं सूक्तं प्रत्येव संशय्यते—‘तदेतद्वाचानैरेव वेदेषु प्रवेशितम्’ इति, तदेतदपेशलम् ; नव्यस्य सूक्तस्य वेदेषु प्रवेशे कारणाभावात् । यिना हि कारणं न किञ्चिदपि कश्चित्करोतीति । नच वर्णव्यवस्थाया गुणकर्मावलम्बित्वप्रति-पेय एव कारणं भवति ; प्राप्तेरेवाभावात् । तदा हि प्रतिपेवो युज्यते, यदा प्राप्तिर्भवति । प्राप्तं हि प्रतिपिष्यने नाम्राप्तमिति हि प्राहुः शास्त्रकृतः । नचास्ति वर्णव्यवस्थाया गुणकर्मावलम्बित्व-

स्य प्राप्तिः कथञ्चिदपि, येनायं प्रतिषेधो युज्येत । तत्रापि हि श्रुत्यादिषु भगवतो मुखादिभ्य एव ब्राह्मणादीनामुत्पत्तिः प्रतिपाद्यते । तत्सर्वथाऽर्वाचीनमेव पौरुषं सूक्तमिति नायमर्थ इव पक्षो भवति ।

किञ्च घटेतन्नन्यमेववाभविष्यत्, तदा नैव श्रीमदाचार्यसदृशैः प्रज्ञतमैः प्रमाण्यकरिष्यत । नहि पौरुषेयाणि वचनान्यपौरुषेयतया स्वाकुर्युः प्रेक्षावन्त इति ।

भवति च पौरुषस्य सूक्तस्य ऋग्वेदान्तर्गतत्वे प्रमाणं भगवती श्रुतिरेव । तथाहि श्रूयते छान्दोग्योपनिषत्सु 'तदेतद्वचाप्यनूक्तम् । तावानस्य महिमाऽतो ज्यायाश्च पुरुषः' इत्यादि । ऋक् चैषं न हि पौरुषं सूक्तमपहायान्यत्र कापि दृश्यते । ततश्च सिद्धमृग्वेदान्तःपातित्वं पौरुषस्य सूक्तस्येति ।

यत्पुनरुच्यते—'पौरुषं सूक्तमेकमपहाय नान्यत्र कापि ब्राह्मणादीनां ब्रह्मणो मुखादिजन्यत्वमभिधीयत इति, तदेतदप्यज्ञानमात्रविलसितमेव । सन्ति हि भूयस्य एवैवंविधाः श्रुतयो घासु ब्राह्मणादीनां ब्रह्मणो मुखादिजन्यत्वमभिधीयते । यथा तैत्तिरीयसंहितायाम्—

“प्रजापतिरकामयत प्रजाः सृजेयेति । स मुखतस्त्रिधृतं निरमिमीत । तमग्निर्देवताऽन्वसृज्यत । गायत्री छन्दो रथन्तरं साम ब्राह्मणो मनुष्याणामजः पशूनां तस्मात्ते मुख्या मुखतो ह्यसृज्यन्तो रसो घाहुभ्यां पञ्चदशं निरमिमीत तमिन्द्रो देवताऽन्वसृज्यत त्रिष्टुप्छन्दो बृहत्साम राजन्यो मनुष्याणामधिः पशूनां तस्मात्ते वीर्यावन्तो वार्यादृष्यसृज्यन्त मध्यनः सप्तदशं निरमिमीत तं विश्वे देवा देवता अन्वसृज्यन्त जगतीछन्दो वैरूपं साम वैश्यो मनुष्याणां गावः पशूनां तस्मात्ते आया अन्नघानादृष्यसृज्यन्त तस्माद् भूयांसोऽन्येभ्यो भूयिष्ठा हि देवता अन्वसृज्यन्तान्तः

एकविंशं निरमिमीत तमनुष्णुपूछन्दोऽन्वसृज्यत वैराजं साम
शूद्रो मनुष्याणामश्वः पशूनां तस्मात्तो भूतसंक्रामिणावश्वश्च शूद्रश्च
तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवक्तृसः” इत्यादि ।

अत्र च पोरुषे सूक्त इव मुखतो ब्राह्मणस्य बाहुभ्यां क्षत्रिय-
स्योक्तो वैश्यस्य पद्भ्यां च शूद्रस्योत्पत्तिः श्रूयते । ततश्च सुदूरं
प्रक्षिप्तेऽपि पोरुषे सूक्ते कथं वा जन्मतः सिद्धत्वं वर्णव्यवस्थाया
वारयितुं शक्येत ?

प्रतिपाद्यते चान्यत्रापि बहुषु श्रुतिषु परमेशेनैव विनिमिता
ब्राह्मणादयो न तु गुणकर्माद्यनुसारेण मानुषैर्व्यवस्थापनीया इति ।
तथाहि श्रूयते ऐतरेयब्राह्मणे—

“प्रजापतिर्षड्भमसृजत । यज्ञं सृष्टमनु ब्रह्मक्षत्रे असृज्येताम्
ब्रह्मक्षत्रे अनु द्रव्यः प्रजा असृज्यन्त हुतादश्वाहुतादश्च । ब्रह्मैवानु
हुतादः क्षत्रमन्वहुताद एता वै प्रजा हुतादो यद् ब्राह्मणा अहुतादो
यत्राजन्यो वैश्यः शूद्र इति ।” यच्च भगवता सृष्टं नैतदन्येन
विनिर्मातुं शक्यम् । अतश्च सत्त्वादिगुणविशिष्टानां ब्राह्मणादि-
विधानं सर्वथाऽप्रामाणिकमेव ।

वाजसनेयिब्राह्मणेऽपि श्रूयते—

“ब्रह्म या इदमग्र आसीदिकमेव तदेकं सन्न व्यभवत् तच्छ्रू-
यो रूपमत्यसृजत क्षत्रं यान्येतानि देवत्रा क्षत्राणीन्द्रो वरुणः सोमो
रुद्रः पर्जन्यो यमो मृत्युरीशानः । तस्मात्क्षत्रात्परं नास्ति तस्माद्
ब्राह्मणः क्षत्रियमधस्ताद्गुपास्ते राजसूये क्षत्र एव तद्यशो दधाति
सैषा क्षत्रस्य योनिर्यद् ब्रह्म । तस्माद् यदद्यापि राजा परमतां गच्छति
ब्रह्मैवान्तत उपनियच्छति स्वां योनिम् + + + । ११ स नैव व्यभवत्
स विशमसृजत यान्येतानि देवजातानि गणेश आख्यायन्ते यसवो
रुद्रा आदित्या विश्वदेवा भरुन इति । १२ । स नैव व्यभवत् स
शौद्रं वर्णमसृजत पूषणमियं वै पूषेयं हीदं सर्वं पुष्यति यदिदं किं

च । १३ । तदेतद् ब्रह्मक्षत्रं विद् शूद्रस्तदग्निर्नैव देवेषु ब्रह्माभवद् ब्राह्मणो मनुष्येषु क्षत्रियेण क्षत्रियो वैश्येन वैश्यः शूद्रेण शूद्रस्तस्माद्ग्रावेव वेदेषु लोकमिच्छन्ते” इत्यादि ।

अस्यापमर्थः—आदितस्तावदथ जगत्यां ब्राह्मणजातिरेवैकाऽसीत् । सा पुनः परिपालनादिषु न समर्थेति तदर्थं क्षत्रियाः सृष्टाः । परिपालनमपि वित्तोपार्जनमन्तरा दुष्करम् । अतो वित्तोपार्जयितुरभावात्क्षत्रजातिरपि परिपालनकर्मणि न प्राभूत् । ततश्च विशः सृष्टाः । वित्तोपार्जनमपि परिचारकसापेक्षम् । विना हि परिचारकान्न शक्यं वित्तोपार्जनकर्म निर्देतयितुमिति । अतश्च परिचरणकर्माणः शूद्रा सृष्टाः इति ।

तैत्तिरीयब्राह्मणेऽपि ब्रह्मणः सकाशादेव क्षत्रादीनामुत्पत्तिः श्रूयते २-४ । ८ “ब्रह्म देवानजनयत् । ब्रह्म विश्वमिदं जगत् । ब्रह्मणः क्षत्रं निर्मितम् । ब्रह्म ब्राह्मण आत्मना” इति । स्पष्टार्थो चेयं श्रुतिः । एवं च पुरुषसूक्त इव विभिन्नास्त्यपि श्रुतिषु कण्ठत एव परमात्मनः सकाशादेव ब्राह्मणादीनामुत्पत्तेः श्रवणान्नास्ति गुणकर्मावलम्बित्वं वर्णाव्यवस्थाया इति सिद्धम् ।

अत्रेयं खन एव शङ्का समुदेति यद् ब्रह्म देवानजनयदित्यादिषु किल श्रुतिषु परमात्मना ब्राह्मणादयः सृष्टा इत्यभिधीयते । सर्गश्चोत्पत्तिः । स च गुणानुसारेण व्यवस्थापनमेव किं न स्यात् । सृष्टेषु हि मनुष्येषु सत्त्वादिगुणवतां ब्राह्मणादित्वं व्यवस्थापितमित्यर्थः । पूर्वं हि ब्राह्मणादिभेदो नासीत् । स च गुणाद्यनुरोधेन परमात्मना विनिर्मितः । अतश्च सृजघातोः प्रयोगो नानुपपन्नः । तत्कथमुच्यते ब्राह्मणादीनां परमात्मसृष्टादिजन्यत्वमिति ।

अथ ब्रूमः ; न खलु ब्रह्म देवानजनयत् इत्यादिषु ब्राह्मणादीनामुत्पत्तेरुपादानमृतोऽव्यवविशेषो निर्दिष्टः । नैतेभ्यो वचनेभ्योऽसौ षोडुं शक्यः । यो हि यस्यार्थः, स ततोऽवबुध्येत ।

चायमेतेषामर्थः । अन्यूनानतिरिक्तो हि शब्दार्थो भवति ।
इच कथं वा ब्रह्मक्षत्रादयो विनिर्मिता; कुतश्च गाभ्राद्वि-
मंता इत्यादिकं नैतेभ्यः श्रुतिवचनेभ्यः स्फुटीभवति । ततश्चा-
ऽनि वाक्यान्येतानि स्पष्टेन “स मुखतरित्रवृतं निरमिमीते”त्या
कवाक्यतामापद्यन्ते । ततश्च मुखादिभ्य एव परमात्मना
प्रणादयो विनिर्मिता इत्यादिरर्थः पर्यवस्यति । ब्राह्मण एवा-
ऽः समुत्पादितस्ततः परं च क्षत्रादयो यथाकर्म यथापेक्षं चेत्या-
ऽं तु वाजसनेयिब्राह्मणतः प्रतीयते ।

तदेवमतिरिच्य पौरुषं सूक्तं श्रुतिवचनैरेव सिध्यति ब्राह्मणा-
ऽं ब्रह्मणो मुखादिजन्यत्वमिति द्रष्टव्यम् । यस्तुतस्तु पौरुष-
पि सूक्तस्य श्रत्यन्तःपातित्वेन कुर्निवारमेव प्रामाण्यमिति
द्वयम् ।

अत एव भविष्योत्तरपुराणे चतुश्चत्वारिंशत्तमेऽध्याये
तिवर्णनम् । तद्यथा—

ब्रह्मोवाच—

“हेयोपादेयतत्त्वज्ञास्त्यक्तान्यापयथागमाः ।
जितेन्द्रियमनोवाचः सदाधारपरायणाः ॥
नियमाचारवन्तस्ते हितान्वेयणनत्पराः ।
संसाररक्षणोपायक्रियायुक्तमनोरथाः ॥
सम्पददर्शनसम्पन्नाः समाधित्था हतकुपः ।
स्वाध्यायमक्तहृदयास्त्यक्तसङ्गा विमत्सराः ॥
विशोका विमदाः शान्ताः सर्वपाणिहितैपिणः ।
सुख-दुःखसमा लोका विवक्तस्थानवासिनः ॥
मनोपयुक्तसर्वाङ्गा धार्मिकाः पापमीत्वः ।
निर्ममा निरहङ्कारा दानशूरा दयापराः ॥

सत्यब्रह्मविदः शान्ताः सर्वशास्त्रेषु निष्ठिताः ।
 सर्वलोकहितोपायप्रवृत्तेन स्वयम्भुवा ॥
 यागीश्वरेण देवेन नामेयैर्न भवच्छिदा ।
 ब्रह्मणा कृतमर्यादास्त एव ब्राह्मणाः स्मृताः ॥
 महत्तपोधनैरार्यैः सर्वसत्त्वाभयप्रदैः ।
 सर्वलोकहितार्थाय निपुणां सुप्रतिष्ठिताम् ॥
 बृहत्त्वाद्भगवान् ब्रह्मा नामेयस्तस्य ये जनाः ।
 भक्त्यासक्ताः प्रपन्नाश्च ब्राह्मणास्ते प्रकीर्तिताः ॥
 क्षत्रियास्तु क्षत्रव्राणाद्द्वैश्या वार्ताप्रवेशनात् ।
 ये तु श्रुतेर्द्रुतिं प्राप्ताः शूद्रास्तेनेह कीर्तिताः ॥
 ये चाचाररताः प्राहुर्ब्राह्मण्यं ब्रह्मवादिनः ।
 ते तु फलं प्रशंसन्ति घत्सदा मानसेप्सितम् ॥
 क्षमा दमो दया दानं सत्यं शौचं धृतिर्घृणा ।
 मार्दवार्जवसन्तोपानरङ्कारतपःशमाः ॥
 धर्मो ज्ञानसंज्ञानं धर्मममृदता ।
 अनिमास्ति कथमद्वेषो वैराग्यं च शमाः ॥
 पापभीरुत्वमस्तेपममात्सर्वममृतृष्णता ।
 नैःसङ्गं गुरुशुश्रूषा मनोवाक्कायसंयमः ॥
 य एवम्भूतसमाचारमनुतिष्ठन्ति मानवाः ।
 ब्राह्मण्यं पुष्कलं तेषां नित्यमेव प्रवर्धते ॥
 ते स्वमनास्त्रादलन्धवर्णाचारा महोजसः ।
 सर्वशास्त्राविरोधेन पवित्रीकृतमानसाः ॥
 सञ्जनाभिमतः प्राज्ञाः पुराणागमपण्डिताः ।
 गीतगीतागमाचाराः स्मृतिकाराः पठन्ति च ॥
 मन्वन्तरेषु सर्वेषु षतुर्गुणविभागशः ।
 वर्णाश्रमाचारकृतं कर्म सिध्यत्यनुत्तमम् ॥

संसिद्धायां तु वार्तायां ततस्तेषां स्वयंप्रभुः ।
मर्यादां स्थापयामास यथारब्धां परस्परम् ॥
ये वै परिगृहीतारस्तेषां सत्त्वबलाधिकाः ।
इतरेषां क्षतव्राणात् स्थापयामास क्षत्रियान् ॥
उपतिष्ठन्ति ये तान् वै याचन्तो निर्मदाः सदा ।
सत्यब्रह्म सदाभूतं वदन्तो ब्राह्मणास्तु ते ॥
ये चान्येऽप्यबलास्तेषां वैश्यकर्मणि संस्थिताः ।
कीलानि नाशयन्ति स्म पृथिव्यां प्रागतन्द्रिताः ॥
वैश्यानेषु तु तानाह कीनाशान्वृत्तिमाश्रितान् ।
शोचन्तश्च ब्रह्मन्तश्च परिचर्यासु ये नराः ॥
निस्तेजसोऽल्पवीर्याश्च शूद्रांस्तात ब्रवीतु सः ॥
ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परस्परम् ।
कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥
शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिराजर्वमेव च ।
ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥
शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ।
दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम् ॥
कृपिगोरक्षवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम् ।
परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥
योगस्तपो दया दानं सत्यं धर्मः श्रुतिर्घृणा ।
ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यमेतद् ब्राह्मणलक्षणम् ॥
शिखा ज्ञानमयी यस्य पवित्रं च तपोमयम् ॥
ब्राह्मण्यं पुष्कलं तस्य मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥
यत्र वा तत्र वा वर्णं उत्तमाद्यममध्यमाः ।
निवृत्तः पापकर्मभ्यो ब्राह्मणः स विधीयते ॥

शूद्रोऽपि शीलसम्पन्नो ब्राह्मणादधिको भवेत् ।
 ब्राह्मणो विगताचारः शूद्रान्द्वीनितरो भवेत् ॥
 न सुरां सन्वयेद्यस्तु आपणेषु गृहेषु च ।
 न विक्रीणाति च तथा सच्छूद्रो हि स उच्यते ॥
 यद्येका स्फुटमेव जातिरपरा कृत्यात्परं भेदिनी ।
 यद्वा व्याहृतिरेकनामधिगता यच्चान्यधर्मं ययौ ॥
 एकैकालिलभावभेदनिधनोत्पत्तिस्थितिव्यापिनी ।
 किन्नासौ प्रतिपत्तिगोचरपर्यं यायाद्विभक्त्या नृणाम् ॥”

(इति चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः)

एतेन—जन्मना जायते शूद्रः संस्करात् द्विज उच्यते
 इत्यादिस्मार्तयचनान्यपि—व्याख्यातानि । एतानि हि धचनानि
 शूद्रपदेन शूद्रसमत्वमेव योधयन्ति, न तु धस्तुगत्या शूद्रत्वम् । विवे-
 चितं चैतत्तन्त्रवार्तिकेऽपि । तथा—मासेन शूद्रो भवतीत्यादिकं
 तु ब्राह्मणकर्माधिकारप्रतिषेधार्थमिति । तथाचोक्तयचनानां ब्राह्मण-
 निन्दायामेव तात्पर्यम् । अत एव मनुः—

न तिष्ठति तु यः पूर्वां नोपास्ते यद्य पश्चिमाम् ।
 स शूद्रवद् यद्विष्कार्यः सर्वस्मात् द्विजकर्मणः ॥ १०३ ॥२
 यया काष्ठमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः ।
 तथा विप्रोऽनधीयानस्त्रयस्ते नाम विघ्नति ॥
 अब्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् ।
 सहस्रशः समेतानां परिपत्त्वं न विद्यते ॥ अ० १२
 कात्यायनीये एकादशरण्डेऽपि—
 एतत्सन्ध्याश्रयं प्रोक्तं ब्राह्मण्यं यत्र तिष्ठति ।
 यत्प नात्यादरस्तत्र न स ब्राह्मण उच्यते ॥

पाराशरस्मृतावष्टमाध्याये—

सावित्र्याश्चापि गायत्र्याः सन्ध्योपास्यन्निकार्ययोः ।

अज्ञानात् कृषिकर्तारो ब्राह्मणा नामधारकाः ।

शङ्खः—ब्राह्मणा ये विकर्मस्था वैडालघ्नतिकास्तथा ॥

उनाङ्गा अतिरिक्ताङ्गा ब्राह्मणाः पङ्क्तिदूपकाः ॥ अ० २४

गुरूणां प्रतिकूलाश्च वेदाग्न्युत्सादिनश्च ये ।

गुरूणां त्यागिनश्चैव ब्राह्मणाः पङ्क्तिदूपकाः ॥

अनध्यायेष्वधीयाना शौचाचारबहिष्कृताः ।

शूद्रान्नरससम्पुष्टा ब्राह्मणाः पङ्क्तिदूपकाः ॥

शातातपः—अजाताशी अयाजी च विप्रकीर्णो भवेद् ब्रिजः ।

न तारयति दातारं नात्मानं सपरिग्रहम् ॥

वसिष्ठः—समार्घं धान्यमुत्सृज्य महार्घं यः प्रयच्छति ।

स वै वार्धुषिको नाम ब्रह्मवादिषु गर्हितः ॥

अश्रोत्रिया अननुवाक्या अनग्नयो वा

शूद्रधर्माणो भवन्ति । अ० ३ । १ ।

नास्तिकः पिशुनश्चैव कृतघ्नो दीर्घरोपकः ।

चत्वारः कर्मचण्डाला जन्मतश्चापि पञ्चमः ॥

वर्णधर्मप्रकरणे लघ्याश्वलायनः—

यश्च कर्मपरित्यागी पराधीनस्तथैव च ।

अधीतोऽपि ब्रिजश्चैव स च शूद्रसमो भवेत् ॥

प्रथमप्रश्ने पञ्चमाध्याये षोडश्यायनः—

गोरक्षकान् धाणिजकांस्तथा कारु-कुशीलवान् ।

प्रेष्यान् वार्धुषिकांश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत् ॥

अष्टमाध्याये पराशरः—

ग्रामस्थानं यथा शून्यं यथा कूपस्तु निर्जलः ।

शूद्रोऽपि शीलसम्पन्नो ब्राह्मणादधिको भवेत् ।
 ब्राह्मणो विगताचारः शूद्राद्वीनतरो भवेत् ॥
 न सुरां सन्धयेद्यस्तु आपणेषु गृहेषु च ।
 न विक्रीणाति च तथा सच्छूद्रो हि स उच्यते ॥
 यद्येका स्फुटमेव जातिरपरा कृत्यात्परं भेदिनी ।
 यद्वा व्याहृतिरेकतामधिगता पञ्चान्यधर्मं ययौ ॥
 एकैकाखिलभावभेदनिधनोत्पत्तिस्थितिव्यापिनी ।
 किन्नासौ प्रतिपत्तिगोचरपथं पायाद्विभक्त्या नृणाम् ॥”

(इति चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः)

एतेन—जन्मना जायते शूद्रः संस्करात् द्विज उच्यते
 इत्यादिस्मार्तवचनान्यपि—व्याख्यातानि । एतानि हि वचनानि
 शूद्रपदेन शूद्रसमत्यमेव बोधयन्ति, न तु वस्तुगत्या शूद्रत्वम् । विवे-
 चितं चैतत्तन्त्रवार्तिकेऽपि । तथा—मासेन शूद्रो भवतीत्यादिकं
 तु ब्राह्मणकर्माधिकारप्रतिषेधार्थमिति । तथाचोक्तवचनानां ब्राह्मण-
 निन्दायामेव तात्पर्यम् । अत एव मनुः—

न तिष्ठति तु यः पूर्वां नोपास्ते पद्च पश्चिमाम् ।
 स शूद्रवद् षहिष्कार्यः सर्वस्मात् द्विजकर्मणः ॥ १०३ । २
 यया काष्ठमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः ।
 तथा विप्रोऽनधीयानस्त्रयस्ते नाम विव्रति ॥
 अत्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् ।
 सहस्रशः समेतानां परियत्त्वं न विद्यते ॥ अ० १२
 कात्यायनीये एकादशल्लण्डेऽपि—
 एतत्सन्ध्यात्रयं प्रोक्तं ब्राह्मण्यं यत्र तिष्ठति ।
 पस्य नास्त्यादरस्तत्र न स ब्राह्मण उच्यते ॥

पाराशरस्मृतावष्टमाध्याये—

सावित्र्याश्वापि गाध्र्याः सन्ध्योपाख्यमिक्तार्णयोः ।

अज्ञानात् कृषिकर्तारो ब्राह्मणा नामधारकाः ।

शङ्खः—ब्राह्मणा ये विकर्मस्था वैडालव्रतिकास्तथा ॥

उनाङ्गा अतिरिक्ताङ्गा ब्राह्मणाः पङ्क्तिदूपकाः ॥ अ० २४

गुरूणां प्रतिकूलाश्च वेदान्पुत्सादिनश्च ये ।

गुरूणां त्यागिनश्चैव ब्राह्मणाः पङ्क्तिदूपकाः ॥

अनध्यायेष्वधीयाना शौचाधारमहिष्कृताः ।

शूद्राक्षरससम्पुष्टा ब्राह्मणाः पङ्क्तिदूपकाः ॥

शातातपः—अलाताशी अयाजी च विप्रकीर्णो भवेद् द्विजः ।

न तारयति दातारं नात्मानं सपरिग्रहम् ॥

वसिष्ठः—समार्थं धान्यमुत्सृज्य महार्थं यः प्रयच्छति ।

स वै वार्षुषिको नाम ब्रह्मवादिषु गर्हितः ॥

अश्रोत्रिया अननुवाक्या अनग्नयो वा

शूद्रधर्माणो भवन्ति । अ० ३ । १ ।

नास्तिकः पिशुनश्चैव कृतघ्नो दीर्घरोपकः ।

चत्वारः कर्मचण्डाला जन्मतश्चापि पञ्चमः ॥

वर्णधर्मप्रकरणे लघ्वाश्वलायनः—

यश्च कर्मपरित्यागी पराधीनस्तथैव च ।

अधीतोऽपि द्विजश्चैव स च शूद्रसमो भवेत् ॥

प्रथमप्रश्ने पञ्चमाध्याये बोधायनः—

गौरक्षकान् वाणिजकांस्तथा कारु-कुशीलवान् ।

प्रेष्यान् वार्षुषिकांश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत् ॥

अष्टमाध्याये पाराशरः—

ग्रामस्थानं यथा शून्यं यथा वृषस्तु निर्जलः ।

यथा हुतमनग्नौ च अमन्त्रो ब्राह्मणस्तथा ॥

गायत्रीरहितो विप्रः शूद्रादप्यशुचिर्भवेत् ।

इत्यादीनि वचनान्युपपद्यन्ते । एतैर्हि वचनैर्ब्रह्मचाराणामपि विप्राणां न जातिपरिवर्तनेन वस्तुगत्या शूद्रत्वम्, किन्तु पङ्क्तिदूषकत्वादिकमित्येव गम्यते । शूद्रसमत्वं चात्र बोधितममन्त्रककर्माधिकारादिनाप्यनुसन्धेषम् । शूद्राणामपि हि यज्ञादाचमन्त्रककर्माधिकारो वर्तते एव । व्यक्तं चैतत् स्मृतिकौमुद्याम्, शूद्रकमलाकरे च ॥

अत एव शान्तिपत्रणि ५९ तमाध्यायगतानि वचनान्युपपद्यन्ते । तानि यथा—

स्वाहाकारो वषट्कारो मन्त्रः शूद्रे न विद्यते ।
 तस्माच्छूद्रः पाकयज्ञैर्यज्ञैताव्रतवान् ख्यम् ॥
 पूर्णपात्रमयीं वाऽऽहुः पाकयज्ञस्य दक्षिणाम् ।
 शूद्रः पौजवतो नाम सहस्राणां शतं ददौ ॥
 ऐन्द्राग्नेन विधानेन दक्षिणामिति नः श्रुतम् ।
 यतो हि सर्ववर्णानां यज्ञस्तस्यैव भारत ! ॥
 अग्रे सर्वेषु यज्ञेषु यतः श्रद्धा विधीयते ।
 दैवतं हि महच्छूद्रा पवित्रं यजतां ख्यम् ॥
 संसृष्टा ब्राह्मणैरेव त्रिषु वर्णेषु सृष्टयः ।
 देवानामपि ये देवा यद् द्रूयुस्तत्परं हितम् ॥
 त्वं दैवतं ब्राह्मणः स्वेन नित्यं
 परान् वर्णानयजच्चैवमासीत् ।
 अथरो वितानस्त्वर्थतस्तत्र सृष्टो
 न ब्राह्मणस्त्रिषु वर्णेषु राजन् ॥
 तस्यापूर्णा ऋजवस्तानि वर्णाः
 - संसृज्यन्ते मस्य विकार एव ॥ इति ।

किञ्च तत्रैव ३४ तमाध्यायेऽपि—

मान्धाता—पवनाः किराता गान्धाराश्चीनाः शबरवर्चराः ।
 गोऽजाविमहिषाणां च बडवानां च पोपकाः ॥
 वृत्त्यर्थं प्रतिपद्यन्ते तान् वैश्यान् सम्प्रचक्षते ।
 ऐश्वर्यकामा ये चापि सामिषा वापि भारत ! ॥
 निग्रहानुग्रहरतांस्तान् द्विजान् क्षत्रियान्विदुः ।
 अश्वारोहा गजारोहा रथिनोऽथ पदातयः ।
 एते वैश्यसमा राजन् ब्राह्मणानां भवन्त्युत ॥
 जन्मकर्मविहीना ये कदर्या ब्रह्मयन्धवः ।
 एते शुद्रसमा राजन् ब्राह्मणानां भवन्त्युत ॥
 अश्रोत्रियाः सर्व एते सर्वे चानाहिताग्नयः ।
 तान् सर्वान् धार्मिकान् राजा बलिं विष्टिं च कारयेत् ॥
 आहायका देवलका नाक्षत्रा ग्रामयाजकाः ।
 एते ब्राह्मणचाण्डाला महापथिकः पञ्चमाः ॥
 म्लेच्छदेशाश्च ये केचित् परैरप्युपिता नरैः ।
 गत्वा तु ब्राह्मणस्तांस्तु चण्डालः प्रेत्य चेह च ॥
 घाल्यान् म्लेच्छांश्च शूद्रांश्च याजयित्वा द्विजातयः ।
 अकीर्तिमिह सम्प्राप्य नरकं प्रतिपद्यते ॥
 घात्ये म्लेच्छे तथा शूद्रे तस्करे पतितेऽशुचौ ।
 कुदेशे च सुरापे च ब्रह्मघ्ने वृपलीपतौ ॥
 अनधीतेषु सर्वत्र भुञ्जाने यत्र तत्र वा ।
 पुत्रघातिनि शत्रौ च न मन्धाव्याश्च ये द्विजाः ॥
 शकास्तुपाराः कङ्गाश्च पल्लवाश्चान्धमद्रकाः ।
 उप्द्राः पुलिन्दा आरहाः काचा म्लेच्छाश्च सर्वशः ॥
 ब्रह्मक्षत्रप्रसूताश्च वैश्याः शूद्राश्च मानवाः ।
 कथं धर्माश्चरिष्यन्ति सर्वे विषयवासिनः ॥

मद्विधैश्च कथं स्थाप्याः सर्वे वै दस्युजीविनः ।
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं मघर्वस्तद् ब्रवीहि मे ॥
 इन्द्रः—मातापित्रोर्हि शुश्रूषा कर्तव्या सर्वदस्युभिः ।
 आचार्यगुरुशुश्रूषा तथैवाश्रमवासिनाम् ॥
 भूमिपानां च शुश्रूषा कर्तव्या सर्वदस्युभिः ।
 देशधर्मक्रियाश्चैव तेषां धर्मो विधीयते ॥
 पितृयज्ञास्तथा कूपा प्रपाइ च शयनानि च ।
 दानानि च यथाकालं दातव्यानि द्विजातिषु ॥

इत्यादि वचनान्यपि व्याख्यातानि । एभिरमन्त्रकं तेषामपि
 पृथक् तत्तत्कर्माधिकरावगमात् । तथाच न सर्वात्मना ब्राह्मणा-
 दिभिः साम्यं विकर्मस्थानां शूद्रादीनां वेति सिद्धम् । अत एव
 शान्तिपर्वणि ६६ तमेऽध्याये—

युधिष्ठिरः—स्वकर्मण्यपरे युक्तास्तथैवान्ये विकर्मणि ।

तेषां विशेषमाचक्ष्व ब्राह्मणानां पितामह ! ॥

भीष्मः—विद्यालक्षणसम्पन्नाः सयोन्नायप्रदर्शिनः ।

एते ब्रह्मसमा राजन् ब्राह्मणाः परिकीर्तिताः ॥

ऋत्विगाचारसम्पन्नाः स्वेयु कर्मस्वस्थिताः ।

एते देवसमा राजन् ब्राह्मणानां भवन्त्युत ॥

इत्यादिना शूद्रादीनां मन्त्रायाज्यत्वमुपपाद्य—

विकर्मस्थाश्च नोपेक्ष्या विश्वा राज्ञा कथञ्चन ॥

नियम्याः संविभाज्याश्च धर्मानुग्रहकाम्यया ॥

इति पृथग्विभज्य संस्थापनमुपपद्यते । तथाच पूर्वापर-
 विरोधपरिहारार्थं जातिब्राह्मणयादिकं नियत भेदोरोक्तव्यम् ।
 अत एव—

मनुः—अविद्रांश्चैव विद्रांश्च ब्राह्मणो दैवतं महत् ।

प्रणीतश्चाप्रणीतश्च यथाग्निदैवतं महत् ॥

श्मशानेष्वपि तेजस्वी पाचको नैव दुष्यति ।

ह्यमानश्च यज्ञेषु भूय एवाभिवर्धते ॥

एवं यद्यनिष्टेषु वर्तन्ते सर्वकर्मसु ।

सर्वथा ब्राह्मणाः पूज्याः परमं दैवतं महत् ॥

पराशरः—दुःशीलोऽपि द्विजः श्रेष्ठो न तु शूद्रो जितेन्द्रियः ।

कः परित्पज्य गां दुष्टां दुहेच्छीलवतीं खरीन् ॥

इत्यादीनि वचनान्युपपद्यन्ते । यत्तु पूर्वमस्माभिः स्वधर्म-

निष्ठस्यापि शूद्रस्य पतितब्राह्मणापेक्षयोत्कर्षः प्रतिपादितः, स

पतितब्राह्मणस्येव न तस्याभोज्यान्त्वमित्यभिप्रायः एव । तदुक्तं

विष्णुस्मृतौ—

“शूद्रोऽपि द्विविधो ज्ञेयः श्राद्धी चैवेतरस्तथा ।

श्राद्धी भोज्यस्तपोरुक्तो ह्यभोज्यस्त्वितरो मतः ॥

प्राणानर्थास्तथा दारान् ब्राह्मणार्थं निवेदयेत् ।

स शूद्रजातिर्भोज्यः स्यात् अभोज्यः शेष उच्यते ॥” इति

सवथा तु नोक्तानां ब्राह्मणादीनां शूद्रत्वादियोधकानां

वचनानामनुसारेण न वर्णव्यवस्था नियतेति यत्तु पार्थते ॥

मन्वादिस्मृतिषु हि चातुर्वर्ण्यं यथास्थितमूरीकृत्योपनयनका-

लादयो ये विहिताः, ते हि जातिब्राह्मण्यं विना न कथमप्युपपद्यन्ते ।

नद्वं, निष्कर्षः—

आनुशासनिके पर्वणि तृतीयाध्याये—

क्षत्रियो यदि वा वैश्यश् शूद्रो वा राजसत्तम ।

ब्राह्मण्यं प्राप्नुयात् केन तन्मे ब्रूहि पितामह ।

तपसा वा सुमहता कर्मणा वा श्रुतेन वा ।

ब्राह्मण्यमथ चेदिच्छेत्, कथं शक्यं पितामह ॥

मद्विधैश्च कथं स्थाप्याः सर्वे वै दस्युजीविनः ।
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं भयवंस्तद् ब्रवीहि मे ॥
 इन्द्रः—मातापित्रोर्हि शुश्रूषा कर्तव्या सर्वदस्युभिः ।
 आचार्यगुरुशुश्रूषा तथैवाश्रमवासिनाम् ॥
 भूमिपानां च शुश्रूषा कर्तव्या सर्वदस्युभिः ।
 देशधर्मक्रियाश्चैव तेषां धर्मो विधीयते ॥
 पितृयज्ञास्तथा कूपा प्रपाश्च शयनानि च ।
 दानानि च यथाकालं दातव्यानि द्विजातिषु ॥

इत्यादि वचनान्यपि व्याख्यातानि । एभिरमन्त्रकं तेषामपि
 शृथक् तत्तत्कर्माधिकरावगमात् । तथाच न सर्वात्मना ब्राह्मणा-
 दिभिः साम्यं विकर्मस्थानां शूद्रादीनां वेति सिद्धम् । अत एव
 शान्तिपर्वणि ६६ तमेऽध्याये—

युधिष्ठिरः—स्यकर्मण्यपरं युक्तास्तथैवान्ये विकर्मणि ।
 तेषां विशेषमाचक्ष्य ब्राह्मणानां पितामह ! ॥
 भीष्मः—विद्यालक्षणसम्पन्नाः सर्वाभ्रायप्रदर्शिनः ।
 एते ब्रह्मसमा राजन् ब्राह्मणाः परिकीर्तिताः ॥
 ऋत्विगाचारसम्पन्नाः स्वेषु कर्मक्षयस्थिताः ।
 एते देवसमा राजन् ब्राह्मणानां भवन्त्युत ॥

इत्यादिना शूद्रादीनां मन्त्रापाज्यत्वनुपपाद्य—
 विकर्मस्थाश्च नोपेक्ष्या विद्या राज्ञा कथञ्चन ॥
 निपन्त्याः संविभाज्याश्च धर्मानुग्रहकाम्यया ॥

इति शृथग्विमज्ज संस्थापनमुपपद्यते । तथाच पूर्वोपर-
 विरोधपरिहारार्थं जातिब्राह्मणपादिकं नियम भेदोदीर्घार्थन्यम् ।
 अत एव—

मनुः—अविद्वांश्चैव विद्वांश्च ब्राह्मणो दैवतं महत् ।

प्रणीतश्चाप्रणीतश्च यथाग्निदैवतं महत् ॥

इमशानेष्वपि तेजस्वी पावको नैव दुष्यति ।

हूयमानश्च यज्ञेषु भूय एवाभिवर्धते ॥

एवं यद्यनिष्टेषु वर्तन्ते सर्वकर्मसु ।

सर्वथा ब्राह्मणाः पूज्याः परमं दैवतं महत् ॥

पराशरः—दुःशीलोऽपि द्विजः श्रेष्ठो ननु शूद्रो जितेन्द्रियः ।

कः परित्यज्य गां दुष्टां दुहेच्छीलवतीं खरीम् ॥

इत्यादीनि वचनान्युपपद्यन्ते । यत्तु पूर्वमस्माभिः स्वधर्म-

निष्ठस्यापि शूद्रस्य पतितब्राह्मणापेक्षयोत्कर्षः प्रतिपादितः, स

पतितब्राह्मणस्येव न तस्याभोज्यान्नत्वमित्यभिप्रायः एव । तदुक्तं

विष्णुस्मृतौ—

“शूद्रोऽपि द्विविधो ज्ञेयः श्राद्धी चैवेतरस्तथा ।

श्राद्धी भोज्यस्तयोरुक्तो ह्यभोज्यस्त्वितरो मतः ॥

प्राणानर्थास्तथा दारान् ब्राह्मणार्थं निवेदयेत् ।

स शूद्रजातिर्भोज्यः स्यात् अभोज्यः शेष उच्यते ॥” इति

सवधा तु नोक्तानां ब्राह्मणादीनां शूद्रत्वादियोधकानां

वचनानामनुसारेण न वर्णव्यवस्था निपतेति वक्तुं पार्यते ॥

मन्वादिस्मृतिषु हि चातुर्यर्ण्यं यथास्थितमूरीकृत्योपनयनकाला-

दादयो ये विहिताः, ते हि जातिब्राह्मण्यं विना न कथमप्युपपद्यन्ते ।

तदयं निष्कर्षः—

जानुशासनिके पर्वणि तृतीयाध्याये—

क्षत्रियो यदि वा वैश्यश्च शूद्रो वा राजसत्तम ।

ब्राह्मण्यं प्राप्नुयात् केन तन्मे ब्रूहि पितामह ।

तपसा वा सुमहता कर्मणा वा श्रुतेन वा ।

ब्राह्मण्यमथ चेदिच्छेत्, कथं शक्यं पितामह ॥

मद्विधैश्च कथं स्थाप्याः सर्वे वै दस्युजीविनः ।
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं मघवंस्तद् ब्रवीहि मे ॥
 इन्द्रः—मातापित्रोर्हि शुश्रूषा कर्तव्या सर्वदस्युभिः ।
 आचार्यगुरुशुश्रूषा तथैवाश्रमवासिनाम् ॥
 भूमिपानां च शुश्रूषा कर्तव्या सर्वदस्युभिः ।
 देशधर्मक्रियाश्चैव तेषां धर्मो विधीयते ॥
 पितृपज्ञास्तथा कृपा प्रपाश्च शयनानि च ।
 दानानि च यथाकालं दातव्यानि द्विजातिषु ॥

इत्यादि वचनान्यपि व्याख्यातानि । एभिरमन्त्रकं तेषामपि
 पृथक् तत्तत्कर्माधिकरावगमात् । तथाच न सर्वात्मना ब्राह्मणा-
 दिभिः साम्यं विकर्मस्थानां शूद्रादीनां वेति सिद्धम् । अत एव
 शान्तिपर्वणि ६६ तमेऽध्याये—

युधिष्ठिरः—स्वकर्मण्यपरे युक्तास्तथैवान्ये विकर्मणि ।
 तेषां विशेषमाचक्ष्व ब्राह्मणानां पित्तमह् ॥

भीष्मः—विद्यालक्षणसम्पन्नाः सर्वाभ्रायश्दर्शिनः ।
 एते ब्रह्मसमा राजन् ब्राह्मणाः परिकीर्तिताः ॥
 ऋत्विगाचारसम्पन्नाः ह्येषु कर्मस्वप्रस्थिताः ।
 एते देवसमा राजन् ब्राह्मणानां भवन्त्युत ॥

इत्यादिना शूद्रादीनां मन्त्रापाज्यन्वमुपपाथ—
 विकर्मस्थाश्च नोपेक्ष्या विद्या राज्ञा कथयन् ॥
 निषम्याः संविभाज्याद्य धर्मानुग्रहकाम्यया ॥

इति शृण्विभज्य संस्थापनमुपपद्यते । तथाच पूर्वोपर-
 विरोधपरिहारार्थं जानिब्राह्मण्यादिकं निषय मेयोर्होर्नव्यम् ।
 अत एव—

मनुः—अविद्रांश्चैव विद्रांश्च ब्राह्मणो दैवतं महत् ।

प्रणीतश्चाप्रणीतश्च यथाग्निदैवतं महत् ॥

श्मशानेष्वपि तेजस्वी पावको नैव दुष्यति ।

ह्यमानश्च यज्ञेषु भूय एवाभिषर्षते ॥

एवं ययनिष्टेषु वर्तन्ते सर्वकर्मसु ।

सर्वथा ब्राह्मणाः पूज्याः परमं दैवतं महत् ॥

पराशरः—दुःशीलोऽपि द्विजः श्रेष्ठो नतु शूद्रो जितेन्द्रियः ।

कः परित्यज्य गां दुष्टां दुहेच्छीलवतीं खरीम् ॥

इत्यादीनि वचनान्युपपद्यन्ते । यत्तु पूर्वमस्माभिः स्वधर्म-

निष्ठस्यापि शूद्रस्य पतितब्राह्मणापेक्षयोत्कर्षः प्रतिपादितः, स

पतितब्राह्मणस्येव न तस्याभोज्यान्त्वमित्यभिप्रायः एव । तदुक्तं

विष्णुस्मृतौ—

“शूद्रोऽपि द्विविधो ज्ञेयः श्राद्धी चैवेतरस्तथा ।

श्राद्धी भोज्यस्तयोरुक्तो ह्यभोज्यस्त्वितरो मतः ॥

प्राणानर्थास्तथा दारान् ब्राह्मणार्थं निवेदयेत् ।

स शूद्रजातिर्भोज्यः स्यात् अभोज्यः शेष उच्यते ॥” इति

सवथा तु नोक्तानां ब्राह्मणादीनां शूद्रत्वादिबोधकानां

वचनानामनुसारेण न वर्णव्यवस्था नियतेति वक्तुं पार्यते ॥

मन्वादिस्मृतिषु हि चातुर्वर्ण्यं यथास्थितमूरीकृत्योपनपनका-

लादयो ये विहिताः, ते हि जातिब्राह्मण्यं विना न कथमप्युपपद्यन्ते ।

तदर्थं निष्कर्षः—

आनुशासनिके पर्वणि तृतीयाध्याये—

क्षत्रियो यदि वा वैश्यश् शूद्रो वा राजसत्तम ।

ब्राह्मण्यं प्राप्नुयात् केन तन्मे ब्रूहि पितामह ।

तपसा वा सुमहता कर्मणा वा श्रुतेन वा ।

ब्राह्मण्यमप्य चेदिच्छेत्, कथं शक्यं पितामह ॥

भोष्मः—ब्राह्मण्यमृतिदुष्प्रापं वर्णैः क्षत्रादिभिस्त्रिभिः ।

परं हि सर्वभूतानां स्थानमेतद् युधिष्ठिर ॥

यद्हीस्तु संसरन् योनीर् जायमानः पुनःपुनः ।

पर्याये नाम कस्मिंश्चित् ब्राह्मणो नाम जायते ।

इति ब्राह्मण्यस्यैकस्मिन्नेव जन्मनि क्षत्रादिप्राप्यत्वं निर-
स्तम् । तत्रैव त्रयोविंशत्यधिकशततमाध्याये—यथा—

भगवन् भगनेन्नम्र कालसूदन शङ्कर ।

इमे वर्णाश्च चत्वारो विहिताः स्वस्वभावतः ।

उताहो कियथा वर्णाः संभवन्ति महेश्वर ।

एवं मे संशयप्रश्नस्तमुच्छेत्तुं त्वमर्हसि ॥

श्रीमहेश्वरः—

स्वभावादेव विद्यन्ते चत्वारो ब्राह्मणादयः ।

एकजात्या सुदुष्प्राप्पमन्यवर्णत्वमागतम् ॥

तच्च कर्मविशेषेण पुनर्जन्मनि जायते ।

ब्राह्मणस्तु नरो भूत्वा स्वजातिमनुपालयन् ।

दृढं ब्राह्मणकर्माणि वेदोक्तानि समाचरेत् ॥

सत्पार्जवपरो भूत्वा दानयज्ञपरस्तथा ।

सत्यां जात्यां सुमुदितो जातिधर्मान् न ह्यपयेत् ॥

एवं संवर्तमानस्तु कालधर्मं गतः पुनः ।

स्वर्गलोके हि जायेत स्वर्गभोगाय भामिनि ॥

तत्क्षये ब्राह्मणो भूत्वा तथैव नृपु जायते ।

एवं स्वरुर्नगा मर्त्यः स्वजातिं लभते नरः ॥

अपरस्तु तथा काश्चिन् ब्रह्मयोनिःसमुद्भवः ।

अथमत्यैव तां जातिमज्ञानतमसाऽऽवृत्तः ॥

अन्यथा वर्तमानस्तु जातिकर्माणि वर्जयेत् ।
 शूद्रवद्विचरेल्लोके शूद्रकर्माभिलाषवान् ॥
 शूद्रैस्सह चरन् नित्वं शौचमङ्गलवर्जितः ।
 स चापि कालधर्मस्थो यमलोके सुदण्डितः ॥
 यदि जायेत मर्त्येषु शूद्र एवाभिजायते ।
 शूद्र एव भवेदेवि ब्राह्मणोऽपि स्वकर्मणा ॥
 एवं जातिविपर्यासः प्रेत्यभावे भवेद् वृणाम् ।
 अन्यथा तु न शक्यं तत् लोकसंस्थितिकारणात् ॥
 तस्मात् जातिं विशिष्टां तु कथञ्चित् प्राप्य मानवः ।
 सर्वथा तां तथा रक्षेत् न पुनर्भ्रश्यते यथा ॥”

इति कर्मकृता जातिरिति वादो जन्मान्तरविषयः, नतु
 तस्मिन्नेव जन्मनीति प्रतिपादितम् ।

अर्जुनो हि युद्धार्थं क्षत्रियः सन् प्रवृत्तः, कारुण्यातिशयेन
 ब्राह्मणधर्मेण ततो विरतः भिक्षाचर्यादिकं ब्राह्मणधर्ममनुष्ठातुं प्रवर्त-
 मानोऽपि—“धर्म्याद्वि युद्धात् श्रोयोऽन्यद् क्षत्रियस्य न विद्यते ॥”
 इति कारुण्यादिब्राह्मणधर्मदशायामपि क्षत्रियत्वेनैव भगवता
 मन्यते, नतु ब्राह्मणत्वेन । सति चैवं गुणकर्मकृता जातिरिति वादं
 जन्मान्तराधीनमेव भगवानपि मन्यते । युक्तं चैतत्—“द्वैपम्यनै-
 र्घृण्ये न सापेक्षत्वात् तथाहि दर्शनम्” इति ब्रह्मसूत्रकारा
 धर्माधर्मापेक्षमेव भगवतो ब्राह्मणादिरूप्यत्वम् ; नतु स्त्रैच्छानु-
 सारमिति प्रतिपादयति । तथाच भगवान् जन्मान्तरीयकर्माङ्गीन-

एतेन—वज्रसूच्युपनिषदपि—व्याख्याता ; सापि हि
 “ब्रह्मक्षत्रियवैश्यशूद्रा इति चत्वारो वर्णाः । तेषां ब्राह्मणः प्रधान-
 तमः” इति ब्राह्मण्यस्य प्राधान्यमुपक्षिप्य जन्मत एव न प्राधान्यम्,
 किन्तु ब्रह्मज्ञानत एवेति बोधयन्ती जन्मकृतां जातिव्यवस्थामादा-
 यैव प्रवर्तते, एतः—ब्राह्मणप्राधान्यप्रयोजकमेव ब्रह्मज्ञानं प्रति-
 पाद्यते, नतु ब्राह्मणवर्णत्वप्रयोजकम् ।

अस्मिन् प्रसङ्गे—अनुशासनिरुपवर्षगतेन्द्रमतसंवाद आर्षि-
 पेणोपाख्यानादिकं चानुसन्धेयम् । आर्षिपेणोपाख्याने हि—आर्षि-
 पेण-विश्वामित्रादीनां मन्त्रदर्शनाख्यमेव ब्राह्मणत्वम्, न जन्मकृत-
 मिति स्पष्टं प्रतिपादितमिति विश्वामित्रादिदृष्टान्तोऽपि ध्या-
 ख्यातः । एतेन स्वयंप्रतिभातवेदमन्त्रत्वाख्यमेव ब्राह्मण्यं ब्राह्मण्यां
 ब्राह्मणादजातानामपि वसिष्ठादीनामपीति सूच्यते, इति
 जन्मसिद्धैव ब्राह्मणजातिरित्यत्र न कोऽपि विरोधः ।

सति चैवं ब्राह्मणः शूद्रो भवति शूद्रो ब्राह्मणो भरतीत्या-
 दिवचनानि जन्मान्तरमभिप्रेत्यैव जातिविपर्यासं प्रतिपादयन्ति,
 नतु तत्तज्जन्मन्येवेत्यवचनसिद्धमिदम् ।

एतेन—“जन्मना जायते शूद्रः संस्कारात् द्विज उच्यते ।

विशया याति विप्रत्यं ब्रह्मचिद् ब्राह्मणो भवेत् ॥”

इत्यादिवचनानि—व्याख्यानानि ।

इदमत्रावसरमाप्तम्—यत् जातिविभागोऽनुभोमप्रतिलो-
 मादिकृतोऽत्र मंग्रहणीय इति, अनेन हि यथा ब्राह्मण्यां ब्राह्मण-
 स्योत्पन्नस्य ब्राह्मणत्वम्, एयमन्त्यजायामन्त्यजस्योत्पन्नस्याप्यन्त्य-
 जत्वमिति ज्ञानं शक्येन ।

अयं हि विभागोऽनुरात्मादिजातिनाम्ना शास्त्रेषु प्यरहिते ।
 सति येयमन्त्यजानां बहुसंख्येयानां कथमाविर्भाव इति शक्यपि—
 परिहृतमाया भविष्यति । संकरजातयस्तदधान्तरविभागादय प्रथ-

ममागमाद्यनुसारेण संगृह्यन्ते, एतेषामेव स्मृत्यादिष्वपि समु-
ल्लेख इति तावन्तैव चरितार्थता स्यात् । आगमप्रमाणान्यवलम्ब्य
जातिविभागसंकलनेन हि तत्तज्जातोनामागमात्रगम्ये देवालय-
प्रवेशे स्थाननियमादिकमपि ज्ञातं स्यात्, तत्रत्या व्यवस्था च
सम्यग् ज्ञाता स्यादिति ।

तत्रेमे श्रीवैखानसगृह्यसूत्रे दशमप्रश्न एकादश-द्वादश-चतु-
र्दश-पञ्चदशखण्डाः संगृह्यन्ते :—

“चातुर्वर्ण्यस्य संकरेणोत्पन्नानामनुलोम-प्रतिलोमान्तराल-
घ्रात्यानामुत्पत्तिर्नाम वृत्तिश्च । ऊर्ध्वजातानामधोजातायां जातोऽ-
नुलोमः, अधरोत्पन्नादूर्ध्वजातायां जातः प्रतिलोमः । ततोऽनुलो-
मादनुलोम्यां जातोऽन्तरालः, प्रतिलोमात्प्रतिलोम्यां जातो घ्रात्यो
भवति । ब्रह्मणो मुखाद्भूता ब्राह्मणाः, ब्राह्मण्यश्च, ब्रह्मर्षयः पत्न्यो
बभूवुः । तेषां गोत्रोत्पन्नाद् ब्राह्मणाद् ब्राह्मण्यां समानगोत्रायां
विधिना समन्त्रकं गृहीतायां जातो ब्राह्मणः शुद्धो भवेत् । विधि-
हीनमन्यपूर्वायां मृतभर्तृकायां गोलकः, जीवद्भर्तृकायां कुण्डश्च विप्रः,
द्वौ निन्दितौ स्याताम् । तस्मादथो चाहुभ्यामुत्पन्नात् क्षत्रियात्
क्षत्रियायां विधिवद् जातः क्षत्रियः शुद्धः, तयोरविधिकं गदोत्प-
न्नोऽशुद्धो भोजाल्यो नैवाभिषेच्यः, पद्बद्धो राज्ञः सैन्यपत्यं करो-
ति । शुद्धाभावे पद्बद्धोऽन्यान् पायात् । तदृत्तं राजवत् स्यात्,
अथस्तादृग्भ्यामुत्पन्नाद्वैश्याद्वैश्यायां तथा शुद्धः, विधिवर्जं मणि-
कारोऽशुद्धो मणि-मुक्तादिभेद-शब्द-चल्यकारो स्यात् । अथ पद्-
भ्यामुत्पन्नाच्छूद्राच्छूद्रायां न्यायेन शूद्रः शुद्धः, जाराद् मालयको
निन्दितः शूद्रोऽश्वपालकोऽश्वतृणहारी चेत्येके चातुर्वर्णिकाः ।

तेषामेव सङ्करेणोत्पन्नास्सर्वेऽनुलोमाख्याः । ब्राह्मणात्
क्षत्रियरून्यायां जातो मानृसवर्णोऽनुलोमेपु मुख्यः, अस्य वृत्तिरा-
धर्वणं कर्म, अश्व-हस्ति-रथ-संवाहनमारोहणं राज्ञः सैन्यपत्यं चायु-

वेदकृत्यं वा । गृद्धोत्पन्नोऽभिपिक्ताख्योऽभिपिक्तश्चेद् नृपो मू-
 यात्, अष्टाङ्गमायुर्वेदं भृततन्त्रं वा संपठेत् । तदुक्ताचारो दयायुक्तः
 सत्यवादी तद्वियाने सर्वप्राणिहितं कुर्यात्, ज्योतिर्गणनादिकाधिक-
 वृत्तिर्वा । विषाद्वैश्यायामभ्यष्टः कथाजीव्याग्नेयनर्तको घ्वजविश्वा-
 यक्तः शल्यचिकित्सी वा, जारात् कुम्भकारः कुलालवृत्तिर्नापितो
 नामेरुर्ध्ववप्ता च । क्षत्रियाद्वैश्यायां मद्गुः श्रेष्ठित्वं प्राप्तो महान-
 म्नाख्यश्च वैश्यवृत्तिः क्षात्रं कर्म नाचरति, गूढादाश्विकोऽश्वक्रयवि-
 क्रयी स्यात् ।.....विप्राच्छूद्रायां पारशयो भद्रकालीपूजन-चित्र-
 कर्माङ्गविद्यातूर्यघोषण-मर्दनवृत्तिः, जारोत्पन्नो निपादो घ्यालादि-
 मृगहिंसाकारी । राजन्यतः शूद्रायामुग्रस्तुदण्ड-व्यदण्डनकृत्यः, जा-
 रात् शूलिकः शूलारोहणादिपातनाकृत्यः । वैश्यतः शूद्रायां चूचुकः
 क्रमुक-ताम्यूल-शाक-काष्ठादिकयविक्रयी, गूढात् कटकारः, कटकारी
 वेति । ततोऽनुलोमादनुलोमायां जातश्चानुलोमः पितुर्मातुश्च वा
 जातिवृत्तिं भजेत् ।

क्षत्रियाद् विप्रकन्यायां मन्त्रवद् जातः सूनः, प्रतिलोमेषु
 मुख्योऽयम् । मन्त्रहीनोपनीतो द्विजवर्महीनः । अस्य वृत्तिर्धर्मानु-
 योषणं राज्ञः, अन्नसंस्कारश्च । जारेण मन्त्रहीनजो रथकारो द्विज-
 त्वहीनः शूद्रकृत्योऽश्वानां पोषण-दमनादिपरिचर्याजीवा । वैश्याद्
 ब्राह्मण्यां मागधः शूद्रैरप्यभोज्यान्नोऽस्पृश्यः सर्ववन्दीप्रशंसा-कीर्तन-
 गान-प्रेषणवृत्तिः, गूढाद्यन्त्री लयर्णाघमेता स्यात्, वैश्यात् क्षत्रिया-
 यामयोगवस्तन्नुषायः पटकर्ता यस्त्रकांस्तपोपजीवी, गूढात् चारात्
 पुलिन्दोऽरण्यवृत्तिर्दुष्टमृगसत्त्वघाती । शूद्रात् क्षत्रियायां पुल्कसः,
 कृतकां वाक्षीं वा सुरां हृत्या पाषको चिफ्तीणाति, चोरवृत्ताद्
 जारादा ईलवः । शूद्राद्वैश्यायां पैदेहकः शूद्रास्पृश्यः शूद्रैरप्यभो-
 ज्यान्नो वन्यवृत्तिरज महिष-गोपालः, तद्वसानां विक्रयी, चौपांन
 वक्रिको लयण-नैल-पिण्याकजीवी । शूद्राद् ब्राह्मण्यां चण्डालः

सीस-कालायसाभरणो बधायद्वकण्ठकक्षयो शङ्खरीयुक्तो घतस्ततः
संचरन् सर्वकर्मबहिष्कृतः पूचाह्णे ग्रामादौ वीध्यामन्यघ्रापि मला-
न्यपकृष्य बहिरपोहयति । ग्रामाद् बहूदूरे स्वजातीयैर्निवसेत् ।
मध्याह्नात्परं ग्रामे न विशति, अयं प्रविशेच्चेद् राशो वध्यः,
अन्यथा भ्रूणहत्यामवाप्नोति ।

अन्तराला व्रात्याश्च—चूचुकादिप्रायां तक्षकोऽसृष्टयो शङ्ख-
रीहस्तो दारुकारः सुवर्णकारोऽयस्कारः कांस्यकारो वा । क्षत्रियायां
मत्स्यबन्धी, वैश्यायां सामुद्री समुद्रपण्यजीवी च मत्स्यघाती च
स्यात् । अम्वष्टाद् विप्रायां नाविकः समुद्रपण्यमत्स्यजीवी समुद्र-
लङ्घनाद् नावमाष्ठावयति, क्षत्रियायां मयो नाभेरधो रोमवसा,
मद्गोर्विप्रायां वेणुको वेणु-वीणावादी, क्षत्रियायां कर्मकारः कर्मर-
कारी, नृपायां सूचिकः सूचीवेधनकृत्यवान् । अयोग्याद् विप्रायां
ताम्रस्ताम्रजीवी, नृपायां जातः खनकः खननजीवी । खनकाद्
नृपायाम् उदयन्धः शूद्रैरप्यसृष्टयो चम्रनिर्णेजनकः । पुल्कसादिप्रायां
रजको बध्नाणां रजोनिर्णेजनकः । चण्डालादिप्रायां श्वपचश्चण्डाल-
चिह्नयुक्तो निन्द्यः सर्वकर्मबहिष्कार्यो नगर्यादौ मलानामपोहकः
श्मशाने वसन् हेयपात्रग्राही प्रेतबन्धनं विसृजेत्, घघ्यान् हत्वा
तद्रस्त्रादीन् गृह्णीयात्, पराधीनाहारो भिन्नपात्रभोजी श्वर्मांसभक्षी”
—इति ।

जातितत्त्वमिदं शैवाद्यागमग्रन्थेषु देवालयसंरक्षणप्रकार-
निरूपणपरेषु अस्या अस्था जातेः इयदवधि प्रवेशाधिकार इति
व्यवस्थापनार्थमेव प्रतिपाद्यते, इति प्रथममस्मिन् विषये कामिकाग-
मवचनानि संगृह्यन्ते । तानि यथा—

सर्वासां चैव जातीनामादिशैवो वरिष्ठकः ।

सर्वेषां चैव जगतां गुरुरित्यभिधीयते ॥

तस्माद् लोकगुरुदचेति आदिशैवस्य कीर्तितम् ।
 शिवलिङ्गराद् भस्म न गृहीतं कदाचन ॥
 ब्राह्मणेद् यदि मोहेन, शाहुः श्री-धुवनाशनम् ।
 यदि योगी तपस्वी च संन्यासी च तथैव च ॥
 स्वकरेण गृहीतं चेत् राज-राष्ट्रविनाशनम् ।
 तद्दोषशमनार्थाय लपनं शान्तिहोमकम् ॥
 आचार्यादि समारभ्य परिचारसमावधि ।
 गर्भगेहः प्रवेशार्हः किञ्चिद् भेदः प्रकीर्तितः ॥
 आचार्यस्यार्चकस्यैव लिङ्गस्पर्शनयोग्यता ।
 स्यान्निकः पाचकश्चैव परिचारत्रयं तथा ॥
 न स्पृशेद् लिङ्गकं चैव स्पृशेद् दुर्भिक्षसंभवः ।
 तद्दोषशमनार्थाय जलसंप्रोक्षणं कुरु ॥
 दीक्षायुक्तो महाशैवो वेदागमविशारदः ।
 सोऽर्धमण्डपके तिष्ठन् महादेवं प्रदर्शयेत् ॥
 गर्भगेहप्रवेशश्चेद् ग्रामनाशो भविष्यति ।
 तद्दोषशमनार्थाय कुर्याद् राज्याभिषेचनम् ॥
 लिङ्गस्पर्शमिकं कृत्वा राजा दुर्जयमाप्नुयात् ।
 तद्दोषशमनार्थाय जलसंप्रोक्षणं कुरु ॥
 केशलं परिचारश्च महाशैवः स्थितस्तु चेत् ।
 गर्भगेहस्य बाह्ये तु स्थित्वा कार्याणि कारयेत् ॥
 गर्भावरणकान्ते च मण्डपं पञ्चधा भवेत् ।
 सार्धमण्डपकं चैव महामण्डपमेव च ॥
 लपनमण्डपं चैव नृत्तमण्डपमेव च ।
 घृणमण्डपकं चैव पञ्चधा परिकीर्तितम् ॥
 गर्भगेहस्य बाह्ये तु सान्तरालं तु मण्डपम् ।
 स्तम्भद्वयसमायुक्तमथवा स्तम्भहीनकम् ॥

सार्धमण्डपकम्, पश्चाद् महामण्डपकं परम् ।
 स्नपनं च ततः प्रोक्तं तद्व्याह्ये मुखमण्डपम् ॥
 चतुस्तम्भसमायुक्तमथवा स्तम्भहीनकम् ।
 सार्धमण्डपकं कल्प्यं महामण्डपकेऽपि च ॥
 रसस्तम्भसमायुक्तं स्नपने च ततः शृणु ।
 वसुस्तम्भसमायुक्तं नृत्ये च रविसंख्यकम् ॥
 अथवा विंशतिस्तम्भान् घृषे च षोडशं भवेत् ।
 द्वात्रिंशदथ कल्प्यं च गर्भावरणके तथा ॥
 गर्भगेहं शिरःस्थानं सार्धं चापि ललाटकम् ।
 महामण्डपं चैव नेत्रवत् परिकीर्तितम् ॥
 स्नपनं नासिकाकारं नृत्तमास्यं प्रकीर्तितम् ॥
 घृषं कण्ठप्रदेशं च स्थानपञ्चकसंयुतम् ।
 मण्डपादीनि सर्वाणि गर्भस्यावरणानि च ॥
 गर्भस्योच्चं न कर्तव्यं कृतं चेद् राष्ट्रनाशनम् ।
 तद्दोषशमनार्थाय पुनर्वालालयं चरेत् ॥
 उत्सवमण्डपं कल्प्यं कुर्यात् कुम्भाभिपेचनम् ।
 जीर्णोद्भृतिं च काले तु मण्डपं पूर्ववत् कुरु ॥
 महाव्रताः पाशुपताः शाक्ताश्च शांभवास्तथा ।
 ब्राह्मणानां च सर्वेषामर्धमण्डपसेवितम् ॥
 वेदाध्ययनविप्राणां स्नपने च प्रदर्शयेत् ।
 महाव्रतश्च सार्धं चेत् प्रविशेद् रोगसंभवः ॥
 तद्दोषशमनार्थाय कुर्याद् गव्याभिपेचनम् ।
 गर्भगेहे प्रवेशश्चेद् जलसंप्रोक्षणं कुरु ॥
 लिङ्गं चापि स्पृशेच्चैव परराष्ट्रभयं भवेत् ।
 तद्दोषशमनार्थाय महाकुम्भाभिपेचनम् ।
 वेदाध्ययनविप्रांश्च महामण्डपके तथा ॥

प्रविशेद् राष्ट्रनाशश्च तद्दोषशमनार्थकम् ।
 पञ्चगव्याभिषेकश्च तदन्ते च प्रवेशनम् ॥
 जलसंप्रोक्षणं कृत्वा गर्भे चैव प्रवेशितम् ।
 मोहेनापि प्रवेशश्चेद् महाकुम्भाभिषेचनम् ॥
 यतिर्योगी तपस्वी च नृत्तमण्डपसेवितम् ।
 स्नपने च प्रवेशश्चेद् दुर्मिक्षं भवति ध्रुवम् ॥
 तद्दोषशमनार्थाय कुपाद् गव्याभिषेचनम् ।
 महामण्डपकं चैव प्रविशेद् रोगपीडितम् ॥
 तद्दोषशमनार्थाय जलसंप्रोक्षणं कुरु ।
 तदन्ते च प्रवेशस्तु महाकुम्भाभिषेचनम् ॥
 घृष्याग्ने क्षत्रियाश्चैव वैश्यश्चापि तथा भवेत् ।
 नृत्ते चाप्यनुशौचश्च गन्तुं चेद् वर्षनाशनम् ॥
 तद्दोषशमनार्थाय पुण्याहेन विशुद्ध्यति ।
 तदन्तार्थाय कुर्यात् कुम्भाभिषेचनम् ॥
 तदन्ते च प्रवेशश्चेद् जलसंप्रोक्षणं कुरु ॥
 तस्यान्ते च प्रवेशश्चेद् महाकुम्भाभिषेचनम् ।
 सञ्छूद्रो घृषपृष्ठे च स्थित्वा दर्शनमाचरेत् ॥
 घृष्याग्ने तु प्रवेशश्चेत् पुण्याहेन विशुद्ध्यति ।
 तस्यान्ते च प्रवेशश्चेत् पञ्चगव्येन शुद्धिदम् ॥
 तदन्ते च प्रवेशश्चेद् राज-राष्ट्रविनाशनम् ।
 तद्दोषशमनार्थाय जलसंप्रोक्षणं कुरु ॥
 तस्यान्ते च प्रवेशश्चेद् महाकुम्भाभिषेचनम् ।
 घृषमण्डपहीनं केत् क्षत्रियाश्च विशस्तथा ॥
 सञ्छूद्रो नृत्तके स्थित्वा तत्तद्वर्णानुमारतः ।
 नृत्तं चापि विहीनं चेद् यति-योगि-तपस्थिनाम् ॥

श्रीवैखानसे भगद्धर्मशास्त्रे महर्षिमरीचिप्रणीते विमानार्चनकल्पे प्रायश्चित्तप्रकरणेऽप्यसृष्टयानां मन्दिरप्रवेशनं प्रायश्चित्तनिमित्तमिति व्यवस्थापितम् । तथा—

“अथासृष्टयस्पर्शने प्रायश्चित्तं वक्ष्ये । मूपक-सर्प-कृकलास-मण्डूक-मार्जारं नकुलादिषु गर्भागारं प्रविष्टेषु विष्णुत्रविसर्जने च तद् व्यपोह्य पञ्चगव्यैरापोहिष्ठादिना प्रोक्षयेत्, तेषु ध्रुवमारूढेषु विष्णुत्रविसर्जने च क्षिप्रं वस्त्रेण शोधयित्वा शुद्धार्थं कुशेन मार्जयित्वा कुशोदकेन “आपो-हिरण्य-पवमानैः” प्रोक्ष्यार्चयेत् ।

सूतिकोदक्या-रजक-ध्वजाद्यन्त्यजातिभिः प्रथमावरणे प्रविष्टे परिपहेतानामर्चास्थाने सृष्टे प्रविष्टे च दर्भोत्कनोदीप्य वास्तुस्नपनोक्तमन्त्रैः पञ्चगव्यप्रोक्षणं पुण्याहं च कुर्यात् । नित्याग्नौ दीवारिकमन्त्रं द्वारपालकमन्त्रं वैष्णवं च जुहुयात् । बाह्यावरणस्य संमार्जनोपलेपन-प्रोक्षणैः शुद्धिर्भवति । तेष्वर्चनाकाले वा दृष्टेषु देवं पञ्चगव्येनाभिषिच्य शुद्धोदकैः संलाप्य प्रोक्षणैः प्रोक्ष्य पूर्ववद् हुत्वाऽर्चयेत् ।

आलयाभ्यन्तरे प्रविष्टे तत्सृष्टहृदिनिवेदने च द्रव्यं यथाविधि शोधयित्वा वास्तुहोमं हुत्वा पर्यग्नि-पञ्चगव्याभ्यां शोधयित्वा पुण्याहं कृत्वा देवं कलशैः संलाप्य नित्याग्नौ वैष्णवं विष्णुसूक्तं रौद्रं सौम्यं ब्राह्मं श्रीसूक्तं भौमसूक्तं च हुत्वा ब्राह्मणान् भोजयेत् । ध्रुव-वेर-कौतुकादिषु सृष्टेषु पूर्ववत् शुद्धिं कृत्वा वास्तुहोमं हुत्वा पर्यग्नि-पञ्चगव्याभ्यां शोधयित्वा पुण्याहं कृत्वा देवं कलशैः संलाप्याब्जाम्नौ महाशान्तिं कृत्वा पुनः प्रतिष्ठां कारयेत् । शूद्राद्यनुलोमसृष्टहृदिनिवेदने देवं पञ्चगव्यैः शुद्धोदकैश्चाभिषिच्य पुण्याहं वाचयेत् ।

पञ्चपातकैश्चण्डालाद्यैश्चालये प्रविष्टे तत्सृष्टहृदिनिवेदने च सप्ताहं महाशान्तिं हुत्वाऽऽलयमभ्युक्ष्य पुनः प्रतिष्ठां कारयेत् । ध्रुव-

बेर-कौतुकादिषु सृष्टेषु पूर्ववत्-शुद्धिं कृत्वा सप्ताहं महाशान्तिं
 हुत्वा वित्तानुसारेण कलशैः संस्नाप्य पुनः प्रतिष्ठां कारयेत् । पतिते
 गर्भगृहे प्रविष्टे वास्तुशुद्धिं कृत्वा महाशान्तिं हुत्वाऽर्चयेत् ॥
 एतेषु प्रथमावरणे द्वितीयावरणे वा नैरन्तर्येण संचरत्सु मासेऽतीते
 मासमेकं महाशान्तिं हुत्वा कर्पणादि पुनःसंस्कारं कृत्वा महा-
 प्रतिष्ठां कारयेत् । तेषु प्रासादाभ्यन्तरे धाह्ये च संचरत्सु संबत्सरे-
 ऽतीतेऽर्चनादि संप्रत्य कौतुकादिरक्षणं कृत्वा गर्भागारादिसप्तमा-
 कारेषु भा वासयित्वा मासेऽतीते शुद्धिं कारयित्वा मासत्रयं महा-
 शान्तिं हुत्वा कर्पणादि पुनःसंस्कारं कृत्वा बालालयं संकल्प्य
 जलाधिधासादीनि कारयित्वा विम्वशुद्धिं कृत्वाऽशीत्यधिकसहस्र-
 कलशैः संस्नाप्य ब्राह्मणाद् भोजयित्वा वैष्णवान् संपूज्य देवं बाला-
 लये प्रतिष्ठाप्यालपादिषु सर्वत्र नवीकरणं कृत्वा महाप्रतिष्ठां कार-
 येत् । तैस्संगर्गिणा स्पर्शं सृष्टिकादीनामुक्तं प्रापञ्चितं कारयेत्,
 तत्संसर्गिणां स्पर्शं लपनादिना शुद्धयति । तत्संसर्गिणां दोषो
 नास्ति । अशौचिद्विजसृष्टहविर्निवेदने चैकाहं महाशान्तिं हुत्वा
 शुद्धोदकैरभिषिच्य पुष्पाहं पाचयित्वा पूर्ववदर्थयेत् । ध्रुव-चेर-
 कौतुकादिषु संसृष्टेषु पूर्ववन्महाशान्तिं हुत्वा पुनः स्थापनं कारयेत् ।
 आलपाद् धाह्ये सर्वत्र प्रविष्टे गौरवं लाघवं च ज्ञात्वा समुद्येव
 कारयेत् । खद्योत-पक्षिजातिप्रवेशे विम्वे सृष्टे पूर्ववन् पर्यग्न-
 गव्याभ्यां क्षोषयित्वा देवं शुद्धोदकैरभिषिच्य प्रोक्षणैः प्रोक्ष्य
 नित्याग्नीं क्षुत्प्यां वा वैष्णवं जुहुयात् । तत्समीपस्थान् पिप्प्रादीन्
 पूर्ववत् संशोष्य शुद्धोदकैः संस्नाप्य पुष्पाहं पाचयित्वा पूर्ववत्
 होमं जुहुयात् । पूर्वोक्तदेशेषु मनुष्याणां श्व-कुक्कुटादीनां च ह्येदने
 ताडने रुधिरस्रावे मृनादीं संभूते तद् व्यपोष्य तद्देशशुद्धिं कृत्वा
 पारतुहोमं हुत्वा देवं सप्तभिः कलशैः संस्नाप्य तद्दोषशमनार्थं महा-
 शान्तिं हुत्वा पूर्ववदम्प्य प्रतिष्ठां कारयेत्, हविर्निवेदयेद्”ति ।

तत्रैव बालालयविधिप्रसङ्गेऽपि “चण्डालाद्यस्पृश्यस्पृष्टे प्रविष्टे वाऽचिरेण देवं बालालये प्रतिष्ठापयेत्” इत्यस्पृश्यप्रवेशो बालालयनिमित्तमिति प्रतिपादितम् । बालालयेऽर्च्यमानेऽपि स्थान-संकटे चण्डालाद्यशुच्यधिष्ठिते नद्यादिभिः स्थाननाशे वा सति पुनर्बालालयान्तरविधानमप्यत्रानुसन्वेयम् ।

अद्भुतशान्तिप्रकरणे—“अद्भुतेषु दृष्टेषु सद्यः शान्तिं कुर्यात्, अन्यथा कर्धाराधकयोर्ग्रामस्य च महद्भयं राज्ञो राष्ट्रस्य क्षोभश्च जायते । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन शान्तिमारभेत” इत्युपक्रम्य—अद्भु-तानां त्रैविध्यं दिव्यान्तरिक्षभौमभेदेन संगृह्य, भौमानां चर-स्थिर-भावादानेकत्वं निरूप्य, स्थिरेषु प्रतिमारोदन-हसन-जल्पन-परिवर्तन-स्वेद-रुधिरस्राव-ज्वलनादिमध्ये प्रतिलोमपतित-भाषणहान्त्यजाति-शृगालादिवर्गास्पृश्यस्पर्शन-प्रवेशनादिकमपि ग्राम-राज-राज्यादिवि-पत्तिनिदान्यद्भुतानीति प्रतिपादितम् ।

अयमत्रानुसन्वेयो विशेषः—यत् पूर्वाक्तामद्भुतानां स्थान-विशेषसम्यन्वेन भौतिविशेषहेतुत्वम् । तथा—तेषु बेर-पीठ-गर्भ-गृहभवानि राजराष्ट्रविनाशकारणानि, विशेषेण कर्धाराधकयोश्च । प्रासादोत्पन्नानि क्षत्रियस्य, प्रथमावरणे वैश्यजातीनां मन्त्रिपुरो-हितस्य माण्डलिकानां च भयावहम्, प्राणपीडादिभयप्रदं च । आस्थानमण्डप-सभामण्डप-राजवैश्य-प्राङ्गण-क्रीडास्थान-महानसा-चार्य-यज्ञमानादिसर्वेतरवर्ण वैश्य-चैत्यवृक्षादिषु संभूतानां फलानि विभागेन विज्ञेयानि ॥ तत्र भौमेषु देव-वैराचार्यपीठ-गर्भगृहाभ्यन्त-रेषूपत्पन्नेषूपत्पन्ना दोषा उत्तमोत्तमाः, प्रथमावरणे मध्यमाः, शेषेष्व-धमाः, इत्यस्पृश्यस्पर्शनप्रवेशनादीनां यद्यपि प्रथमावरणे मध्यमदोष-त्वमेव ; तथाप्यस्पृश्यप्रवेशने शुद्धिं कृत्वा शान्तिं समाचरेदिति प्रापञ्चितीयत्वं व्यवस्थापितमेव ॥

प्रतिष्ठाप्रायश्चित्तप्रकरणेऽपि—अस्पृश्यस्पृष्टे विन्वे स्नपनो-
क्तप्रकारेण स्नपनं कृत्वा पूर्ववत् प्रायश्चित्तं कुर्यात् इति प्रतिष्ठातः
पूर्वं तक्षादिस्पर्शनादिप्रायश्चित्तं प्रतिपादितम् । इदं तु मन्दिर-
वाह्यविन्वविषयमिति मन्तव्यम् ।

पूजाकाले—“वेददृषक-पापण्ड-पापरोगान्वितानां प्रतिलो-
मान्त्यजातीनां च दर्शने ब्राह्मं वैष्णवं रौद्रमाग्नेयं च हुत्वाऽर्च-
येत्” इत्यस्पृश्यदर्शनमपि प्रायश्चित्तनिमित्तमिति प्रतिपादितम् ।

अर्चनानवनीतेऽपि सेवाप्रकरण इदं विवेचितमेव—यद् अस्पृ-
श्यानां देवालयप्रवेशनं न योग्यम्, यतस्तेषां गोपुरदर्शनमेव वैध-
मिति । तदुक्तम्—

गर्भागारे च सेयार्थं वैखानसकुलोद्भवः ।

स्वाध्यायमात्रविप्राणामर्धमण्डपसेवितम् ॥

तपस्विनां यतीनां च महामण्डपसेवितम् ।

राजराजकुलस्त्रीणां नृत्यमण्डपसेवितम् ॥

वैश्यशूद्रानुलोमादेर्ब्राह्मणमण्डपसेवितम् ।

अन्येषां विष्णुमक्तानां गोपुरं तु विधीयते ॥

“प्रतिलोमान्त्यजातीनां स्थूर्पिं दृष्ट्वा समाचरेत् ।”

“अर्चकः सन्निधौ तिष्ठेत् परिचारोऽर्धमण्डपे ॥

अन्येषां मण्डपे चैव अनुलोमास्तु दूरतः ।

दैविके गर्भगोहेऽन्यदिजस्यापि प्रवेशने ॥

सृष्ट्वाण्डानि परित्यज्य पुनः पुण्याहमाचरेत् ।”

गर्भालये प्रविष्टे तु सूत्रान्तरदिजातिभिः ॥

अष्टोत्तरशतैश्चैव कलशैरभिषेचयेत् ।

प्रमादात् स्पर्शने चैव संश्लेषणमपाचरेत् ॥

अज्ञानादर्चने चैव प्रतिष्ठां पुनराचरेत् ।

जास्थानमण्डपादौ तु पदा संशूजयते हरिः ॥

चतुर्वर्णा यथेष्टं तु सेवन्ते च महोत्सवे ।
प्रभुर्भक्तपराधीनो नित्यमाराधयेद्धरिम् ।
विमानमथवा तस्य पुरं गोपुरमेव वा ॥ इति ।

देवालयसमीपस्थान् देवसेवार्थमागतान् । चण्डालान् पतितान्
वापि स्पृष्ट्वान स्नानमाचरेत् ।” “विष्णुवालयसमीपस्थान् विष्णुसे-
वार्थमागतान् । चण्डालान् पतितान् वापि स्पृष्ट्वान स्नानमाचरेत् ।”
इति वचने तूत्सवकालमात्रे गर्भगृहादौ पिहिते देवालयसमीपस्था-
नामेवास्पृश्यतां निषेधतः । “उत्सवे वासुदेवस्य यः स्नाति स्पर्श-
शङ्कया । स्वर्गस्थाः पितरस्तस्य पतन्ति नरकेऽशुचौ ” । इति
भृगुवचननैकवाक्यपता नान्यथोपपद्यते । उत्सवप्रकरणगते हीमे
वचने । “उत्सवे देवेशं सेवन्ते, ते सर्वे पदे पदे यज्ञफलं लभेरन्”
इति सर्वसाधारण्येनोत्सवे कौतुकदर्शनाधिकारं भृगवादयो मन्यन्ते ।
तस्मात् अस्पृश्यस्पर्शनं न दोषाय भवेत्” इति विमानार्चनक-
ल्पगतं प्रमाणमप्यत एव व्याख्यातम् ।

“शृद्धानुलोमानीतानि अपक्वानि निवेदयेत्, प्रतिलोमा-
नीतानि तानि सर्वाणि वर्जयेत्” इत्युत्सवावसरे देवसेवार्थमा-
गतानां प्रतिलोमानां स्पर्शेन फलादीनामपि निवेदनायोग्यत्वं
विमानार्चनकल्पे प्रतिपाद्यते ।

अयमेवार्थः पाञ्चाराश्रागमानुसारिपाद्गतन्त्रेऽपि प्रतिपाद्यते-

रोदनं हसनं जल्पो ज्वलनं परिवर्तनम् ।
स्वेदश्च रुधिरस्त्रावः क्रिमि-कीटादिसंभवः ॥
प्रतिमायां भवेच्चेत्तु रक्तस्त्रीदर्शनं तथा ।
पापण्ड-प्रतिलोमान्त्यजातिभिः पतितैस्तथा ॥
शृगालादिभिरस्पृश्यैः स्पर्शने च प्रवेशने ।
प्रवर्तने घोषसर्पे पर्णा-पुष्प-फलेषु च ॥

शाखादौ विपरीतस्य दर्शनं च विशेषतः ।
रक्तस्रावो जलस्रावश्चाद्भुतानि स्थिरेषु तु ॥
तेषु गर्भगृहे चैव पीठे चैव भवानि तु ।
राज्ञो राष्ट्रस्य विप्राणां नाशकानि विशेषतः ॥
कर्त्रारोघकयोर्नाश इति शातातपोऽब्रवीत् ।
प्रासादनानि राज्ञां स्युः प्रासादेऽपि विशेषतः ॥
अधिष्ठाने च पादे च प्रस्तरे च गलेऽपि च ।
शिखरे च भवानि स्युः क्षत्रियाणां क्रमेण तु ॥
अभिषेकस्य योग्यस्य युवराजस्य चैव हि ।
अभिषिक्तस्य सम्राजश्चात्याहितकराणि तु ॥
प्रथमावरणे वैद्यजातीनां मन्त्रिणां तथा ।
पुरोहितस्य तन्मण्डलाधिपानां महद्भयम् ॥
शङ्खजातिविपद्वेतुः द्वितीयावरणादिषु ।
सस्यनाशो गजाश्वादिपशुनाशश्च जायते ॥
पुरोषसदृचाग्निक्वण्डे ब्रह्मस्थाने द्विजन्मनाम् ।
स्त्रालये तु सर्वेषां नृपस्य तु गुहालये ॥
सेनेशानां विपत्तिस्स्याद्रक्तुण्डालये तथा ॥
स्वालये राजपत्नीनां दुर्गास्थानेऽन्ययोपिनाम् ॥
मातृस्थानेऽन्यजातीनामोपवीनां कुयेरके ।
नृपवाहनशास्त्रोपजीविनां भास्करालये ॥
अन्यदेवालये तत्तद्भक्तानामपि लक्षयेत् ।
जास्थानमण्डप-सभामण्डप-प्राङ्गणेषु च ॥
महानसे नृपायासे क्रीडास्थाने विशेषतः ।
आचार्य-यज्ञमानादिपदादि निलयेषु च ॥
धैत्यघृक्षादिपूङ्गता रक्षाद्रीदर्शनादयः ।
बल्मीकाद्याश्च फलदास्तत्तदिशुक्तमार्गतः ॥

प्राकाराभ्यन्तरे प्राप्ते प्रमादादशुभे सति ।
 अस्पृश्यागमने तत्र चण्डालाद्यैः प्रवेशने ॥
 श्व-कुक्कुट-चराहोष्ट्र-गर्दभानां प्रवेशने ।
 उदक्यया सूतिकया पापण्डायैरथापि वा ॥
 कुण्ड-गोल-न्नतन्नष्ट-तुरुष्कादिप्रवेशने ।
 अन्यसूत्रिद्रिजैः स्पृष्टे मोहादज्ञानतोऽपि वा ॥
 महापातहते विम्बे संसिक्ते वर्षाबिन्दुभिः ।
 विष्णुत्ररुधिरस्त्रावे षड्जल्पे च मैथुने ॥
 एवमादिनिमित्ते तु जलसंप्रोक्षणं चरेत् ।
 नैवासंप्रोक्षिते विम्बे हरिर्वसति निश्चयः ॥
 तस्माद् विम्बविशुद्धयर्थं संप्रोक्ष्यैव समर्चयेत् ।
 दोषाधिक्ये समुत्पन्ने लघुसंप्रोक्षणं चरेत् ॥
 राष्ट्रक्षोभे च दुर्भिक्षे तन्त्रसंकरदूपणे ।
 शूद्रैर्वाऽथानुलोमैर्वा पापण्डैर्भ्रमितैरपि ॥
 उदक्यया सूतिकया पतितैर्वाऽथ पातकैः ।
 चण्डालाद्यैः प्रविष्टे च गर्भागारे विशेषतः ॥
 सूतैर्वा कुण्डगोलाद्यैस्तथा देवलकादिभिः ।
 श्व-कुक्कुट-चराहाद्यैः प्रविष्टे गर्दभादिभिः ॥
 उलूक-गृध्र-काकाद्यैः प्रविष्टेऽन्तर्गृहे तथा ।
 तुरुष्काद्यैः प्रविष्टे वा शुक्रशोणितयोरपि ॥
 विष्णुत्रादेर्विसर्गे वा गर्भागारेऽर्धमण्डपे ।
 इषाहादूर्ध्वं विहीने तु पूजने दीपवर्जने ॥
 एकरात्रमतिक्रम्य देवे ग्रामान्तरे स्थिते ।
 अग्निदाहेऽशानीपाते गर्भागारेऽर्धमण्डपे ॥
 अन्यसूत्रपचिते विम्बे स्पृष्टे वा बुद्धिपूर्वकम् ।
 अन्यैरनुक्तैर्दोषैश्च लघुसंप्रोक्षणं चरेत् ॥

चण्डालाद्यन्त्यजातीनां मरणे वा विशेषतः ।
 शुद्धैर्चाऽधानुलोमैर्चा पाषण्डैः पतितादिभिः ॥
 संस्पृष्टे वैष्णवे यिम्बे तुरुष्काद्यैर्मलिन्लुचैः ।
 स्पृष्टे चण्डालकायैर्वा महापातकदूषितैः ॥
 कुण्ड-गोलक-सूताद्यैर्दोक्षितैरर्चने कृते ।
 अनुक्तानि च सर्वाणि दुरितान्यदमुतानि च ॥
 दृष्ट्वा तु यजमानश्च ये तत्परिसरे जनाः ।
 ग्रामस्थिता जनाश्चैव राजा राष्ट्रं च यत्रतः ॥
 ज्ञात्वा शास्त्रोक्तविधिना दोषजं भक्तितः फलम् ।
 महासंप्रोक्षणं कुर्यान्महादोषाप्नुतये ॥
 महादोषेषु सर्वत्र महादानिर्विधीयते ।
 पूर्वं स्थापितयिम्बस्य न साधारणहेतुना ।
 स्यात्पुनः स्थापनं तस्मान्महासंप्रोक्षणं चरेत् ॥
 महासंप्रोक्षणविवेर्नूतनस्थापनस्य च ।
 स्वल्पो भेद इति प्रोक्तमृषिभिः काश्यपादिभिः ॥” इति

सर्वेऽपीमेऽर्थाः वैरलतन्त्रग्रन्थविष्णुसंहिता-तन्त्रसमुच्चपादा-
 षपि प्रतिपादिताः । ते यथा—

क्षेत्रे मृतिर्जननमङ्गणमण्डपादौ मूत्रासृगादिपतनं पतितादिवेशः ।
 सोलूक-गृध्र-करद-श्व-खरोष्ट्र-कोल-क्रोष्टृक्ष-इण्डु-भपुरस्सरगर्भवेशः ॥
 यिम्बस्यपातचलनादिरथप्रदाहस्वेद-प्ररोद-हसितानि यथाऽद्भुतानि ।
 छत्राक-भाकु-भयुक्तादिसमुद्रकाश्च पूजाविलुप्तिरपि चासति दिष्टदोषे ॥
 क्षुद्रान्यमन्त्रयजनं प्रतिपिद्बुष्टपुष्पादिपूजनमथो मरिचादिलेपः ।
 एतानि तन्त्रकथितानि निमित्तकानि ज्ञेयानि तत्र शुक्लाद्यवभेदवन्ति ॥

“प्रासाद-देवदुर्गाणां चण्डाल-पतितादिषु ।

अतः प्रविष्टेषु तथा शुद्धिः स्यात् केन कर्मणा ॥”

“मनुष्याणां च पश्चादौ बहिर्मण्डलतो बहिः ।
जन्ममृत्यू तथा तत्र पुल्कसादिप्रवेशनम् ॥”
“हारास्त्वन्तर्मण्डलेऽथ प्रासादेषु च वेशनम् ।
पातक्याशौचिपापण्डिवप्टृणां रजकस्य च ॥
म्लेच्छानां तन्तुवायादिवर्णयाह्यजनस्य च ।
पुष्पिका-सूतिका-कारु-चण्डालानां क्रमाद् गुरु ॥”
“श्व-चोर-त्रात्य-पापण्डि-चण्डालादिप्रवेशनम् ।

... ..
एते चान्ये च विज्ञेया उत्पाता बहुदोषदाः ॥”
“चण्डाल-पतितोदकयासूतिकोन्मत्तकादिभिः ।
चौरैरशुनिभिर्वास्यैः पापण्डैकैकैस्तथा ॥
प्रविष्टे पूजने स्पृष्टे द्रव्याणां स्पर्शने तथा ।
दोषाश्च बहुधा प्रोक्तास्तन्त्रेष्वेव पृथक् पृथक् ॥”
“चण्डालादिप्रवेशे तु प्रथमावरणे सति ।
वास्तुहोमं ततोऽर्थं वा शान्तिहोमं समाचरेत् ॥”

तत्रेशानगुरुदेवपद्धति गतान्यपि वचनानि कानिचन संगृ-
ह्यन्ते । तानि यथा—

“वल्मीकाद्यदुशुतानां दोषशान्तिस्तु कथ्यते ।
खननादिक्रियाभिलादपनीयोपलिप्य च ।
गोभिरभ्युक्षिते तस्मिन् हुत्वा चादुशुतशान्तिकम् ॥
रक्षोघ्नं वास्तुहोमं च दत्त्वा वास्तुपर्लि तथा ।
ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु पुण्याहं वाचयेत्पुनः ॥”
“चण्डाल पुल्कस-व्याध-पुलिन्दाद्यैर्विदूषिता ।
वल्मीकाहिंस्रशानाया निम्ना भूरपि तच्छिला ॥”
“अथ घरणिसुराणां सर्वतोभद्रमिष्टम् ।
सुखदमवनिपानां वृद्धिर्दं वर्धमानम् ॥

घनदमिह विशां वै शंभुभागाधिकं यत् ।
 शुभदमिह परेषां स्वस्तिकं शूद्रकाणाम् ॥
 “अद्भुतेष्वपि शान्येषु तद्दोषशमनाय वै ।
 जस्त्रयागं पुरा कृत्वा सविशेषं शिवं यजेत् ॥”
 अदीक्षितैश्च विप्राद्यैः स्पृष्टे वाप्यन्यलिङ्गिभिः ।
 प्राग्बद्धं दारुमये क्रोशे पञ्चगव्यैः पृथक् क्रमात् ॥
 समस्तैश्चावगाहंतु कारयित्वा षड्वाह्निकम् ।
 स्नपनानामेकतमेनोपपत्त्याऽभिषेचयेत् ॥
 “शाव-सूतकिशूद्राद्यैः स्पृष्टेऽग्नौ च प्रमादतः ।
 सर्वशान्तिर्भवेत्तत्र तद्वत् सर्वत्र मङ्गलम् ॥”
 “प्रासादे प्राङ्गणे वापि मृते वा कथिरक्षते ।
 मूत्र-विष्ठादिसिक्ते च श्वोदक्यासूतिकादिभिः ॥
 चण्डालैर्वा सृगालैर्वा गृध्रोलूकैश्च गर्दभैः ।
 प्रविष्टे च प्रसूते च प्रापद्विचत्तं निगद्यते ॥”
 “लिङ्गे पापण्डवाण्डालश्वादिस्पृष्टेऽभिचारकैः ।
 तथा रजस्यलास्पर्शे जुहोत्यशुचयेऽनये ॥” इति ।
 “अन्तःसारादिदृक्षाणां ध्रुववर्णः प्रकीर्तितः ।
 अन्तर्गृहे सुरासन्ने च्छुराणां शुभप्रदाः ॥
 शाखादिसर्पसाराश्च मण्डपादिषु शोभनम् ।
 तेषु शाखातरुः प्रोक्तः सर्वसन्ने शुभं भवेत् ॥
 क्रमुका याह्यसारादिताः स्थिताः ।
 याह्यमर्षादिषु कृता अन्तरेणाशुभं भवेत् ॥
 ससच्छदादितरवः याह्यान्तरपत्रं न घेत् ।
 निःसारमिति वक्तव्यं शूद्रवर्णश्च जायते ॥
 कारुकरादितरवः नीचजातिस्तु कथ्यते ।
 अन्तरादिषु सन्नेषु सर्वकर्माशुभं मतम् ॥

मानुष्येषु सुरालेषु नीचजातिकृतः स चेत् ।

नीचजातिकृतं सद्भार्यहानिकृतं भवेत् ।

इति देवालयादिचन्द्रिकागतानि वाक्यानि शिल्पशास्त्र-
दृष्ट्या नीचजातीनां वृक्षाणामपि बाह्यमण्डपादावेवोपयोगः कर्तव्य
इति योषयन्ति । सति चैवं वृक्षाणामचेतनानामेव ब्रह्मणादि-
विभागेन विभक्तानां देवालयेषु स्थानभेदो व्यवस्थित इति स्थिते,
कैव कथा चेतनानां जातितो नीचानां विषये ।

“क्षेपयात्राविवाहेषु यज्ञप्रकरणेषु च ।

उत्सवेषु च सर्वेषु स्पृष्टास्पृष्टिर्न विद्यते ॥

संकटे विषमे चैव दुर्गे चैव विशेषतः ॥

हृदयपट्टणमार्गे च संभवन्ति यथा भवेत् ।

शिल्पिनश्चित्रकाराद्या कर्म यत्साधयन्त्यलम् ॥

तत्कर्म नान्यो जानाति तस्मात् शुद्धा स्वकर्मणि ॥

इत्यादिवचनानि “तत्कर्म नान्यो जानाति तस्मात् शुद्धाः
स्वकर्मणी” त्युपसंहारात् गत्यन्तराभाव एवाशुद्धानामपि तात्का-
लिकीं शुद्धिं मन्यन्ते । तथाच मन्दिरोद्वारादिकाले सामान्यतः-
परिष्कारकाले वा सामान्य प्राचञ्चितेन निर्वाहः क्रियते । विशिष्टो-
द्वारादिप्रसङ्गे तु घालालयस्थापनादिकमेव प्रस्तूयते ।

न ह्यवर्णानां मन्दिरप्रवेशमन्तरं देवतायाः विषत् संभाव्यते,
येनापद्धर्माणां मन्दिरप्रवेशविषये व्यवस्थापनं स्यात् । पलात्कारे-
णास्पृष्टादिसोपद्रवप्रवेशशङ्कायां तु—

“सोपद्रवप्रवेशे च चण्डालादिप्रवृत्तिते ।

चोराद्युपद्रवयुते स्थले पूतवनान्तिके ॥

तस्माद् विष्यं समादाय शुचौ देशे मनोरमे ।

यजमानाभिलषिते प्रतिष्ठाप्य समर्चयेत् ॥

एवं कर्तुमशक्तश्चैम् भूमौ विष्यादि गोपयेत् ।

घनदमिह विशां वै शंभुभागाविकं पत् ।
 शुभदमिह परेषां स्वस्तिकं शूद्रकाणाम् ॥
 “अद्भुतेष्वपि चान्येषु तद्दोषशमनाय वै ।
 अस्त्रयागं पुरा कृत्वा सविशेषं शिवं यजेत् ॥”
 अदीक्षितैश्च विपाद्यैः स्पृष्टे वाप्यन्यलिङ्गिभिः ।
 प्राग्वद् दारुमये कोशे पञ्चगव्यैः पृथक् कृमात् ॥
 समस्तैश्चावगाहंतु कारयित्वा पडाह्निकम् ।
 स्नपनानामेकतमेनोपपत्त्याऽभिषेचयेत् ॥
 “शाव-सूतकिशूद्राद्यैः स्पृष्टेऽग्नौ च प्रमादतः ।
 सर्वशान्तिर्भवेत्तत्र तदत् सर्वत्र मङ्गलम् ॥”
 “प्रासादे प्राङ्गणे वापि मृते वा रुधिरक्षते ।
 मूत्र-विष्ठादिसिक्ते च श्वोदकपासूतिकादिभिः ॥
 षण्ढालैर्वा सृगालैर्वा गृध्रोलूकैश्च गर्दभैः ।
 प्रविष्टे च प्रसूते च प्रायश्चित्तं निगद्यते ॥”
 “लिङ्गे पापण्डवाण्डालश्वादिस्पृष्टेऽभिचारकैः ।
 तथा रजस्वलास्पर्शे जुरोत्पशुचयेऽनये ॥” इति ।
 “अन्तःसारादिपृक्षाणां ब्रह्मवर्णः प्रकीर्तितः ।
 अन्तर्गृहे सुरासघ्ने भूसुराणां शुभप्रदाः ॥
 शाखादिसर्वसाराश्च मण्डपादिषु शोभनम् ।
 तेषु शाखातरुः प्रोक्तः सर्वसघ्ने शुभं भवेत् ॥
प्रमुक्ता पाण्यसातोदिताः स्थिताः ।
 बाह्यमर्षादिषु कृता अन्तरेणाशुभं भवेत् ॥
 सप्तच्छदादितरवः बाह्यान्तरयलं न येत् ।
 निःसारमिति घक्तव्यं शूद्रवर्णश्च जायते ॥
 कारपकरादितरवः नीचजातिस्तु कथ्यते ।
 अन्तरादिषु सघ्नेषु सर्वकर्माशुभं मनम् ॥

मानुष्येषु सुरालेषु नीचजातिकृतः स चेत् ।

नीचजातिकृतं सन्नार्थहानिफलं भवेत् ।

इति देवालयादिचन्द्रिकागतानि वाक्यानि शिल्पशास्त्र-
दृष्ट्या नीचजातीनां वृक्षाणामपि बाह्यमण्डपादावेवोपयोगः कर्तव्य
इति बोधयन्ति । सति चैवं वृक्षाणामचेतनानामेव ब्रह्मणादि-
विभागेन विभक्तानां देवालयेषु स्थानभेदो व्यवस्थित इति स्थिते,
कैव कथा चेतनानां जातितो नीचानां विषये ।

“देवपात्राविवाहेषु यज्ञप्रकरणेषु च ।

उत्सवेषु च सर्वेषु सृष्टासृष्टिर्न विद्यते ॥

संकटे विषमे चैव दुर्गे चैव विशेषतः ॥

हृद्यपद्वणमार्गे च संभवन्ति यथा भवेत् ।

शिल्पिनश्चित्रकाराद्या कर्म यत्साधयन्त्यलम् ॥

तत्कर्म नान्यो जानाति तस्मात् शुद्धा स्वकर्मणि ॥

इत्यादिवचनानि “तत्कर्म नान्यो जानाति तस्मात् शुद्धाः
स्वकर्मणी” त्युपसंहारात् गत्यन्तराभाव एवाशुद्धानामपि तात्का-
लिकीं शुद्धिं मन्यन्ते । तथाच मन्दिरोद्दारादिकाले सामान्यतः-
परिष्कारकाले वा सामान्य प्रायश्चित्तेन निर्वाहः क्रियते । विशिष्टो-
द्दारादिप्रसङ्गे तु धालालयस्थापनादिकमेव प्रस्तूयते ।

न छवर्णानां मन्दिरप्रवेशमन्तरेण देवतायाः विषत् संभाव्यते,
येनापद्धर्माणां मन्दिरप्रवेशविषये व्यवस्थापनं स्यात् । बलात्कारे-
णास्पृश्यादिसोपद्रवप्रवेशशङ्कायां तु—

“सोपद्रवप्रवेशे च चण्डालादिप्रदूषिते ।

चोराद्युपद्रवपुते स्थले पृतवनान्तिके ॥

तस्माद् विन्यं समादाय शुचौ देशे मनोरमे ।

यजमानाभिलषिते प्रतिष्ठाप्य समर्चयेत् ॥

एवं कर्तुमशक्तश्चेन् भूमौ विन्यादि गोपयेत् ।

इत्यादि वचनैर्भूम्यादौ देवतास्थापनमेव विधीयते ; नत्व-
स्पृश्यानामेव हस्ते देवालयसमर्पणम्, तत्साधारण्येन मन्दिरप्रवेशा-
भ्यनुज्ञानं वा । स्पष्टं चैतत् विमानार्चनकल्पेऽपि—चोरैः शत्रुभिः
परचक्रमयादा ग्रामे संकुले संभवति, भयरक्षार्थं कौतुक-स्नपनोत्स-
वशलिं वेरलौहिकप्रतिमानां देवीनां च तिरोधानं कारयेत् । गुप्ते
शुचौ देशेऽवटं खनित्वा सिकताः प्रक्षिप्य दूर्भानास्तीर्यावटे मही-
देवामभ्यर्च्य “आपो हिष्ठे” ति प्रोक्ष्याचार्योऽर्चको यजमानो वा
भक्तैस्तार्थं देवागारं प्रविश्य देवं प्रणम्य “यावत्कालं भयमस्ति,
तावत्कालं धरण्या सह शयीथाः जनार्दन!” इति “विन्यस्थां
शक्तिं ध्रुवे समारोपयेत्, विन्याभावे हृदये समारोपयेत्” इति ।

अस्पृश्यानां देवदर्शनापेक्षा तु—तद्योग्यशास्त्र-भद्रकाली
ज्येष्ठमातृकादिपारशवादिपूज्यमानदेवतादर्शनमाद्यसाधुत्वव्यवस्था-
पनेन पूरणीया, नतु तद्योग्यदेवतानां मन्दिरेषु दर्शनव्यवस्था-
पनेन । देवतान्तराणां दर्शनमुत्सवादिकाले कौतुकविग्रहादि-
दर्शनेनैव सफलीकर्तुं शक्यते । अस्मिन् प्रसङ्गे—

लिङ्गानि सायककरादिपदोनिताशिव-
हस्तान्वितानि चरणांशविमुक्तिवलृप्त्या ।
स्युर्वर्णिनां मुखभुजोष्पदोद्भवानाम्
पञ्चाम्रिपावक जगत्परिसंख्यकानि ॥”
अङ्घ्र्यंशकप्रमकृतहसनेन भूयो
द्वे वैकमप्यनुविलोमकुलोत्थयोः स्युः ।
तान्युत्तरोत्तरकुलममयेषु चानु-
लोम्यात् प्रकल्पयतु वैकरादिकानि ॥”

इति तन्त्रसमुच्चयश्लोकद्वयोक्तो न्यायो न चित्स्मरणोपः ।
हि उत्तमोत्तमानां मध्यमाद्यमपूज्यपूजनादावधिकारो वर्तते,

मध्यमावमानां तु स्वोत्तमपूज्यदेवतापूजनादौ नाधिकार इति व्यवस्थाप्यते ।

इदमेवाभिप्रेत्य—अनन्तशयनमहाराजनियुक्तमन्दिरप्रवेशजिज्ञासासमित्या वर्णानां मन्दिरेषु वर्णानामेवाधिकारः, वर्णावर्णसाधारणदेवालयादिनिर्माणेनवावर्णाः सन्तोषणीया इति विशदीकृतम् ।

सति वैधमवर्णानां मन्दिरप्रवेशेन देवतानामशुद्धेरेव शास्त्रीयत्वात् विना प्रायश्चित्तं तत्पूजनं भगवच्छासनोल्लङ्घनमेव, इति विना प्रायश्चित्तानुष्ठानमस्पृश्यप्रवेशादिदूषितदेवतापूजकानां देवतापूजने नाधिकारः ; घेददूषकत्वेनाचार्यलक्षणस्यैवाभावात् । अत एव विमानार्चनकल्प आचार्यलक्षणप्रकरणे—देवब्राह्मण-प्राज्ञ-वेददूषका अपाज्ययाजकाश्च वर्जनीयकोटौ पश्यन्ते । स्पष्टं च भृगुसंहितायां प्रकीर्णकाधिकारे प्रायश्चित्तप्रकरणे विना प्रायश्चित्तानुष्ठानं पूजादि कुर्वाणानां पातकित्वं प्रतिपादितम् । तद्यथा—

“प्रायश्चित्तनिमित्ते ते संप्राप्ते यस्तु मूढधीः ।

अकृत्वा निष्कृतिं कुर्यात् कारयेत्कर्म चोत्तरम् ॥

लोभाद् मोहादथाज्ञानाद् अनाहत्य च शासनम् ।

भगवच्छासनद्रोही स भवेत् पातकी जनः ॥” इति ।

यदातु—“प्रासादगर्भपीठार्चाः शरीरत्वेन शार्ङ्गिणः ।

कथिताः सर्वदा रक्ष्याः, विप्रैरुपातशङ्किभिः ॥”

इत्यादिवधनैर्देवालयगताः भागाः स्थूल-सूक्ष्मशरीरत्वादिना गृह्यन्ते, तदा तु मन्वादिस्मृत्युक्तानि अस्पृश्यस्पर्शदोषताप्रतिपादकान्यपि वचनान्यत्रानुसन्धेयानि ।

अत्रावसरेऽनन्तशयनमहाराजनिर्वाचितमन्दिरप्रवेशजिज्ञासासमितिरप्यवर्णानां मन्दिरप्रवेश आगमशास्त्रविरुद्ध एव, आ-

गमशास्त्राण्यपि तत्र विशिष्टानि प्रमाणानि, इत्यादिविवेचन-
प्रसङ्गे यानि वचनानि समग्रहीत्, तान्यपि संगृहीतम् ।

शृद्धहारोतः—प्रासाद-देवहर्म्याणां चण्डालपतितादिषु ।

अन्तःप्रविष्टेषु तथा शुद्धिः स्यात् केन कर्मणा ॥

विष्णुः—“हारास्त्वन्तर्मण्डले च प्रासादेषु च वेशनम् ।

पातक्याशौचिपापण्डि वप्लूणां रजकस्य च ॥

म्लेच्छानां तन्तुवायादिवर्णपाशजनस्य च ।

पुष्पिकासुतिकाकारुचण्डालानां क्रमाद्गुह ॥”

“वितानाग्निभिर्भं विष्णोर्विष्वसुत्पातदूषितम् ।

अकृतायां तु निष्कृत्यामपूज्यं सर्वथा बुधैः ॥”

भृगुः—“चण्डालैरन्त्यजैश्चैव तथान्यप्रतिलोमजैः ।

म्लेच्छैश्च नीचचण्डालैर्गुरुनिन्दादिदूषितैः ॥

एवमादिभिरसृष्ट्यैर्देवागारे विशेषतः ।

सृष्टे प्रवेशने याथा पूजाकाले च दर्शने ॥”

तत्त्वप्रदीपिका—“चोर-पातकि-चण्डाल-चातुर्वर्ण्यहिष्कृताः ।

श्वानः पापण्डिका वज्या म्लेच्छदेशसमुद्भवाः ॥

जम्बूकाः पतिता नारी पुष्पिता च तपैव च ।

तैस्तु सम्मिश्रितैरन्यैरन्त्यजैश्चैव पद्मज ॥

देवे सन्निहिते सृष्टे पुनः कलशासंभवः ।

मृते गर्भगृहासन्ने रक्तादिपतिते तथा ।

अद्भुतोक्तकमेणैव शान्तिं कुर्याद्विचक्षणः ॥”

ज्ञानोदयः—“चण्डालपतितादक्याद्गुर्जनस्पर्शनादिषु ।

स्नानशुद्धिश्च कर्तव्या विष्यशुद्धिश्च शान्तये ॥”

कस्तुरानुष्ठानम्—प्राकारान्तः पुष्पिका-सूतिका-बौद्ध-पुल-
कसानां प्रवेशोऽशुद्धिः । पुनर्षहिर्मण्डलस्यान्तः तक्षलादिप्रवेशोऽशु-
द्धिः । दीपशालायामन्तः रजक-क्षुरक-तन्तुवायादीनां प्रवेशोऽशुद्धिः-

पुनर्मध्यहारायां पञ्चप्रासादेषु च पतिताशौचिपाषण्डिदाहकानां
घर्णयाह्यजनस्य च प्रवेशोऽशुद्धिः स्यात्” इति ।

तन्त्रसमुच्चयः—

“क्षेत्रे मृतिर्जननमङ्गणमण्टपादौ
मूत्रासृगादिपतनं पतितादिवेशः ।
सोलूक-मृध-करट-खरोष्ट्र-कोल
क्रोष्टृक्ष-द्वण्डुम-गुररसरगर्भवेशः ।
यिम्यस्य पातचलनादिरथ मदाह-
स्वेद-प्ररोद-हसितानि तथाद्भुतानि ।
छत्राक नाकु-भधुकादि समुद्रगमाश्च
पूजाविप्लुतिरपि चासति दिष्टदोषे ॥
क्षुद्रान्यमन्त्रयजनं प्रतिपिद्धदुष्ट-
पुष्पादिपूजनमथो मरिचादिलेपः ।
एतानि तन्त्रकथितानि निमित्तकानि
ज्ञेयानि तत्र गुह्याद्यवभेदयन्ति ॥” इति ।

अस्मिन् प्रसङ्गे केरलदेशे तत्तज्जातीनां विप्रकर्षव्यवस्था-
पक्तयाभिमतं प्रायश्चित्तविवरणीगतं वचनमपि संग्रहमर्हति ।
तत्तु पथा—

शुद्धः पट्कं त्रिकं वा पतितरजका विप्रकृष्याः पदानाम्
पट्कं स्त्रीषमिणी तद्युगमनुरुयुगं दाहकः शौण्डिकश्च ।
तस्यैवं तद्युगं पुल्कस-मृगयु-दिवाकीर्तयोऽग्रान्तरस्थाः
पट्त्रिंशत् सूतिका तद्वलमहिष्कृतितुल्यं तु पुल्कसायाः ॥

इति । अनेन—शुद्राणां पदपट्कं पदत्रयं वा, पतितरज-
कयोः पट् पदानि, रजस्वलाया द्वादशपदानि,, तक्ष्णाः, दाहक-
शौण्डिकयोश्च चतुर्विंशतिपदानि; पुल्कस-मृगयु-दिवाकीर्ति-
प्रभृतोनामष्टाघत्वारिंशत् पदानि, सूतिकादीनां पुल्कसतोऽधिकानां

शौण्डिकतो न्यूनानां च षट्त्रिंशत् पदानि विप्रकर्षोऽपेक्ष्यत इति बोध्यते । अस्मिन् प्रसङ्गे—केरलीयैस्तदीयधर्मग्रन्थतोऽवगतं युगपरिमाणमपि संग्रहणीयम्, येन—

“युगं च द्वियुगं चैव त्रियुगं च चतुर्युगम्”

इति पराशरस्मृतिविवरणमपि सुष्ठु संपाद्येत, तद्यथा—योग्यप्रापञ्चितनियन्धः—

“इत्यत्र युगमानं स्यादाचण्डालं हि षट्पदम् ।

चण्डालास्त्रिविधा ज्ञेया मुख्य-मध्यम-हीनकाः ।

तेषां तु युगमानं स्यात् षण्-नव-द्वादशात्मकम् ।

हीना भवन्ति मृगयु-युलकस-श्वपचादयः ।

मुख्याः शौण्डिकतक्षाद्याः सर्वेऽन्ये मध्यमाः स्मृताः इति ।

अत्र—“वितानामिनिभं विष्णोर्विन्ध्यमुत्पातदृपितम्”

इति विष्णुसंहितावचनेन देवस्य मन्दिरगतस्य वितानामिसमत्व-वर्णनाद् वितानामिनाशकरास्सर्वेऽपि मन्दिरगतदेवतापास्तत्सा-न्निध्यस्य वा नाशकरा इति सूच्यते । तदर्थं च कल्पवृक्षाद्यनुसारेणामिनाशकरा अपि संगृह्यन्ते । तत्र षोडशपर्यन्तं व्याख्यास्यामः—अष्टाभिर्निमित्तैर्विन्दइपति- अमेध्य-श्व-चण्डाल-शूद्र-चायस-यतित-रासम-रजस्वलादिभिश्च संस्पर्शानारण्यो-र्विनाश इति । अथारणिनाशेनामिनिनाशो विवक्ष्यते । तदुक्तं प्रायश्चित्तसमुच्चये—अरणिनिनाशेनामिनिनाश उक्त इति । अन्य-प्राप्युक्तम्—“चण्डालपतितोदफ्यास्रतिकागर्दभादिभिः । संसर्गोऽ-मिनिनाशः स्यादादधीतेति केचन ।” इति । अत्र चण्डालग्रहणं सर्व-तिलोमोपलक्षणम् । अत्र मलिलोमसन्निकर्ष आसत्प्रापि विवक्ष्यते, नतु स्पर्शमात्रम् । तदुक्तं पराशरवृहस्पतिभ्याम्—

“युगं युगद्वयं चैव त्रियुगं च चतुर्युगम् ।

चण्डाल-सूतिकोदफ्या-यतितानाद्यः क्रमात् ॥” इति ।

अत्र युगशब्देन षट्पदपरिमितो दण्डो विवक्ष्यते, षण्डाल-
शब्देन पूर्वोक्तमुख्यमध्यमाधमास्तक्षादयो गृह्यन्ते । तथाच तेषां
तक्षादीनां तावत्परिमितस्थानतो बहिरवस्थाने नामिनाशः,
अन्यथा त्यग्निनाशः । तदेवं न केवलमागमशास्त्रतः, किन्तु शिल्प-
शास्त्रेण, मन्वादिस्मृतिभिः, कल्पसूत्रैश्च विज्ञाप्यतेऽन्त्यजानां
मन्दिरप्रवेशेन देवताघास्तास्त्रिध्वयिनाश इति । तथाच—अवर्णा-
नामपि जन्ममात्रेणास्पृश्यानां सत्त्वात्, चातुर्वर्ण्येनैव समाजस्य
स्थितिरिति वादो निरवसरः । यथाच—

“ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यद्वयो वर्णा द्विजातयः ।

चतुर्थं एकजातिस्तु शूद्रो नास्ति तु पञ्चमः ।”

इति पञ्चमस्य वर्णस्यैव निषेधपरम्, नतु जातिविशेषस्य,
व्यक्तं चैतद् मनुस्मृतिव्याख्यास्वपि कुल्लूकभट्टादिकृतासु ।

ऋग्वेदेऽ ३७, ५३, १६, मन्त्रे “पाञ्चजन्या सुकृष्टिषु”
इत्याम्नायते । इदं च सायणाचार्यैरेवं व्याख्यातम्—निषादप-
ञ्चमाश्चत्वारो वर्णास्तत्साम्यन्धिनीसु प्रजाश्चिति । अत्र चत्वारो
वर्णा निषादः पञ्चम इति वर्णितम्, नतु निषादपञ्चमा वर्णा इति ।
तथाच विशदं निषादस्य वर्णत्वमेव निषिध्यत इति ज्ञाप्यते,
इति मनुस्मृतिस्तद्व्याख्याश्चोक्तमन्त्रमूला अपि प्रमाणम् । एतेन—
पुरुषसूक्तं विहाय वेदे कुत्रापि चातुर्वर्ण्यस्य नोल्लेख इति दाङ्गापि—
परास्ता । तथाच शुद्धब्राह्मणादिव्यतिरिक्तानां संकीर्णानामतुलोम-
जानां प्रतिलोमजानां चावर्णत्वमपि श्रुत्यारूढमेव । अत्रानुसन्धेयो-
क्तमनुस्मृतिव्याख्या कुल्लूकभट्टकृता त्वयमेव—“पञ्चमः पुनर्वर्णो
नास्ति ; संकीर्णजातीनां त्वश्वतरादिवत् मातापितृजातिव्यति-
रिक्तजात्यन्तरत्वाद् न वर्णत्वम् । अयं च जात्यन्तरोपदेशः शास्त्रे
व्यवहारार्थः” इति ।

एतेन—अन्त्यजानां स्पर्शास्पर्शविचारोऽपि—व्याख्यातः ;

यतः सर्वासु स्मृतिषु ऐकरूप्येन, न केवलं स्मृतिषु किन्त्वायुर्वेद-
द-शिल्पशास्त्रेष्वपि विशदमन्थजानां स्पर्शेन प्रायश्चित्तोपता
प्रतिपाद्यते ।

एवमपि स्पर्शशब्देनावयवसंपोगः साक्षादेव विवक्ष्यते, तथापि
चण्डालस्पर्शमात्रे परम्परासंपोगोऽपि स्पर्श एवेति शूलपाणिकृत-
जातिविवेके विवेचितम् । एतेन—विरोधे त्वनपेक्ष्यं स्यादिति सूत्रं
शावरं भाष्यमपि—व्याख्यातम्; तस्य चण्डालस्पर्शंतरविषयत्वात् ।
व्यक्तं चैतत्तन्त्रवार्तिके १०० तमे पृष्ठे विवेचितम् ।

आयुर्वेदाचार्याक्षरकादयश्चण्डालादिच्छायातिक्रमणमपि दो-
षाय मन्यानाः परम्परासम्बन्धोऽपि स्पर्शपदार्थ इति मन्यन्त एव ।

तदत्र दित्राणामयुर्वेदपण्डितप्रवराणामाशयं संगृह्य प्रकाश-
यामः । तद्यथा महामहोपाध्याय श्रीपुक्त गणनापसेनसरस्वतीमहो-
दया मन्यन्ते—

“गवाशनादिदुश्चरितशतपरायणतादर्शनात् पतिनानां
सहवासो न केवलं धर्मशास्त्रे, प्रत्युत वैद्यकग्रन्थेष्वपि निषिद्धः ।
पथा चरके” “न पतितैः सहासीत” इत्यादिवचनैः । अत्र च
हेतुविशेषेण तत्सहवासस्य कुष्ठादिनिन्दितव्यापिकारित्वमेव; प्राय-
स्नाहशजनेषु तत्तद्रोगपाहुल्यदर्शनात् । तदुक्तं सुश्रुते—“प्रसङ्गाद्वा-
द्यसंस्पर्शमिःश्वासात्सहभोजनात् । सह शय्यासनाद्यापि गन्धमा-
ल्पानुलेपनात् । कुष्ठं व्यरक्ष शोषश्च नेत्रामिष्यन्द एव च । औ-
पसर्गिकरोगाश्च संकामन्ति नरान्तरम् ॥” इति ॥ किञ्च कदापार-
पराणां शरीरेषु सांक्रामिकरोगप्राप्त्युर्ध्मात्स्लवैद्यकमनायलम्बिमिरपि
पट्टया परीक्षाशानैर्निर्णीतमेवेति युक्तिः शान्त्राभ्यां सम्पगनुमनैव के-
पाश्चिद्धीनानामसृश्यतेति सम्मतिः—महामहोपाध्यायोपाधिरु-
श्रीगणनापसेनदार्मणः—इति ।

श्रीयुक्त्यामिनीभूषणरायमहोदया अप्यत्रैवानुकूलाः ।

तद्यथाः—

“आयुर्वेदशास्त्रस्य हि स्वास्थ्यमूलकत्वात् दृष्टफलकत्वमेव प्राधान्येनाङ्गीकर्तव्यम् । तच्च दृष्टफलं विधिष्वारोग्यं निषेधेषु रोगश्चेति । तथाचायुर्वेदे चरकादिषु ग्रन्थेषु “सहासीत नोन्मत्तैर्न पतितैर्न क्षुद्रैरि”त्यादिवचनैः पतितैः स्वकर्मघ्नष्टैर्हानैस्त्लैः चण्डालादिभिः समभासनस्य निषेधादेभिः सह संसर्गेण रोगसम्भावना वर्तत इति । अत्र पतितशब्देन स्वकर्मघ्नष्टो यो विवक्ष्यते, स हि चण्डालसंसर्ग्यपि भवति, इति तत्संसर्गिसंसर्गस्य दोषत्वे तत्संसर्गस्य दोषत्वं कैमुतिकन्यायसिद्धमेव । एवमपि “न क्षुद्रैरि”ति पुनस्तत्संसर्गस्य निषेधेनेदं ज्ञायते—यद्विशेष्यतिषेधोऽत्र क्रियत इति । तथाचायुर्वेदोक्तानामपि निषेधानां क्वचित्कर्मविपाकाध्यायोक्तरीत्या जन्मान्तरीयफलकत्वेऽपि “अत्युत्कटैः पुण्यपापैरिहैव फलमश्नुते” इति न्यायेन चण्डालादिसंसर्गस्यैहिकरोगनिदानत्वमेव सम्भाव्यते । अमक्ष्यभक्षणवृषितानां श्वपचादीनामपि किमिकुष्ठादिरोगसम्बन्धा-दोषसर्गिकरोगाणां सहासीनेष्वन्येषु संक्रमणं सम्भवति । तदुक्तं सुश्रुते—‘प्रसङ्गाद्वात्रसंस्पर्शात्’ इत्यादि । इदमेवाभिप्रेत्य आम-शोकच्छेदकस्य पक्षशोकाच्छेदकस्य च “यश्छिनत्त्याममज्ञानात् पश्य पक्वमुपेक्षते । श्वपचाविव मन्तव्यौ तावनिश्चितकारिणौ” (सु० सूत्र० अ० १७) इति वचनेऽसंबन्धव्यवहार्यत्वे श्वपचदृष्टान्तत्व-मुक्तम् । अस्मिन् प्रसङ्गे इदमपि सूच्यते—यत् “न वैस्फज्जलसुरु-पूज्यात्यस्तच्छायातिक्रमे” इति वचने अत्यस्तपदेन श्वपचादि-विवक्षणात् तच्छायातिक्रमणमपि निषिद्धमभ्यासं तेषामन्येषाञ्च कियद्दूरमन्तरेणावस्थानमेव समुचितम्—इति ।

तथाच धर्मशास्त्राणामपि आयुर्वेदेन महान् सन्बन्धो वर्तत इति यावच्छक्ति धर्मशास्त्रावितोषेन, यत्र पृथगायुर्वेदेऽपि निषेधस्तत्र

पथावदेव यथाशक्ति तस्य परित्यागेन व्यवहरणमेव सर्वेषां समुचितमिति—

धामिनी भूषणराघः ।

एम्०ए०, एम्०बी० एम्०आर० ए० एस्०, प्रेसिडेन्ट आल इन्डिया आयुर्वेदिक कान्फरन्स्, प्रिंसपाल—अष्टांगायुर्वेदविद्यालयः ।

शिल्पशास्त्रगतान्यपि वचनान्यवो निर्दिश्यमानानि चाण्डाल-धर्मकारादीनां ग्रामाद् बहिः क्रोशादद्यादूरे एवावासव्यवस्थापनम्, तथा चाण्डालादिस्त्रीणां नगरमध्ये ग्राममध्ये वा प्रातःकाले मलनिष्कासार्थं केवलं प्रवेशाधिकारं च शासति इदमेव गमयन्ति— यत् चाण्डालादीनां ग्रामप्रवेशादिकं यथेच्छं न योग्यमिति । अप्रैतानि वचनानि सचित्रहिन्दीशिल्पशास्त्रसाराभिधे ग्रन्थे उल्लिखितानि । यथा नगरव्यवस्थाप्रकरणे—

शूलं सर्वत्र वाप्यादि श्युत्तरे पुष्पवादिका ।

दक्षिणे गणिकावाटं परितः शूद्रजन्मनाम् ॥

वैश्यानां वणिजां प्राच्यां मध्ये राजापणो भवेत् ॥

प्रागुदीच्यां कुलालानां वापकानां च वापवे ॥

जालिकानां च वापवे स्नानां पश्चिमे तथा ॥

इति कश्यपसंहिता ।

तैलविक्रयिणां सौम्ये तक्षणां चाप्यनले तथा ।

वाप्ये कारुकादीनां रजकानां च पश्चिमे ॥

इति शृगुसंहिता ।

क्रोशादये तु तस्यार्धे बहिइचण्डालपक्षणम् ।

प्रागुत्तरेण तु क्रोशात् बहिः पितृवनं भवेत् ॥

जन्तुकानां तथान्येषां युक्त्यावासं प्रवल्पयेत् ॥

इति मयमतम् ।

देवालयमथ मध्ये परितो ग्रामो यथा विहितः ।

परितः सर्वजनालयमुदितं किञ्चित्ततो दूरे ॥

चण्डालकुटीराणि तत्रैव च कौलिकानां हि ॥ अ० ११।
 चण्डालकुटीराणि पूर्वायां क्रोशमात्रे स्युः ।
 चण्डालयोपिदाथास्ताम्रायःसीसभूपणाः सर्वाः ॥
 पूर्वाह्णे मलमोक्षक्रियोचिता ग्राममावेश्याः ॥

मयमतम् (अ० ९)

चाण्डालचर्मकारश्मशानं तोयाशयापयानं स्यात् ।
 एतेषामपि तत्तद्दूरे देशे श्मशानं स्यात् ॥ शृगुसंहिता ।

एतेन—शिल्पशिक्षणमहत्त्वाभिधोऽपि “कृष्णाजी विनाक-
 वज्ञे’ महोदयसंपादितो ग्रन्थोऽपि—व्याख्यातः । तथापि हि
 नगररचनाविद्यायां पूर्वोद्धृतान्येव सर्वाणि वचनानि संगृहीतानि ।
 पुस्तकद्रयेनापीदमेव संसूच्यते—यत् अन्त्यजानां न केवलं यथेच्छं
 विना कार्यं ग्रामप्रवेशयोग्यता, न वा सर्वसाधारणं जलाशयादिस-
 म्वन्धयोग्यता, किन्तु न ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्ररथ्यादिष्वावास-
 योग्यतापीति । तथाच आयुर्वेदशास्त्रतः, तथा शिल्पशास्त्रतो-
 ऽपि सिद्धयति, चचण्डालदयो न ग्रामान्तःप्रवेशनीयाः, न वा
 सर्वसाधारणरूपादिव्यवहारयोग्या इत्यादीति । एतदेवाभिप्रेत्योक्तं
 भगवता मनुना—

चण्डालश्वपचानान्तु बहिर्ग्रामात् प्रतिश्रयः ।
 अपपात्राश्च कर्तव्या धनमेपां श्वगर्दभम् ॥ १ १-१ ५१ ॥
 घासांसि मृतचेलानि भिन्नभाण्डेषु भोजनम् ।
 काष्णापसमलङ्कारः परिव्रज्या च नित्यशः ॥ ५२ ॥
 न तैः समयमन्विच्छेत् पुरुषो धर्ममाचरन् ।
 व्यवहारो मिथस्तेषां विवाहः सदृशैः सह ॥ ५३ ॥
 अज्ञमेपां परार्थानं देघं स्याद् भिन्नभाजने ।
 अपान्धवं शवं चैव निर्हरेयुरिति स्थितिः ॥ ५४ ॥

रात्रौ न विचरैयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च ।

दिवा चरैयुः कार्यार्थं चिह्निता राजशासनैः ॥ ५५ ॥

वध्यांश्च हन्युः सततं पथाशास्त्रं नृपाज्ञया ।

वध्पवासांसि गृह्णीयुः शय्याश्चाभरणानि च ॥

(५६ । अ० १०) इति ।

अथ साधकबाधकप्रमाणबलविचारार्थं प्रवर्तमाना वयं स्पर्शा-
स्पर्शविषयाणि प्रमाणजातानि समालोचयामः । तत्रेदं प्रथमत
आलोचनीयम्—यत्कलियुगे स्पर्शदोषो वर्तते वा न वेति । अत्र
केचित्प्रत्यवतिष्ठन्ते—न कलौ स्पर्शदोष एव समस्ति । अत एव हि
पराशरस्मृतौ—“त्यजेद्देशं कृतयुगे त्रेतायां ग्रामस्तृजेत् । द्वापरे
कुलमेकन्तु कर्तारन्तु कलौ युगे”—इति कलौ कर्तृमात्रस्य दुष्टत्व-
मुपवर्ण्यमानमुपपद्यते । अत्र हि कर्तृशब्देन महापातकादिकर्तृव
विवक्ष्यते । तथाच कलौ युगे ब्रह्महत्यादिपापाचरणमेव पातित्य-
निदानम्, न तु पतितसंसर्गविशेषमात्रमिति नियतमूरीकर्तव्यम् ।
अन्यथा हि—“कृते सम्भाषणादेव त्रेतायां स्पर्शनेन च । द्वापरे चान्न-
मादाय कलौ पतति कर्मणा”—इति कर्मनात्रस्य पातित्यनिदानत्व-
मुपवर्णितमसङ्गतमेव स्यात् । अत्र हि “त्रेतायां स्पर्शनेन च” “कलौ
पतति कर्मणा” इति विभागावसरे हि स्पर्शनपदस्य कर्मपदस्य च
प्रयोगेणेदं स्पष्टमवगम्यते—यत् स्पर्शदोषो द्वापरे, सुतरां कलौ च
नास्त्येवेति । तथाचावश्यमिदमूरीकर्तव्यम्—यत्पराशराचार्याणामा-
शयः कलौ न स्पर्शदोषोऽस्तीति । अत्र वेदमवश्यं सूचनीयं समाप-
तितम्—यत्स्मृत्यन्तरेण विरोधे कलौ पराशरस्मृतिरेव समादरणीया,
विशेषतश्च प्रायश्चित्तविषये । तदुक्तं माधवीये—एतदेव विवक्षित्वा
प्रतिजज्ञे विशेषतः । पराशरेण यत्प्रोक्तं प्रायश्चित्तमितीदृशम्—
इति । एतेन—

ब्रह्महा मद्यपः स्तेनो गुह्यतल्पग एव च ।
 एते महापातकिनो यश्च तैः सह संबसेत् ॥
 संलापस्पर्शनिश्वाससहयानासनाशनात् ।
 याजनाध्यापनाद्यौनात्पार्पं संक्रमते नृणाम् ॥
 एते महापातकिनस्तत्संसर्गो च पञ्चमः ।
 यो येन पतितेनैवां संसर्गं याति मानवः ।
 स तस्यैव व्रतं कुर्यात्तत्संसर्गविशुद्धये ॥

इत्यादिवचनान्यपि—व्याख्यातानि; एतेषां सर्वेषां युगान्तरविषयत्वस्यैवोरीकर्तव्यत्वात् । एतेन—पतितान्नभक्षणादिनिषेधा अपि व्याख्याताः । तथाच पतितस्पर्शस्य चण्डालादिस्पर्शस्य च कलौ युगे न दोषत्वमेव । यत्तु युगान्तरे चाण्डालादिस्पर्शस्य दोषत्वमुपवर्णितम्, तदपि नैकान्तेन, तीर्थविवाहादिषु हि स्पर्शदोषो नास्तीति षड्दुषु स्मृतिषु निरूपितम् ।

तद्यथाः—

देवयात्राविवाहेषु यज्ञप्रकरणेषु च
 उत्सवेषु च सर्वेषु सृष्टासृष्टिर्न विद्यते ॥ अग्निः ॥
 दाने विवाहे यज्ञे च संग्रामे देशविप्लवे ।
 आपद्यपि हि कष्टायां सद्यः शौचं विधीयते ॥ याज्ञ० ॥

इत्यादि । तथाचापदायवस्थासु चण्डालादिस्पर्शस्य युगान्तरेऽपि दोषत्वनिरासात्कलौ सर्वथा तद्दोषत्वस्य पराशराचार्यैर्निषेधसूचनाच चण्डालादिस्पर्शो नेदानीं दोषाय भविष्यतीति ।

अत्र समुचितमस्मदीयमाशयमुपवर्णयितुं वयं पश्यामः प्रथमं प्रामाणिकानां नियन्त्रकाराणामन्येषामाशयः संग्रहणीय इति । अत्र यद्यपि माधवाचार्याः कृते सम्भाषणादेवेति श्लोकव्याख्यावसरे कलौ पतितसम्भाषणादिना न स्वयं पतति, किन्तु वधादिना कर्मणैव पतितो भवतीत्येव—व्याचक्षते । तथापि नात्र माधवा-

धार्याणां पतितसम्भाषणादीनां न दोषत्वमित्याशयोऽभ्युपगन्तुं
शक्यते । अन्यथा हि “कर्तारन्तु कलौ युगे” इति विवरणावसरे
“कर्तृत्यागः सम्भाषणादिवर्जनम्” इति विवरणमसङ्गतं स्यात् ।
अनेन हि विवरणेनेदमवगम्यते यत्सम्भाषणादिकमपि कलौ वर्ज्य-
मिति । यद्यपि “कलौ पतति कर्मणा” इति विवरणावसरगतं
वाक्यजालं विरुद्धमिव प्रतिभामि, तथापि द्वादशाध्यायान्ते “आ-
सनाच्छपनाद्यानात्सम्भाषात् सहभोजनात् । संकामन्तीह पापा-
नि तैलविन्दुरिवाम्भसि” इति पराशरवचनस्य तद्विवरणस्य च माघवा-
चार्थसम्यन्विनश्चानुसारेणाभ्यस्तसहासनादिपरत्वमेव तत्र विव-
क्षणीयमिति न विरोधः । अन्यथा—

“ध्वपाकं चापि चण्डालं विप्रः सम्भाषते यदि ।
द्विजसम्भाषणं कुर्यात्सावित्रीं च सकृज्जपेत् ॥
चण्डालैः सह सुप्ते तु त्रिराश्रमुपवासयेत् ।
चण्डालैकपथं गत्वा गापत्रोस्मरणाच्छुचिः ॥
चण्डालदर्शने सद्य आदित्यमवलोकयेत् ।
चण्डालस्पर्शने चैव सचैव स्नात्वा चरेत् ॥
चाण्डालस्पर्शतिवापीषु पीत्वा सलिलमम्रजः ।
अज्ञानादेकभक्तेन त्वहोरात्रेण शुष्यति ॥
चण्डालभाण्डसंसृष्टं पीत्वा कूपगनं जलम् ॥
गोमूत्रपावकाहारस्त्रिराश्राच्छुद्धिमाप्नुयात् ॥
चण्डालघटसंस्थन्तु पत्तोयं पियति द्विजः ।
तत्क्षणात्क्षीयते तस्य प्राजापत्यं समाचरेत् ॥
चरेत्सान्तपनं विप्रः प्राजापत्यमनन्तरम् ।
तदर्धन्तु चरेद्वैश्यः पादं शूद्रस्तथा चरेत् ॥
भाण्डस्थमन्त्यजानान्तु जलं दधि पयः पिबेत् ।
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चैव प्रमादतः ॥

ब्रह्मकूर्चोपवासेन द्विजातीनान्तु निष्कृतिः ।
 शुद्रस्य चोपवासेन तथा दानेन शक्तिः ॥
 भुङ्क्तेऽज्ञानाद् द्विजश्रेष्ठश्चाण्डालान्नं कथञ्चन ।
 गोमूत्रपावकाहारो दशरात्रेण शुध्यति ॥
 अविज्ञातस्तु चण्डालो यत्र वेदमनि तिष्ठति ।
 विज्ञातरूपं चिन्त्यस्य द्विजाः कुर्युरनुग्रहम् ॥
 चण्डालैः सह सम्पर्कं मासं मासार्धमेव च ।
 गोमूत्रपावकाहारो मासार्धेन विशुध्यति ॥
 गृहस्याभ्यन्तरं गच्छेच्चाण्डालो यदि कस्यचित् ।
 तमगारादिनिःसार्यं मृद्भाण्डं च परित्यजेत् ॥
 श्वचण्डालोदक्यादृष्टञ्च भोजनं परिवर्जयेत् ।
 यो वै समाचरेद्विप्रः पतितादिष्वकामतः ॥
 पञ्चाहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा ।
 मासार्धमेकमासं वा मासद्वयमथापि वा ॥
 अब्दार्धमब्दमेकं वा भवेदूर्ध्वन्तु तत्समः ॥

इति पराशाराचार्यैरेव चण्डालादिसम्भाषणादीनामपि कथं प्रायश्चित्तमुपवर्णितमुपपद्येत ?

तदयं तिष्कर्षः—यत्कृतयुगादौ सद्यः सम्भाषणमात्रेणापि पातित्यम्, कलौ जन्यस्तेन तेन पातित्यमिति । एतेन—एतैः सह समायोगं यः करोति दिने दिने । तुल्यतां याति सोऽप्याशु कलौ संवत्सरे गते—इति पाद्मवाक्यम्, “संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् । याजनाध्यापनाद्यौनाद् न तु धानासनाशनात्” ॥योधा०॥ पतितैः सम्प्रयोगे च ब्राह्मणेण यौनेन वा तेभ्यः सकाशान्मात्रोपलब्धास्तेषां परित्यागस्तैश्च न संवसेत् ॥ वसि० ॥ पञ्च महापातकान्याचक्षते शुकृतल्पं सुरापानं ऋणहत्या ब्राह्मणस्वन्यासापहरणं पतितसम्प्रयोगं च ब्राह्मणेण यौनेन वा, अत्राप्युदाहरन्ति—संवत्सरेण

पतति पतितेन सहाचरन् । याजनाध्यापनाद्यौनान्न तु यानासनाश-
नात्—इति । ब्रह्मह-सुराप-गुरुतल्पग-भ्रातृपितृपोनिसम्बन्धस्तेन-
नास्तिक-निन्दितकर्माभ्यासि-पतितात्याग्यपतितत्यागिनः पातक-
सम्प्रयोजकास्तैः सार्कं समाचरन्” इति गोतमः, “संवत्सरेण पतति
संसर्गं कुरुते तु यः । यो हि शय्यासने नित्यं वसन् वै पतितो
भवेत् । याजनं योनिसम्बन्धं तथैवाध्ययनं द्विजः । संवत्सरेण पतति
सहाध्ययनमेव च” इति उशनाः, इत्यादिवचनान्यपि—व्याख्या-
तानि ।

सर्वथा तु बहुस्मृतिसार्थक्यार्थं पराशरवाक्यानामेवोत्तर-
सन्दर्भगतानां सार्थक्यार्थञ्च कलौ युगेऽपि चाण्डालादिस्पर्शस्य
दूषणत्वमूरीकर्तव्यमेव ।

वस्तुतस्तु कृते सम्भाषणादेवेति वाक्यं पतितसंसर्गविषयम्,
न तु चण्डालादिसंसर्गविषयमिति निषेधमूरीकर्तव्यम् । तथाच
पतितसंसर्गेण पूर्वोक्तप्रकारेण संवत्सरपर्यन्तमभ्यस्तेनैव पातित्येऽपि
चण्डालस्पर्शेन सकृत्कृतेनापि पातित्यमिति सिद्धान्तेऽपि न
विरोधः । अत एव पराशरस्मृतावपि चण्डालसम्भाषणमपि निषिध्य-
मानमुपपद्यते । अत्र प्रसङ्ग इदमपि सूच्यते यत्—त्यजेद्देशं कृतयुगे
श्रेतायां ग्राममुत्सृजेत् । द्वापरे कुलमेकन्तु कर्तारन्तु कलौ युगे—
इति वचनस्य “कृते सम्भाषणादेव श्रेतायां स्पर्शनेन च । द्वापरे
चान्तमादाय कलौ पतति कर्मणा” इति वचनस्य च परस्परसम्बन्धो-
ऽङ्गीकर्तव्यः । तदुक्तं विद्वन्मनोहराख्यायां पराशरस्मृतिव्याख्या-
याम्—“एतेन—पूर्वोक्तेषु देशादित्यागेष्वेतानि निमित्तानि दर्शि-
तानि । यथा कृते सम्भाषणमात्रात्पातित्यम्, तच्चैकदेशवासेऽव-
श्यम्भावीति देशत्यागः । श्रेतायां स्पर्शनेन, स चैकग्रामवासेऽवश्य-
म्भावीति ग्रामस्यैव त्यागः । द्वापरे त्वन्नभोजनेन, तच्चैककुलवासे-
ऽवश्यम्भावीति कुलस्यैव त्यागः । कलौ तु कर्मणैवेति कर्तृमात्रत्यागः ।

तदुक्तं वृद्धपराशरेणापि—त्यजेदेशं कृतयुगे त्रेतायां ग्राममुत्सृजेत् ।
 द्वापरे कुलमेकन्तु कर्तारन्तु कलौ युगे । कृते सम्भाष्य पतति
 त्रेतायां स्पर्शनेन तु । द्वापरे भक्षणोऽन्नस्य कलौ पतति कर्मणा ।
 इति ।

एवं च यत्र सम्भाषणस्यापि निषेधस्तत्र देशत्याग इत्यादीनां
 विवक्षणं पराशराचार्यसम्मतमित्युरीकर्तव्यमिति पराशराचार्यैरेव
 चण्डालसम्भाषणस्यापि निषेधाच्चण्डालदेशत्यागोऽपि पराशराचार्य-
 सम्मत इत्यवश्यमुरीकर्तव्यम् । अत्र च देशपदेन नगरं विवक्ष्यते ।
 नगरलक्षणन्तु भृगुप्रोक्तमिदमेव । यत्—

“पण्यक्रयादिनिपुणैश्चातुर्वर्ण्यस्य यद्युतम् ।

अनेकजातिसम्बद्धं नैकशिल्पसमाकुलम् ॥

सर्वदैवतसम्बद्धं नगरं त्वभिधीयते इति ।

एतेन ग्रामलक्षणमपि व्याख्यातम् ॥”

“धिमाश्च विप्रभृत्याश्च यत्र वै निवसन्ति ते ।

स तु ग्राम इति प्रोक्तः शूद्राणां वास एव च” इति ॥

तथाचेदं सिद्धं कलावपि नगरनिवासो न धर्ममीरूपां युक्त
 इति । यदि चावश्यं नगरनिवासोऽपि कर्तव्यः समापतति, एवमपि
 चण्डालादिभाषणं विनावस्थानन्तु नियतमेव । अत्र च प्रसङ्ग
 इदमपि सूच्यते—यन्नगरनिवासादिष्वपि स्पर्शदोषपरिहारार्थं
 चण्डालादीनामन्येषाञ्च कियद्दूरमन्तरं रथ्यादावपि रक्षणीयमिति ।
 तदुक्तं पराशरस्मृतौ—

युगं युगद्वयं चैव त्रियुगञ्च चतुर्युगम् ।

चण्डालसृतिकोदक्यापतितानामथः क्रमात् ।

ततः सन्निधिमात्रेण सचेलं स्नानमाचरेत् ॥

स्नात्वाऽवलोकयेत्सूर्यमज्ञानात्सृशते यदि” इति । अत्र
 विद्वमन्नोहरान्याख्या—“चण्डालादिस्पर्शनिर्णयस्य शेषमाह—युगे

युगे चेति । चण्डालादीनामथः क्रमात् प्रातिलोम्यक्रमेणैकद्वित्रिचतुर्युगमन्तरं स्पर्शनिवारणाय न्याय्यम् । तेनाथमर्थः—पतितस्य व्यवधानमेकेन युगेन, उदक्याया युगद्वयेन, सूतिकाया युगत्रयेण, चाण्डालस्य युगचतुष्टयेन कार्ष्णमिति । किञ्चोक्तव्यवधानामावेन सन्निधिमात्रे स्पर्शाभावेऽपि सचेलं स्नानं कर्तव्यम् । अज्ञानतः स्पर्शं तु स्नानं सूर्यावलोकनञ्च । कामतः स्पर्शं तु च्यवनः—श्वानं श्वपाकं प्रेतधूमं देवद्रव्योपजीविनं ग्रामपाजकं सोमविक्रयिणं यूपं चितिं चितिकाष्ठं मद्यं मद्यभाण्डं सस्नेहं मानुषास्थि शवस्पर्शं महापातकिनं च कामतः स्पृष्ट्वा सचैलमम्भोऽवगाह्योत्तीर्षाग्निमुपस्पृश्य गायत्र्यष्टशतं जपेत्, घृतं प्राश्य पुनः स्नात्वा त्रिराचामेदिति । एवमन्येषामस्पृश्यानां स्पर्शं स्नानम्, तत्स्पृष्टस्य स्पर्शं त्वानमनम् । तृतीयेऽप्यश्रोत्रस्पर्शं इत्याद्यवगन्तव्यम् । यद्यपि—चाण्डालस्पर्शने चैव सचैलं स्नानमाचरेत्—इति पष्ठेऽभिहितम् ; तथाप्यज्ञानविषयतां तस्य स्पृष्टयितुं पुनरत्रोपन्यासः । पूर्वोक्तव्यवधाने तु व्याघ्रपादः—“चाण्डालं पतितं चैव दूरतः परिवर्जयेत्” इति । तदिदं सिद्धं यत्पाशरस्मृतिपर्यालोचनेन सर्वथा चाण्डालादिस्पर्शो दोषायैवेति ।

अत्र वैद्यनाथदीक्षितसंमता आह्निककाण्डगता व्यवस्थेयमेव । सा यथा—चाण्डालादीनां व्यवधाने देशपरिमाणमाह पराशरः—

युगं युगद्वयं चैव त्रियुगं च चतुर्युगम् ।

चाण्डालसूतिकोदक्यापतितानामथः क्रमात् ॥

ततः सन्निधिमात्रेण सचेलं स्नानमाचरेत् ।

स्नात्वाऽवलोकयेत् सूर्यमज्ञानात् स्पृशते यदि । इति ।

अत्राङ्गस्पर्शं मज्जनसंख्यापि स्मर्यते—

वृषलं चान्यजातिं च चाण्डालपतितं तथा ।

आर्तवाभिप्लुतां नारीं स्पृष्ट्वा स्नानं समाचरेत् ।

एकं च दशकं चैव द्वात्रिंशत् त्रिंशकं तथा ।
 द्वात्रिंशच्च कमेणैव मज्जनं तु विधीयते ॥ इति स्मृत्यन्तरे ।
 चण्डालस्य चतुष्पष्टिपदं श्रेण्याः शतद्वयम् ।
 द्वात्रिंशदथवा तस्य मनः शुद्धिं समाचरेत् ॥
 अस्पृश्यस्पर्शने चैव घयोदश निमज्जनम् ।
 आचम्य प्रयतः पश्चात् स्नानं विधिवदाचरेत् ॥ इति व्यासः ।
 स्रुतिकां पतितं तूदक्यां चण्डालं च चतुर्थकम् ।
 यथाक्रमं परिहरेद्देकद्वित्रिचतुर्युगमिति ।

अत्र व्यास-पराशरवचनयोर्विरोधे विकल्पो ब्रह्मव्यः । यस्तु—
 चण्डालं पतितं चैव दूरतः परिवर्जयेत् ।

गोवालव्यजनादूर्ध्वं सवासा जलमापिशेत् इति व्यासपा-
 पादवचनम् , तदिदं संकटविषयम् । यदाह संवर्तः—

संकटे विषमे चैव दुर्गे चैव विशोपतः ।
 हृदयत्तनमार्गे च यथासंभयमिष्यते ॥
 तृणकाष्ठादिघातेन कुड्येनान्तरिते तथा ।
 गोवालव्यजने चापि स्नानं तत्र न विद्यते ॥ इति ।
 यस्तु छायां श्वपाकस्य ब्राह्मणो ह्यधिरोहति ।
 तत्र स्नानं प्रकुर्वीत घृतं प्राश्य विशुष्यति ॥
 चण्डालपतितच्छायां स्पृष्ट्वा स्नानं समाचरेत् ।
 चत्वारिंशत्पदादूर्ध्वं छायादोषो न विद्यते ॥ इति ।

दिवेकरशास्त्रिमहोदयादयस्तु चण्डालादिस्पर्शस्य दोषस्य-
 भूरीकुर्याणा अपि तद्दोषपरिहारार्थमाचमनमेव कर्तव्यम् , न तु
 स्नानादिकमिति यददन्ति, तत्र तेषामुपपट्टम्भकं वचनं स्मृति-
 चन्द्रिकायुद्धृतम्—

रजकश्चर्मकारश्च व्याधजालोपजीविनौ ।
 निर्णेजस्तृणिकश्च नटशैलपकास्तथा ॥

एतेर्षदङ्गं स्पृष्टं स्यात् शिरोवर्जं द्विजातिषु ।

तोयेन क्षालनं कृत्वा आचान्तः प्रयतो मतः ॥

इति शातातपवचनमेव । इदं तु वचनं वैधनाथदीक्षितीयादि-
पर्यालोचनेन द्वितीयादिस्पर्शविषयं गम्यते ।

अनया हि व्यवस्थयेदमेवावगम्यते—यत् स्पर्शनिमित्ताचम-
विधिपराणां सर्वेषां चण्डालव्यतिरिक्तस्पर्शविषयत्वमेवाऽथवा काम-
कृतद्वितीयस्पर्शविषयत्वमेवेति । अस्तु कथमपि राजकश्चर्मकृच्चेति
पूर्वोक्तवचनानुसारेण प्राथमिकरजकादिस्पर्शं शिरोवर्जं प्रक्षालन-
पूर्वकमाचमनमेव प्रायश्चित्तमिति, एवमपि अत्र शिरोग्रहणेन
नाभेरूर्ध्वभागस्यैव ग्रहणात् नाभेरधोभागे तत्स्पर्शनिमित्तमाचमन-
विधान एव तात्पर्यभूरीकर्तव्यम् ।

पत्तु पराशरस्मृतौ—

शिल्पिनः कारुका वैद्या दासीदासाश्च नापिताः ।

राजानः श्रोत्रिणाश्चैव सद्यःशौचाः प्रकीर्तिताः ॥

सद्यतः सन्नपूतश्च आहिताग्निश्च यो द्विजः ।

राज्ञश्च सूतकं नास्ति यस्य चेन्दति पार्थिवः ॥

उद्यतो निधिने दान आतौ विप्रो निमन्त्रितः ।

तदैव प्रापिभिर्दृष्टं यथाकाले विशुष्यति ॥

इत्यादिकमुपन्यस्तम्, तदिदं स्मृतसूतकादिविषयमेव; न
चण्डालस्पर्शादिविषयम् । एतेन—विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्तरा मृत-
सूतके । पूर्वसंकल्पितं द्रव्यं दीयमानं न दुष्यति—इति पराशरवच-
नमपि व्याख्यातम् ॥

अत्र यथावसरमन्येषामपि स्मृतिकाराणां वचनानि चण्डाल-
स्पर्शादिदूषणराणि सङ्गच्छन्ते । तानि यथा—याज्ञवल्क्यः—
विनायकः कर्मविघ्नसिद्धयर्थं विनियोजितः ।

गणानामाभिपत्ये च स्त्रेण ब्रह्मणा तथा ॥
 तेनोपसृष्टो यस्तस्य लक्षणानि निबोधत ॥
 अन्त्यजैर्गर्दभैरुद्धैः सहैकत्रावतिष्ठते ।
 तेनोपसृष्टो लभते न राज्यं राजनन्दनः ॥

इत्यादि ॥ अत्र यद्यप्यन्त्यजैः साकमवस्थानं विध्नोपसृष्ट-
 चिह्नतयैव निरूपितम्, तथापि तदुष्टमित्यत्र न तु विवादः ॥
 एतेन शूद्रप्रेष्यं हीनसख्यं हीनयोनिनिषेवणम्—इत्यादिकमपि व्या-
 ख्यातम् । मनुः—

दिवाकीर्तिमुदक्यां च पतितं सूतकीं तथा ॥
 शवं तत्सृष्टिनं चैव सृष्ट्वा स्नानेन शुध्यति ॥
 चण्डालम्लेच्छसम्भाषे स्त्रीशूद्रोच्छिष्टभाषणे ।
 उच्छिष्टं पुरुषं सृष्ट्वा भोज्यं चापि तथाविधम् ॥२२॥
 चाण्डालकूपभाषेपु यदज्ञानाञ्जलं पिबेत् ।
 चरेत् सान्तपनं कृच्छ्रं ब्राह्मणः पापशोधनम् ॥४७॥
 चण्डालेन च संसृष्टं पीत्वा वारि द्विजोत्तमः ।
 त्रिरात्रेण विशुध्येत पञ्चमन्येन शुद्ध्यति ॥४७॥
 दृष्ट्वा महापातकिनं चण्डालं वा रजखलाम् ।
 प्रमादाद् भोजनं कृत्वा त्रिरात्रेण विशुध्यति ॥७३॥
 वेदधर्मपरित्यागश्चण्डालस्य च भाषणम् ।
 चान्द्रायणेन शुद्धिः स्यान्न ह्यन्या तस्य निष्कृतिः ॥
 उच्छिष्टे यदि नाचान्तरश्चण्डालादीन् सृशेद् द्विजः ।
 उच्छिष्टस्तत्र कुर्वीत प्रजापत्यं विशुद्ध्ये ॥७४॥
 चण्डालसूतिकाशयान् तथा नारीं रजखलाम् ।
 सृष्ट्वा स्नायाद्विशुद्ध्यर्थं तत्सृष्टान् पतितांस्तथा ॥
 चण्डालसूतिकाशयैः संसृष्टं स्पर्शयेत् यदि ।
 प्रमादात्स्नात आचम्य जपं कृत्वा विशुध्यति ॥

अस्पृश्यस्पर्शनं कृत्वा स्नात्वा शुष्येद् द्विजोत्तमः ।

आचामेत विशुष्यर्थं प्राह देवः पितामहः ॥७७॥

चण्डालं तु शवं स्पृष्ट्वा चरेत् कृच्छ्रं द्विजोत्तमः ॥

दृष्ट्वा नभःस्थं नक्षत्रमहोरात्रेण शुष्यति ॥७९॥

पराशरमाधवीये—चण्डालश्चपचैः स्पृष्टो विण्मूत्रोच्छिष्ट एव च ।

त्रिरात्रेण विशुद्धः स्याद् भुक्तोच्छिष्टः पद्माचरेत् ॥

अङ्गिराः—अन्त्यानामपि सिद्धान्तं भक्षयित्वा द्विजातयः ।

चान्द्रं कृच्छ्रं तदर्थं वा ब्रह्मक्षत्रविशां विदुः ।अ०११८॥

रजकश्चर्मकारश्च नटो वुरुड एव च ।

कैवर्त-मेदमिह्लाश्च सप्तैते चान्त्यजाः स्मृताः ॥३॥

अन्त्यजानां गृहे तोयं भाण्डे पर्युपितं च यत् ।

प्रायश्चित्तं यदा पीतं तदैव हि समाचरेत् ॥ ४ ॥

चाण्डालकूपभाण्डेषु स्वज्ञानात्पिप्यते यदि ।

प्रायश्चित्तं कथं तेषां वर्णं वर्णं विधीयते ॥ २ ॥

चरेत्सान्त्वयनं विप्रः प्राजापत्यन्तु भूमिषः ।

तदर्थन्तु चरेद्द्वैश्यः पदं शत्रेषु दापयेत् ॥ ६ ॥

अज्ञानात्पिप्यते तोषं ब्राह्मणस्त्वन्त्यजातिषु ।

अहोरात्रोपितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुष्यति ॥७ इति ॥

यमः—अस्तङ्गतो यदा सूर्यश्चण्डालरजकस्त्रियः ।

संस्पृष्टास्तु तदा कैश्चित्प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ।अ०११८॥

जातरूपं सुवर्णं च दिवानीतं च यज्जलम् ।

तेन स्नात्वा च पीत्वा च सर्वे ते शुचयः स्मृताः ॥१९॥

रजकश्चर्मकारश्च नटो वुरुड एव च ।

कैवर्तमेदमिह्लाश्च सप्तैते चान्त्यजाः स्मृताः ॥६४॥

एषां गत्वा तु योषां वै तप्तकृच्छ्रं समाचरेत् ॥६५॥

द्विप्रः स्पृष्टो निशायान्तु उदकया पतितेन च ।

दिवानीतेन तोयेन गृहे स्नानं समाचरेत् ॥

अग्निः—रजकः शैलुपश्चैव वेणुकर्मोपजीविनः ।

एतेषां यस्तु भुङ्क्ते वै द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥अ १५८॥

सर्वान्त्पजानां गमने भोजने सम्प्रवेशने ।

पराकेन विशुद्धिः स्याद्भगवानत्रिरव्रवीत् ॥ १६९ ॥

चण्डालभाण्डे यत्तोयं पीत्वा चैव द्विजोत्तमः ।

गोमूत्रयावकाहारः सप्तत्रिंशदहान्यपि । १७० ॥

'चण्डालं पतितं म्लेच्छं मयभाण्डं रजस्त्रलाम् ।

द्विजः स्पृष्ट्वा न भुञ्जीत भुञ्जानो यदि संस्पृशेत् ॥

चर्मके रजके वैण्ये धीवरे नटके तथा ।

एतान् स्पृष्ट्वा द्विजो मोहादाचामेत्प्रपतोऽपि सन् ॥

एतैः स्पृष्टो द्विजो नित्यमेकत्रात्रं पयः पिबेत् ।

संस्पृष्टो यस्तु पक्वान्नमन्त्यजैर्वाऽप्युदकपया ।

अज्ञानाद् ब्राह्मणोऽइनीयात् प्राजापत्यार्थमाचरेत् ॥ १७१ ॥

चण्डालान्नं यदा भुङ्क्ते चातुर्बर्ण्यस्य निष्कृतिः ।

चान्द्रायणं चरेद्विप्रः क्षत्रः सान्तपनं चरेत् ॥ १७२ ॥

पट्टात्रमाचरेद्वैश्यः पञ्चगव्यं तथैव च ।

त्रिरात्रमाचरेच्छूद्रो दानं दत्त्वा विशुध्यति ॥ १७३ ॥

ब्राह्मणो वृक्षमारूढश्चण्डालो मूलसंस्पृशः ।

फलान्यत्ति स्थितस्तत्र प्रापश्चित्तं कथं भवेत् ॥ १७४ ॥

ब्राह्मणान् समनुज्ञाप्य सयासाः स्नानमाचरेत् ।

नक्तभोजी भवेद्विप्रो घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥ १७५ ॥

एकवृक्षमारूढश्चण्डालो ब्राह्मणस्तथा ।

फलान्यत्ति स्थितस्तत्र प्रापश्चित्तं कथं भवेत् ॥ १७६ ॥

ब्राह्मणान् समनुज्ञाप्य मयासाः स्नानमाचरेत् ।
 अहोरात्रोपिनो भूत्वा पञ्चगव्येन शुष्यति ॥ १७७ ॥
 एकशालासमारूढद्व्यण्डालो ब्राह्मणस्तथा ।
 फलान्यस्ति स्थितं तत्र प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥ १७८ ॥
 त्रिरात्रोपिनो भूत्वा पञ्चगव्येन शुष्यति ॥ १७९ ॥
 षण्ढालम्लेच्छभेषकरूपालमनघारिणः ।
 अकामनः स्त्रियो गत्वा परायेन विशुष्यति ॥ १८३ ॥
 कामनस्तु प्रसूता या तस्समो नात्र संशयः ।
 स एव पुरुषस्तत्र गर्भो भूत्वा प्रजायते ॥ १८४ ॥
 तैलाभ्यक्तो घृताभ्यक्तद्व्यण्डालं सृजते द्विजः ।
 अहोरात्रोपिनो भूत्वा पञ्चगव्येन शुष्यति ॥ १८५ ॥
 षण्ढालेन तु संसृष्टं यत्तोयं पिबति द्विजः ।
 कृच्छ्रपादेन शुष्येत आपस्तम्पोऽग्नर्वान्मनुः ॥ १८६ ॥
 षण्ढालम्य वा संसृष्टं विणमलमलम्लमेव च ।

अन्त्यस्यात्ययिनोऽन्नं च तप्तकृच्छ्रमुदाहृतम् ।
 चाण्डालान्नं द्विजो भूक्त्वा सम्यक् चान्द्रायणं चरेत् ॥
 आदित्येऽस्तमिते रात्रौ सृशनीतं दिवाजलम् ।
 तेनैव सर्वशुद्धिः स्याच्छबसृष्टन्तु चर्जयेत् ॥ २४५ ॥
 पतितान्नं यदा भुक्तं भुक्तं चण्डालवेश्मनि ।
 मासार्धन्तु पिवेद्वारि इति शातातपोऽज्रयोत् ॥ २३७ ॥
 यक्ष्ण्डालीं द्विजो गच्छेत् कथञ्चित्काममोहितः ।
 त्रिभिः कृच्छ्रं विंशुष्येत प्राजापत्यानुपूर्वशः ॥ २६० ॥
 चण्डालं पतितं म्लेच्छं मयभाण्डं रजस्रलाम् ।
 द्विजः सृष्ट्वा न भुञ्जीत भुञ्जानो यदि संसृशेत् ॥ २६२ ॥
 अतः परं न भुञ्जीत त्यक्त्वाऽन्नं स्नानमाचरेत् ।
 द्वाह्यणैस्समनुज्ञातस्त्रिरात्रमुपवासयेत् ।
 सपृतं यावत्कं प्राश्य व्रतदोषं समापयेत् ॥ २६३ ॥
 उदक्यां सूतिकां वापि अन्त्यजां सृशते यदि ।
 त्रिरात्रैणैव शुद्धिः स्याद्विधिरप्य सनातनः ॥ २६४ ॥
 रजस्रला यदा सृष्ट्वा श्वानचण्डालवायसैः ।
 निराहारा भवेत्तावत्स्नात्वा कालेन शुष्यति ॥ २७३ ॥
 नर्मको रजको वेण्यो धीवरो नटकस्तथा ।
 एतान् सृष्ट्वा द्विजो नित्यमेकरात्रं पयः पिवेत् ॥ २८२ ॥

संवर्तः—

चण्डालं पुत्कसं चैव श्वपाकं पतितं तथा ।
 एतान् श्रेष्ठस्त्रियो गत्वा कुरुंश्चान्द्रायणत्रयम् ॥ १६८ ॥
 चण्डालं पतितं दृष्ट्वा शबमन्त्यजमेव च ।
 उदक्यां सूतिकां नारीं सवासाः स्नानमाचरेत् ॥
 असृष्ट्यं स्पर्शयेद्यस्तु स्नानं तेन विधीयते ।
 उर्ध्वमाचमनं प्रोक्तं द्रव्याणां प्रोक्षणं तथा ॥ १०८ ॥

चण्डालाद्यैश्च संस्पृष्ट उच्छिष्टैश्च द्विजोत्तमः ।
 गोमूत्रयावकाहारः पद्मरात्रेण विशुध्यति ॥ १७० ॥
 चण्डालभाण्डसंस्पृष्टं पीत्वा कूपगतं जलम् ।
 गोमूत्रयावकाहारस्त्रिरात्रेण विशुध्यति ॥ १७३ ॥
 अन्त्यजैः स्वीकृते तोर्थे तटाकेषु नदीषु च ।
 शुध्यते पञ्चगव्येन पीत्वा तोयमकामतः ॥ १७५ ॥
 चण्डालैः सङ्करे विप्रः श्वपाकैः पुलकसैरपि ।
 गोमूत्रयावकाहारो मासार्धेन विशुध्यति ॥ १७६ ॥ इति ॥

शातातपः—

अस्पृश्यस्पर्शसङ्गी च वस्तुमाश्रित्य शास्त्रहृत् ।
 पतितो मद्यविनेताऽनपत्यो द्विजब्रह्महृत् ॥ १७ ॥
 चितिवृक्षश्चितिर्यूपश्चण्डालो वेदविक्रयी ।
 एतान् वै ब्राह्मणः स्पृष्ट्वा सचैलो जलमाविशेत् ॥ इति ॥

षुद्धशातातपः—

चण्डालं पतितं व्यङ्गमुन्मत्तं शवमन्त्यजम् ।
 शृगालं सूतिकां नारीं रजसा च परिष्कृताम् ॥ २२ ॥
 श्वकुक्कुटवराहांश्च ग्राम्यान् स्पृशति मानवः ।
 सचैलं सशिरः स्नात्वा तदानीमेव शुध्यति ॥
 अशुद्धः स्वपमप्येतानशुद्धांश्च यदा स्पृशेत् ।
 विशुध्यत्युपवासेन शातातपवचो यथा ॥ इति ॥
 पतितान्नं यदा भुङ्क्ते भुङ्क्ते चण्डालवेद्मनि ।
 स मासार्धं चरेद्द्वारि मासं कामकृतेन तु ॥ ७० ॥
 योगेन पतितेनैव स्पर्शं स्नानं विधीयते ।
 तेनैवोच्छिष्टसंस्पृष्टः प्राजापत्यं समाचरेत् ॥ ७१ ॥
 चण्डालोदकसंस्पर्शं स्नानं येन विधीयते ॥ ७२ ॥

चण्डालघटभाण्डस्थं यत्तोयं पिबते नरः ।
 तत्क्षणात्क्षिपते यस्तु प्राजापत्यं समाचरेत् ॥ ७० ॥
 शूद्रान्नरससम्पुष्टा ब्राह्मणाः पङ्क्तिद्वयकाः ॥ अ० १३।४ ॥
 शूद्रान्नं ब्राह्मणो भुक्त्वा तथा रद्गावनारिणः ।
 चमकारस्य वैणस्य कीरस्य पतितस्य च ॥
 रुक्मकारस्य तक्षगश्च तथा वार्धुषिकस्य च ॥
 कदर्यस्य वृशंसस्य वेदपायाः कितवस्य च ।
 गणान्नं भूपिपालान्नमन्नं चैवास्त्रजीविनः ॥ ३८ ॥
 सौनिकान्नं सूतिकान्नं भुक्त्वा मासं व्रतं चरेत् । इत्यादि ।
 गौतमः—

पतित्रचण्डालसूतिकोदकपाशवत्पृष्ठितत्पृष्टूपुपस्पर्शने सचैलो-
 दकोपस्पर्शनाच्छुष्येत ॥ श्वपचचण्डालपतिनावेक्षणे दुष्टम् ॥

अ० १४ । १५ ॥

न श्रेच्छाशुच्यधार्मिकैः सम्भाषेत । सम्भाष्य पुण्यकृतो
 मनसा ध्यायेत्, ब्राह्मणेन वा सट् सम्भाषेत् ।

पोषापनः—चैत्यवृक्षं चितिं घूर्णं चण्डालं वेदविक्रयम् ।

एतानि ब्राह्मणः स्पृष्ट्वा सचैलो जलमाविशेत् ॥

आपस्नम्भः—प्रपास्त्राप्ये च जलेऽथ तीरे द्रोण्यां जलं यद्यपि निः
 सूतम्भवेत् । श्वपारुचण्डालपरिमहेतु पीत्वा जलं
 पञ्चगव्येन शुद्धिः ॥

चण्डालकूपभाण्डेषु योऽज्ञानात् पिबते जलम् ।
 प्रायश्चिनं कथं तस्य वर्णं वर्णं विधीयते ॥ अ० ४। १
 चरेत्सान्तपनं विप्रः प्राजापत्यन्तु भूमिपः ।
 तदर्धन्तु चरेद्देश्यः पादं शूद्रस्य दापयेत् ॥ २ ॥
 भुक्तोच्छिष्टमन्वनाचान्तरश्चण्डालैः श्वपचेन वा ।
 प्रमादात्स्पर्शनं गच्छेत्तत्र कुर्याच्छिशोचनम् ॥ ३ ॥

चण्डालेन यदा स्पृष्टो विष्मूत्रे च कृते द्विजः ।
 प्रायश्चित्तं त्रिरात्रं स्याद्भूक्तोच्छिष्टः षडाचरेत् ॥ ४ ॥
 घृक्षारूढे तु चण्डाले द्विजस्तत्रैव तिष्ठति ॥
 फलानि भक्षयेत्तस्य कथं शुद्धिं विनिर्दिशेत् ॥ १० ॥
 ब्राह्मणान् समनुज्ञाप्य सवासाः स्नानमाचरेत् ।
 एकरात्रोपितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुष्यति ॥ ७७ ॥
 चण्डालेन यदा स्पृष्टो द्विजवर्णः कदाचन ।
 अनभ्युक्ष्य पिवेत्तोषं प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥ अ० ५
 अन्त्यजातिश्वप्राकेन संस्पृष्टा वै रजस्वला ।
 अहानि तान्यतिक्रम्य प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ॥
 शूद्रान्नं शूद्रसम्पर्कं शूद्रेणैव सहासनम् ।
 शूद्राज्ज्ञानागमः कश्चिज्ज्वलन्तमपि पातयेत् ॥ ८८ ॥
 रजकव्याधशैलूथवेणुर्गर्मापजीविनाम् ।
 भुक्तवैपां ब्राह्मणश्चान्नं शुद्धिं चान्द्रायणेन तु ॥ ९ ॥
 भुक्तोच्छिष्टस्त्यनाचान्तश्चण्डालैः श्वपत्नेन वा ।
 प्रमादाद्यदि संस्पृष्टो ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ॥ ३८ ॥
 स्नात्वा त्रिपणवं नित्यं ब्राह्मचारी घराशयः ।
 स त्रिरात्रोपितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुष्यति ॥ ३९ ॥
 चण्डालेन तु संस्पृष्टो यदचापः पिनति द्विजः ।
 अहोरात्रोपिता भूत्वा त्रिपणवेन शुष्यति ॥ ४० ॥

वसिष्ठः—पतदेव चण्डालपतितान्भक्षणेपु । ततः पुनरुपपन्नपन्नं
 यपनादीमान्तु निवृत्तिः ।

परदारमा०—पृ० ३९—पतितचण्डालारावथवगे त्रिरात्रं वाग्यता
 जनइनन्त आसीरन् ॥

स्मृत्यन्तरे वीरमित्रोदये—

चण्डालान्नं द्विजो भुक्त्वा सम्यक् चान्द्रायणं चरेत् ।

बुद्धिपूर्वं तु कृच्छ्राब्दं पुनः संस्कारमर्हति ॥

पराशरः—इवचाण्डालोदकयादृष्टश्च भोजनं परिवर्जयेत् । अ० ९६६

चैत्यवृक्षश्चित्तिर्गुपश्चण्डालः सोमविक्रयी ।

एतांस्तु ब्राह्मणः स्पृष्ट्वा सवासा जलमाविशेत् ॥

हारीतः—चण्डालैः सह सम्भाष्य द्विजसम्भाषणाच्छुचिः ।

सावित्रीं व्याहरन् चापि

उच्छिष्टैः सह सम्भाषेत् त्रिरात्रेण विशुध्यति ।

चण्डालानां प्रसादेन यदि भुञ्जीत द्विजः ॥

ततश्चान्द्रायणं कुर्यान्मासमेकं व्रतं चरेत् ।

शूद्रो वाप्यर्धमासं वै भुक्त्वा चैव जितेन्द्रियः ॥

त्रिरात्रमुपवासं च ब्राह्मणांस्तर्पयेच्छुचिः ।

चण्डालैः सह संवासे दीर्घकालमकामिकम् ॥

विज्ञानान्मृण्मयं पात्रं सर्वं त्यजति तद्गृहात् ।

वालकृच्छ्रं ततः कुर्यात्तप्तकृच्छ्रं तथैव च ॥

ब्राह्मणांस्तर्पयेत्पश्चाद् ब्रह्मकूर्चैर्न शुध्यति ॥

गृहस्थाभ्यन्तरे यस्य चण्डालो यदि गच्छति ।

पार्थिवानां परित्यागः सर्वेषां सद्य एव हि ॥

अनष्टरसभाण्डार्ता ग्रहणं मन्यते तथा ।

अजस्य गोः प्रवेशाद्धि शुध्यते नात्र संशयः ॥ इति ॥

देवलः— श्वपाकं पतितं ब्रह्ममुन्मत्तं शवदाहकम् ।

सूतकं सूतिकां नारीं रजसा च परिप्लुताम् ॥

श्वकुक्कुटवराहांश्च ग्राम्यान् संस्पृश्य मानवः ।

सचैलः सशिरः स्नात्वा तदानीमेव शुध्यति ॥

चण्डालाघ्युपितं यत्र यत्र विष्टादिसङ्गतिः ।
 एवं कश्मलभूयिष्ठा भूरमेघ्या प्रकीर्तिता ॥
 सभायां स्पर्शने चैव म्लेच्छेन सह संविशेत् ।
 कुर्यात्स्नानं सचैलन्तु दिनमेकमभोजनम् ॥

च्यवनः—चण्डालसङ्घे स्वभवने दहनं सर्वभाण्डभेदनम्, दारवाणां
 तु तक्षणम्, शङ्खशुक्तिपुवर्णरजतचैलानामङ्गिः शुद्धिः प्रक्षालनम्,
 कांस्यपात्रणामाकरे शुद्धिः, सौवीरपयोदधितकाणां परित्यागः
 अपरित्यागे गोमूत्रपावकाहारो मासं क्षपयेत् । बालवृद्धस्त्रीणामर्थं
 प्रायश्चित्तम् आपोडशाद् घालः, सप्तपूर्व्वं वृद्धः । चीर्णे प्रायश्चित्ते
 ब्राह्मणभोजनं गोदानं दद्यात्, अभावे सर्वस्वमिति । बालरूपहं
 भुञ्जीतेत्यादि ॥

व्याघ्रः—अस्पृश्यस्पर्शनं कृत्वा यदा भुङ्क्ते गृहाश्रमी ।

अकामतस्त्रिरात्रं स्यात्पट्टात्रं कामतश्चरन्त् ॥

वृहस्पतिः—अस्नात्वा तु यदा भुङ्क्ते पिण्डं दत्त्वा पितुर्प्रती ।

सृष्ट्वा शवमुदक्यां वा चण्डालं सूतिकां तथा ॥

अकामनस्त्रिरात्रं स्याद् बुद्ध्या सान्तपनं चरन्त् ।

मार्कण्डेयः—अपाङ्क्तोपस्य यः कश्चित्पङ्क्तो भुङ्क्ते दिजोत्तमः ।

अहोरात्रोपितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुष्यति ॥

पद्मिन्मनसङ्ग्रहे—चण्डाल श्रोत्रावकाशे श्रुतिस्मृतिपाठे एका-
 ग्रमभोजनम् ॥

सायकानि तु घवनान्येनान्येव भक्षितुमर्हन्ति । तानि यथा—

अग्निः—गोदोहने चर्मपुटे च तोषं पन्त्राकरं काष्कशिल्पहस्ते ।

स्त्रीपालाशुद्धाचरितानि पान्यप्रत्यक्षदृष्टानि शुचीनि तानि ।

प्राकाररोत्रे विषमप्रदेशे सेनाविवेशे भवनस्य दाहे ।

अवास्यग्रहेषु महोत्तमेषु तेष्वेव दोषा न धिरुपनीयाः ॥

प्रपाश्वरण्ये घटस्य कृपे द्रोण्यां जलं कोशविनिर्गतञ्च ।

देवपात्राविवाहेषु पञ्चप्रकरणेषु च ॥

उत्सवेषु च सर्वेषु स्पृष्टास्पृष्टिर्न विद्यते ॥

इत्यादीनि । अत्र प्रथमस्य श्वलोकद्रवस्य “श्वपारुचाण्डल-परिग्रहे तु पीत्वा जलं पञ्चगव्येन शुद्धिः” इत्युत्तरवाक्या-चण्डालस्पर्शातिरिक्तविषयत्वमिति स्पष्टं ज्ञायते । एतेन—स्मृत्य-न्तरगतानि—

तोर्थे विवाहे यात्रायां सङ्ग्रामे राष्ट्रविप्लवे ।

आपद्यपि च कष्टायां स्पृष्टास्पृष्टिर्न विद्यते—

इत्यादीनि वचनान्यपि—व्याख्यातानि; तस्य सर्वस्यापि सूत-काशौचिस्पर्शविषयत्वस्य निमन्वकारैर्व्यवस्थापितत्वात् । अतएव—

प्रपाखरण्या घटकस्य कूपे द्रोण्यां जलंकोश विनिःसृतं च

श्वपारुचण्डालपरिग्रहेतु पीत्वा जलं पञ्चगव्येन शुद्धिः” ॥

इत्यापस्तम्बस्मृतिवचनमुपपद्यते । एतेन—“शिल्पिनः कारुणा वैद्या दासी दासाश्च नापिताः । राजानो राजभृत्याश्च सद्यःशौचाः प्रकीर्तिताः ॥ सद्यतः सत्रभूतद्याहिताग्निद्वयैव यो द्विजः । रा-शश्च सूतकं नास्ति यस्य चेच्छति पार्थिवः । उद्यतो निघने दान आर्तो विमो निमन्वितः । तदैव क्षपिर्मिर्दष्टं यथा कालेन शुद्धयति”—इत्यादिवचनान्यपि व्याख्यातानि ॥ एषु हि स्पष्टमेवा-शौचस्यैव विवाहादावदोषत्वमुक्तम्, नान्यपजस्पर्शस्य । पत्न्यत्र नापितस्यापि सद्यःशौचत्वं प्रतिपादितम्, तत्तस्य न जातिकृत-स्पर्शदोषत्वनिराकाराकारणपरम्, किन्तु तस्याशौचकृतस्पर्शदोषनिरा-करणपरम् । अत एव उल्लु राजश्रोत्रियादिसाहचर्यमत्र श्रूयमाण-मुपपद्यते । अन एव हि माघवीच उक्तश्लोकव्याख्यावसरे—

दाने विवाहे यज्ञे च संग्रामे राष्ट्रविप्लवे ।

आपद्यपि च कष्टायां सद्यः शौचं विधीयते ॥ इति ॥

याज्ञवल्क्यवचनम् (३।२।८।२९),

“संग्रामस्थश्च राजन्यो वैश्यो मध्यं गवां स्थितः ॥” इति ॥

हारीतवचनम् ॥

धियाह-यज्ञ-दुर्गेषु यात्रायां तीर्थकर्मणि ।

न तत्र सूतकं तद्वत्कर्म यज्ञादि कारयेत् ॥” इति पैठी-

नसिधचनम् ,

अथ देवप्रतिष्ठायां गणयात्रादिकर्मणि ।

श्राद्धादौ पितृयज्ञे च कन्यादाने च नो भवेत् ॥” इत्य-

ङ्गिरोवचनम् ,

राज्यनाशस्तु येन स्पाठिना राज्ञा स्वमण्डले ।

प्रपास्यतश्च संग्रामे होमे प्रास्थानिके सति ॥

मन्त्रादितर्पणैर्वापि प्रजानां शान्तिरुर्मणि ।

गोमङ्गलादौ वैश्यानां कृष्णिकालात्पयेष्वपि ॥

आशौचं न भवेद्भोके सर्वघ्रान्यत्र विद्यते ॥

इति ब्रह्मपुराणवचनं घोषोद्वलकृतया निर्दिष्टमुपपद्यते ।

अनेन हि पराशरमाधवीपग्रन्थेन स्पष्टमिदं सूच्यते—यज्ञातिश्रुत-
स्पर्शास्पर्शोपिषत्तं न—“तीर्थे धियाहे यात्रायां संग्रामे राष्ट्रवि-
प्लवे । आपद्यपि च फष्टायां स्पर्शास्पर्शो न विद्यते—इत्यादि वच-
नजातमिति ।

अत्र स्मृतिचन्द्रिकागतं नैमित्तिकस्नानप्रकरणमपि नासंग्र-
हयोग्यम् । तद्यथा—

अथ नैमित्तिकस्नानानि । तत्र मनुः—

दियासीर्तिमुदपयां च पतिनं मृतिरां तथा ।

शयं तत्सृष्टिनं चैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुद्ध्यति ॥

दियासीर्तिदृष्ट्यालः । उदपया रजमला । स्नानेन मचेत्नेति शेषः ;

शयस्सृष्टिमयोदपयां सूतिकां पतिनं तथा ।

सृष्ट्वा स्नानेन शुद्धस्यात्मचेत्नेन न संशयः ॥

इत्यङ्गिरःस्मरणात् । तत्र तच्छब्देन दिवाकीर्त्यादिशवपर्यन्तानां ग्रहणम्, न शवमात्रस्य ; तेषामप्यशुचित्वेन शवतुल्यत्वादेकवाक्योपादानाच्च । न चात्रानन्तर्याच्छव एव तत्स्पृष्टिन्याय इति शङ्कनीयम्, यद् आह गौतमः—

‘पतितचण्डालसूतिकोदक्याशयस्पृष्टिनत्स्पृष्ट्युपस्पर्शने सचे-
लोदकोपस्पर्शनाच्छुद्ध्येत्—इति ।

अनेन पतितादिस्पृष्टिनमारभ्य तृतीयस्यापि सचेलं स्नान-
मित्युक्तं भवति । न चात्रापि पतिताद्युदकपान्तानां शयस्पृष्टिनां
सम्बन्ध इति तत्रैव तत्स्पृष्टिन्याय इति शङ्कनीयम्, चण्डालादि-
ष्वपि स्मृत्यन्तरे तत्स्पृष्टिन्यायाभिधानात्—

‘शयचण्डालपतितसूतिकोदक्यातत्स्पृष्टिस्पर्शने स्नानम्,
इति । सङ्ग्रहकारोऽपि—

चण्डालसूतिकोदक्यापतिताश्शय एव च ।

एतेषामेव संस्पर्शं तत्स्पृष्टिन्याय इष्यते ॥ इति ।

एवकारः कटधूमादिस्पृष्टिन्यायनिवृत्त्यर्थः ।

तदाह—स एव—

कटधूमस्पृशं वान्तं विरिक्तं क्षुरकर्मिणम् ।

मैथुनाचरितारं च स्पृष्ट्वा स्नानेन शुध्यते ॥ इति ।

यत्तु संवर्तेन—

तत्स्पृष्टिनं स्पृशेद्यस्तु स्नानं तस्य विधीयते ।

ऊर्ध्वनाचमनं प्रोक्तं द्रव्याणां प्रोक्षणं तथा ॥

इति द्वयोरेव स्नानमुक्तम्, तदपुद्भिर्पूर्वकस्पर्शनविषयम् ।

तथाच सङ्ग्रहकारः—

अवुद्भिर्पूर्वकस्पर्शं द्वयोः स्नानं विधीयते ।

घ्राणाणां बुद्भिर्पूर्वं तु तत्स्पृष्टिन्यायकल्पना ॥ इति ।

चतुर्थस्य त्वाचमनमेव—

उपस्पृशेच्चतुर्थस्तु तदूर्ध्वं प्रोक्षणं स्मृतम् । इति मरीचिस्मरणात् । यत्तु कर्मपुराणे—

चण्डालसूफिदक्ष्या संस्पृष्टं संस्पृशेद्यदि ।

प्रमादात्तत आचम्य जपं कुर्यात्समाहितः ॥

तत्स्पृष्टस्पृष्टिनं स्पृष्ट्वा बुद्धिपूर्वं द्विजोत्तमः ।

आचामेत्तद्विशुद्ध्यर्थं प्राह देवः पितामहः ॥

इति, तद्बुभ्यं द्वितीयादिविषयम्, अन्यथा गौतमादिवचनविरोधात् । अनेनैवाभिप्रायेण याज्ञवल्क्योऽपि—

उदक्ष्याशुचिभिस्स्नायात्संस्पृष्टस्तैरुपस्पृशेत् ।

अग्लिङ्गानि जपेच्चैव गाथार्थं मनसा सकृत् ॥

इति । उदक्ष्याशुचिभिश्चण्डालपतिताद्यैस्संस्पृष्टस्नायात् । तैरुदक्ष्याभिस्स्पृष्टैस्स्पृष्ट उपस्पृशेत् आचामेदित्यर्थः । भाष्यकारैस्तु दण्डादिस्पर्शविषयमित्येतद्भ्याख्यातम् । यद्वा तैरुदक्ष्यादिभिस्स्पृष्टैस्स्पृष्ट उपस्पृशेत् स्नायादिति संवर्तवचनेन समानार्थम् । यदपि देवलेनोक्तम्—

संस्पृश्याशुचिसंस्पृष्टं द्वितीयं चापि मानवः ।

हस्तौ पादौ च तोयेन प्रक्षल्याचम्य शुद्ध्यति ॥

इति, तदपि याज्ञवल्क्येन समानार्थम् । यदपि बृहद्देशातातपेन—

अशुचिं संस्पृशेदन्यमेक एव स दुष्यति ।

तत्स्पृष्टोऽज्यो न दुष्येत सर्वद्रव्येष्वयं विधिः ॥

इति, तदपि तेनैव समानार्थम् । यदप्यादित्यपुराणे—

ससूतकं समृतकं प्रसृतां वा रजस्रलाम् ।

स्पृष्ट्वा लापात्तु तत्स्पृष्टसंस्पर्शादाचमेद् बुधः ॥

इति, तदपि संवर्तवचनेन समानार्थम् । अत्र कात्यायनः—

चण्डालसूतिकोदक्यापतिताशौचकृच्छ्रवान् ।
स्पृष्ट्वा स्नात्वा शुचिः प्रेतमनुगम्यानलं स्पृशेत् ॥

इति, एतत्प्रसादसंस्पर्शाविषयम् ।

पतितं सूतिकामन्त्यं शवं स्पृष्ट्वा च कामतः ।
स्नात्वा सचेलं स्पृष्ट्वाऽग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यति ।

इति स्मरणात् । अत्र प्रचेताः—

बह्वान्तरितसंस्पर्शास्साक्षात्स्पर्शोऽभिधीयते ।
साक्षात्स्पर्शं तु यत्प्रोक्तं तद्वह्वान्तरितेऽपि च ॥

इति । व्यासोऽपि—

चण्डालपतितौ दृष्ट्वा नरः पश्येत भास्करम् ।
स्नात्वा त्वेतौ समालोक्य सचेलं स्नानमर्हति ॥
सूतिकापतितोदक्याचण्डालं च चतुर्थम् ।
यथाक्रमं परिहरंद्दे-क-द्वि-त्रिचतुर्युगम् ॥

वैयाघ्रपादोऽपि—

चण्डालं पतितं चैव दूरतः परिवर्जयेत् ।
गोपालव्यजनादर्चाक्सवासा जलमाविशेत् ॥

इति । एतदतिसङ्कटस्थानविषयमिति कैश्चित् व्याख्यातम् ।

विष्णुरपि—

चण्डालोदक्यासंस्पर्शं स्नानं कृत्वा विशुद्ध्यति ।

इति । पराशरोऽपि—

चैत्यवृक्षश्चित्तिर्यूपश्चण्डालस्सोमविक्रयी ।
एतांस्तु ब्राह्मणः स्पृष्ट्वा सचेलो जलमाविशेत् ॥

इति । चितिप्रदेशारोपितवृक्षः चैत्यवृक्षः । अङ्गिरा अपि—

यस्तु छायां श्वपाकस्य ब्राह्मणो ह्यधिरोहति ।
तत्र स्नानं प्रकुर्वीत घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति ॥

आपस्तम्बोऽपि—

एकशाखां समाख्यञ्चण्डालादिर्यदा भवेत् ।

ब्राह्मणस्तत्र निवसन् स्नानेन शुचितामियात् ॥

इति । शाखाग्रहणमेवंजातीयकद्रव्योपलक्षणार्थम् ।

अत्र सङ्ग्रहकारः—

ताणं संस्तर एकस्मिन् अस्थयैस्सह तिष्ठति ।

अस्थयैस्तैरवृष्टोऽस्मीत्येवं मृडस्तु मन्यते ॥

इति । ताणं तृणनिमित्ते ।

मार्कण्डेयपुराणेऽपि—

अभोज्यसूतिकापण्डमार्जाराखुश्वकुक्कुटम् ।

पतितापविद्धचण्डालमृताहारांश्च धर्मचित् ॥

संश्लथ्य शुद्धयति स्नानान्नोदकपात्रामसूकरौ ।

तद्वच्च सूनिकाशौचदूषितापुरुपावपि ॥

पद्त्रिंशन्मते—

धौद्धान् पाशुपताञ्जैनान्लोकायतिकृत्पिलान् ।

विकर्मस्थान् द्विजान् स्पृष्ट्वा सचेलो जलमाविशेत् ॥

कापालिकांस्तु संश्लथ्य प्राणायामोऽधिको मतः ।

ब्रह्माण्डपुराणेऽपि—

शैवान् पाशुपतान् स्पृष्ट्वा लोकायतिकृत्नास्तिकान् ।

विकर्मस्थान् द्विजान् शूद्रान्सवासा जलमाविशेत् ॥

संचर्तोऽपि—

शूद्रोच्छिष्टं द्विजः स्पृष्ट्वा उच्छिष्टं शूद्रमेव वा ।

शुचिमप्यवगृहीनं सवासा जलमाविशेत् ॥

अवगृह्य स्पृष्ट्वेत्यर्थः । स्मृत्यन्तरेऽपि—

चित्तिं च चित्तिरूपं च यूपं चण्डालमेव च ।

स्पृष्ट्वा देवलकं चैव सवासा जलमाविशेत् ॥

देवार्चनपरो विप्रो वित्तार्थी वत्सरत्रयम् ।
स वै देवलको नाम हव्यकव्येषु गृहितः ॥

यमोऽपि—

शुना चैव श्वपाकेन मृतनिर्हरणेन वा ।
सृष्टमात्रस्तु कुर्वीत सचेलं ह्यावनं जले ॥

इति । शुनि विशेषमाहापस्तम्भः—

‘शुनोपहतस्सचेलोऽवगाहेत । प्रक्षाल्य वा तं देशमग्निना
संस्पृश्य पुनः प्रक्षाल्य पादौ चाचम्य प्रयतो भवति ।’

इति । सचेलावगाहनं नाभेरूर्ध्वाङ्गस्पर्शनविषयम् । तथाच विष्णुः-
नाभेरथः करान्नं वा शुना यद्युपहन्यते ।

प्रक्षाल्य दभैस्संज्वाल्य पुनराचम्य शुध्यति ॥

नाभेरूर्ध्वं शुना सृष्टो लिसोऽमेध्येन वा पुनः ।

प्रक्षाल्य सृद्धिरङ्गानि सचेलं स्नानमर्हति ॥

इति । एवं रजकादिस्पर्शने वेदितव्यम् । तथाच शातातपः

रजकश्चर्मकृच्चैव व्याधजालोपजीविनी ।

निर्णेजकरसौनिकश्च नटशैलूपकस्तथा ।

मुखेभगस्तथा श्वा च घनितास्सर्ववर्णगाः ॥

चक्री घ्वजी वध्यघाती ग्रामकुक्कुटसूकरो ।

एतैर्यदङ्गं सृष्टं स्याच्छिरोवर्जं द्विजातिषु ।

तोयेन क्षालनं कृत्वा आचान्ताः प्रयता मताः ॥

रजको च्छादिरामकर्ता निर्णेजकरश्चैलवाचकः । सौनिको हिंस्रः ।

नटो जातिविशेषः । अनटोऽपि रङ्गावतरणजीवी शैलूपकः । मुखे-

भगः पण्डविशेषः । घ्वजी मयविकेता । अत्रापि श्वसाहचर्याच्छि-

रोग्रहणं नाभेरूर्ध्वाङ्गोपलक्षणार्थम् । शङ्खोऽपि—

स्थ्याकर्दमतोयेन छीचनाद्येन वा तथा ।

नाभेरूर्ध्वं नरस्सृष्ट्वा सद्यस्नानेन । शुद्ध्यति ।

जातृकर्णोऽपि—

ऊर्ध्वं नामेः करौ मुक्त्वा यदङ्गं स्पृशते खगः ।

स्नानं तत्र प्रकुर्वीत शोषं प्रक्षाल्य शुद्ध्यति ॥

खगः पक्षी । यदि पुनरशुद्ध एव श्वादीन् स्पृशति, तदा
विशोपो देवलेन दर्शितः—

श्वपाकं पतितं व्यङ्गमुन्मत्तं शवदाहकम् ।

सूतिकां स्त्राविकां नारीं रजसा च परिप्लुताम् ॥

शुककुक्कुटवाराहान्प्राभ्यान् संस्पृश्य मानवः ।

सचेलस्सशिरास्नात्वा तदानीमेव शुद्ध्यति ॥

अशुद्धान्स्वयमप्येतानशुद्धस्तु यदि स्पृशेत् ।

विशुद्ध्यत्युपचाप्तेन तथा कृच्छ्रेण वा पुनः

इति । स्त्राविका प्रसवस्य कारयित्री । एतद्बुद्धिपूर्वक

स्पर्शविषयम् । तथाच कूर्मपुराणम्—

उच्छिष्टोऽङ्गिरनाचान्तश्चण्डालं वा स्पृशेद् द्विजः ।

प्रमादाद्वा जपेत्स्नात्वा गायत्र्यष्टसहस्रकम् ॥

चण्डालपतितादींस्तु कामाद्यस्संस्पृशेद् द्विजः ।

उच्छिष्टस्तत्र कुर्वीत प्राजापत्यं विशुद्धये ।

इति । अनेनैवाभिप्रायेण विष्णुरपि—

अनुच्छिष्टेन संस्पृष्टे स्नानं येन विधीयते ।

तेनैवोच्छिष्टसंस्पृष्टः प्राजापत्येन शुद्ध्यति ॥

अत्र संवर्तः—

नीलीं नीलीविकारांश्च मानुष्यास्थ्यपि वा द्विजाः ।

चण्डालपतितच्छायां स्पृष्ट्वा स्नानं समाचरेत् ॥

अत्र शातातपः

ग्रामे तु यत्र संस्पृष्टिर्यात्रायां कलहादिषु ।

ग्रामसंदूषणे चैव स्पृष्टिदोषो न विद्यते ॥

ग्रामे राजमार्गादौ । षट्त्रिंशन्मतेऽपि—

देवयात्राविवाहेषु यज्ञेषु प्रकृतेषु च ।

उत्सवेषु च सर्वेषु दृष्टास्पृष्टिर्न विद्यते ।

बृहस्पतिरपि—

तीर्थे विवाहे यात्रायां सङ्ग्रामे देशविप्लवे ।

नगरग्रामदाहे च स्पृष्टास्पृष्टिर्न दुष्यति ॥

एतच्च वाक्यत्रयं यत्राहमनेन स्पृष्ट इति ज्ञानं नास्ति, तद्विषयमिति केचित् । उच्छिष्टाशुचिस्पर्शनविषयमित्यन्ये । तत्रापस्तम्बः—

‘शक्तिविषये न मुहूर्तमप्यप्रयतः स्यात्’ इति ।

तदत्रावसरे माघवाचार्याणामाशयसंकलनं नियतं कर्तव्यमिति तदेव कर्तुं प्रयत्नामहे । माघवाचार्या हि ‘कलौ पाराशराः स्पृताः’ इति वचनस्य प्रायश्चित्तविषयत्वं मन्यानाः कलौ युगे मरणान्तप्रायश्चित्तं निवारयन्तोऽपि कृतप्रायश्चित्तानामपि पतितानां व्यवहारायोग्यत्वमेव मन्यन्ते । मरणान्तप्रायश्चित्तपक्षे हि आमरणं स्वकर्माधिकारोऽपि नास्ति, साधारणसंसर्गयोग्यताऽपि नास्तीति हि सर्वसम्मतमिदम् । अत्र तु पतितानां कृतप्रायश्चित्तानां स्वजीवनकाले घयेच्छमेव स्वकर्माधिकारो भाविप्रत्यवायपरिहारसामर्थ्यम्, साधारणव्यवहारयोग्यता च धर्तत इति कृतः संकोचः पाराशराचार्यैरिति न दोषः । नहि मरणान्तप्रायश्चित्तस्य निषेधमात्रेण कृतप्रायश्चित्तानां सर्वथा व्यवहार्यत्वमपि प्रायश्चित्तेन भवतीति कल्पनं सम्भवति । सर्वथा तु पतितत्वे पतिततुल्यत्वे वा चण्डालादिसंसर्गिणां कृतप्रायश्चित्तानामप्यसंव्यवहार्यत्वमित्येवोरीकर्तव्यम्, न तु व्यवहार्यत्वमपि । तेषां स्वधर्मानुष्ठानं च परस्परं याजकत्वादिस्वीकारेणैव सम्भवति । व्यवस्थापितं चैवं बौधायनधर्मसूत्रे आपस्तम्बधर्मसूत्रे च—“अथ पतिताः समवसाय धर्मादचरे-

युरितरेतरयाजका इतरेतराध्यापका मिथो विवहमानाः” इत्यादिना । माघवाचार्या अपि हि पतितसंसर्गस्य प्रकीर्णकत्वम्—“यो वै समाचारेद्विप्रः पतितादिष्वकामतः । पञ्चाहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा । अब्दार्धमब्दमेकं वा तदूर्ध्वं चैव तत्समः” इति श्लोकोक्तस्य किञ्चिदुनाब्देपर्यन्तस्यैवाभिप्रयन्ति, न तदधिकस्य । अत एव—‘तदूर्ध्वं चैव तत्समः’ इत्यभिधानात् पूर्वत्र तत्साम्याभावेऽपि ततोऽर्वाचीनं पापं कालतारतम्येन भवतीत्यवगम्यते । यः समाचरेत्स पापी भवतीत्यध्याहृत्य निन्दा योजनीया । अत्र किञ्चिदूनसंवत्सरसंसर्गोऽष्टमः पक्षः । यद्यपि किञ्चिदूनत्वं न श्रुतम्, तथापि सम्पूर्णसंवत्सरसंसर्गस्य पातित्यप्रयोजकत्वात् किञ्चिदूनत्वं कल्प्यते । तच्च पातित्यहेतुत्वं याज्ञवल्क्येन दर्शितम् । ‘संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन्, इति । इत्थं पतितसंसर्गे प्रकीर्णके निमित्तानुसारेण प्रायश्चित्तं व्युत्पादितमित्युक्तम् । अत्र ‘तदूर्ध्वन्तु तत्समः’ इति वाक्ये वस्तुगत्या पतित एव विवक्ष्यते; याज्ञवल्क्यवचनोपन्यासपूर्वकं तथा विवरणात् । तथाच तत्समशब्दप्रयोगोऽपि व्याख्यातः ।

अयमत्र निष्कर्षः—

अन्त्यजानामुत्तम मध्यम-हीनानां पूर्वोद्धृतप्रायश्चित्तिविमर्शनीतः संग्रहीतवचनानुसारेणोत्तम-मध्यमायमपुगचतुष्टयपर्यन्तं विप्रकर्षोऽपेक्ष्यते, अन्यथा तु स्नानं कर्तव्यम् । तत्रापि तृतीयादीनां स्पृष्टानामाचमनमात्रम्, न स्नानम् ।

तेषां ग्रामप्रवेशविषये—उत्तम-मध्यमयोर्न ग्रामवाह्यत्वम् । हीनस्यैव ग्रामवाह्यत्वम् । यमधिकृत्य “बहिर्ग्रामाद् व्यपाश्रयः” “चण्डालकुटीराणि पूर्वायां क्रोशमात्रे स्युः” “अभोज्याद्यः स्वयं शूद्रैरस्पृश्योऽपि भवेत् पुनः । ग्रामादिष्वपराहो तु प्रविशेद् दण्डमर्हति” “ग्रामाच्चैव तथा दण्डपञ्चविंशतिमात्रके । दूरे चैव स्थित

प्रोक्तं ग्राह्यणाद्य विशेषतः ॥ पूर्वोक्ते गाममावेदया मलमोक्ष-
क्रियोचिन्ताः सर्वाः” इत्यादियथनानि प्रवृत्तानि । हीनास्यर्णाः
पण्डालास्तदन्तरालाः तन्त्रतिलोमाद्य मह्यः पूर्वमुपक्षिप्ता एव ।
अत्र गामदाद्यप्रयोगात् नगरंयु एतेषां प्रवेशो न निषिद्ध इति
गम्यते । अत्र विशिष्य—ग्राह्यणाद्य विशेषतः” इति पचनाद-
ग्रहारेषु तेषां कथमपि न प्रवेशनं योग्यमिति मन्यते ।
समाप्रवेशविषये तु—

श्रुताध्ययनसंपन्ना कुलीनाः सत्यवादिनः ।

राजा सभामदः कार्पां शत्रो मित्रे च ये समाः ॥

इति राजसभायां कुलीनानामेव सदस्यतायाः प्रतिपादनात्
अयर्णा अपि तद्वर्गमेव परिपालयन्तः, तदन्तरालजातावेव समुत्प-
न्नाश्च नानधिकारिण इति यत्तुं शक्यते, यतो न श्रुताध्ययन-
संपन्नानामिदानीन्तनराजसभायां विशिष्टाऽपेक्षा वर्तते, धार्मिक-
सभायां तु—श्रुताध्ययनसंपन्नानामेव कुलीनानामधिकारात् न
धैर्बर्णितरात्मदस्यतामर्हन्ति । अत एव—

इति स्पर्शनेनावस्थानस्यैव देवलेन निन्दितत्वात् विहाय देवलं केनाप्यन्येन स्मृतिकारेणात्र विषयेऽनुल्लेखाच्च विशिष्टस्थान-
प्रयन्धादिव्यवस्थया ग्रामाद् बहिः पञ्चविंशतिदण्डमात्रविप्रकृष्टे
स्थाने सभागृहनिर्माणेनाभ्यनुज्ञायमानो न विरुद्ध इति प्रतिभाति ।
अत्र च धर्मज्ञा एव प्रमाणम् । अस्मिन्नवसरे स्पर्शास्पर्शविषये
शास्त्रनियमितयुगपरिमाणव्यवस्थापि कर्तुं शक्यत एवेति सूच्यते ।
तच्च सभास्थानं प्रासादो देवमन्दिरं वा भवितुं नार्हति । यतः—

प्रासाद-देवहर्म्याणां चण्डालपतितादिषु ।

अन्तः प्रविष्टेषु तथा शुद्धिः स्यात् केन कर्मणा ॥

इति प्रासादहर्म्यादिकं तत्प्रवेशायोग्यमिति प्रतिपादितम् ।
अत्र प्रसङ्ग इदमपि सूच्यते—मण्डपभेदोऽपि-सभायामपेक्ष्यत
इति—“चण्डालगृहप्रवेशने चण्डालेनैकगृहे वृक्षच्छायायां वा
सहावस्थाने चण्डाल एव स्यात्, ब्राह्मणानुशिष्टं पाणूमासिकं
चरेत्” इति प्राचेतसवचनेन ज्ञायते, यत्र एकमण्डपच्छायापि परि-
हार्येति वर्ण्यते । तथाच निरावरणे स्थाने सभायां सर्वेषामवस्थानं न
कथमपि विरुद्धमिति कैचित् । कादाचित्कसभाप्रवेशादिविषयम-
प्युक्तं वचनमिति धक्त्तुं न शक्यते, केवलं घण्टाद्वयं सहावस्थान-
मात्रेण पाणूमासिकत्रतानुष्ठानासंभवात्, किन्तु तेन साकभावासा-
दिविषयमेवोक्तं वचनम् । अत एव—

चण्डालेन समं तुल्या त्रिरात्रेण विशुद्ध्यति ।

चण्डालैकस्पर्शे गत्या सावित्रीस्मरणञ्छुद्धिः ॥

इति पराशरवचनमुपपद्यते । तथाचैकच्छायायां सहशयना-
दिपर्यन्तसहवासस्यैव दोषत्वस्यात्र प्रतिपादनात् एकत्र मण्डपे
सभायामस्पर्शनावस्थाने न कोऽपि दोष इति परे मन्यन्ते ।

सभायां तत्प्रवेशने स्पर्शने च कर्तव्ये समापतिते तु—

संकटे विपमे चैव दुर्गे चैव विशेषतः ।
हृदपत्तनमार्गे च यथासंभवमिष्यते ॥
तृणकाष्ठादिघातेन कुड्येनान्तरितेऽपि च ।
गोमालव्यजने चैव स्नानं तत्र न विद्यते ॥”

इति वचनानुसारेण यथासंभवं कर्तव्यम् । एकासनपरि-
ग्रहस्तु—

एकशाखां समारूढः फलान्यश्नात्यसौ यदि ।
प्रायश्चित्तं त्रिरात्रं स्यात् पञ्चगव्यविशोधनम् ॥”
एकशाखां समारूढश्चण्डालादि यथा भवेत् ।
ब्राह्मणस्तत्र निवसन् स्नानेन शुचितामियात् ॥”

इत्यापस्तम्बवचनयोरेकशाखासम्बन्धस्य निषेधात् निषिद्ध एव ।
तदुक्तं स्मृतिचन्द्रिकायाम्—अत्र शाखाग्रहणमेवंजातीयद्रव्योपल-
क्षणार्थम् । अत्र संग्रहकारः—

ताणं संस्तर एकस्मिन्नस्मृश्यैस्सह तिष्ठति ।
अस्मृश्यैस्तैरुष्ट्रोऽस्मीत्येवं मूढस्तु मन्यते ॥” इति ।
“कुण्डे मञ्चे शिलापृष्ठे नोकायां गजपृष्ठके ।
संग्रमे संकटे चैव स्पर्शदोषो न विद्यते ।” इति वचनं

त्वपद्रिपयमेव ।

काशीब्राह्मणमहासम्मेलने—मध्यस्थाः धर्माचार्याश्च—

“चण्डालानां ग्रामान्तर्निवासः देवालयेप्रवेशः स्पर्शश्च शास्त्रेण
निषिध्यते, इत्येव वदन्ति, नतु सभाप्रवेशविषये किमपि ।

एककूपोदकादिव्यवहारविषये तु शूलपाणिभट्टाचार्यैः प्राय-
श्चित्तविवेक एवं व्यवस्थापितम्—

तत्रापस्तम्बः—चण्डालकूपभाण्डेषु यस्त्यजानाद् जलं पिवेत् ।

प्रायश्चित्तं कथं तत्र वर्णे वर्णे विधीयते ।

इति स्पर्शनेनावस्थानस्यैव देवलेन निन्दितत्वात् विहाय देवलं केनाप्यन्येन स्मृतिकारेणात्र विषयेऽनुल्लेखाच्च विशिष्टस्थान-प्रयन्थादिव्यवस्थया ग्रामाद् बहिः पञ्चविंशतिदण्डमात्रविप्रकृष्टे स्थाने सभागृहनिर्माणेनाभ्यनुज्ञायमानो न विरुद्ध इति प्रतिभाति । अत्र च धर्मज्ञा एव प्रमाणम् । अस्मिन्नवसरे स्पर्शास्पर्शविषये शास्त्रनियमितयुगपरिमाणव्यवस्थापि कर्तुं शक्यत एवेति सूच्यते । तच्च सभास्थानं प्रासादो देवमन्दिरं वा भवितुं नार्हति । यतः—

प्रासाद-देवहर्म्याणां घण्डालपतितादिषु ।

जन्तः प्रविष्टेषु तथा शुद्धिः स्यात् केन कर्मणा ॥

इति प्रासादहर्म्यादिकं तत्प्रवेशायोग्यमिति प्रतिपादितम् । अत्र प्रसङ्ग इदमपि सूच्यते—मण्डपमेदोऽपि-सभायामपेक्ष्यत इति—“घण्डालगृहप्रवेशने घण्डालेनैकगृहे वृक्षच्छायायां वा सहावस्थाने घण्डाल एव स्यात्, ब्राह्मणानुशिष्टं पाणूमासिकं चरेत्” इति प्राचेतसवचनेन ज्ञापते, यत एकमण्डपच्छायापि परि-हार्येति वर्ण्यते । तथाच निरावरणे स्थाने सभायां सर्वेषामवस्थानं न कथमपि विरुद्धमिति केचित् । कादाचित्कसभाप्रवेशादिविषयम-प्युक्तं वचनमिति यस्तुं न शक्यते, केवलं घण्टाद्वयं सहावस्थान-माद्येण पाणूमासिकप्रतानुष्ठानासंभवात्, किन्तु तेन साकमावासा-दिविषयमेवोक्तं वचनम् । अत एव—

घण्डालेन समं सुप्त्या त्रिरात्रेण विशुद्ध्यति ।

घण्डालैकमयीं गत्वा सावित्रीस्मरणच्छुचिः ॥

इति पराशरवचनमुपपद्यते । तथाचैकच्छायायां सहशयना-दिपरिण्तसहवासस्यैव दोषत्वस्यात्र प्रतिपादनात् एकत्र मण्डपे सभायामस्पर्शनावस्थाने न कोऽपि दोष इति परे मन्यन्ते ।

सभायां तत्प्रवेशने स्पर्शने च कर्तव्ये समापतिते तु—

संरुटे विपमे चैव दुर्गे चैव विशोपतः ।
 हृष्टपत्तनमार्गे च यथासंभवमिव्यते ॥
 तृणकाष्ठादिघातेन कुट्टयेनान्तरितेऽपि च ।
 गोवालव्यजने चैव स्नानं तत्र न विद्यते ॥”

इति वचनानुसारेण यथासंभवं कर्तव्यम् । एकासनपरि-
 ग्रहस्तु—

एकशाखां समारूढः फलान्यभ्रात्यसो यदि ।
 प्रायश्चित्तं त्रिरात्रं स्यात् पञ्चगव्यविशोधनम् ॥”
 एकशाखां समारूढश्चण्डालादि यथा भवेत् ।
 ब्राह्मणस्तत्र निवसन् स्नानेन शुचितामियात् ॥”

इत्यापस्तम्बवचनयोरेकशाखासम्बन्धस्य निषेधात् निषिद्ध एव ।
 तदुक्तं स्मृतिचन्द्रिकायाम्—अत्र शाखाग्रहणमेवंजातीयद्रव्योपल-
 क्षणार्थम् । अत्र संग्रहकारः—

ताणें संस्तर एकस्मिन्नसृश्यैस्सह तिष्ठति ।
 असृश्यैस्तैरदुष्टोऽस्मीत्येवं मूढस्तु मन्यते ॥” इति ।
 “कुण्डे मञ्चे शिलापृष्ठे नोकार्या गजपृष्ठके ।
 संग्रमे संरुटे चैव स्पर्शादोपो न विद्यते ॥” इति वचनं

त्वपद्रिपयमेव ।

काशीब्राह्मणमहासम्मेलने—मध्यस्थाः धर्माचार्याश्च—
 “चण्डालानां ग्रामान्तर्निवासः देवालयप्रवेशः स्पर्शाश्च शास्त्रेण
 निषिध्यते, इत्येव वदन्ति, नतु सभाप्रवेशविषये किमपि ।

एकरूपोदकादिव्यवहारविषये तु शूलपाणिभट्टाचार्यैः प्राय-
 श्चित्तविवेक एवं व्यवस्थापितम्—

तत्रापस्तम्बः—चण्डालकूपभाण्डेषु यस्त्वज्ञानाद् जलं पिबेत् ।

प्रायश्चित्तं कथं तत्र वर्णे वर्णे विधीयते ।

चरेत् सान्तपनं चिप्रः प्राजापत्यं तु भूमिपः ।
तदर्थं तु चरेद्देश्यः पादं शुद्रस्य दापयेत् ॥

जनभ्यासे देवलः—

चण्डालकूपमाण्डेषु यस्त्वज्ञानात् जलं पिबेत् ।
स तु इषहेण शुष्येत शुद्रस्त्वैकेन शुद्ध्यति ॥

विशेषमाह शातातपः—

चण्डालोदकमाण्डेषु यः पिबेत् तृपितो जलम् ॥
तत्क्षणात् क्षीयते तच्चेत् प्राजापत्येन शुद्ध्यति ॥
यदि न क्षीयते तोयं चिरेणैवास्य जीर्यति ।
प्राजापत्यं न कर्तव्यं कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ॥

चण्डालपरिग्रहीतान्यखानितकृपादावङ्गिराः—

चण्डालपरिग्रहीतं यो ह्यज्ञानादुदकं पिबेत् ।
तस्य शुद्धिं विजानीयात् प्राजापत्येन नित्यशः ॥

आपद्यापस्तम्बः—श्वपाकचण्डालपरिग्रहे तु पीत्वा जलं पञ्चगव्येन
शुद्धिः ।

चण्डालसृष्टजलक्षीरादिपानेऽङ्गिराः—

यत्तु चण्डालसंसृष्टं पिबेत् किञ्चिदकामतः ।
सतु सन्तपनं कृच्छ्रं चरेत् शुद्ध्यर्थमात्मनः ॥

आपस्तम्बः—

चण्डालेन तु संसृष्टा अपो यः पिबति द्विजः ।
त्रिरात्रोपितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥

अस्यापवादे यमः—

आममांसं घृतं क्षौद्रं स्नेहाश्च फलसंभवाः ।
म्लेच्छमाण्डस्थिता वृष्टाः, निष्कान्ताः शुचयः स्मृताः ॥

अन्त्यजखानितकृपादिजलपाने आपस्तम्बः—

अन्त्यजैः खनिताः कृपास्तडागानि तथैव च ।
एषु ज्ञात्वा च पीत्वा च पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥

यत्तु वृद्धशातातपचयनम्—

“अन्त्यैरपि कृते कूपे सेतौ वाप्यादिके तथा ।

तत्र क्वात्वा च पीत्वा च प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥”

इति, तदापह्नियम् । अन्त्यजभाण्डस्थजलादिपाने—

पराशरः—

“भाण्डस्थिता अभोज्यानामपः पीत्वा पयो दधि ।

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चैवोपसर्पति ।

ब्रह्मकूर्चोपवासश्च याज्यवर्णस्य निष्कृतिः ।

शूद्रस्य नोपवासस्तु दिनेनैकेन शुद्धयति ॥” इति ।

“सर्वत्र पावनी गङ्गा त्रिषु स्थानेषु कृपिता ।

म्लेच्छस्पर्शं सुराभाण्डे कूपोदकविमिश्रिते ॥”

इति वचने तु म्लेच्छस्पर्शमात्रे गङ्गाजलस्य दोषत्वप्रति-
पादनादन्यत्रान्त्यजादिस्पर्शोऽपि तस्य न दोषत्वमिति बह्वीयाः ।
अत्रान्त्यजाः—“सर्वासामन्त्यजातीनां स्पर्शं त्वाचमनं विदुः ।
येषां तु ब्राह्मणो नास्ति तेषां स्नानं विधीयते” इति वचनाद् ब्राह्मणपौ-
रोहित्यवन्त एवन्त्यजा गृह्यन्ते, नतु चर्मकारादयोऽपि, इतितु
तदाशयः । अत्र म्लेच्छपदेन चण्डालादीनामप्युपलक्षणात्, म्लेच्छ-
निन्दायां कूपोदकनिन्दायां वैव तात्पर्याद् गङ्गाजलस्यापि चण्डा-
लस्पर्शं दोषत्वमेवेति केचन ।

अत एव—

चण्डालो वापि यस्यास्ये न्यस्येद् गङ्गाजलं परम् ।

सोऽपि मुक्तिं लभेन्मर्त्यः किं वा पुत्रादिना द्विज ।

नीचोत्तमविचारस्तु कालाकालविचारणा ।

देशादेशविचारस्तु न गङ्गासलिले भवेत् ॥

प्राप्तमाद्यं तु गङ्गाम्बु प्रणमेत् संग्रहेत् पिबेत् ॥

इति बृहद्धर्मपुराणवचने चण्डालोऽपीत्यपिशब्दप्रयोगेण गङ्गास्तुतावेव तात्पर्यमवसीयते ।

“समन्ततश्चतुर्हस्तो जलाधारो भवेद्यदि ।

अन्त्यजैरपि संस्पृष्टो पूतो वाप्यादिवद्भवेत् ॥”

“चण्डालपतितादीनां पुष्करिण्यां हृदेऽपि वा ।

जानुदग्नाच्छुचि श्रेयमपस्तादशुचि स्मृतम् ।”

“समन्ताच्चतुरो हस्तान् जलाधारो भवेद्यदि ।

अन्त्यजैरपि संस्पृष्टो पूतो भवति नान्यथा ।”

इत्यादिवचनानि मत्स्यसूक्त-देवल-बृहव्याश्वल्पस्मृत्यादि-
गतानि तु समन्तार्चतुर्हस्तपरिमितकूपादीनां जानुदग्गप्रदेशात्परत
एव तदीयानां जलानां शुद्धत्वं प्रतिपादयन्ति, नतु ततः पूर्वतनाना-
मपि । अत्र हस्तपरिमाणं तु—

अष्टशतं पणवति; परिमाणं चतुरशीतिर्वा पुंसाम् ।

उत्तम-मध्यम-मीचानामङ्गलिसङ्ख्या स्वमानेन ।”

इत्युक्तपरिमाणेषु सप्तधा विभक्तेषु पादोनांशद्वयमितमेव,
ततश्चोत्तमपरिमाणेन हस्तपरिमाणविवक्षायाम्—उत्तमपुरुषमध्या-
ङ्गलिमध्यपर्वपरिमितस्यैवाङ्गलत्वात् माकिमेकांशिशङ्कुलपरिमितमेवै-
कहस्तपरिमाणं भवति । उक्तचतुर्हस्तपरिमितस्तु कूपो न सांप्रतं
कुत्रापि दृश्यते, इति तादृशकूपखननप्रथमं विना नान्त्यजाना-
मन्येषां च साधारणः कूपो भवितुमर्हति । सर्वथा तु सांप्रतिकः
कूपाः नोक्तपरिमाणाः, इति नेदानोन्तनकूपोदकग्रहणेऽन्त्यजाना-
मधिकारस्ताधारणः संभवति ।

एतेन—जलाशयेष्वथाल्पेषु स्थावरेषु महोत्तले ।

कूपवत् कथिता शुद्धिर्महत्सु तु न दृषणम् ॥”

इति संवर्तवचनमपि—व्याख्यातम् ।

तत्राक्षोभ्यतटाकानि नदीवाप्यः सरांसि च ।
 कदमलाशुचियुक्तानि तीर्थतः परिवर्जयेत् ।”
 “दीर्घमाष्टे शिलापृष्ठे नौकायां जाह्नवीतटे ।
 महातीर्थे तु संप्राप्ते स्पर्शदोषो न विद्यते ।”

इत्यादिद्वचलादिवचनानि तु नद्यादावपि तत्तद्घट्टानां पृथक्-
 करणमेव प्रतिपादयन्ति, नतु सर्वथा स्पर्श्यत्वम् । इदं च नोत्तरदेशे
 दृश्यते । काश्यादौ सर्वत्रैकत्रैव घट्टे सर्वेषां स्नानादिदर्शनात्, दक्षि-
 णदेशे तु वर्तते । तत्र च तत्तद्देशीया धर्मज्ञा एव प्रमाणम् । तदेवमन्त्य-
 जानां स्पर्शास्पर्शाविषयोऽपि व्याख्यातः । इदं सर्वमापदि स्पर्शदो-
 षाभावप्रतिपादनपराणामन्त्यजादिस्पर्शपरत्वमेव, नाशौचिस्पर्श-
 स्पर्शपरत्वमिति स्वीकृत्यैव वर्णितम् । यतः प्रायेण सर्वेऽपि नियन्ध-
 कारा एवमेव मन्यन्ते ।

तदिदं सिद्धम्—यत् जातिविभागोऽयं वर्णभेदेनानुलोम-
 प्रतिलोमादिभेदेन च जन्मत एव वर्तते, नतु गुणतः । विद्यन्ते हीदा-
 नीमपि ब्रह्म-क्षत्रिय-वैश्य-शूद्रा वर्णा अनुलोम-प्रतिलोमदिसंकराश्च
 बहुशोऽत्र भारतवर्षे ।

कलौ क्षत्रिय-वैश्ययोरभाव इति वादस्तु—नन्दपण्डितैः
 पराशरस्मृतिव्याख्यावसरे समालोचितः, स एवास्माभिरपि
 मन्यत इति तदीयानि वाक्यानि संशुद्धीमः ।

तथाहि—“ननु चतुर्वर्णधर्मप्रदोऽयमनुपपन्नः; कलौ क्षत्रिय-
 वैश्ययोरभावात् । तथाच भागवते—

“महानन्दिष्ठतो राजन् शूद्रागर्भोद्भवो षली ।

महायम इति ख्यातो नन्दक्षत्रविनाशकृत् ॥

ततो नृपा भविष्यन्ति शूद्रप्राया अधार्मिकाः ।

चेऽतीता वर्तमाना ये भविष्यन्ति च पार्थिवाः ।

तेऽत्र उद्देशतः प्रोक्ताः वंशीयाः सोम-सूर्ययोः ।

आरभ्य भवतो जन्म यावच्चन्द्रा(ग्रन्दा)भिषेचनम् ।” इति

अत्र सामान्येन क्षत्रविनाशावगमात्—परीक्षितमारभ्य नन्दपर्यन्तमेव तत्सद्भावबोधनाद्योपरिष्ठात् तदभावो गम्यते, वैश्यानां त्वनुपलब्धैव तन्निश्चय इति; उच्यते, अश्रोपक्रमोपसंहाराभ्यां क्षत्रियाणां राज्याभावमार्घं प्रतीयते, न स्वरूपाभावाः, तत्र क्षत्रविनाशकृदित्पनेन न तत्सिद्धिः; तस्यापि ताभ्यां राज्याभावमात्रपरत्वात्, अन्यथा प्रत्यक्षविरोधापत्तेः, प्रत्यक्षेणैव तदुपलब्धेः । अत एव हरिचंशो—

वैश्याचाराश्च राजन्या धनधान्योपजीविनः ।

युगोपक्रमे पूर्वं भविष्यन्ति द्विजातयः ।” इति ।

युगोपक्रमे—कलियुगोपक्रमे; तथैवोपक्रमात् । एवं च वैश्यानामपि गुर्जरदेशे प्रत्यक्षोपलब्धिरेव सत्तागमिकेत्यलं विस्तरेणेति ।

युक्तं चैतत्—अत एव—यावच्चन्द्राभिषेचनमित्युपसंहार उपपद्यते । अनेन तु क्षत्रियाणामभिषिक्तानां नन्दपर्यन्तमेव सत्तेति ज्ञाप्यते । मूर्धावसिक्तास्तु अभिषिक्ता अपि क्षत्रियवर्मेण वर्तमानाः सांप्रतमपि वर्तन्ते कोचिनूराज्यादिषु । एतेन—नन्दान्तं क्षत्रियकुलमित्यपि—व्याख्यातम्; क्षत्रियकुलपदेनाभिषिक्तक्षत्रियकुलस्यैव विवक्षणात् । “कलाघाद्यन्तयोः स्थितिः” इति त्वाधिक्याभिप्रायम्; ततः क्षत्रियवैश्यकुलोत्पन्ना अपि यद्व एवाकृतोपनयनाः ब्राह्म्यक्षत्रिया ब्राह्म्यवैश्याश्च जातितः क्षत्रियवैश्या अपि वृषपलसमाना एव दृश्यन्ते । तत्र च “वृषपलत्वं गता राजन् ब्राह्मणादर्शनेन च ।” इति ब्राह्मणादर्शनमेव कारणतया वर्णितमिति गुर्जरदेशादौ ब्राह्मणादर्शनाभावेनाविच्छिन्नोपनयनादयः क्षत्रियवैश्या अपि प्रत्यक्षमुपलभ्यन्ते । मरुदेशादौ तु—यत्र कृतोपनयानानामकृतोपनयानानां च विवाहादि-

सम्बन्धो दृश्यते वैश्यानामपि जातितः, बहुपरम्परापर्यन्तमनुपनी-
तानामप्युपनयनसंस्कारो धर्मप्राणैरपि पण्डितवरैरभ्यनुज्ञायते, तत्र
मूलं तु तत्तद्देशाचार एव प्रमाणम् । धर्मसूत्रादिविरुद्धो देशा-
चारोऽपि प्रमाणमिति तु कल्पना न साधीयसी । सति-
चैवम्—सनातनधर्मावलम्बिनां समुन्नतिर्मरुदेशीयानामेतादृशा-
नामपि क्षत्रिय-वैश्यात्वादिग्रहणैर्नैव यदि संपादनीया, अन्यथा
तु सनातनधर्मसंस्थानां जीवनमेव संशयितं स्यादिति कारणेन
धार्मिका अपि धर्मज्ञाः परिस्थितिमनुसृत्य प्रायश्चित्तादिसंकोचनेन
व्रात्यसंस्कारं बहुपरम्परातिक्रमेऽपि यत् कुर्वन्ति, तदिदं देशान्त-
रीयेषु क्षत्रिय-वैश्योरपि विषये कथं नोपयुज्यते ? का वात्र विनिग-
मना ? व्यक्तिविशेषाणां जातिविशेषव्यवस्था हि तत्तत्समाजाधी-
नैव, नतु धर्मज्ञाधीना, शास्त्राधीना वा । सति चैवं यत्र देशे क्षत्रिय-
जातित्वं वैश्यजातित्वं वा स्वसमाजीयानां सर्वेषामपि समाजविशेषा
मन्यन्ते, तत्र मरुदेशीयक्षत्रिय-वैश्यादिविषयिण्येव व्यवस्था सर्वथा
समादरणीया, मद्रासप्रान्ते कोमुट्टिपदवाच्यास्तु—कामिकाग-
मोक्ता गोमुष्टिजातिविशेषा एव, शब्दसामान्यात्, इति मन्वाना
एव धर्मज्ञाः, तेषां वैदिककर्मानधिकारं मन्यन्ते । परंतु मन्यन्ते—
सांप्रतं तेष्वपि बहुवोऽविच्छिन्नोपनयनाः वैदिकाचारैरेव सर्वानपि
व्यवहाराननुतिष्ठन्तः श्रीशृङ्गगिरि-श्रीकामकोटिपीठाधिष्ठाना-
दिधर्माचार्यैर्व्याचक्षेप्यव्यवहिमाणाश्च बहव एव वर्तन्ते, कोमुट्टिपद-
व्यपदेशो हि न किञ्चत्करः, एवमेवान्धदेशेऽपि, इति न केवलं गुर्जरदेशे,
नवा मरुदेशे, किन्तु सर्वेषु देशेषु क्षत्रिय-वैश्या वर्तन्त एव । तेषां
विच्छिन्नोपनयनपरम्पराकाणां व्रात्यसंस्कारव्यवस्थायां तु तत्तद्देशीया
धर्मज्ञा एव प्रमाणमिति ।

धर्मप्रदीपः

शुद्धितत्वप्रकाशः

शुद्धितत्त्वे हि समालोचनीये विपद्ययमस्माकं पुरतः स्फुरति—व्रात्यसंस्कारः, मतान्तरं प्रविष्टानां पुनः स्वमतप्रवेशनं च । इवालये जातिविशेषाणां स्थानविशेषव्यवस्था तु जातितत्त्व-एव समालोचिता । तत्र प्रथमं व्रात्यसंस्कारं समालोचयामः ॥

व्रात्या नाम यथाकालमनुपनीता ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्याः, तत्त-जातिधर्मवहिष्कृताः शुद्धैर्ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्वैः संव्यवहारायोग्याश्च ये, त एव ।

तदाह धमः—“समतिक्रान्तकालास्तु पतिताः सर्व एव ते ॥”

व्यासः—“ब्राह्मण-क्षत्रिय-विशां कालश्चेद्व्यागादयम् ।

सावित्रीपतिता व्रात्याः परिहर्षाः प्रयत्नतः ॥”

यसिष्ठः—“नैनानुपनयेयुः नाध्यापयेयुः, न याजयेयुः,

नैभिर्व्यवहरेयुः ।”

मनुः—“भैतैरपूतैर्विधिवदापद्यपि हि कर्हिचित् ।

ब्राह्मणान् यौनांश्च सम्यन्धानाचरेत् ब्राह्मणस्सह ॥”

संग्रहकारः—व्रात्यस्याकृतचित्तस्य न कार्यमुपनायनम् ।

अध्यापनं याजनं च विवाहादि च वर्जयेत् ॥

याज्ञवल्क्यः—“अत ऊर्ध्वं पतन्त्येते सर्वधर्मवहिष्कृताः ।

सावित्रीपतिता व्रात्या व्रात्यस्तोमाहते क्रतोः ॥”

यसिष्ठस्तु प्रायश्चित्तान्तरमाह—“पतितसावित्रीक औद्दालकं व्रतं चरेत्, द्वा मासौ यावदेव यतयेत्, मासं पयसाऽर्ध-मासमामिक्षयाऽष्टरात्रं घृतेन, पद्माश्रमयाचितम्, त्रिराश्रमव्यक्षः, जहोराश्रमुपवसेत् अश्वमेधावभृतं वा गच्छेत् व्रात्यस्तोमेन वा यजेत” इति ।

अत्रेदं पारस्करगृह्यसूत्रं तद्विचरणं च—

“अत ऊर्ध्वं पतितसावित्रीकाः भवन्ति । नैनानुपनयेपुर्ना-
ध्यापयेयुर्न याजयेयुर्न चैमिर्व्यवहारेयुः । कालातिक्रमे नियतवत् ।
त्रिपुरुषं पतितसावित्रीकाणामपत्ये संस्कारो नाध्यापनं च, तेषां
संस्कारेष्वथो ब्राह्म्यस्तोमेनेष्टा काममधीधीरन् व्यवहार्या भवन्तीति ।

अत्र कर्कः—त्रिपुरुषं पतितसावित्रीकाणामपत्येऽसंस्कारो
नाध्यापनं चेति चतुर्थादिपरम्परार्या ब्राह्म्यानां नोपनयनादि सर्व-
मिति व्याचष्टे ।

जयरामः—त्रिपुरुषमिति । एषां त्रयाणामपत्ये चतुर्थं
पुरुषे कृतप्रायश्चित्ते केवलमुपनयनाख्यः संस्कारः, नाध्यापनादि-
रिति विवृणोति ।

हरिहरस्तु—त्रीन् पुरुषान् यावत् ये पतितसावित्रीकाः
पितृ-पुत्र-पौत्रास्तेषामपत्ये पुत्रे संस्कार उपनयनं भवति, न पुनश्च-
तुर्थादीनाम् । तेषां चोपनोतानामपि अध्यापनं न भवति । मूको-
न्मतौ तु संस्कार्याविति केचित् । कर्मस्वनधिकारात् तेषां पातित्यं
नास्ति ; तदपत्यं तु संस्कार्यम् । “ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातो
ब्राह्मण एवे”ति स्मृतेः । अन्ये तु तावपि संस्कार्यावित्याहुः । होमं
तावदाचार्यः करोति । आपस्तम्बः—शूद्राणामदृष्टकर्मणामुप-
नयनम् । एतच्च रथकारविषयम् ; तस्य मातामहीद्वारकं शूद्रत्वमिति
व्याख्याति ।

गदाधरोऽपि—त्रीन् पुरुषान् यावत् ये पतितसावित्रीकाः
पितृ-पुत्र-पौत्राः, तेषां त्रयाणां पतितसावित्रीकाणामपत्ये चतुर्थं
पुरुषेऽसंस्कार उपनयनसंस्कारो न भवति, अध्यापनं च न भवति ।
तेषां पितृ-पुत्र-पौत्राणां मध्ये यः संस्कारेषुः आत्मानं संस्कारयि-
तुकामः, स ब्राह्म्यस्तोमेनेष्टा व्यवहार्यो भवति इति टीकयति ।

अत्र व्रथाणामित्यस्य पितृ-पुत्र-पौत्राणामिति विवरणं सर्वेषां
समानम् । तथाच प्रपितामहा-पितामह-पितृणामनुपनीतत्वे पुत्र-
स्यापि नोपनयनम्, अथवा नाध्यापनमात्रमिति विवरणाशयोऽ-
वगम्यते । सति चैवम्—“यस्य पिता पितामहश्चानुपेतौ स्याताम्,
तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तम्, यस्य प्रपितामहादि नानुस्मर्यत
उपनयनम्, ते इमशानसंस्तुताः” इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रस्य पारस्करगृ-
ह्यसूत्रस्य चार्थभेदो वर्तते, यतः पारस्करमते प्रपितामहमारभ्यानु-
पनयने नप्तुर्नोपनयनमिति मन्यते गदाधरादिमते, आपस्तम्बमते तु
तस्याप्युपनयनं मन्यते । कर्कादिमते तु चतुर्थस्पौपनयनं वर्तते, अ-
ध्यापनमात्रं न वर्तते इति स्वीकारात् सत्यमस्त्येकवाक्यता । तथाच
चतुर्थस्यानुपनयने तन्मात्रस्य नाध्यापनमात्रम्, व्यवहार्यतादिकं तु
वर्तते एव । तत्पुत्रादीनां तु सर्वं मूकोन्मत्तादिपुत्रादीनामिवेति फलति ।

तथाच यस्य प्रपितामहादि नानुस्मर्यत इति वाक्यस्यापि
“त्रिपुरुषमनुपनीतानामपत्ये” इत्यनेनैकार्थ्यात् प्रपितामहादीत्या
दिशब्दः प्रपितामहमारभ्याद्यस्तात् व्रथाणां पुरुषाणां बोधनमेवाभि-
प्रति, इति प्रपितामहमारभ्यानुपनयने पञ्चमादिपरम्परायामपि
व्रात्यसंस्कारसंभव इति कल्पनं न केषांचन सांप्रतम् । पञ्चमपर-
म्परायामनुपनीतस्य केवलं प्रायश्चित्तीयता, उपनयनं तु मूकोन्मत्ता-
दिपुत्राणामिव तत्पुत्रादीनामेव भवति, इति केचिन्मन्यन्ते । यत्
अत्र—वचने व्रथाणां पुरुषाणामनुपनयने यद् व्रात्यत्वम्, तस्यैव
प्रायश्चित्तेन निर्हार इति खमत्तम्, ध्वान्तेवासिमत्तं तु द्वादशपुरुषाणां
ततोऽधिकानामपि अनुपनयनेऽपि यद् व्रात्यत्वम्, तस्यापि द्वादश-
वार्षिकप्रायश्चित्तमिति—इत्यादि व्रात्यसंस्कारमीमांसायां श्रीराम-
मिश्रशास्त्रिभिर्विचेचितम्, तत्र वयं पश्यामः—यदुज्वलावृत्तिसहि-
तानामुक्तापस्तम्बसूत्राणां स्वारस्यं द्वादशपरम्परापर्यन्तं व्रात्यसंस्का-
रयोग्यतायां न भवतीति ।

अत्र केचित् यस्य प्रपितामहादि नानुस्मर्यत उपनयनं तस्य द्वादशवार्षिकप्रायश्चित्तविधानपरं मूले प्रतिपुरुषं संख्याय पावन्तोऽनुपनीता इतीत्यस्यानुपद्भो य उज्वलावृत्तौ सूचितः, तत्पर्यालोचनेन द्वादशपरम्परापर्यन्तं प्रात्यसंस्कारयोग्यता वर्तत इति गम्यत—इति वदन्ति । अन्ये तु—द्वादशवर्षाणीत्युपलक्षणम्, प्रतिपुरुषं संख्याय संवत्सरानिति वचनानुसारेणासंख्यातानामनुपनीतत्वेऽपि तावद्धर्ष-प्रायश्चित्तेन सर्वधर्माधिकारो भवतीति—मन्यन्ते ।

अत्रेदमेव प्रष्टव्यं यत्—द्वितीयमतानुसरणे प्रतिपुरुषं संख्यायेत्यनेनैव गतार्थत्वात् यस्य प्रपितामहादि नानुस्मर्यत इति पृथक् सूत्रान्तररचनं सूत्रकाराणां किमर्थमिति ? यदि तु प्रपिता-महस्यानुपनयनमारभ्य द्वादशवार्षिकप्रायश्चित्तव्यवस्थापनार्थं तत्सूत्र-मिति धर्यते, तर्हि प्रतिपुरुषं संख्याय संवत्सरानित्यस्य योजनं कथमत्र सम्पाद्यते ? यदि तु प्रपितामहस्यानुपनीतत्वे एकं द्वादश-वार्षिकम्, स्वस्य कालातिक्रमे प्रपितामहस्यानुपनीतत्वे च द्वादश-वार्षिकद्वयम्, प्रपितामहस्य पितुरनुपनीतत्वे स्वस्य कालातिक्रमे च द्वादशवार्षिकत्रयमिति रीत्या विवरणमभिप्रेयते, तर्हि प्रपिता-महपितुर्द्वयप्रपितामहस्य पर्यन्तमेवानुपनीतत्वे प्रात्यसंस्कारयोग्यता, न तदनन्तरानुपनीतत्वेऽपि । यतो द्वादशवार्षिकचतुष्टयावसरो यदा भवति, तदा न प्रायश्चित्तमिति चतुर्थं नास्ति निष्कृतिरिति वचनानुसारेण अन्यत्र व्यवस्थापितम् ? इति कथमसंख्यातानामनुप-नीतत्वेऽपि प्रात्यसंस्कारोचित्यं भवति ? एतेन—प्रपितामहस्यापि पितुरनुपनीतत्वे प्रायश्चित्तं नोक्तं धर्मज्ञैरुद्धृतम्, एवं ततः पूर्वस्यापीत्युज्वलावृत्तिगतं चाक्षयजातमपि—व्याख्यातम् । अने-नापि हि प्रतिपुरुषं संख्याय द्वादशवार्षिकसंख्यायवस्थापन एव धर्मज्ञानाधिकारः प्रकाशयते, न तु नूतनप्रायश्चित्तव्यवस्थापने । एतेन प्रथममतमपि प्रत्युक्तम् । तत्र हि मते प्रपितामहस्य पितुरनुप-

नीतत्वेऽपि प्रायश्चित्तमुक्तमिति तदनुक्तेर्धर्मज्ञैस्सहनीयत्वं यदुज्ज्वला-
यामुक्तम्, तद्विरोधः ; प्रतिपुरुषं संख्यायेत्यस्थानन्वयात् । प्रतिपुरुषं
संख्यायेत्यस्य 'यस्य प्रपिताहादी'त्यत्रानुपपन्नस्योज्ज्वलाप्रतिपादितस्य
विरोधः, द्वादशवार्षिकप्रायश्चित्तविधानान्यथानुपपत्त्या द्वादश-
परम्परापर्यन्तविवक्षाऽनौचित्यञ्च भवति । तथा चापस्तम्बसूत्राणां
प्रपितामहपर्यन्तमनुपनीतत्व एव द्वात्यसंस्कारयोग्यतायां स्वारस्यम्,
न द्वादशपरम्परानुपनीतत्वेऽसंख्यातानुपनीतत्वेऽपि वेति प्रतिभाति ।
“चतुर्थे नास्ति निष्कृतिरिति” वचनस्याप्येकवाक्यताविवक्षायां
तु चतुर्थस्याप्यसंस्कार इति गदाधरादिविवरणमपि योग्यमेव, परं
त्वापस्तम्बधर्मसूत्रेण नैकवाक्यता भवति ।

सति चैवम्—“प्रपितामहस्य पितुरारभ्यानुपनयने तु (पञ्च-
मादिपरम्परायां तु) प्रायश्चित्तं धर्मज्ञैरहितव्यम्” इति हरदत्त-
वृत्त्यां पञ्चमादिपरम्परायामप्युपनयनादिसंभव इति सूचनं चिन्त्योप-
पत्तिकं प्रतिभाति ।

यत्तु सांप्रतमनुच्छिन्नोपनयनानामपि वैदधानामान्त्रदेश
उत्कलदेशे दक्षिणात्येषु च वैदिककर्माधिकारविषये महान्
कलकलो दृश्यते, सोऽयं निर्मूल एवेति तेषामनुच्छिन्नोपनयन-
परम्पराकाणां वैदिककर्माधिकारो न कथमपि विरोधमर्हति ।

यत्तु—उच्छिन्नोपनयनपरम्पराकाणामपि केचन जन्मतः
स्वस्य क्षत्रियत्वं वैश्यत्वं च मन्याना अपरेषामनुच्छिन्नोपनयनपर-
म्पराकाणामिव वैदिकमुपनयनं वैदिककर्माधिकारं चापेक्षन्ते,
तत्रोक्तधर्मसूत्राणि यदि पर्यालोच्यन्ते, तर्हि न कोऽपि प्रतिवि-
धानप्रकारः संभवति । सत्यप्येवं मरुदेशीयाः यद्वै एवोच्छि-
न्नोपनयनपरम्पराका अपि धार्मिकप्रवरैरपि द्वात्यस्तोमादि-
नोपनयनाय वैदिककर्माधिकाराय चानुमन्यन्ते, इति मरुदेशीयानां
वैश्यानामाचारप्रथा तद्देशीयपण्डितवरैरनुमन्यमाना, वैशिकशिष्टा-

चारप्रामाण्येनैव कथमपि निर्वहणीया । गृह्यसूत्राणि हि प्रमाण-
तत्त्वोक्तरीत्या सृष्टिमूलकत्वादाचारसमकक्ष्या इति तद्देशीयाचार-
प्रामाण्यं तद्देशीयानां शरणमेव धर्तते । देशान्तरे तु न तथाऽऽचारो
दृश्यते, इति गृह्यसूत्रानुसारिण्येव व्यवस्था समादरमर्हति ।

एतावत्तु विशदमिह वक्तुमिच्छामः—जातिविशेषाणां क्षत्रि-
पत्वं वैश्यत्वं ब्राह्मणत्वं वा तत्तत्समाजैकनिर्णेषम्, नतु समाजान्त-
रेण । तत्तत्समाजदृष्ट्या जातिविशेषनिर्धारणार्थां तु—व्रात्यसंस्का-
रादिना तत्तद्ब्राह्मणव्युचितमुख्यादिकर्माधिकारचर्चामात्रे शास्त्रीया
व्यवस्थोपयुज्येत, नतु व्यक्तिविशेषस्य जातिविशेषादिव्यवस्थाया-
मपि । चिरस्थायिनी जातिविशेषप्रसिद्धिः विप्रतिपद्यमानया
स्यसमाज एव व्यक्तिविशेषैरेव स्वीक्रियमाणया वा प्रसिद्धया
नान्यथापि नुं शक्यते ।

तथाच धर्मज्ञाः पण्डिता यदि हृदयवृत्तिमनुसृत्य, यदि वा
गदाधरादिवृत्तिमनुसृत्य व्रात्यसंस्कारं व्यवस्थापयन्ति समाज-
विशेषस्य व्यक्तिविशेषस्य वा, तर्हि न एव तत्र प्रतिसुखः ।

काशीब्राह्मणमहासम्मेलने सर्वेऽपि धर्माचार्या एकमत्येन
परम्पराप्रथमपर्यन्तं व्रात्यसंस्कारः प्रशस्त इति व्यवस्थापयन्ति,
ततश्च परम्पराप्रथातिक्रमेऽपि व्रात्यसंस्कारो गौणः, न निन्ध्य
इति तदाशयः प्रतीयते ।

एतेन—पतितपरावर्तनमपि—व्याख्यातम्, तदपि हि “सं-
वत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् । पाजनाध्यापनाशौनात् नतु
पानासनाशानात् ।” इति वचनेन संवत्सरपर्यन्तं लघुनरसंसर्गणैव
पानित्याभिधानात्, वत्सरचतुष्टयपर्यन्तं तदभ्यासे “धनुर्धे नास्ति
निष्कृतिरि”तिन्यायेन तद्भाषापत्त्या पुनः परावर्तनयोग्यताया विरहात्
लघुनरसंसर्गं संवत्सरप्रथममप्य एव समादरमर्हति, नतु ततः पश्चात् ।
यानसंसर्गं तु सद्य एव पानित्याभिधानात् तस्य कदापि लघुसंसर्ग-

कौटिप्रवेशासंभवः । तत्र स्त्रीविषये यलात्कारादिना योनिसंसर्गस्य लघुत्वेन लघुप्रापश्चित्तादिव्यवस्थासंभवेऽपि पुंसां विषये तदसंभवात् पतितपरावर्तनमसंभवमेव । तदपत्यानां पादोनप्रायश्चित्तेन शुद्धिः संभवत्येव, यदि तान्यभ्यत्रानेन वत्सरचतुष्टयं तत्संश्रष्टानि न भवन्ति । “कलौ पतति कर्मणा” “वत्वार्येव कलौ धुगे” इत्यादिवचनं पतितसंसर्गत्वेन संसर्गस्य न महापातकत्वं यत् घोषयति, तदपि कर्मपतितपरमेव, न तु जातिपतितपरम्, इति “संवत्सरेण पतती” त्यादिवचनेन कलावपि जातिपतितम्लेच्छादिसंसर्गस्य पातित्यप्रयोजकत्वाङ्गीकारो न दोषाय ।

एतेन—“संवत्सरेऽचतुर्भिस्तु तद्भावमधिगच्छति” इति पृथग्बचनसार्थक्यमपि—व्याख्यातं भवति ।

अत्र मदनरत्नमदीपः—

पतनशब्दार्थमाह गोतमः—द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतनम्, परत्र चासिद्धिरिति । द्विजातीनां यानि विहितानि कर्माणि श्रोतानि स्मार्तानि च तेभ्यो हानिः । तत्रानधिकारिणः परत्र लोकेऽसिद्धिः, पापकर्मप्रतियन्वाद्युपात्तसुहृतफलानिष्पत्तिरित्यर्थः । अयञ्चानधिकारः प्रायश्चित्त-तदङ्गजपादिव्यतिरिक्तेषु बोद्धव्यः; अन्यथा तदुपदेशोऽनर्थकः स्यात् । तत्र द्विजातिग्रहणं तेषामपि पातित्यश्रवणात् । संयोगं चैव तैः सहेति । अत्र तच्छब्देन पूर्वोक्तमहापातकादियुक्ता लक्ष्यन्ते ; साक्षात्परकीयपातकसंसर्गस्य कर्तुमशक्यत्वात् । तेनायमर्थः—तैः पूर्वोक्तब्रह्मत्यादिमहापातकचतुष्टयान्यतममहापातकयुक्तैः प्रत्येकं संयोगं संसर्गमपि महापातकमाहुरिति । अत एव पाहवल्क्यः स्पष्टमेव महापातकयुक्तसंसर्गस्य महापातकत्वमाह—

“ब्रह्महा मद्यपः स्तेनस्तथैव गुरुवल्पाः ।

एते महापातकिनो पश्य तैः सर संवसेत् ॥” इति ।

तैरिति सर्वनाम्ना पूर्वोक्तानां ब्रह्महत्यादिमहापातकयुक्तानां चतुर्णामेव परामर्शात्तत्संसर्गस्यैव महापातकत्वम्, न तु संसर्गि-
संसर्गस्थापीत्यवगन्तव्यम् । संसर्गिसंसर्गस्य तु 'एनस्त्रिभिर-
निर्णिक्तैर्नार्थं कश्चित्समाचरेदिति' मनुना एनस्त्रिमात्रसंसर्गस्य
निषिद्धत्वात्पापजनकत्वमस्त्येव । महापातकिसंसर्गस्य पापहेतुत्वे
विशेषमाह मनुरेव—

संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ।

याजनाध्यापनाद्यौनात्न तु यानासनाशनात् । इति ।

अत्र पञ्चम्यौ द्वितीयार्थं । तेनापमर्थः—यानाशनासनानि
पतितेन सहाचरन् कुर्वन् संवत्सरेण पतति, याजनाध्यापनयौनानि
कुर्वन्न संवत्सरेण पतति, किन्तु सद्य एवेति । अत्र याजनं स्वेन
तस्य, तेन वा स्वस्य । अध्यापनमपि स्वेन तस्य, तेन वा स्वस्य,
यौनं योनिहेतुकः संसर्गः । तस्मै कन्यादानं तस्माद्वा कन्यायाः
प्रतिग्रहः । यानं तेन सहैकपानारोहणम् । अशनं तेन सहैकस्यां
पङ्क्तौ भोजनम् । आसनं तेन सहैकस्मिन्नासन उपवेशनम् । अत्रा-
सनग्रहणमेकशय्याशयनस्योपलक्षणम् । वक्ष्यमाणवचननेनापि
पातित्यहेतुत्वाभिधानाच्च । बृहद्विष्णुरपि—

संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् । एकयानभोजनासन-
शयनेषौनस्त्रीचमुख्यैस्तु सद्य एवेति । अत्रैकशब्दः शयनान्तैः
सम्पद्धयते । एकभोजनमेकपङ्क्तभोजनम् । एकशयनमेकस्यां
शय्यायां तेन सह शयनम् । स्त्रीवं स्त्रुकूसाध्यं याजनम् । मुख्यं मुख-
भवमध्यापनम् । अत्र मुख्यग्रहणमेकपात्रभोजनरूपसहभोजनस्यो-
पलक्षणम् । अत एव देवलः—

याजनं योनिसम्बन्धं स्वाध्यायं सहभोजनम् ।

कृत्वा सद्यः पतत्येव पतितेन न संशयः ॥

वान्धवोऽपि पृथक् कृत्वा तत्पार्श्वं नाप्नुयात्क्वचित् ।
पृथक् भूतोऽपि संयोगाद्भजते दोषतुल्यतामिति ॥

अत्र सहभोजनमेकपात्रभोजनम्, न त्वेकपङ्क्तिभोजनम् ।
अत्र विनिगमकं व्यवहिताव्यवहितसम्बन्धत्वमेव । अत्र यानग्रहणं
भोजनासनशयनानामुपलक्षणम् । एतेन मनुवाक्ये याजनाध्यापना-
द्यौनादिति सद्यः पातित्यहेतुषु यौनपदमपि सहभोजनस्योपलक्ष-
णम् । तेनात्र सर्वेषां वाक्यानामयमर्थः—एकयानभोजनशयनास-
नानि पतितेन सह कुर्वन् संवत्सरेण पतति । याजनाध्यापनविवाह-
सम्बन्धसहभोजनानि कुर्वन् सद्य एवेति । अत्र च “एभिस्तु संव-
सेचो धै वत्सरं सोऽपि तत्समः ।” इति शास्त्रवल्क्यवचने वत्सरमित्य-
त्यन्तसंयोगवाचिन्या द्वितीयायाः श्रवणात् पानादिचतुष्टयस्य संव-
त्सरं निरन्तराभ्यासे पातित्यहेतुत्वमित्यवगन्तव्यम् ।

देवलेन तु स्पष्टमेवोक्तम्—

संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ।

भोजनासनशय्यादि कुर्वाणः सार्वकालिकम् ॥

इति । तेन संवत्सरमध्ये दिनमात्रान्तरेणापि दिनान्तरमा-
दाय यदा पञ्चदशशतत्रयदिवसव्यापित्वं संसर्गस्य भवति, तदैव
महापातकहेतुत्वम्, अन्यथा तु निषिद्धत्वेन पापजनकत्वमिति वि-
वेकः । अत्र पूर्वोदाहृतबृहद्विष्णुवाक्ये एकयानभोजनासनशयनैरि-
ति द्वन्द्वात्परया तृतीयया इतरैतरयुक्तानामेवैकयानादीनां पातित्य-
हेतुत्वम्, प्रत्येकन्तु—

आसनाच्छयनाद्यौनात्मन्भापात्सहभोजनात् ।

संक्रामन्ति हि पापानि तैलघिन्दुरिवाभसि ॥

संज्ञापस्पर्शनिश्वाससहयांनासनाशनात् ।

याजनाध्यापनाद्यौनात्पार्श्वं संक्रामते शृणाम् ॥

इत्यादिभिः पराशरादिवचनैर्निरपेक्षाणामपि पापहेतुत्वाव-
गमात्पापहेतुत्वम् ; न तु पातित्यहेतुत्वम् । अस्मिन्नेव वचने यौन-
सौचमुद्यैरिति द्वन्द्वनिर्देशे सत्यपि प्रत्येकमेव यौनादीनां सद्यः-
पतनहेतुत्वम् । यः पतितैः सह यौनमुख्यस्त्रीवानां सम्बन्धानामन्य-
तमं सन्न्यन्यं कुर्यात्, तस्याप्येतदेव प्रायश्चित्तमिति सुमन्तुवचनादि-
त्युक्तं विज्ञानश्वराचार्यैर्मिताक्षरायाम् । यत्तु—

“पाण्मासिके तु संसर्गं याजनाध्यापनादिना ।

एकत्रासनशय्याभिः प्रायश्चित्तार्थमाचरेत् ॥”

इति शृङ्खलितना याजनाध्यापनयौनैकपात्रभोजनैः पण्मा-
ससंसर्गं पातित्यमुक्तम्, तदकामतोऽत्यन्तापदि पञ्चमहायज्ञादिमा-
ययाजने पूर्वोक्त एव विषयेऽज्ञाध्यापने इहितृभगिनीव्यतिरिक्तव्य-
वहितयौनसम्बन्धे वेदितव्यम् । अन्यथा पूर्वोदाहृतैर्याजनादीनां सद्यः
पातित्यहेतुत्वप्रतिपादकैर्वचनैर्धिरोधः स्यात् । यौनसंसर्गविशेषे
दोषाभावमाह याज्ञवल्क्यः—कन्यां समुद्रहेदेयां सोपवास्ताम-
किञ्चनामिति । एषां पतितानां कन्यां पतितायस्थापामुत्पन्नामकिञ्च-
नामलङ्कारादिपिब्यधनरहिताम् । अत्र विशेषमाह शृङ्खलितः—

पतितस्य कुमारीं विवक्षामहोरात्रमुपोषितां प्रातः शुकले-
नाहतेन वाससाच्छादितां नाहमेतेषां न ममैते इति त्रिरुच्चैरभिद-
धानां तीर्थे स्वगृहे योद्धेदिति ॥ अत्र तीर्थे स्वगृहे योद्धेदित्यनेन
‘स्यक्तपतितसंसर्गां कन्यां स्वयमेवोद्धेन्न तु पतिनहस्तात्प्रतिगृही-
यादिति दर्शयति । याज्ञवल्क्यवचने कन्यां समुद्रहेदिति वचनात्
कन्याव्यतिरिक्तपतितायत्यस्य संसर्गानर्हता विज्ञायते । अत एव
वसिष्ठः—पतितोत्सुन्नः पतितो भवत्यन्यत्र स्त्रियः, सा हि परगा-
मिनी, तामरिक्थामुपेयादिनि । तदेवं ब्रह्महत्या सुरापानं ब्राह्मणसु-
वर्णस्तेयं गुर्वङ्गनागमनमेभिः प्रत्येकं पूर्वोक्तसंसर्गइत्येति पञ्चमहापा-
तकानि भवनोक्तानि । तत्र धैवर्णिकानां सुरापाननिषेवात् शूद्रस्य

सुरापाननिषेधाभावात् सुरापानं त्रैवर्णिकानामेव महापातकं न
शुद्धस्य । अन्यानि तु 'ब्राह्मणो न हन्तव्यः' इत्यादीनि मनुष्य-
मात्राधिकारेण निषेधस्य प्रवृत्तत्वात्तन्मनुष्यमात्रस्य महापात-
कानि—इति ॥ .

अत्रानुसन्धेया मिताक्षरा त्विषमेव । सा यथा—

संसर्गश्च स्वनिषन्धनकर्मभेदादनेकधा भिद्यते । यथाह
वृद्धबृहस्पतिः । "एकशय्यासनं पङ्क्तिर्भाण्डपङ्क्त्यन्नमिश्रणम् ।
याजनाध्यापने योनिस्तथा च सहभोजनम् ॥ नयथा संकरः प्रोक्ते न
कर्तव्योऽयमैः सहेति । देवलोऽपि—संलापस्पर्शनिःश्वाससहपा-
नासनाशनात् । याजनाध्यापनाद्यौनात्पापं संकमते नृणामिति ।
एकशय्यासनमेकखट्वासनमेकपङ्क्तिभोजनमेकभाण्डपचनमन्नेन मि-
श्रणं संसर्गस्तदीयान्नभोजनमिति यावत् । याजनं पतितस्य स्वेन
स्वस्य वा तेन । अध्यापनं तस्य स्वेन स्वस्य वा तेन । यौनं तस्मै
कन्यादानं तत्सकाशादा कन्यायाः प्रतिग्रहः । सहभोजनमेकामत्र-
भोजनम् । संलापः संभाषणम् । स्पर्शो गात्रसंमर्दः । निःश्वासः
पतितमुखवायुसम्पर्कः । सहपानमेकतुरगाधारोहणम् । एतेषां
मध्ये केन कर्मणा कियता कालेन पातित्यमित्यपेक्षायां बृहद्विष्णु-
नोक्तम्—संबत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् । एकपानभोजना-
सनशयनैर्घौनस्त्रौचमुख्यैस्तु सम्बन्धैः सद्य एवेति' ।

अत्रैकभोजनमेकपङ्क्तिभोजनम् । एकपात्रभोजने तु सद्यः
पातित्यम् । "याजनं योनिःसम्बन्धं त्वध्याप्यं सहभोजनम् । कृत्वा
सद्यः पतत्येव पतितेन न संशयः" इति देवलस्मरणात् । स्त्रौचश-
ब्देन याजनमभिधीयते । मुख्यशब्देन मुखभवत्वेनाध्यापनम् ।
घौनस्त्रौचमुख्यैरिति सत्यपि द्वन्द्वादिनिर्देशे प्रत्येकमेव तेषां सद्यः
पतनहेतुत्वम् । 'यः पतितैः सह घौनमुख्यस्त्रौचानां सम्बन्धानामन्य-
तमं सम्बन्धं कुर्यात्, तस्याप्येतदेव प्रायश्चित्तमिति सुमन्तुस्मरणात् ।

एकयानादिचतुष्टयस्य तु समुदितस्यैव पतनहेतुत्वम् ; एकयान-
 भोजनासनशयनैरिति इतरैतरयुक्तानां निर्देशात् । प्रत्येकानुष्ठा-
 नस्य तु पतनहेतुत्वाभावेऽपि दोषहेतुत्वमस्त्येव । “आसनाच्छय-
 नाद्यानात्संभापात्सहभोजनात् । संक्रामन्ति हि पापानि तैलवि-
 न्दुरिवाम्भसीति” पराशरवचनेन निरपेक्षाणामपि पापहेतुत्वावग-
 गमात् । संलापस्पर्शनिःश्वासानां तु यानादिचतुष्टयेनानुपह्निक-
 तथा समुचितानामेव पतनहेतुत्वम् ; न पृथग्भूतानामल्पत्वात् ।
 पापहेतुत्वं पुनरस्त्येव ; संलापस्पर्शनिःश्वासेति देवलवचनस्य दर्शि-
 तत्वात् । अतः संलापादिरहिते सहयानादिचतुष्टये कृते पञ्चम-
 भागोन द्वादशवार्षिकं कुर्यात् । तत्सहिते तु पूर्णम् । एवं च सति
 “एभिस्तु संवत्सेयो वै वत्सरं सोऽपि तत्समः” इति योगीश्वर-
 वचनमपि सहयानादिचतुष्टयपरमेव युक्तम् । अतः संलापादीनां
 पृथक्पातित्यहेतुत्वं नास्ति । अत एव मनुना—“संवत्सरेण पतति
 पतितेन सहाचरन् । याजनाध्यापनाद्यौनात्र तु यानासनाशनादि”ति
 यानादिचतुष्टयस्यैव संवत्सरेण पातित्यहेतुत्वमुक्तम् (अ० ११
 श्वलो० १८०) । अत्रासनग्रहणं शयनस्याप्युपलक्षणम् ।

अत्र च ‘संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् । यानासनाश-
 नादि’ति व्यवहितेन सम्यन्वः; प्राग्दर्शितविष्णुवचनानुरोधात्,
 तथा “संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् । भोजनासनश-
 य्यादि कुर्वाणः सार्वकालिकमिति’ वचनाच्च । न चानन्यदोषः ;
 यानासनाशनादिहेतोराचरन्नाचारं कुर्वन्निति भेदविवक्षया सम्य-
 न्योपपत्तेः । यथा एतथा पुनरावेयसंमितयेष्ट्येति । यद्वा आच-
 रन्निति शत्रा हेत्वर्थस्य गमितत्वात् । यानासनाशनादिति द्विती-
 यार्थं पञ्चमी । याजनाध्यापनाद्यौनात्र तु संवत्सरेण पतति, किंतु
 सद्य एव ; प्राचीनवचननिचयानुरोधादेव । अतो यौनादिचतुष्टयेन
 सद्यः पतति, यानादिचतुष्टयेन संवत्सरं निरन्तराभ्यासेनेति युक्तं

‘वत्सरं सोऽपि सत्समः’ इति । अत्यन्तसंयोगवाचिन्या द्वितीयाया दर्शनादन्तरितदिवसगणना कार्या । यथा पण्ड्यधिकशतत्रयदिवसव्यापित्वं संसर्गस्य भवति, ततो न्यूने तु न पतितप्रायश्चित्तम्, किं त्वन्यदेव । यथाह पराशरः—

“संसर्गमाचरन्विप्रः पतितादिष्वकामतः ।
 पञ्चाहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा ॥”
 “मासार्धं मासमेकं वा मासत्रयमथापि वा ।
 अब्दार्धमेकमब्दं वा भवेदूर्ध्वं तु तत्समः ॥”
 “त्रिरात्रं प्रथमे पक्षे द्वितीये कृच्छ्रमाचरेत् ।
 चरेत्सान्तपनं कृच्छ्रं तृतीये पक्ष एव तु ॥
 “चतुर्थे दशरात्रं स्यात्पराकः पच्यमे ततः ॥
 पण्डे चान्द्रायणं कुर्यात्सप्तमे त्वैन्दवद्वयम् ॥
 अष्टमे च तथा पक्षे षण्मासान्कृच्छ्रमाचरेदिति ॥”

कामतः संसर्गं पुनर्विशेषः स्मृत्यन्तरेऽभिहितः । सुमन्तुः—
 “पञ्चाहे तु चरत्कृच्छ्रं दशाहे तसकृच्छ्रकम् । पराकस्त्वर्धमासे
 स्यान्मासे चान्द्रायणं चरेदिति ॥ मासत्रये प्रकुर्वीत कृच्छ्रं चान्द्रा
 यणोत्तमम् । षण्मासिके तु संसर्गं कृच्छ्रं त्वब्दार्धमाचरेत् ॥
 संसर्गं त्वाब्दिके कुर्यादब्दं चान्द्रायणं नरः ॥” इति । अत्र चाब्दिके
 संसर्गं इति किञ्चिद् न्यून इति द्रष्टव्यम् ; पूर्णं तु वत्सरे मन्यादि-
 निर्द्वादशवार्षिकस्मरणात् । यत्तु बार्हस्पत्यवचनम्—“षण्मासिके
 तु संसर्गं याजनाध्यापनादिना । एकत्रासनशय्याभिः प्रापश्चि-
 त्तार्धमाचरेदिति । याजनाध्यापनपानैकपात्रभोजनानां षण्मासात्या-
 तित्यवचनम्, एतदकामतोऽत्यन्तापदि पञ्चमहायज्ञादिमाये याज-
 नेऽङ्गाध्यापने दुहितृभगिनीव्यतिरिक्ते च घोनिसम्यन्ये द्रष्टव्यम् ;
 प्रकृष्टयाजनादिभिः सद्यः पातित्यस्योक्तत्वात् ॥

यत्तु सुमन्तुः—“चण्डालान्त्पस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च । पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात् साम्यं तु गच्छति ॥” इति, अघ्रा-
 ज्ञानात् सकृत् चण्डालस्त्रीगमनेऽष्टाचत्वारिंशद्भोजने च द्वाद-
 शाब्दम्, ज्ञाने तत्समत्वाद् द्विगुणप्रायश्चित्तेऽप्यव्यवहार्यतेति वदतां
 कमलाकरभट्टानां प्रायश्चित्तरत्नकाराणां तु इदमेव मतमवगम्यते, यत्
 यत्र यत्र तत्समत्वाभिधानम्, तत्र तत्र कृतप्रायश्चित्तानामपि न
 व्यवहार्यत्वमिति । तथाच “कामतो व्यवहार्यस्तु वचनादिह जायते”
 इति वचने व्यवहार्य इति पदच्छेदपक्षेऽपि यत्र न श्लेच्छादिस-
 मत्वम्, तत्रैव प्रवृत्तिः, न पापसामान्ये, इति कृतप्रायश्चित्तानामपि
 मतान्तरप्रविष्टानां यावन्न श्लेच्छसमत्वम्, तावदेव व्यवहारयो-
 ग्यता । तदनन्तरं यावत् प्रायश्चित्तविधिविषयता, तावत्—यौघा-
 यनवचनानुसारेण परस्परं यजनयाजनादिसम्बन्धः, अनन्तरं तु
 न स्वकर्माधिकारोऽपीति मन्तव्यम् । अत्र हि मते ‘चतुर्थे नास्ति
 निष्कृतिरि’त्यस्य द्विवारं ज्ञानकृतपातित्ये न प्रायश्चित्तयोग्यता-
 पीत्यत्रैव तात्पर्यं विवक्षितम् । तथाच मतान्तरं प्रविष्टा अज्ञानात्,
 मोहात् बलात्कारेण छलाद्वा यदि श्लेच्छस्त्रीसङ्गमं विना, तत्रा-
 ष्टाचत्वारिंशदधिकवारभोजनं विना च स्वमतप्रवेशं काङ्क्षन्ति,
 तर्हि स्वपूर्वतनजातिप्रवेशो भवितुमर्हत्येवेति प्रतिभाति । अयमेव
 पक्षः शूलपाणोरपि संमतः ।

यत्तु मिताक्षरादिषु पष्ठ-यधिकत्रिंशत्तदिवसपर्यन्तमभ्यासेऽपि
 न पातित्यापादकत्वं सहासनाशनशयनानामिति निरूपितम्, तत्र
 सहाशनशब्देनैकपङ्क्तिभोजनस्यैव विवक्षणादत्र चैकामन्नभोजन-
 स्यैव विवक्षितत्वात्तत्र विरोधः । अत्रापि पक्षे एकामन्नभोजनेन सद्यः
 पातित्यमिति यन्मिताक्षरायामुक्तम्, तदिदमपि अज्ञान एवाकाष्ट-
 त्तिनिमित्तत्वम्, न तु ज्ञाने, इति सकृदेकामन्नभोजनेऽपि पाति-
 त्यस्योरीकरणे न विरुद्धं भविष्यति ।

अष्टाचत्वारिंशद्वारभोजनावृत्तौ द्वादशाब्दमिति प्रायश्चित्त-
रत्नाकरव्यवस्था तु चण्डालपक्षान्निविषयैव, न तु तत्सहभोजना-
दिविषया । तत्र तु मिताक्षरादिसिद्धान्त एव तेषामपि सम्मतः ।
नहि—“चण्डालान्पस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य चै”ति वचने
तत्सहभोजनैकभोजनादिविषया समस्ति । तथाच साधारणसह-
भोजनादिकमेकसंबत्सरपर्यन्तमपि पतितैस्सह न पातित्यापाद-
कमिति सिद्धम् ।

अत्रेदमेवालोचनोपम्—यत् कथमष्टाचत्वारिंशत्संख्याया
अत्र विवक्षेति । अत्र श्रीमदाशुतोपशिरोरत्नमहोदया एवं मन्यन्ते-
यत् “चण्डालान्पस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च । पातित्यं
ज्ञानतोऽज्ञानादि”ति पातित्याभिधानात्—पङ्क्तिर्बर्षैः कृच्छ्रचारी
ब्रह्महा तु विमुच्यते” इति वचनानुसारेण पङ्क्तिर्बर्षैः प्रायश्चित्त-
स्यैवाशीत्युत्तरधेनुप्रत्याम्नायकस्यानुष्ठेयत्वात्, एवं सकृच्चण्डा-
लान्नभक्षणे—“रजकव्याधशैलूपवेणुचर्मोपजीविनः । एतेषां यस्तु
सुञ्जीव द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ।” इति सकृद्भक्षणे एकचान्द्रायणे
सार्धसप्ततिधेनुप्रत्याम्नायकैऽष्टाचत्वारिंशच्चान्द्रायणानां द्वादशा-
ब्दसमानकत्वस्यैव वक्तव्यत्वाद्वा सर्वोपपत्तिरिति । अत्र
प्रथमोपपत्तौ—अज्ञानतोऽष्टाचत्वारिंशद्भोजने द्वादशाब्दमित्यस्य
पङ्क्तिर्बर्षैः यद्यपि क्लिष्टा कल्पना, द्वितीयोपपत्तौ तु न सापि
समस्ति । सर्वथा तु—अज्ञानतोऽपि अष्टाचत्वारिंशदधिकभोजने
ज्ञानतश्चतुर्विंशत्यधिकभोजने वा न व्यवहारयोग्यता मतान्तरप्र-
विष्टानां कृतप्रायश्चित्तानामपेक्षति । तदुक्तं प्रायश्चित्तरत्ने कमला
करभट्टकृते—ज्ञाने तु तत्समत्याभिधानात् द्विगुणप्रायश्चित्ते
व्यवहार्यतेति ।

यत्तु पुनर्मिताक्षरायाम्—तत्र मत्स्यभ्यासे तु प्रतिनिमित्तं नै-
मित्तिकावृत्तिरिति न्यायात् प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकावृत्तौ प्रस-

क्तायां लोगाक्षिणा विशेष उक्तः, “अभ्यासेऽहर्गुणा वृद्धिर्मासादर्वागं
विधीयते । ततो मासगुणा वृद्धिर्पावत्संवत्सरं भवेत् । ततः संवत्सर-
गुणा यावत्पापं समाचरेत् ।” इति । इदं मतिपूर्वविषयमिति—
चर्णितम् । तदिदं विष्णुस्मृतिव्याख्यायां नन्दपण्डितकृतायां
वैजयन्त्याख्यायामभ्यासेऽहर्गुणा वृद्धिरित्यस्य विशिष्य वेद्याह्नीग-
मनपरत्वस्यैवोरीकृतम् । मिताक्षरायामपि—“साधारणह्नीसंभोगे
तु हीनयोनिनिषेधेणमित्युक्तम् । तत्रापि—पशुवेद्याभिगमने प्राजा-
पत्यं विशोधनम्” इति संवर्तोक्तमकामतो द्रष्टव्यम् । कामनस्तु
यमेनोक्तम्—“वेद्यागमनजं पापं व्यपोहन्ति द्विजातयः । पीत्वा
सकृत् सकृत् तप्तं ससरात्रं कुशोदकम्”—इत्युक्त्यनन्तरमेवेममेव
विषयमधिकृत्येदं लौगाक्षिवचनं प्रवृत्तम् । तथाचोक्तवचनानुसारेण
बहुकालाभ्यासेऽपि प्रायश्चित्तन्यूनतापादनं केषांचन परास्तम् ।

एतेन—भ्लेच्छादिह्नीगमनमपि—व्याख्यातम् । तदपि हि
साधारणं विशिष्टमिति द्विविधम् । तत्र साधारणेन न सत्यः
पातित्यम्, किन्तु बहुकालाभ्यास एव । तदुक्तं मिताक्षरायाम्—
“चण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च । पतत्यज्ञानतो
विप्रो ज्ञानात्साम्यं तु गच्छति ।” इति । चण्डालादिसाम्यं प्रतिपाद-
यता मनुनाऽपि कामतोऽत्यन्ताभ्यासे मरणान्तिकं दर्शितम् । तथा
छज्ज्ञानतश्चाण्डालीगमनाभ्यासे पतितः, पतितप्रायश्चित्तं द्वादश-
वार्षिकं कुर्यात् । कामतोऽत्यन्ताभ्यासे चण्डालैः साम्यं गच्छति ।
अतो द्वादशवार्षिकाधिकं मरणान्तिकं कुर्यात् । एतच्च बहुकालाभ्या-
सविषयम् । एकरात्राभ्यासे तु वर्षत्रयम् । यथाह मनुः (अ० ११
श्लो० १७८) “यत्करोत्येकरात्रेण वृषलीसेचनं द्विजः । स मैक्ष-
भुग्जपन्नित्यं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहतीति ।” अत्र वृषलीशब्देन चण्डा-
ल्यभिधीयते; “चण्डाली बन्धकी वेद्या रजःस्या पा च फन्यका ।
ज्वा पा च सगोत्रा स्याद् वृषत्यः पञ्च कीर्तिताः” इति स्मृत्यन्तरे

धृषलीशब्दप्रयोगदर्शनात् । बन्वकी स्वैरिणी । कथं पुनरत्राभ्यासावगमः ? उच्यते ; 'यत्करोत्यैकरात्रेण' इत्यत्यन्तसंयोगवाचिन्यास्तृतीयाया दर्शनात्, एकरात्रेण चात्यन्तसंयोगो गमनस्याभ्यासं विनाऽनुपपन्न इति गमनाभ्यासोऽवगम्यते । अत एवैकरात्राद् बहुकालाभ्यासविषयं प्रागुक्तं द्वादशवर्षादिं गुरुतल्पव्रतातिदेशिकं मरणान्तिकं च । यदा पुनर्ज्ञानतोऽज्ञानतो वा चाण्डाल्यायाः सकृद्गच्छन्ति, तदा "चाण्डालपुत्कसानां तु भुक्त्वा गत्वा च योपितम् । कृच्छ्राब्दमाचरेज्ज्ञानादज्ञानादैन्दवत्रयमिति" यमायुक्तं संवत्सरं कृच्छ्रानुष्ठानम् । अमत्या चान्द्रायणत्रयं यथाक्रमेण द्रष्टव्यम् ।

अत्र चण्डाल-श्लेच्छयोरयं विशेषः—यत् श्लेच्छाः माहम्मदादयः कर्मणापतिताः, नतु जातितः; श्लेच्छानां प्रतिलोमसंकरत्वाभावात् । अतो महाभाष्यं 'शूद्राणामनिरवसितानामि' ति सूत्रे ग्रामादनिरवसितत्वात् श्लेच्छयवनमिति प्रयोगसाधुतोपपादितोपपद्यते । एतेन माहम्मदादीनां ग्रामे प्रवेशे चण्डालानां कथं न प्रवेश इति अधुनातनानामाक्षेपोऽपि—परास्तः । पतितस्य ग्रामतोऽपि निष्कासनं हि श्रेतायुगविषयम् । तदुक्तं श्रेतार्यां ग्राममुत्सृजेदिति । कलौ हि न श्लेच्छानां पतितानां ग्रामपरित्यागः प्रतिषिद्धः । व्यक्तं चैतत्पूर्वमेव विवेचितम्, यत्—पराशराचार्यैश्चण्डालविषये संभाषणस्यापि निषेधात्, चण्डालादिजातिपातित्येन न्यूनताकल्पनं न तत्सम्मतमिति । एवं च 'कर्तारं तु कलौ युगे' इति वदन्त एव पराशराचार्याश्चण्डालदर्शनादावपि प्रायश्चित्तविधानेन धर्मपतितानां विषय एव दोषन्यूनताकल्पनं संभवतीति मन्यन्ते, न जातिपतितविषय इति स्पष्टमेव सूचयन्तीति व्यर्थमेवेदमान्दोलनं माहम्मदादिदृष्टान्तेन चण्डालादिस्पृश्यतोपपादनार्थम् । एवं वदतामहमाकं माहम्मदादिभ्यः एकत्र निकर्षेऽपि अस्मदीयशास्त्रा-

धिकारितया व्यवहारे तेषामुत्कर्षो न नाभिमन्यते । इदमेवाभि-
मतमस्माकम्—यत् स्वधर्मश्रद्धालूनामेतेषां धर्मे श्रद्धा यथा स्यात् ,
यथा च पराणां प्रतारणपारवश्यं न स्यात् , तथा करणार्थं सर्वैरपि
पतितव्यमेव, नतु माहृम्मदादिमतप्रवेशो मा भूदिति ग्रामादिषु
प्रवेशव्यवस्थापनाद्याख्येनोक्तोचेन व्यवहर्तव्यमिति । उक्तोचस्य
हि काष्ठा निरवधिरेवेति सर्व एव विजानन्तीति नात्र विस्तरतीतुम-
भिलषामः ।

तत्र कश्चित्—सिद्धायां खत्वापदि तदनुसृत्या धर्मपरि-
वर्तनेन म्लेच्छचाण्डालदस्युभिर्बलाहासीकृतानामत एव पतितानां
पतिसंसर्गात्स्वेच्छया वा पतितानां सर्वेषां पुनरपि हिन्दुधर्मे
स्वीकारोऽप्यावश्यकः । स चायम्परिग्रहः कृतप्रायश्चित्तानां वाऽकृ-
तप्रायश्चित्तानां वा सर्वेषामपि यदि स्वधर्मानुष्ठानेच्छा,
तदैव, न तु बलात्कारेण । देवलस्मृतौ तु “बलाहासीकृता
ये च म्लेच्छचाण्डालदस्युभिरि”त्यादिश्लोकैः परधर्मे प्रविष्टा-
नामपि पुनरपि स्वधर्मे संग्रहस्त्वनुमत एवेति तत्रैव कृणोहृत्य
समीक्षणीयम् । अत्र च यद्यपि बलादितिपदाद् बलात्कारेण
परिभ्रष्टानामेव संग्रहोऽनुमतः, न तु छलादिभिः परिभ्रष्टस्ये-
ति समुदेत्याकङ्क्षा । परन्तु धोषायनेनोक्तस्य—

बलादपहृता कन्या मन्त्रैर्यदि न संस्कृता ।

अन्यस्मै विधिवद्देशा यथा कन्या तथैव सा ॥

इति वचनस्य धिवरणावसरे पारस्करशृङ्खलसूत्रस्य प्रथम-
काण्डान्तर्गतायामष्टमकण्डिकायां तद्विवरणानुपपन्नेन बलादिति
छलादेरप्युपलक्षणमित्युक्तम् ; तद्वदत्रापि बलादित्युपलक्षणं
छलादेरिति स्वीकारे न कोऽपि दोषः । एवंच परधर्मे
प्रविष्टानामत एव पतितानां पुनरपि संग्रहो न्याय्यः ; न च
प्रायश्चित्तानन्तरमेव संग्रहोऽनुमत इति वाच्यम् ; नहि प्राय-

श्चित्तं नाम कश्चन् नादृष्यदधिधिरेव, किन्तु पश्चात्तापोऽपि प्राय-
श्चित्तमेव । अत एव यदृषु 'पश्चात्तापेन शुद्धयती'ति न्याया-
नुसरणं धर्मज्ञानाम् । संस्कारलोपाद् द्रात्यप्रायश्चित्तमपि मनुनोक्तं
ग्राह्यम् । एवञ्च यथाकथमपि स्वधर्मअष्टस्य पश्चात्तापे पुनरपि
संग्रहः कर्तव्यः । तेनैव किल हिन्दुसंख्याहासपरिहारः स्यात् ।
येषां खलु जातिकुलादिकं पूर्वजनं स्मर्यते, तेषां स्वजातौ निवेशः ।
येषां खलु तदभावः, तेषां पृथग्जातित्वेनावस्थानमिति तु विशेषः ।
अथ विषये देवलस्मृतिर्विशेषतो निरीक्षणीया । किञ्च—“अनुक्त-
निष्कृतीनान्तु पापानामपनुत्तये । शक्तिं चावेश्य पापञ्च प्रायश्चित्तं
प्रकल्पयेत् ॥” इति (ज० ११ श्लो० २०९) मनुवचनात्कुत्रचित्पा-
पायवेक्षणपूर्वकं प्रायश्चित्तकल्पने धर्मज्ञानां स्वातन्त्र्यं वर्तत एव, इति
तदनुसारेणापि पतितानां पलाद् अष्टानाञ्च संग्रहः कर्तव्य एव ।
सर्वथा न स्वस्वपूर्वतजजातिषु विवाहादिगुस्तरसंसर्गव्यवस्थापन-
स्यावश्यकतेति द्रष्टव्यम् । यदि च कृतप्रायश्चित्तानां पृथग्जा-
तित्वं कल्प्यते चेन्महाननर्थः स्यात्, यतोऽप्युनैव यदृणां जातीनां
सद्भावेनान्योन्यं सुदृष्टत्वेनावस्थानं दुष्करम् । तत्र यदि पुनरप्येका
जातिः कल्प्यते, तेनातीव वैमनस्यमेव । विशेषस्तु पूर्वमेवोक्तः ।
तत्र त्वगत्या भिन्ना जातिः कल्पनीयैव । परं तु यावच्छक्यं
नान्यजातिकल्पनं समुचितं पश्यामः । शास्त्रीयविनिर्णयोऽप्यत्र
देवलस्मृत्या पूर्वोक्त एव । यदाहि ब्रह्मज्जानामपि प्रायश्चित्तानन्तरं
पूर्वजातो प्रवेशः, तदा का नाम कथा परधर्मप्रविष्टानाम् । तस्मा-
त्पतितानां स्वधर्मानुष्ठानेच्छा चेत्, पुनरपि संग्रहः कर्तव्य इति
सिद्धम् । देवलस्मृतिवचनानि चेत्यम्—

सिन्धुतीरे समासीनं देवलं मुनिसत्तमम् ।

समेत्य मुनयः सर्वे इदं वचनमब्रुवन् ॥ १ ॥

भगवन् म्लेच्छनीता हि कथं शुद्धिमवाप्नुयुः ।
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैवानुपूर्वशः ॥ २ ॥
 देवल उवाच—प्रायश्चित्तं प्रवक्ष्यामि विस्तरेण महर्षयः ।
 अपेयं येन सम्पीतमभक्ष्यं चापि भक्षितम् ॥
 म्लेच्छैर्नैतिन विप्रेण अगम्यागमनं कृतम् ॥ ७ ॥
 तस्य शुद्धिमावक्ष्यामि यावदेकन्तु वत्सरम् ।
 चान्द्रायणन्तु विप्रस्य सपराकं प्रकीर्तितम् ॥ ८ ॥
 पराकमेकं क्षत्रस्य पादकृच्छ्रेण संयुतम् ।
 पराकार्थन्तु वैश्यस्य शूद्रस्य दिनपञ्चकम् ॥ ९ ॥
 म्लेच्छैर्नैतिन शूद्रैर्वा हारिते दण्डमेखले ।
 संस्कारप्रमुखं तस्य सर्वं कार्यं यथाविधि ॥ १२ ॥
 तदासौ स्वकुटुम्बानाम्पिङ्क्तस्त्राप्राप्नोति नान्यथा ।
 स्वभार्या च यथान्यायं गच्छन्नेव विशुध्यति ॥ १४ ॥
 अथ संवत्सरादूर्ध्वं म्लेच्छैर्नैतो यदा भयेत् ।
 प्रायश्चित्ते तु सञ्चीर्णं गङ्गास्नानेन शुध्यति ॥ १५ ॥
 गृहीतो यो यलाम्लेच्छैः पञ्च पट् सप्त वा समाः ।
 दशादिं विंशतिं यावत् तस्य शुद्धिर्विधीयते ॥ ५३ ॥
 प्रायश्चित्तं समाख्यातं यथोक्तं देवलेन तु ।
 इतरेषामृषीणाञ्च नान्यथा वाक्यमर्हथ ॥ ७२ ॥

इत्यादीनि । अत्र च स्त्रीविषयकं प्रायश्चित्तमपि ४३-४४
 ४७-४८-४९-५०-५१-५२ इत्यत्र श्लोकेषु द्रष्टव्यम् । अत्र च
 “नान्यथा वाक्यमर्हथे”त्यनेन ‘मिथो याजका मिथोऽध्यापका मिथो
 विवहमानाश्च’ इत्यादिबोधायनवचनं परास्तमिति सूच्यते । किञ्च
 याज्ञवल्क्ये मिताक्षरायामपि परिग्रहभोज्यभोजनप्रायश्चित्तविचारे
 ‘पस्तु यलात्कारेण भोज्यते, तस्यापस्तम्बेन विशेष उक्तः—

यलादासीकृता ये तु म्लेच्छ-चण्डाल-दस्युभिः ।
 अशुभं कारिताः कर्म गवादिप्राणिर्हितनम् ॥
 उच्छिष्टमार्जनं चैव तथोच्छिष्टस्य भोजनम् ।
 खरोष्ट्रविड्यराहाणामामिपस्य च भक्षणम् ॥
 तत्स्त्रीणाञ्च तथा सङ्गस्ताभिश्च सह भोजनम् ।
 मासोपिते द्विजातो च प्राजापत्यं विशोधनम् ।
 चान्द्रायणं पराकञ्च चरेत्संवत्सरोपितः ॥
 संवत्सरोपितः शुद्धो मासार्धं घायकं पिबेत् ।
 मासमात्रोपितः शुद्धः कृच्छ्रपादेन शुद्धयति ॥
 ऊर्ध्वं संवत्सरात्कल्प्यं प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमैः ।
 संवत्सरैस्त्रिभिश्चैव तद्भावं स निगच्छति ॥

इत्युक्तं वर्तते । एवञ्च संवत्सरत्रयादर्वाक्तु प्रायश्चित्तेन

पुनः स्वजातौ निवेशस्तु शास्त्रनिर्णीत एव । देवस्तु विंशति-
 संवत्सरपर्यन्तमपि प्रायश्चित्तेन शुद्धिमनुमन्यते । किञ्च
 तत्रैव मिताक्षरायाम् “चरितव्रत आयाते निनयेरन्नघं
 घटम् । जुगुप्सेरन् न चाप्येनं संवत्सैयुश्च सर्वशः ॥” इत्यनेन घट-
 स्तोदानन्तरमपि स्वजातौ सङ्ग्रहो विहित एव । किञ्च तत्रैव
 पाञ्चवल्क्ये संसर्गिप्रायश्चित्तप्रकरणे ‘कन्यां समुद्रदेहेपां सोपवा-
 सामकिञ्चनामि’त्यनेन पतितावस्थायां समुत्पन्ना पतितकन्यापि
 योढ्येति विहितम् । अन्यान्यपि प्रमाणान्युद्धृत्नीयानि । सर्वथा
 पतितानां धर्मग्रन्थानां त्यागो न कुत्रापि विहितः । किञ्च ये हि
 खलु म्लेच्छादयः सर्वधर्मपरहिण्यतत्त्वेन व्यपदिश्यन्ते, तेऽपि पूर्वं
 क्षत्रिया एवासन् । प्रात्यत्यादेव तु तेषां परहिण्यकार इत्यपि मनुवा-
 क्यादवगम्यते ।

शनफैस्तु कियान्दोषादिमाः क्षत्रियजातयः ।

शृणुत्वं गता लोके प्रायणादर्शनेन च ॥ १० । ४३ ॥

पौण्ड्रकाश्चौण्ड्रविद्याः काम्योजा यवनाः शकाः ।

पारदाः पल्लवाश्चीनाः किराता दरदाः खशाः ॥२०॥४४॥

मुखयाहूरुपञ्जानां या लोके जातयो बहिः ।

म्लेच्छवाचश्चार्यवाचः सर्वे ते दस्यवः स्मृताः ॥१०॥४५॥

इति मनुः । एतेषामपि ब्राह्मणस्त्रिभिरुक्तं वर्तत एव ।

न च—ब्रह्मत्यं नाम पतितसावित्रीरुत्वम् । तच्च सावित्र्यधिकारि-
ण्येवेति तद्व्यभिर्भूतानां न ब्राह्मण्यमिति—वाच्यम्; पूर्वोक्तवाक्येन
पौण्ड्रादीनामपि तथात्वात् । नचानेकपुरुषपर्यन्तमपि ब्राह्मण्यत्वे कथं
पुनः संस्कार्यत्वमिति वाच्यम्; “यस्य पिता पितामहश्चानुपनीतो
स्यातामि”त्यादिवचनेषु पितृ-पितामहादीनामुपलक्षणत्वस्वीकारे
सर्वेषां पूर्वजानामनुपनीतत्वेऽपि भाणवकस्य संस्कारसम्भवात् । न
चैतादृशोपलक्षणत्वस्वीकारं किम्प्रमाणमिति वाच्यम्; सर्वेषां
संस्काराणां पुरुषार्थत्वेन पुरुषोपयोगित्वात्तथासम्भवात् । तथाहि—
द्विविधं कर्म क्रत्वर्थं पुरुषार्थञ्चेति । यद्वायनाकथम्भावपूर्णं विधी-
यते तत्क्रत्वर्थम् । अन्यत्करणं कलञ्च पुरुषार्थमिति । अस्यैव शा-
स्त्रदीपिकावचनस्य सोमनाथीये विवरणम्—‘तत्तच्छास्त्रानपेक्षेच्छा-
विषयभाव्यकभावनांशत्वे सति क्रत्वर्थमिन्नत्वं पुरुषार्थत्वम् ? अस्ति
च “वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीते”त्यादिशास्त्रविहितस्योपनयनस्ये-
च्छाविषयाध्ययनभाव्यकभावनाकरणत्वे सति भावनाकथम्भावपूर्ण-
त्वाभावेन क्रत्वर्थमिन्नत्वात्पुरुषार्थत्वमव्याहृतमेव । न च—“स्वाध्या-
योऽध्येतव्यः” इति शास्त्रापेक्षत्वेन तदनपेक्षतादृशभावनांशत्वाभावेन
कथं पुरुषार्थत्वमिति—वाच्यम्; तथात्वे हि द्रव्योपार्जननियमस्यापि
प्रागसाधनत्वेन तच्छास्त्रापेक्षतादृशभावनांशत्वात्पुरुषार्थत्वस्य व्या-
कोपात् । तस्मादपेक्षा नाम शब्दोपासैव ग्राह्या । न च स्वाध्याय-
विधौ शब्दत उपनयनस्यापेक्षा, किन्तु अधिकार्यपेक्षायामुपनयन-
विधिस्तद्गतां भजते । उपनयनं खलु भाणवकसंस्कारार्थमेव ।

तेन संस्कृतो हि माणवकः स्वाध्यायविध्यधिकारीति तस्यैवापेक्षा । तत्संस्काराच्च परम्परयोपनयनापेक्षा, न तु शब्दतः साक्षात् । तस्माद्दुपनयनं पुरुषार्थमेव । पुरुषार्थाश्च धर्मा आपत्काले विपरिणम्यन्ते । अत एव द्रव्योपार्जननिधमोऽप्यापत्काले विपरिणतो वैश्यवृत्त्यापि जीवनीयमिति । तस्मादापत्काले पुरुषार्थानां धर्माणां सर्वेषां विपरिवर्तने शास्त्रानुज्ञातेऽत्रापि पितृपितामहादीनामुपलक्षणत्वं स्वीकृत्य स्वधर्मभ्रष्टानां पतितानां ब्राह्म्यानाञ्च पुनः प्रायश्चित्तेन स्वीकरणं न दोषावहम् । पूर्वतनजातिस्मरणाभावे तु पृथग्जातित्वम्, अन्यथा पूर्वतनजातौ प्रवेश इत्येव सिद्धान्तः- । आपल्लक्षणं तु पूर्वमेवोक्तमित्यलं विस्तरेण ।

अत्र हि पालाहासीकृतानां प्रायश्चित्तेन पुनरपि स्वमते प्रवेशः सम्पादनीय इति देवलस्मृत्यनुसारेण स्वीकर्तव्यमिति यद्विवेचितम्, तत्र वयमपि न विप्रतिपन्नाः । यतो वयमपि स्मृतिपरतन्त्रा एव धर्माधर्मनिर्णयं समुचितं पश्यामः । तदत्र देवलस्मृतिपर्यालोचनात्पूर्वं देवलस्मृतिगतानि प्रकृतोपयुक्तानि वचनानि सद्गृह्य प्रकाशयामः । तद्यथा—

भगवन् ! म्लेच्छनीता हि कथं शुद्धिमवाप्नुयुः ।

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैवानुपूर्वशः ॥

कथं स्नानं कथं शौचं प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ।

किमाचारा भवेयुस्ते तदाचक्ष्व सविस्तरम् ॥

देवल उवाच—अपेयं येन सम्पीतमभक्ष्यं चापि भक्षितम् ।

म्लेच्छैर्नीतेन विप्रेण अगम्यागमनं कृतम् ॥

तस्य शुद्धिम्प्रवक्ष्यामि यावदेकन्तु वत्सरम् ।

चान्द्रायणन्तु विप्रस्य सपराकं प्रकीर्तितम् ॥

पराकमेकं क्षत्रस्य पादकृच्छ्रेण संयुतम् ।

पराकार्यन्तु वैश्यस्य शूद्रस्य दिनपञ्चकम् ॥

नखलोमयिहीनानां प्रायश्चित्तं प्रदापयेत् ।
 चतुर्णामपि घर्णानां नान्यथा शुद्धिरस्ति हि ॥
 प्रायश्चित्तविहीनन्तु यदा तेषां कलेवरम् ।
 कर्तव्यस्तत्र संस्कारो मेखलादण्डवर्जितः ॥
 म्लेच्छैर्नातिन शूद्रैर्वा हारिते दण्डमेखले ।
 संस्कारममुखं तस्य सर्वं कार्यं यथाविधि ॥
 तदासौ स्वकृदुभ्यानां पङ्क्तिं प्राप्नोति नान्यथा ।
 स्वभार्यां च यथान्यायं गच्छन्नेवं विशुध्यति ॥
 अथ संवत्सरादूर्ध्वं म्लेच्छैर्नातो यदा भवेत् ।
 प्रायश्चित्ते तु सञ्जीर्णे गङ्गास्नानेन शुध्यति ॥
 पलाहासीकृता ये च म्लेच्छचाण्डालदस्युभिः ।
 अशुभं कारिताः कर्म गवादिप्राणिर्हिसनम् ॥
 उच्छिष्टमार्जनं चैव तथा तस्यैव भोजनम् ।
 खरोष्ट्रविड्वराहाणामामिपस्य च भक्षणम् ॥
 तत्स्त्रीणां च तथा सङ्गस्ताभिश्च सह भोजनम् ।
 मासोपिते द्विजातौ तु प्राजापत्यं विशोधनम् ॥
 चान्द्रायणं त्वाहिताग्नेः पराकस्त्वथवा भवेत् ।
 चान्द्रायणं पराकञ्च चरेत्संवत्सरोपितः ॥
 संवत्सरोपितः शूद्रो मासार्द्धं पाषाणं पिबेत् ।
 मासमात्रोपितः शूद्रः कृच्छ्रपादेन शुध्यति ॥
 ऊर्ध्वं संवत्सरात्कल्प्यं प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमैः ।
 संवत्सरैश्चतुर्भिश्च तद्भायमधिगच्छति ॥
 हासो न विद्यते यस्य प्रायश्चित्तं दुरात्मनः ।
 गुह्यकक्षशिरोभ्रूणां कर्तव्यं केशवापनम् ॥
 प्रायश्चित्तं समाप्त्य प्रायश्चित्तन्तु कारयेत् ।
 स्नानं त्रिकालं कुर्वीत धौतवासा जितेन्द्रियः ॥

म्लेच्छैः सहोपिनो यस्तु पञ्चमभृतिविंशतिः ।
 वर्षाणि शुद्धिरेपोक्ता तस्य चान्द्रायणद्वयम् ॥
 सभायां स्पर्शने चैव म्लेच्छेन सह संविशेत् ।
 कुर्यात्स्नानं सचैलन्तु दिनमेकमभोजनम् ॥
 माता म्लेच्छत्वमागच्छेत् पितरो वा कथञ्चन ।
 असूतकञ्च नष्टस्य देवलस्य वचो यथा ॥
 मातरञ्च परित्यज्य पितरञ्च तथा सुतः ।
 ततः पितामहं चैव शोपपिण्डं तु निर्वपेत् ॥
 एकद्वित्रिचतुःसंख्यान् वत्सरान् संवसेद्यदि ।
 म्लेच्छवासं द्विजश्रेष्ठः कामतो ब्रह्मयोगतः ॥
 एकाहेन तु गोमूत्रं द्रवहेनैव तु गोमयम् ।
 व्यहात् क्षीरेण संगुक्तं चतुर्थे दधिभिश्चितम् ॥
 पञ्चमे घृतसंपूर्णं पञ्चगव्यं प्रदापयेत् ।
 पञ्चसप्तदशाहानि पञ्चदश च विंशतिः ॥
 संवासे च प्रवक्ष्यामि देहशुद्धिं दिजन्मनाम् ।
 पञ्चाहं पञ्चगव्यं स्यात्पादकृच्छ्रं दशाहिके ॥
 पराकं पञ्चदशमिधिं शोऽतिकृच्छ्रमेव च ।
 उदरं प्रविशेद्यस्य पञ्चगव्यं विधानतः ॥
 यत्किञ्चिदुष्कृतं तस्य सर्वं नश्यति देहिनः ॥
 पञ्च सप्ताष्ट दश वा द्वादशाहोऽपि विंशतिः ।
 म्लेच्छैर्नीतस्य विप्रस्य पञ्चगव्यं विशोधनम् ॥” इति ॥

अत्र हि संवत्सरम्लेच्छवासादिना पातित्यम्, संवत्सरचतु-
 पानन्तरं म्लेच्छभायम्, विंशतिसंवत्सरपर्यन्तं म्लेच्छगृहीनत्वे
 यचित्तार्हत्वम्, यौनसम्बन्धेन सद्यः पातित्यम्, अगम्यागमनेऽपि
 पश्चिन्नानन्तरं स्वीयकुटुम्बपङ्क्तिसम्बन्धम्, तत्रापश्चित्तं
 षष्टुर्विधं विच्छन्नपर्यजातं पश्यतां हि न व्ययस्त्यतार्थयोधो

भवेदिति प्रथमतोऽविरोधसम्पादनार्थं प्रयत्नामहे । सत्यं संवत्सरेण पातित्यं संवत्सरचतुष्टयानन्तरमेव म्लेच्छभावश्च बोध्यत इति संवत्सरचतुष्टयपर्यन्तं प्रायश्चित्ताधिकारो वर्तते । तथापि तु संवत्सरमध्य एव प्रायश्चित्तेन स्वपूर्वतनकुटुम्बसम्बन्धः, न तु तदनन्तरं म्लेच्छवासादावपीति देवलस्याशयोऽवगम्यते । तथाच किञ्चिद्नसंवत्सरपर्यन्तं म्लेच्छसंसर्गिणां प्रायश्चित्तेन स्वकुटुम्बसम्बन्धेऽपि नेतरेषां तद्योगः ।

अत एव—तदासौ स्वकुटुम्बानां पङ्क्तिम्प्राप्नोति नान्यथा ।

इत्युक्त्वा—अथ संवत्सरदूर्ध्वं म्लेच्छैर्नातो पदा भवेत् ॥

प्रायश्चित्ते तु सपूर्णं गङ्गास्नानेन शुद्ध्यति । इति ॥

संवत्सराधिकसंसर्गिणां स्वधर्माधिकाराख्यशुद्धिमात्रमान्नायमानमुपपद्यते । अत्र हि शुद्धिपदेन स्वकुटुम्बपङ्क्तिसम्बन्धविरहित एव कश्चनाधिकारो बोध्यत इति वक्तव्यमिति पूर्णं संवत्सरं संवत्सरचतुष्टयपर्यन्तं वा म्लेच्छसंसर्गिणां पृथक्संस्थैव युक्तेति सिद्धम् । अत्र किञ्चिद्नसंवत्सरकालपर्यन्तं यौनसम्बन्धेऽपि स्वभार्यासम्बन्धः प्रायश्चित्तानन्तरं भवतीति यद्विवेचितम्, तदिदं घलात्कारेणागम्यागमन एव । व्यक्तं चैतन्मदनरन्नप्रदीपे वर्तत इति नात्र कापि स्वकपोलकल्पना । युक्तञ्चैतत् । अत एव देवलस्मृतावेवोपसंहारं—“एकद्वित्रिचतुःसंख्यानं वत्सरान् संवत्सैद्यदि । म्लेच्छावासं द्विजश्रेष्ठः कामतो द्रव्ययोगतः ॥” इति कामतः क्रियमाणस्य सहवासस्यैव म्लेच्छभावप्रयोजकत्वमुक्तमुपपद्यते । सहवासादीनामपि एकसंवत्सरेणैव पातित्यप्रयोजकत्वन्तु समुदितरूपेणैव, न तु श्रयक्त्वेनेत्यपि मदनरन्नप्रदीपे विवेचितमिति न कोऽपि विरोधः ।

यत्तु विंशतिवत्सरपर्यन्तं म्लेच्छवासेऽपि प्रायश्चित्तान्नामम्, तद् घलादापादितसहवासमात्रविषयम् । अत एव—“पृहीतो यो घलान्म्लेच्छैः पञ्च पटू सप्त वा समाः । दशादि विंशतिं पाव-

त्तस्य शुद्धिर्विधीयते ॥” इति श्लोके बलात्पदोपादानमुपपद्यते । अत्र यत्पदस्य छलमोहाद्युपलक्षणत्वेऽपि न विरोधः । यथमप्यकामतो म्लेच्छवासादावेव प्रायश्चित्तविधिमनुमन्यामहे । स्त्रीणां परं गर्भधारणेऽपि शुद्धिः प्रायश्चित्ताधीना देवलस्मृतियोधिता नास्माकमपि विरुद्धा । तत्रापि गर्भत्यागपूर्वकमेव स्वजातिप्रवेशो न गर्भेण साकमपीति देवलसिद्धान्तादिदमवगम्यते—यत्कामतो बहुधारं यावन्म्लेच्छसंसृष्टाया न स्वजातिप्रवेशाधिकार इति ।

इयान् विशेषः—यत्पुंसामगम्यागमनेन कामकृतेन सद्यः पातित्यम्, स्त्रीणां तु कामकृतेनापि सकृद्गमनेन न पातित्यमिति । इदन्तु देवलस्मृतिमात्रपर्यालोचनेन । कलिषर्ज्यप्रकरणानुसारेण तु स्त्रीणामपि पातित्यमेवेति पूर्वमेव विवेचितम् । सर्वथा तु संवत्सराधिककालं यावन्म्लेच्छसंसर्गं म्लेच्छभावं गतानां पृथक्संस्थैव, न कुटुम्बपङ्क्तिसम्बन्धयोग्यतापीत्येव देवलाशयः । अत एव—ऊर्ध्वं संवत्सरात्कल्प्यं प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमैः—इत्युपक्रम्यान्ते—“प्रायश्चित्तावसानेतु दोग्धी गौर्दक्षिणा मता । तथासौ खकुटुम्यान्ते षुपविष्टो न दृष्यति ॥” इति कृतप्रायश्चित्तस्य तस्य कुटुम्बान्त उपवेशमात्रं भवतीति प्रतिपादितमुपपद्यते । अनेन हीदं स्पष्टमवगम्यते—कुटुम्बमध्यसम्बन्धः सहासनव्यतिरिक्तसम्बन्धान्तरञ्च तस्य न योग्यमिति ।

तथाच यदि देवलस्मृतिसिद्धान्तानुसारेण केचन व्यवस्थामपेक्षन्ते, तर्हि तु नास्माकमप्यत्र विप्रतिपत्तिः । इदमेवात्र वक्तव्यम्—यद् देवलस्मृतौ नोक्तरीत्या पदचात्तापमात्रेण सर्वेषां संग्रहः प्रतिपादित इति । एतेन—येषां खलु जातिकुलादिकं पूर्वतनं स्मर्यते, तेषां स्वजातौ निवेशः, येषां खलु तदभावस्तेषां पृथक्संस्थेति सिद्धान्तोऽस्ति—परास्तः । न ह्ययं सिद्धान्तो देवलस्मृत्यारूढः । तत्र हि स्पष्टमेव किञ्चिद्नसंवत्सरपर्यन्तं म्लेच्छमेवानु

तद् विवेचितम् । यत्तु देवलस्मृतौ—ऊर्ध्वं संवत्सरात्कल्प्यं प्रायश्चित्तं
द्विजोत्तमैरिति विवेचितम्, तदपि सत्यं धर्मज्ञानां प्रायश्चित्तव्यव-
स्थायां स्वातन्त्र्यं गमयति; परंतु न संवत्सरचतुष्टयानन्तरम्; देवलेनैव
तदा प्रायश्चित्तनिषेधात् । “हासो न विद्यते तस्य प्रायश्चित्तं
दुरात्मनः” इति हि तदीयं वचनम् । एतेन—अतः परं नास्ति
शुद्धिरिति देवलवचनमपि—व्याख्यातम् ।

एतेन—“अनुक्तनिष्कृतीनान्तु पापानामनुपत्तयै ।

शक्तिं चावेक्ष्य पापञ्च प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ॥”

इति मनुवचनमपि व्याख्यातम् । एतेन—उक्तवचनानुसा-
रेण धर्मज्ञानां प्रायश्चित्तव्यवस्थापनेऽधिकारो वर्तत इति कथमपि
श्लेच्छीभूतानामपि संप्रहो न्याय्य इति आधुनिकसिद्धान्तोऽपि
परास्तः । तथाच देवलसिद्धान्तोऽपि पूर्वोक्तमस्मदीयमेव सिद्धान्तम-
धिकरोति, न त्वन्यमिति तत्सिद्धान्तानुसारेण किञ्चिद्वृत्तसंवत्सरप-
र्षन्तं श्लेच्छसहवासादि कुर्वतां स्वकुटुम्बसम्बन्धः; तदतिरिक्तानान्तु
श्लेच्छसंसर्गिणां संवत्सरचतुष्टयानधिकतत्संसर्गिणां पृथक् संस्था,
येषां स्वधर्माधिकारयोग्यताऽप्यनुमन्यते । इतरेषान्तु न प्रायश्चित्ता-
धिकारयोग्यतेति निष्कर्षः पर्यवसन्नः ।

यत्तु कृतप्रायश्चित्तानां पृथक्जातिकल्पने महाननर्थः
स्यादित्यादि, दत्तोत्तरमिदं पूर्वमेव जातिभेदो न वैमत्यकारणमिति
निरूपणावसर एव । यत्र त्वगत्या जातिभेदः कल्पनीय एवेति
प्रकृतप्रचन्यकारा अपि मन्यन्ते, तत्रागतिरेव किं सङ्घटने भवि-
ष्यति, उत सत्यपि तस्मिन् प्रकारान्तरेण सङ्घटनं सम्पादयि-
ष्यते । वचन्तु पश्यामः—पश्चात्तापमात्रेणाकृतप्रायश्चित्ता अपि
स्वयं नष्टाः पराज्ञाशपितुं प्रवृत्ता इत्यपवादविषयतामात्मनः परि-
हर्तुंशामा यावच्छक्ति जन्मान्तरे वापि समुचिता गतिर्भवतु इत्या-
दिचिन्तया सर्वविधं साहाय्यं कृतप्रायश्चित्तानां शुद्धानां वा सम्पा-

य कथमपि न सङ्घटनविरोधिनो भविष्यन्ति, यदि ते वस्तुगत्या पश्चात्तप्ता भवन्तीति । ब्रह्मज्जानां तु येषां निर्णयसिन्धुत्तरीत्या चतुर्गुणं प्रायश्चित्तम्, तेषां 'नास्यास्मिंल्लोके प्रत्यासत्तिवर्तते' इत्यापहनम्बस्रानुसारेण मिताक्षरादिसिद्धान्तानुसारेणापि न व्यवहार्यत्वमिति स्पष्टमेव पूर्वमेव विवेचितम् । एतेन—ब्रह्मज्जानामपि कृतप्रायश्चित्तानां यदि पूर्वजातिप्रवेशः, तर्हि कथं न समतान्तरप्रविष्टानामिति शङ्कापि परास्ता । यथा च देवलवचनानां संवत्सराधिकम्लेच्छसंसर्गिणां पृथक्संस्थास्थापनौचित्य एव स्वारस्यम्, तथा पूर्वमेव विवेचितमिति—“अथ पतिताः समवसाय धर्माश्चरेयुरितरेतरप्राजका इतरेतराध्यापका मिथो विवदमानाश्च” —इत्यादिविधायनादिवचनमपि व्याख्यातम् । “धलादासीकृता ये तु म्लेच्छचाण्डालदृश्युभिरि”त्यादिवचनानि, यान्यापस्तम्बवचनानीति प्रकृतप्रथम्य उल्लिखितानि, तान्यपि देवलवचनान्येवेति तद्वचनानुसारेणापि न वर्षत्रयपर्यन्तं म्लेच्छसंसर्गिणामपृथग्जातित्वं युक्तम् । वत्सरचतुष्टयेन तद्वाचनस्य तु तात्पर्यं तदनन्तरं प्रायश्चित्तेन स्वधर्माधिकारस्याप्यभाव एव । अत एव—“हासो न विद्यते तस्य प्रायश्चित्तं दुरात्मनः ।” इति वाक्यशेष उपपद्यते ।

एतेन—विंशतिसंवत्सरपर्यन्तं स्वजातिप्रवेशो देवलसम्मत एवेति शङ्कापि—परास्ता । “दशादिविंशतिं यावत्तस्य शुद्धिविधीयते ।” इत्यत्र धलात्कारेण गृहीतमात्रस्य सहाशनादिसंसर्गरहितस्य विंशतियत्सरपर्यन्तं स्ववशे म्लेच्छै रक्ष्यमाणस्य स्त्रियाहारव्यवहारादिषु म्लेच्छैर्हस्तक्षेपो घ्न न कृतस्तस्यैव ग्रहणमिति न दोषः । एतेन—“चरितव्रत आयाते निनयेरन्नवं घटम् । जुगुप्सेरन्न चाप्येनं संवसे-युश्च सर्वशः ।” इति याज्ञवल्क्यवचनमपि—व्याख्यातम्; तस्य किञ्चिदन्यत्सरं म्लेच्छसंसर्गविषयत्वेनाविरोधात् ।

एतेन—नागपूरनिवासिभिर्द्वाकटरमुञ्जेमहोदयैः डाक्टर

कुर्तुंकोटिमहाशयानामाज्ञानुसारेण प्रकाशिता पतितपराधर्तन-
विषयव्यवस्थापत्रिकापि—व्याख्याता । सा यथा—

“अनया सहानुपक्ताया अभ्यर्थनायाः प्रकाशनसमयादार-
भ्य लोके विवादः समजनि । माश्च वास्तविकीं स्थितिं जिज्ञासमाना
वहवो बहुशोऽन्वयुञ्जत । यत्सत्यमेव किमेषां हिन्दुवराकाणां
पलायवनीकृतानां पुनः स्वयमसंग्रहणम् धर्मशास्त्रसम्मतम् ? यद्यपि,
व्यवहारतः सर्वथा हितावहम् ।

अत्रोपलब्धिसुशकानां स्मृतिग्रन्थानां वाचनाद् घावन्मया
ज्ञातुं शक्यते, तावदस्मिन्विषये धर्मशास्त्रस्य प्रतिचदितुं कोऽप्यु-
त्सहिष्यन् इति सम्भवनीयं न मया मन्यते । इममेव विषयमुद्दिश्य
देवलाभिधानः कश्चन मुनिसत्तमो देवलस्मृतिनामानं स्मृतिग्रन्थं
रचयाश्चकार । साऽसौ स्मृतिः पृथानगरीतः प्रसिद्धिं नीते आन-
न्दाश्रममुद्रिते च स्मृतिसमुच्चपनामनि ग्रन्थे समाविष्टोपलभ्यते ।
तत्रास्याः श्लोकसंख्या नवतिर्दृश्यते । अत्र केवलं पलादेव म्लेच्छ-
धर्मं स्वीकारितानां हिन्दूनां शुद्ध-यर्थं स्वस्वजातौ च भोजनविवा-
हादिव्यवहारस्य पुनः प्रवर्तनार्थं विविधाः प्रायश्चित्तविधयो
निर्दिष्टा दृश्यन्ते । कतिपये श्लोका आदर्शभूता अत्रोद्दिश्यन्ते ।
तथा—

सिन्धुतीरे सुखासीनं देवलं मुनिसत्तमम् ।

समेत्य मुनयः सर्वे इदं वचनमब्रुवन् ॥ १ ॥

भगवन्म्लेच्छनीता हि कथं शुद्धिमवाप्नुयुः ।

ब्रह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैवानुपूर्वशः ॥ २ ॥

देवल उवाच—प्रायश्चित्तं प्रवक्ष्यामि विस्तरं महर्षयः ।

अपेयं येन सन्पोतमभक्ष्यं चापि भक्षितम् ।

म्लेच्छैर्नतिन विप्रेण अग्न्यागमनं कृतम् ॥ ७ ॥

तस्य शुद्धिं प्रवक्ष्यामि यावदेकन्तु वत्सरम् ।
 चान्द्रायणन्तु विप्रस्य सपरारुं प्रकीर्तितम् ॥ ८ ॥
 पराकमेकं क्षत्रस्य पादकुच्छ्रेण संयुतम् ।
 पराकार्थन्तु वैश्यस्य शूद्रस्य दिनपथरुम् ॥ ९ ॥
 म्लेच्छैर्नातिन शूद्रैर्वा हारिते दण्डमेसले ।
 संस्कारप्रमुरां तस्य सर्वं कार्यं यथाविधि ॥ १२ ॥
 तदासौ स्वकुटुम्बानां पट्क्तिं प्राप्नोति नान्यथा ।
 स्वभार्या च यथान्यायं गच्छन्नेवं विशुद्धयति ॥ १४ ॥
 अप्यसंयत्सरादूर्ध्वं म्लेच्छैर्नातो यदा भवेत् ।
 प्रापदिवत्ते तु संचीर्णे गङ्गास्नानेन शुद्धयति ॥ १५ ॥
 यथाहासीकृता ये च म्लेच्छयाण्डालदस्युनिः ।
 जशुभं कारिताः कर्म गवादिप्राणिर्हिसनम् ॥ १७ ॥
 उच्छिष्टमार्जनं चैव तथा तस्यैव भोजनम् ।
 एतरोऽप्यिद्व्यराहाणामामिषस्य च भक्षणम् ॥ १८ ॥
 तत्सत्राणां च तथा सद्गं ताभिदय सह भोजनम् ।
 मासोपिने द्विजानौ तु प्राजापन्यं विशोपनम् ॥ १९ ॥
 जनः परं प्रवक्ष्यामि प्रापदिवत्तमिदं शुभम् ।
 स्त्रीणां म्लेच्छैर्द्वय नीनानां यत्नान्सीशाने यवधिम् ॥
 म्लेच्छान्नं म्लेच्छमंस्पदो म्लेच्छेन सह संस्थितिः ।
 यन्मरं यन्सरादूर्ध्वं त्रिरात्रेण विशुष्यति ॥ ४४ ॥
 शूनीना स्त्री यत्नादेव म्लेच्छैर्गुर्वाकृता यदि ।

असवर्णेन यो गर्भः स्त्रीणां योनौ निपिच्यते ।

अशुद्धा सा भवेन्नारी यावच्छल्यं न मुञ्चति ॥ ५० ॥

विनिःसृते ततः शल्ये रजसो वापि दर्शने ।

तदा सा शुद्ध्यते नारी विमलं काञ्चनं यथा ॥ ५१ ॥

स गर्भो दीयतेऽन्यस्मै स्वयङ्ग्राह्यो न कर्हिचित् ।

स्वजातो वर्जयेद्यस्मात्संकरः स्यादतोऽन्यथा ॥ ५२ ॥

गृहीतो यो यलान्म्लेच्छैः पञ्च पट् सप्त वा समाः ।

दशादि विंशतिं यावत्तस्य शुद्धिविधीयते ।

प्रायश्चित्तं समाख्यातं यथोक्तं देवलेन तु ।

इतरेषामृषोणाश्च नान्यथा वाक्यमर्हथ ॥ ७२ ॥ इति ।

एवं प्रसभं यवनीकृतानां पश्चात्प्रायश्चित्तेन पूतानां हिन्दूनां भोजनादौ व्ययहार्यत्वमस्माकं धर्मशास्त्रं न कियदपि विहन्तीति विशदमेव ।

अत्रेदमपि मनसि निधेयम्—यदेकादिविंशतिमपि यावत्सं-
पत्सराणि तस्यामेवावस्थायामासीनस्य पुरुषस्य प्रायश्चित्तेन शुद्धौ
वर्तते न कोऽपि प्रत्यघायः । परन्त्वत्र विंशतिपदेन विंशत्या परि-
मित्यान्येव संबत्सराणि ग्राह्याणि, किं वा यथा 'शतपत्रम्' सहस्र-
रश्मिः, इत्यादिपदेषु शतशब्दः सहस्रशब्दश्च न वस्तुतस्तत्तत्संख्या-
वाचकस्तथापि तत्संख्यातिरिच्यमानानेकसंख्यार्थं प्रयुज्यते, तथा-
ऽत्रापि विंशतिशब्दस्य तत्संख्यातिरिच्यमानानेकसंख्यार्थं ग्रहणं
किं विद्वत्सम्मतं भवेन्नयेत्यपि परधर्मापलोकान् स्वधर्मे सङ्ग्राहि-
भिरार्यैतरधर्मैः सह सञ्जातायां स्पर्शायामतिप्रसङ्गप्रतिहरणे सुप्र-
शुद्धमनसा विचारणीयम् ।

अत्र केवलं यलात्कारस्वैवोल्लेखः परन्त्वज्ञानलोभमोहच्छ-
लादितोऽपि परधर्म स्वीकृतानामार्याणां शुद्धिमनुमन्यतास्माकं धर्म-
शास्त्रम्, यदि यलादित्यस्य पदस्य व्यापकार्थग्रहणं शास्त्रीयं भवेत् ।

ननु भवति च शास्त्रोप्यं पत् एकत्रान्यस्मिन् प्रसङ्गे पलादिति पदं व्यापकत्वेन गृहीतं दृश्यते । पारस्करगृह्यसूत्रस्य प्रथमकाण्डान्तर्गताया अष्टमकण्डिकायाः 'अथ विवाहपदार्थकर्मः' इति विषयविवेचने दृश्यते—एवं यौघापन आह—

पलादपहता कन्या मन्त्रैर्यदि न संस्कृता ।

अन्यस्मै विधिवद्देया यथा कन्या तथैव सा ॥

पलादिति पलादेरुपलक्षणम्—इति ।

आर्षसंस्कृतेर्गौरवे महदभिमानास्पदमिदं यन्प्राचीनधर्मशास्त्रकाराणामृषीणां सुनीनाश्च सदृशो भाष्यकारा अपि सर्वापविशेषयुद्धिनिर्भराः सामाजिकवादान् व्यापिकां सट्प्रादिकाश्च मुद्धिमवलम्ब्य, अर्थाद् राष्ट्राण्यदृष्ट्यैव ममीश्राशक्तिरे । आपुनिकास्तान्तु शास्त्रिणां विचारपद्धतिः सुतरामनुदारंति सर्वथा शोच्यम् ।

अस्या देवउत्सृतेः सार्वजनीनं प्रामाण्यं नाशङ्कीयम् । यतो पाजयन्त्यादिस्मृतेः प्रायश्चित्ताध्यायस्य पञ्चमप्रकरणान्तर्गतस्य २८०, श्लोकस्य मिनाक्षराणां 'अथापरिग्रहाभोज्यभोजने प्रायश्चित्तम्' इति विषयस्य विवेचने आपस्तम्बीया इत्याख्याना कमिषये श्लोका उद्धृता दृश्यन्ते, ये देवउत्सृतेः १७१८१९, श्लोकेभ्यः सर्वथाऽभिन्ना भवन्ति । अपरस्य श्रयोऽपि श्लोकास्तत्र तेनैव क्रमेण वर्तन्ते । स इमे—

षान्द्रापगं त्याहितान्तेः पराकन्यथया भवेत् ।

षान्द्रापगं पराकन्य चरत्संपन्नसरोपितः ॥

संपन्नसरोपितः शूद्रो मामार्थं पारसं पिबेत् ।

मासमाप्रोपितः शूद्रः शूच्छ्रसादेन शुद्धयति ॥

ऊर्ध्वं संपन्नसत्सन्धं प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमैः ।

तथाच धमस्मृतेः पञ्चमाध्यायस्य पञ्चमपद्यश्लोकौ चेमौ—

धलादासीकृता ये च म्लेच्छचाण्डालदस्युभिः ।

अशुभं कारिताः कर्म गवादिप्राणिहिंसनम् ॥

प्रायश्चित्तञ्च दातव्यं तारतम्येन वा द्विजैः ॥ इति ।

अत्रापि प्रथमश्लोको देवलस्मृतेः १७ श्लोकात्सर्वथाऽभिन्नः ।

तस्मादसौ देवलस्मृतिरुभाभ्यामापस्तम्ययमस्मृतिभ्यामस्मिन्विषये प्रमाणत्वेन गृह्यते ।

सत्यप्येवमेतान् शास्त्रीयवादान् तज्ज्ञाः शास्त्रिपण्डिता एव सप्रमाणं विश्वसनीयतया च निर्णयन्त्विति सधिनयं विज्ञप्तिः ।

नागपुरनगरम् सी. पी.

ता० ७-४-१९२२

डाक्टर-ची.शि.मुज्जे

एल, एम्, एस् नेत्रवैद्य

नागपुरनगर सी. पी. इति ।

अत्राचिरेणैव भोपलापदाभिधेयमाहम्मदैः स्वमतं प्रापितानां तद्राकृतयोनिसम्यन्धानां संवत्सरमध्ये सहाशनादिमात्रमाचर्य परावृत्तिमभिलपतां पश्चात्तप्तानाञ्च प्रायश्चित्तैः शुद्धिरस्माभिरप्यनुमन्यत एव । विंशतिसंवत्सरमध्ये ततोऽनन्तरं वा स्वमतप्रवेशमभिलपतान्तु पूर्वोक्तरीत्या स्वमतप्रवेशः कथमपि न सम्भवति । पूर्वमेव आपस्तम्यस्मृतौ तु विंशतिसंवत्सरं म्लेच्छादिसंसर्गस्य चर्चापि न वर्तते, इति आपस्तम्याद्युल्लेखः पामरप्रताराणार्थ एव, न तु वस्तुस्थितिप्रदर्शनार्थः । यत्तु विंशतिपदस्यासंख्येयसंवत्सरपरत्वम्, तत् सर्वथा बाधितमेव ; प्रमाणाभावात् । यत्तु तत्राधुनिकानान्तु शास्त्रिणां विचारपद्धतिः सुतरामनुदारेति सर्वथा शोच्यमिति वर्णितम्, तत्र कथं सद्बुद्धिदं निवेदयामो घच्छास्त्रविचारायसरे शास्त्रिणामनौदार्यं नाम शास्त्रमात्रपारतन्त्र्यमेवेति

तदिदं शास्त्रिणां भूषणमेव, न तु दूषणमिति उदारवादिनाम-
शास्त्रिणां शास्त्रीयार्थविनिर्णयो धर्मैकपक्षपातिनामनादरणीय इति
न कोऽपि दोष इति ।

यत्तु श्रीनारायणशास्त्रिमराठेमहोदयैः—बलाद्वृत्तानाम-
ल्पेनैव प्रायश्चित्तेन शुद्धानां स्वस्वजातौ यथास्थानं ग्रहणमिति नैव
चित्रम् । पतितानामपि शुद्धबीजक्षेत्राणां कृतप्रायश्चित्तानां पुनः
पूर्वजातो ग्रहणे न दोषः । इतरेषान्तु यथायथं पृथग्जातो स्थापनं
हिन्दुत्वसम्पादनम्, योग्यधर्मानुष्ठानाधिकारश्च सम्पादनीयः, न
पुनर्विवाहादिरेव गरीयान् व्यवहारः कर्तव्यः इत्याग्रहिलता
योग्येति युक्तमुत्पश्याम इति वर्णयन्ति । तत्र यदि तेऽपि संवत्सर-
मध्य एव अकृतविवाहेकपात्रभोजनादिगुस्तरसंसर्गिणामेव स्वजा-
तिप्रवेशं मन्यन्ते, तर्हि तु नास्माकं तत्र विरोधः । अन्येषां तु
श्वरूंसंस्थैव युक्तेति तु वयं पश्यामः । वापीनगरे यदाऽस्माभि-
र्गतम्, तदा तैरपि अस्मदीय एव पक्षः स्वीकृतः, इति तु महदि-
दमामोदस्थानम् । अत्रापि प्रबन्धे विवाहादिगुस्तरसम्बन्धं न ते
योग्यं मन्यन्त इति तु स्पष्टमेव समेषाम् । एतेन पतितोत्पन्ना अपि
व्याख्याताः । तत्रापि कन्यामात्रस्य विवक्षणे न विरोधः, न हि
पतितस्य शुद्धकन्याविवाहादिना तृतीयादिपर्यायगतस्य न तावत्
वाक्यसंस्कारयोग्यत्वं स्वजातिप्रवेशो वा इति सर्वं सुस्थम् ।

इदमत्रालोचयामः—यत् वत्सरचतुष्टयानन्तरं पश्चात्तप्तानां
भ्रतान्तरं प्रविष्टानां पुनः स्वमतं प्राप्तुमभिलषतां च का वा
गतिर्नर्मज्ञैरनुमन्तुं शक्यत इति । इदमत्रास्माकंप्रतिभाति—ये खलु
वस्तुगत्या ह्यां पूर्वतनां जातिं ब्राह्मणादिरूपामात्मपर्यन्तां स्मरन्ति,
ते हि श्लेष्मण्डधर्मपरित्यागेन भगवन्नामस्मरणादिना च स्वजीवमात्रां
निर्वहन्तु । एवम्—“अथ पतिताः समवसाय धर्माश्चरेयुरितरेतर-
याजका इतरेतराध्यापका मियो विवहमानाश्च” इति बोधायनो-

क्तरीत्या ष्टपक् संस्थयाऽवस्थाय “शिवाकर्मणिदीपिकोक्तरीत्या पतितब्राह्मणाद्यधिकारिकतान्त्रिकधर्मैर्वर्तन्ताम्, स्वीयं हिन्दुभावमेव व्यावहारिकेषु सर्वेषु कार्येषूपयुञ्जताम् । साधारणधर्मा हि सत्यादयो भगवद्भजनादयश्च म्लेच्छादीनामपि साधारणा एव मनुष्यधर्मत्वात्, इति तदर्थं न प्रायश्चित्तादिना शुद्धिरपेक्ष्यते, तान्त्रिकतत्तज्जातिधर्माधिकारमात्रार्थं तु तत्तत्तान्त्रिकदीक्षया दीक्ष्यन्ताम्, तद्गतनि तु ब्राह्मणप्रायश्चित्तान्यतिरिच्य न किमपि प्रायश्चित्तमपेक्षन्ते, तत्तत्तान्त्रिकदीक्षा तु तत्र तत्र निष्णातानां सिद्धानां सचिनयं सोपहारं भक्तिपुरस्सरं पश्चात्तापेन च साकमुपेतानां च तत्तद्दर्माचार्याणां सकाशादेव ग्रहीतव्या, नतु येषां केषामपि । जातिः खलु तेषामपि स्वमातापित्रादीनामेव पूर्वजनानाम्, यतो न गुणकर्मकृता सेति बहुदाः पूर्वं निरूपितम् ।

जातिम्लेच्छानामपि न स्माकं मानवादिधर्माद् बहिर्भावः, नयाऽन्येषामन्त्यजादीनामिव देवदर्शनभजनादायधिकारे कापि याथा । कामिकागमादिषु हि जातिम्लेच्छानामपि स्थानविशेषो देवदर्शनार्थं नियुक्त एव वर्तते । ततश्च जातिम्लेच्छेषु येषु सांप्रतमपि भारतीयप्रक्रियैव विवाहादिकं प्रचलति, ततो विभिन्नैव संस्था बहुवत्सरपर्यन्तं बहुपरम्परापर्यन्तं वा विच्छिन्नभारतीयधर्मप्रधानां जातिम्लेच्छानां संस्थातः स्वीकर्तव्या । एवं क्रमेण भारतवर्षे यदि भगवता एव यहवो जातिम्लेच्छा अपि संपाद्यन्ते, तर्हि न कोऽपि दोषः समापतिष्यति ।

एतावदेवात्र मन्यते—तत्तज्जातिसंकरं विहाय यथासंभवं वैदिकधर्माणां तान्त्रिकधर्माणां च रक्षणेन तत्तदवान्तरविभागा विवाहाद्यर्थं यदि रक्षन्ते, तर्हि न सनातनधर्मावलम्बिनामपि हानिः, नवा सुवारकागाम् । सुवारका हि हिन्दुसंख्याया अन्यूनतामेव काङ्क्षन्ति, सनातनधर्मावलम्बिनस्तु हिन्दुत्वेन साधारण-

धर्माधिकारं मनुष्यमात्रस्याविरुधानास्तत्तज्जात्यसांकर्यम्, तत्त-
ज्जात्याश्रमधर्मेषु स्वानुष्ठानावसरं सर्वेषां संपूर्णं स्वातन्त्र्यं च ।
'अयमेव विशेषः—यज्जात्यन्तराणां प्रायश्चित्तादिना जात्यन्तर-
प्रापणम्, सर्वजात्यविशेषेण विवाहादिव्यवस्थापनादिना सङ्करी-
करणम्, तत्तद्वर्णविभागस्य तत्तज्जातिविभागस्य वाऽत्यन्तावहेयत्वं
च सुधारका मन्यन्ते, सनातनधर्मावलम्बिनस्तु तद्विरुद्धमिति ।

यस्तु केचन—पतितपरावर्तनेऽपि व्रात्यसंस्कारविधिमेवो-
पयुज्य परम्पराप्रपयन्तं बहुपरम्परापर्यन्तं वा मतान्तरं प्रविष्टाना-
मपि व्रात्यसंस्कारेण शुद्धिं कर्तव्यां मन्यन्ते, तदिदं व्रात्यत्वस्य मता
न्तरप्रवेशनिबन्धनपातित्वस्य चार्थान्तरत्वाद् न विरुद्धसहम् ।

इयमत्र शूलपाणिभद्राचार्यप्रायश्चित्तविवेकगता व्यवस्था—

अथ बलात्कारकारितम्लेच्छदास्याशुभकर्मप्रायश्चित्तम् ।-

तत्र देवतः—

“दासीकृतो पलान् म्लेच्छैश्चाण्डालाद्यैश्च दस्युभिः ।

अशुभं कारितं कर्म गवादिप्राणिहिंसनम् ॥

उच्छिष्टमार्जनञ्चैव तथा तस्यैव भक्षणम् ।

खरोष्ट्रविड्वराहाणामामिपस्यैव भक्षणम् ॥

तत्स्त्रीणां च तथा सङ्गं ताभिश्च सह भोजनम् ।

मासोपिते द्विजातौ तु प्राजापत्यं विशोधनम् ।

चान्द्रापणन्वाहिताग्नेः पराकस्त्वथवा भवेत् ॥

चान्द्रापणं पराकं वा चरेत् संवत्सरं द्विजः ।

संवत्सरोपिनः शूद्रो मासार्थं यावत् पिवेत् ॥

मासं यिपोपिनः शूद्रः कृच्छ्रपादेन शूद्रघति ।

ऊर्ध्वं संवत्सरात् कल्प्यं प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमैः ॥

संवत्सरैश्चतुर्भिश्च तद्भावं सोऽधिगच्छति ।

हासो न विद्यते तस्य प्रायश्चित्तैर्दुरात्मनः ॥” इति ।

तदिह म्लेच्छैश्चाण्डालाद्यैर्दस्युभिर्यदा अनाहिताग्निर्वि-
जातिकच्छिष्टमार्जानोच्छिष्टभक्षणखरोन्द्रविड्वराहमांसभक्षणम्लेच्छ-
स्त्रीसङ्ग-तदीयस्त्रीसहभोजनादिक्रुत्सितं कर्म यलात् मासैकं कारितः,
तदा तेन प्राजापत्यम्, साग्निना तु चान्द्रायणं कार्यम्; क्षत्रिय-
वैश्याभ्यां पराकव्रतम्, प्राजापत्ये धेनुरेका, चान्द्रायणे धेन्वष्टमम्,
पराके धेनुपञ्चकम् । अनग्निना तु ब्राह्मणेन वत्सरैकदास्यकरणे
चान्द्रायणं कार्यम् । इतराभ्यां पराकः । शूद्रेण तु मासैकदास्ये
कृच्छ्रपादव्रतं वत्सरैकदास्ये मासार्धयावकपानं कृच्छ्रपादाशक्तौ
द्वादशपणलभ्यं काञ्चनं मासार्धयावकपानाशक्तौ धेनुरेका देया ।
वत्सरादूर्ध्वं वत्सरचतुष्टयं यावत्तावद्भागहारेण प्रायश्चित्तमूहनीयम् ।
तदूर्ध्वं तत्समत्वेन पतितत्वात् प्रायश्चित्ताभावाद् मरणम्—इति ।

अयमत्र निष्कर्षः—येन म्लेच्छसंसर्गः कृतः, स मरणपूर्व-
कालपर्यन्तं प्रायश्चित्ताधिकारी । मरणोत्तरं तत्पापक्षयार्थं तदी-
यगुर्वादिभिरपि प्रायश्चित्तं कर्तुं शक्यत इति स्मार्तभट्टाचार्या-
दिमतम् । परन्तु यो ज्ञानकृतशुक्तरसंसर्गेण चिरकालाभ्यस्त-
संसर्गेण वा म्लेच्छभावं प्राप्तः, तस्य कृतेऽपि प्रायश्चित्तं व्यवहार्यत्वं
नास्तीति तत्सिद्धान्तः ।

तत्रैव स्मार्तभट्टाचार्याः, तत् प्रायश्चित्तलाघवात् अनुप-
नीताष्टवर्षपालविषयम् । अत्र जातमात्रस्याहिताग्नित्वसम्भवः ।
तथाच जाबालः,—“जाते कुमारैऽरणिं भधित्वा तस्मिन्नायुष्य-
होमान् जुहोति” इत्याद्यनन्तरं “स शालाग्निः” रित्यादि ।
तथाच अष्टवर्षाभ्यन्तरवर्ती षालको यदि म्लेच्छचाण्डालैर्बलात्
उच्छिष्टमार्जानादिरूपक्रुत्सितं कर्म कारितः स्यात्, तदैव देवलोकं
शूलपाणिव्याख्यातश्च प्रायश्चित्तं वत्सरैकस्थले वेदितव्यम्, तदूर्ध्व-
वयस्काय तु प्रायश्चित्ताधिक्यम्, पूर्णवयस्कस्य यलात्तादृशकर्म-
करणे ज्ञानकृतान्गूनमज्ञानकृताद्याधिकं तत्तुल्यं वा प्रायश्चित्तम्,

अष्टाचत्वारिंशद्द्वाराभ्यस्ततदन्नभोजनेन पातित्यमिति स्मार्त-
सम्मतः तिस्रद्वान्तः ।

तदयं निष्कर्षः—संवत्सरपर्यन्तं म्लेच्छसंसर्गिणाम् अष्टवर्षान-
धिकत्रयस्कानां प्रायश्चित्तलाघवम्, वर्षचतुष्टयगते तु कृतप्रायश्चि-
त्तानामपि तेषामव्यचहार्यत्वम् । वत्सरानन्तरं भागहारेण प्राय-
श्चित्तवृद्धिरपि दर्शितैव ।

यत्तु—

म्लेच्छैस्सहोपितो यस्तु पञ्चप्रभृतिर्विंशतिः ।

वर्षाणि शुद्धिरयोक्ता तस्य चान्द्रायणद्वयम् ॥

इति, तदिदं सहवासरूपलघुतरसंसर्गमात्रपरम्, न तु तद-
न्नभक्षणादिपरम् । अत एव शूलपाणिना—”संवत्सरचतुष्टयान-
न्तरं प्रायश्चित्तभावान्मरण” मिति स्वजातिधर्माधिकारः सर्वथा
धार्यत इति । इदं यलात्कारापादितम्लेच्छसंसर्गादिपरम्, न
तु कामतस्तात्संसर्गादिपरम् । कामतस्तु संवत्सरद्वयमध्य एव प्राय-
श्चित्तानर्हता । स्मार्तभट्टाचार्यास्तु ”संवत्सरैश्चतुर्भिस्तु” इति
अष्टवर्षन्यूनघालपरमिति षडन्तः प्रबुद्धानां संवत्सरमध्य एव स्वजा-
तिधर्मानधिकार इति विवेचयन्ति । सर्वथा तु संवत्सरानन्तरं स्मार्त-
भट्टाचार्यसिद्धान्तरीत्या न प्रायश्चित्तोपता, मतान्तरदृष्ट्या तु
संवत्सरचतुष्टयमन्ये । तत्राप्ययं विशेषोऽनुसन्धेयः—यत् संवत्सर-
पर्यन्तं म्लेच्छसंसर्गं स्वजातिप्रवेशः, तस्यापि छयुसंसर्गत्व एवेयं
व्यवेष्ट्या । भोजनादौ यावच्चतुर्विंशतिवार्षिकप्रायश्चित्तं प्रायश्चि-
त्तीपता, तदनन्तरं तु न । द्वादशवार्षिकप्रायश्चित्तमात्रेण तु व्यव-
हार्पना भवति । तदधिके तु स्वधर्माधिकारमात्रम् । एतानेव पति-
त्तानधिकृत्य “अथ पतिताः समवसाय धर्माश्चरेयुरितरंतरयाजकाः”
इति धौषायनसूत्रं प्रवृत्तमिति नन्दपण्डितेनाप्युक्तं स्वीयविष्णुस्मृ-
तिव्याख्यायाम् । यद्यपि “पतिताः समवसाय” इति वाक्यं

पतितोत्पन्नपरमिति नन्दपण्डितेनोक्तम् , तथापि तैरेव त्यक्तपतित-
परत्वस्यैव वर्णनात् वत्सराधिकम्लेच्छसंसर्गिणामपि तदुपलक्षण-
मेव तैरेव सूचितमिति ।

काशीब्राह्मणमहासम्मेलन पण्डिपरिपन्मध्यस्थानामयमाशयः—

अष्टाचत्वारिंशद्वारं अकामत एकामत्रभोजनादिरूपगुरु-
तरसंसर्गं कृतेऽपि प्रायश्चित्तेन व्यवहार्यता, कामतस्तु उक्तविषये
चतुर्विंशतिवाराभ्यासे तथात्वम् । एकपङ्क्त्युपविष्टभोजनादि-
रूपलघुभोजनसंसर्गादकामतोवत्सरेण, कामतस्तु वत्सराधेन अव्य-
वहार्यता इति भोजनादौ व्यवस्था । तत्सत्रीगमने तु अकामतः
वारद्वयाभ्यासेन, कामतस्तु सकृदेव कृते अव्यवहार्यता । यला-
त्कारितम्लेच्छदास्यादिस्थले तु शूलपाण्युद्धृतद्वैवलवचनानां व्यवस्था
स्मार्तभेदाचार्यैरनुपनीताष्टवर्षानधिकवयस्कबालकविषयतया कृता ।
तत्रापि संवत्सरचतुष्टयानन्तरं म्लेच्छसंसर्गं अव्यवहार्यतैव पूर्णा ।
इदमपि 'तत्सत्रीणां च तथा सङ्गः' इत्यत्र सङ्गपदेन संलापादिलघु-
संसर्ग एव विवक्षित इत्यभ्युपगम्य । तत्सत्रीगमने तु 'सवर्णान्याङ्ग-
नावुष्टैः संसर्गः शोधितैरपि' इति कलिबर्ज्यप्रकरणानुसारेण ततः
पूर्वमपि अव्यवहार्यतैव । अथवा 'संवत्सरेण पतती' त्यनुसारेण
यलात्कारितस्थले मयूखादिनिबन्धकारसंमताकामकृतप्रायश्चित्तयो-
जनेन संवत्सरपर्यन्तं यलात् म्लेच्छदास्ये कारिते द्वादशाब्दं प्रायश्चित्तं
व्यवहार्यता च पूर्णा । संवत्सरद्वयातिक्रमे तु चतुर्विंशतिवारपिकं
प्रायश्चित्तम्, "अथ पतिताः समवसाय धर्माश्चरेयु"रित्यादिधौ-
षायनसूत्रमनुसृत्य नन्दपण्डियाद्युक्तव्यवस्थानुसारेण पृथक्संस्थया
स्वधर्मानुष्ठानाधिकारश्च । वत्सरचतुष्टयातिक्रमे तु 'संवत्सरैश्चतु-
र्विंश तद्भावं सोऽधिगच्छति । हासो न विद्यते तस्य प्रायश्चित्तै
दुरात्मनः ॥' इति द्वैवलवचनानुसारेण न प्रायश्चित्तम्, नतरां व्यव-
हार्यता, नतमां च पृथक्संस्थयाऽपि स्वधर्माधिकारिता । भागवता-

दिधर्मानुष्ठानं तु अनुमन्यत एव । 'चतुर्थे नास्ति निष्कृति'रिति वचनमत्र व्यवस्थायामुपोद्बलकम् । यत्तु विंशतिवत्सरम्लेच्छसंसर्गानन्तरं चान्द्रापणद्वयं प्रायश्चित्तमुक्तम्, तत्तु 'म्लेच्छैः सहोपित' इत्युपक्रमात् केवलसहवासपरम् । यत्तु स्त्रीणां विषये देवलेन गर्भोत्पत्त्यनन्तरमपि प्रायश्चित्तेन व्यवहार्यत्वमुक्तम्, यत्तु बलादासीकृतनारीरेव उपक्रम्य हेमाच्युत्पृतमार्कण्डेयवचने गर्भे स्त्रीणां परित्यागस्यैवोक्तत्वात् वैकल्पिकम् । विकल्पे च बलात्कारादिदृष्टस्त्रीसंग्रहो विधिनोदितः' इति कलिचर्ज्यप्रकरणे पाठात् देवलोक्ता गर्भोत्पत्त्यनन्तरमपि स्त्रीणां व्यवहार्यता कलिभिन्नविषय एव इति सिद्धान्तः—इति

शास्त्री हाथीभाई हरिशङ्करात्मजः । महामहोपाध्यायः ।

श्रीदुर्गाचरणसांख्यवेदान्ततीर्थः । महामहोपाध्यायः ।

मैथिल मार्कण्डेय मिश्रः ।

भद्रमानाथ देवर्षिः शुद्धाद्वैतभूषणः ।

भागेशशास्त्री धारवाड़, तर्कविद्वान्, बियालङ्कारश्च ।

धर्माचार्यास्तु सर्वेऽपि काशीब्राह्मणमहासम्मेलन उपस्थिता एव निश्चिन्यन्ति—

“बलाद् दासीकृतस्य म्लेच्छादिसंगे त्रिवर्षपर्यन्तं मन्वाद्युक्तव्यवस्थाऽविरोधेन प्रायश्चित्तेन शुद्धिः सर्वनिवन्धकाराविरुद्धा । कामतो म्लेच्छस्त्रीगमने सकृत् कृतेऽपि पातित्यम्, एकामत्रभोजनरूपगुन्तरसंसर्गे कामतश्चतुर्विंशतिवाराभ्यासेऽपि पातित्यमेव । एकपङ्क्त्युपविष्टभोजनादो तु कामतः कृते संवत्सरेण पतति” इति ।

धर्मप्रदीपः

विवाहप्रकाशः

विवाहो नाम भार्यात्वप्रयोजको घरण-सप्तपदी-पाणि-
ग्रहणादि संस्कारकलापः । भार्यात्वं तु—रति-गुत्रधर्मात्मकत्रिविध-
दृष्टादृष्टजनक आश्रमसंपत्त्या तदभावप्रयुक्तदोषाभावजनकतादृश-
संस्कारजन्यधर्मविशेषः । तत्राश्रमानाभावप्रयुक्तदोषाभावप्रयोजक
संस्कारो हि यस्याः कस्या अपि विवाहेन न भवितुमर्हति, किन्त्व-
प्रतिपिद्वायाः कन्याया विवाहेनैव । तत्रापि निषेधस्य प्रसज्य-
प्रतिषेधरूपत्वम्, पर्युदासत्वमिति द्वेषा दर्शनात् प्रसज्यप्रतिषेधत्वे
विवाहासिद्धिः, पर्युदासत्वे तु न विवाहासिद्धिः; यतः—

“प्रतिपिद्वाभ्यनुज्ञानं विकल्पेनैव दृष्यते ।

पर्युदस्ताभ्यनुज्ञानं तस्मादिष्टं व्यवस्थया ।”

इति पर्युदस्ताया अप्यभ्यनुज्ञानेन गौणविवाहसिद्धिरनुम-
न्यते । तत्र प्रसज्यप्रतिषेधत्वं प्रायश्चित्तादिविधिनोन्नेयमिति—
सवर्णास्तु सपिण्डा-सगोत्रयोर्विवाह एव प्रसज्यप्रतिषेधः । यतो
“मातुलस्य सुतामूद्वा मामृगोघ्रां तथैव । समानप्रवरां चैव
त्यक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।” इति त्यागपूर्वकं समानप्रवराया
विवाहो निषिध्यते ।

मातुलकन्याविषयेऽप्ययमेव न्याय इति सोऽपि विवाहो
निन्द्य एवेति गौडा मन्यन्ते । दाक्षिणात्यास्तु—मातुलकन्यापरि-
णयस्य स्मृत्यन्तरसिद्धत्वात् तत्र विकल्प एव ; समानप्रवरायास्तु
न कुत्रापि विधिरिति न तस्या विवाहासिद्धिरिति मन्यन्ते ।

सति वैवं व्यवस्थितविकल्प एवात्र स्वीकर्तव्य इत्यभिप्रेत्यैव
योषायनधर्मसूत्रे दाक्षिणात्यानां स धर्म इत्यापस्तम्बवचनेन व्यव-

स्थाप्यते । गौडेपु हि न केऽप्यापस्तम्बसूत्रानुसारिणो वर्तन्ते, इति तत्सूत्रानुसारिमात्रविषयिणी बोधायनाचार्याणां सा व्यवस्था, नान्यसूत्रानुसारिणामिति युक्तमेव । ये हि दाक्षिणात्येषु आश्वलायनादिसूत्रानुसारिणोऽपि वर्तन्ते, तेषामपि परस्परं विवाहसम्बन्धस्य विद्यमानत्वात् समयाचारत्वेन मातुलकन्यापरिणयोऽन्युपगत एव ।

यत्तु—“मिथ्यैतदिति गौतमः” इति बोधायनाचार्यैरपि गौतममतेन देशविशेषाचाराणामेतेषामसाधुत्वं व्यवस्थाप्यते, तावतापि विकल्प एव मन्यते । यतो बोधायनाचार्या नात्र स्वीयं मतमेकतरपक्षानुसारितया व्यवस्थापयन्ति । तथाच मातुलकन्यायास्सपिण्डासगोत्रासाभ्यं न संभवदुक्तिकम् । उत्कलानां सगोत्राविवाहोऽपि यो वर्तते, तत्र मूलं तु मृग्यमेव ।

एतेन—अन्यपूर्विकापि—ध्यालयाता ; तस्या अपि विवाहेन लघ्वाश्वलायनादिस्मृतिषु विशिष्य ब्राह्मणानां पातित्याभिधानात् । अत्रानुसन्धेयानि वचनानि—

ब्रह्मपुराणम्—परपूर्वा यस्य गेहे भार्या स्यात् तत्र नित्यशः ।

आशौचं सर्वकार्येषु देहे भवति नित्यशः ॥

दानं प्रतिग्रहः स्नानं स्पर्धं तस्य कृथा भवेत् ।” इति ।

अत्र दानप्रतिग्रहयोरुभयोरुपादानाद् ब्राह्मणविषयमेवेदं वचनमिति विज्ञाप्यते ।

आश्वलायनः—अज्ञानस्तु द्विजो यस्तु विधवामुद्ग्रहेद्यदि ।

परित्यज्य च तां चैव प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।

मनुः—अयं द्विजैर्हि विद्वद्भिः पशुधर्मो विगर्हितः ।

मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेने राज्यं प्रशासति ।

न विवाहविषयायुक्तं विधवावेदनं पुनः ॥

वृद्धमनुः—शुद्राणामेव धर्मोऽयं पत्यौ प्रेतेऽन्यसंशयः ।

लोभान्मूढैरविद्वद्भिः क्षत्रियैरपि चर्यते ॥

वायुप्रोक्तां तथा गाथां पठन्त्यत्र मनीषिणः ।

विप्राणां न नियोगोऽस्ति प्रेते पत्यौ न वेदनम् ॥

अकार्यमेतद्विप्राणां विधवा यन्नियुज्यते ।

उच्यते वा मृते पत्यौ देवरेण विशेषतः ॥” इति ।

पतु कलियुज्यप्रकरणे “ऊढायाः पुनरुद्धाहः” इति पुनरुद्धाहो नियतितः, सतु शुद्राद्यधिकारिक एव; प्रसक्तैः, नान्याधिकारिकैः, अन्येषु तस्य पूर्वोक्तवचनैर्निर्पेधेनाप्रसक्तत्वात् । विवाहो हि त्रैव-
णिकानामेव धर्मार्थोऽपि, अन्येषां तु केवलं रतिपुत्रयोरेव कृते, इति युगान्तरे केवलरतिपुत्रार्थतया प्रसक्तस्यैव विषवाविवाहस्य कलौ निषेध इति युक्तमुक्तम्—“अनन्यपूर्विकां कान्तामि”त्यत्रानन्यपूर्विका-
मिति । तथाचायमपि प्रसज्यप्रतिषेध एव । विषवाविवाहसाध-
कसाधकप्रमाणमात्रमत्र प्रियपाठकानां संगृह्योपहिते ।

तत्र तत्साधकतामर्हन्ति वचनानि प्रथममधो निर्दिश्यन्ते—

(१) “उदीर्ण्य नार्यभिजीवलोकमितासुमेतमुपशेष एहि।

हस्तप्राभस्य दिधिपोस्तवैतत् पत्युर्जनित्यभिसंभवूव ॥”

(२) “कुहस्त्रिदोपाकुह वस्तोरश्विना कुहाभिपित्वं करतः

कृहोपितुः । को वा शयुत्रा विधवेव देवरं मर्यं न योषा वृणुते
सयस्थ आ ॥”

इति मन्त्रलिङ्गे तु न विषवाविवाहसाधके । तत्र प्रथममन्त्रे
दिधिपोः पाणिप्राभस्य पतत् जनित्वमित्येतेषां पदानां सार्थक्यं हि
विषवाया जन्मान्तर उक्तेन पत्यैव सपतित्वमित्येतत्सिद्धान्त एव
संभवति, नान्यथा । नहि अत्र दिधिपुपदेन विषवापतिर्निघण्टु-
सिद्धो विवक्षितुं शक्यते ; यतः चिताशयनादुत्थानात्पूर्वं न तस्याः
पतिः कोऽपि सम्भवति । ततश्च पुनर्यवाहेच्छोरित्येव दिधिपोरि-

स्थाप्यते । गौह्येषु हि न केऽप्यापस्तम्बसूत्रानुसारिणो वर्तन्ते, इति तत्सूत्रानुसारिमात्रविषयिणी बोधायनाचार्याणां सा व्यवस्था, नान्यसूत्रानुसारिणामिति युक्तमेव । ये हि दाक्षिणात्येषु आश्वलायनादिसूत्रानुसारिणोऽपि वर्तन्ते, तेषामपि परस्परं विवाहसम्बन्धस्य विद्यमानत्वात् समयाचारत्वेन मातुलकन्यापरिणयोऽभ्युपगत एव ।

यत्तु—“मिथ्यैतदिति गौतमः” इति बोधायनाचार्यैरपि गौतममतेन देशविशेषाचाराणामेतेषामसाधुत्वं व्यवस्थाप्यते, तावतापि विकल्प एव मन्यते । यतो बोधायनाचार्या नात्र स्वीयं मतमेकतरपक्षानुसारितया व्यवस्थापयन्ति । तथाच मातुलकन्यायास्तपिण्डासगोत्रासाम्यं न संभवदुक्तिकम् । उत्कलानां सगोत्राविवाहोऽपि यो वर्तते, तत्र मूलं तु मृग्यमेव ।

एतेन—अन्यपूर्विकापि—व्याख्याता ; तस्या अपि विवाहेन लघ्वाश्वलायनादिस्मृतिषु विशिष्य ब्राह्मणानां पातित्याभिधानात् । अत्रानुसन्धेयानि यचनानि—

ब्रह्मपुराणम्—परपूर्वा यस्य गेहे भार्या स्यात् तत्र नित्यशः ।

आशौचं सर्वकार्येषु देहे भवति नित्यशः ॥

दानं प्रतिग्रहः स्नानं सर्वं तस्य पृथा भवेत् ।” इति ।

अत्र दानप्रतिग्रहयोरुभयोरुपादानाद् ब्राह्मणविषयमेवेदं वचनमिति विज्ञाप्यते ।

आश्वलायनः—अज्ञातस्तु द्विजो यस्तु विषवामुद्वहेद्यदि ।

परित्यज्य च तां चैव प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।

मनुः—अयं द्विजैर्हि विद्वद्भिः पशुधर्मो विगर्हितः ।

मनुष्याणामपि प्रोक्तो घेने राज्यं प्रशासति ।

न विवाहविषावुक्तं विषवावेदनं पुनः ॥

वृद्धमनुः—शुद्राणामेव धर्मोऽयं पत्यौ प्रेतैऽन्यसंशयः ।

लोभान्मूढैरविद्विः क्षत्रियैरपि चर्यते ॥

वायुप्रोक्तां तथा गाथां पठन्त्यत्र मनीषिणः ।

विप्राणां न नियोगोऽस्ति प्रेते पत्यौ न वेदनम् ॥

अकार्यमेतद्विप्राणां विववा घत्रियुज्यते ।

उह्यते वा मृते पत्यौ देवरेण विशेषतः ॥” इति ।

यत्तु कलिवर्ज्यप्रकरणे “ऊढायाः पुनरुद्राहः” इति पुनरुद्राहो निवर्तितः, स तु शुद्राद्यधिकारिक एव; प्रसक्तैः, नान्याधिकारिकैः, अन्येषु तस्य पूर्वोक्तवचनैर्निर्घेनाप्रसक्तत्वात् । विवाहो हि ध्रैव-
णिकानामेव धर्मार्थोऽपि, अन्येषां तु केवलं रतिपुत्रयोरेव कृते, इति पुनान्तरे केवलरतिपुत्रार्थतया प्रसक्तस्यैव विववाविवाहस्य फली निषेध इति युक्तमुक्तम्—“अनन्यपूर्विकां कान्तामि”त्यत्रानन्यपूर्वि-
कामिति । तथाचाप्यपि प्रसज्यप्रतिषेध एव । विववाविवाहसाध-
कसाधकप्रमाणमात्रमत्र प्रियवाठकानां संगृह्योपहिते ।

तत्र तत्साधकानामर्हन्ति वचनानि प्रथममघो निर्दिश्यन्ते—

(१) “उदीर्घ्य नार्यभिजीवलोकाभिनासुमेतमुपशेष एहि।

हस्तप्राभस्य दिधिपोस्तवैतत् पत्युर्जनित्वमिसंपभूव ॥”

(२) “कुहस्त्रिदोषा कुह वस्तोरश्विना कुहाभिपित्वं फरतः

शुद्रापितुः । को वा शयुत्रा विधयेव देवरं मर्यं न योपा वृणुने
सपस्य जा ॥”

इति मन्त्रलिङ्गे तु न विववाविवाहसाधके । तत्र प्रथममन्त्रे
दिधिपोः पाणिप्राभस्य एतत् जनित्वमित्येतेषां पदानां सार्थक्यं हि
विनयाया जन्मान्तर उक्तेन पत्यैव सपतित्वमित्येतत्सिद्धान्त एव
संभवति, नान्यथा । नहि अत्र दिधिपुपदेन विववापतिर्निघण्टु-
सिद्धो विवक्षितुं शक्यते ; यतः चिन्ताशयनादुत्थानात्पूर्वं न तस्याः
पतिः कोऽपि सम्भवति । तत्रश्च पुनर्विवाहेऽप्योरित्येव दिधिपोरि-

त्यस्य विवरणं योग्यम् । तत्र चैतज्जन्मसंबन्धेव पुनर्विवाहेच्छुर-
परः किमत्र विवक्षितः, उत जन्मान्तरसंबन्धी तादृशोऽयमेवेति
विचारे त्वस्माकमिदमेव प्रतिभाति—यत् प्रथमपक्षे पाणिग्राहस्ये-
तिपदवैयर्थ्यमापततीति द्वितीय एव पक्षोऽग्राभिमत इति ।

यदि तु अवश्यं मन्त्रस्य मुखपार्थ एव ग्रहीतव्यः, न तु
गौणार्थ इत्याग्रहः, एवमपीदमेव स्वीकर्तव्यमुक्तमन्त्रवर्णाक्षारस्येन—
यत् विधवापतिरेवापरो विधवायाः पतिर्भवितुमर्हति, न तु शुद्धो-
ऽन्यः पतिरिति । तथाच “पौनर्भवेन भर्त्रा सा पुनः संस्कारमर्हति”
इति विधवापत्तेः पौनर्भवत्वमिदं पादनमपि ध्याख्यातम् । सर्वथा
तूक्तमन्त्रवर्णानुसारेणापीदमेवावगन्तव्यं—यत् विधवाविवाहोऽयं
निन्यधर्मेष्वेकतम इति । अत एव—

अज्ञातस्तु द्विजो यस्तु विधवानुदहेद्यदि ।

परित्यज्य च तां चैव प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥

इत्याश्वलायनवचनम्—

“यस्मै दद्यात् पिता त्वेनां भ्राता वाऽनुमते पितुः ।

तं शुभ्रूपेत जीवन्तं संस्पितं च न लह्ययेत् ॥

कामन्तु क्षपयेद्देहं पुष्पमूलफलैः शुभैः ।

न तु नामापि गृह्णीयात् पत्न्यौ प्रेते परस्य तु ॥

न द्वितीयश्च साध्वीनां प्वचिद्गतोपदिश्यते ।

न विवाहविधायुक्तां विधवावेदनं पुनः ॥

सकृद्दशो निपनति सकृत् कन्या प्रदीयते ।

सकृदाह ददानीति ग्रीण्येतानि सकृत् सकृत् ॥

प्राप्तचर्यं धरेद्यापि प्रविशेद्वा हृताशनम् ।

पाणिग्रहणिका मन्त्राः कन्यास्वेव प्रतिष्ठिताः ॥

नारुण्यास्तु प्वचिन्तूणां सुसवर्मक्रिया हि ताः ।

पाणिग्रहणमन्त्रास्तु निपतं दारलक्षणम्” ॥

इति मनुप्रचनानि,—

“मृते जीवति वा पत्यौ वा मान्यमुपगच्छति ।
सेह कीर्तिमवाप्नोति मोदते चोमया सह ॥”

इति याज्ञवल्क्यप्रचनम्,—

“मृतं भर्तारमादाय ब्राह्मणी बहिमाविशेत् ।
न विशेच्चेत्यक्तकेशा तपसा शोपयेद्रपुः ॥”

इति व्यासप्रचनम्,—

“मृते भर्तरि ब्रह्मचर्यं तदन्वारोहणं वा” ॥
मृते भर्तरि वा साध्वी ब्रह्मचर्यं व्यवस्थिता ।
स्वर्गं गच्छत्यपुत्रापि यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥”

इति विष्णुप्रचने,—

“एक एव पतिर्नार्यां यावज्जीवं परायणम् ।
मृते जीवति वा तस्मिन् नापरं प्राप्नुयाद्वरम् ॥
अधिगम्य परं नारी पतिष्यति न संशयः ॥”

(महाभारते आदिपर्वणि १०८ अध्याये) इति वचनं च ।

“नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतौ । पञ्चस्वापत्सु
नारीणां पतिरन्यो विधीयते” इति वचनं तु न विधवाविवाहस्या-
नुगुणम् । तथाहि—

“नष्टे मृते प्रव्रजिते” इति वचनं परिवेदनप्रकरणे पराश-
राचार्यैरुपनिषद्भम् । इयमत्र प्रकरणशुद्धिः क्रियते । तथा—

“परिवित्तिः परिवेत्ता च यथा च परिविद्यते ।
सर्वे ते नरकं यान्ति दातृयाजकपञ्चमाः ॥
द्वौ कृच्छ्रौ परिवित्तेस्तु कन्यायाः कृच्छ्रमेव च ।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रं दातुस्तु होता चान्द्रायणं चरेत् ॥
कुब्जवामनपण्डेषु गद्रेषु जडेषु च ।
जात्यन्ये षधिरे मूके न दोषः परिविन्दतः ।

पितृव्यपुत्रः सापत्नः परनारीसुतस्तथा ।
 दाराग्निहोत्रसंपोगे न दोषः परिवेदने ॥
 ज्येष्ठो भ्राता यदा तिष्ठेदाधानं नैव कारयेत् ।
 अनुज्ञातस्तु कुर्वीत शङ्खस्य वचनं तथा ।
 नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतौ ।
 पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ।” इति ।

अत्र यदि ‘परिविन्दानः कृच्छ्रातिकृच्छ्रे चरति, तस्मै दत्त्वा पुनर्विशेत् ताञ्चैवोपयच्छतेति’ वसिष्ठवचनोक्तरीत्या तस्मै ज्येष्ठाय तामूढां कन्यां निवेद्य तदनुज्ञातः पुनस्तामेवोद्बहेत्=परिवेत्तुरेव विवाहः पुनः परिविद्यमानया साकं यः शास्त्रसम्मतः, तस्मिन् परिवेत्तृरूपस्य पत्युः पुनर्विवाहात्पूर्वः मष्टत्व-मृतत्वादौ पत्यन्तरविधानमिति विवक्ष्यते, तर्हि—

“यस्या म्रियेत कन्याया धाचा सत्ये कृते पतिः ।
 तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवरः ॥” इति

मनुवचनानुसारेण वाग्दत्ताया अपि तस्याः परिवित्तिरूपेण देवरेण विवाहस्यैव युगान्तरसिद्धस्य निषेधेन यः कश्चिदन्यो विधीयते पतिरित्यर्थो भवति । अत्र परिवित्तिविवाहोऽपि पुनर्विवाहे वाग्दानानन्तरकालिकत्वाभिप्राय एवेति न दोषः । तत्र च युगान्तरे पुनर्विवाहोऽस्ती वाग्दानानन्तरं देवरमात्राधिकारिकः, न त्वन्याधिकारिकः । कलौ तु “देवराच्च सुतोत्पत्तिरिति” देवराधिकारिकोक्तपुनर्विवाहस्य निषेधात् अन्याधिकारिकत्वमुपपद्यत एव । एवञ्च “देवराच्च सुतोत्पत्तिरिति” कलिवर्ज्यप्रकरणगतवाक्यस्येयं पराशरस्मृतिरेव मूलमित्यपि सिद्धं भवति ।

अपञ्चाशयो निर्णयसिन्धुव्याख्यायां कृष्णमन्दशामपि व्यक्तः । तत्र ह्येवंमुक्तम्—“देवराच्च सुतोत्पत्तिरिति” च वाग्दानोत्तरं मृते पत्यौ देवरपरम् ।

“यस्या त्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः ।
तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवरः ॥”

अनेन विधानेनघृताभ्यङ्गादिवन्नियोगविधानेन ;
यथाविध्यभिगम्यैनां शुक्लवस्त्रां शुचित्रताम् ।
मिथो भजेताप्रसवात् सकृत्सकृदतावृत्तौ ॥

इति मनुना,

अपुत्रां गुर्वनुज्ञातो देवरः पुत्रकाम्यया ।

सपिण्डो वा सगोत्रो वा घृताभ्यक्त ऋतावियात् ॥

इति याज्ञवल्क्येन च तदनुज्ञानात्, न तु विवाहानन्तरं
विधवायाम् । “नान्यस्मिन् विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः”
इति मनुना विवाहानन्तरविधवानियोजननिषेधात् । नचैवं भारते
कथं सत्यवत्या कनिष्ठभ्रातृजायायां विधिवायां व्यासौ नियुक्त
इति वाच्यम् ; तत्र घनेनोपतोष्य कश्चन ब्राह्मणो नियोज्य इति
भीष्मानुज्ञया सत्यवत्यास्तथाकरणेन निषेधगतान्यपदस्य ब्राह्म-
णेतरान्यपरत्वात् ; अन्यथा ब्रह्मक्षत्रियदेवक्षत्रियभेदो न स्यात् ।
महाप्रभावतया दोषकल्पनाविरहेणान्यपदस्य यथाश्रुतार्थकत्वाद्वा ।
देवराच्चेति चकारादनुज्ञातसपिण्डसगोत्रयोरपि परिग्रहः ।

ननु पराशरेण कलावनुष्ठेयान् घर्मान् वक्ष्यामीति प्रतिज्ञाय
“नष्टे मृते” इति वचनात् घाग्दत्तायाः कलो पत्यन्तरमस्तीति कथं
घाग्दत्तापहारः कलिवर्ज्य इति चेत्, घाग्दानानन्तरं तन्मरणे परा-
शरवचनरत्तस्या वरान्तरेण विवाहः कार्यः ।

कन्यायां शुल्कदत्तायां त्रियेत यदि शुल्कदः ।

देवराय प्रदातव्या यदि कन्याऽनुमन्यते ॥

इत्युक्तवाक्ये कन्याया अननुमतो पुरुषान्तरदानलाभात् ।

इयांस्तु विशेषः—यत् युगान्तरे कन्यानुमतो देवराय दात-
व्या, कलो तु कन्यानुमतावपि देवराय सा न देया ; नियोगसा-

म्यात्, “देवराच सुतोत्पत्तिरिति सामान्यतो निषेधात्—इति । तथाच परिवेदनाद्यक्रमप्राप्ते विवाहे पूर्वतनस्य वरस्य नाशादौ परिवित्तेर्विवाहनिषेधपरमेवेदं प्रकरणमिति प्रकरणशुद्धिरपि सम्यगेव वर्तते ।

माघवाचार्याणामप्ययमेवाशयः । इमानि हि तदीयान्येतच्छ्लोकप्रकरणगतानि वाक्यानि । तथा—“परिवेदनपर्याधानयोरिव स्त्रीणां पुनरुद्धाहस्यापि प्रसङ्गात् क्वचिदभ्यनुज्ञां दर्शयति—“नष्टे मृत” इति । अथञ्च पुनरुद्धाहो युगान्तराविषयः । तथाचादिपुराणम्—ऊढायाः पुनरुद्धाहं ज्येष्ठांशं गोवधं तथा । कलौ पञ्च न कुर्वीत भ्रातृजायां कम्पण्डलुम् ।” इति ॥ अत्रोऽडाशब्देन विधिवद्वाग्राह्या । अन्यत्रेव पुनरुद्धाहस्यात्राप्यङ्गीकृतत्वात्—इति ।

अयम्भावः—परिवेदनं पर्याधानञ्च पुंसां प्रायश्चित्तपूर्वकं यथाऽभ्यनुज्ञातम्, एवं स्त्रीणां पुनरुद्धाहोऽपि परिवेदनाङ्गमृतः क्वचिदवस्थायां देवरं विहायान्यकर्तृकोऽपि भवतीत्यवतरणिकया विवक्षितम् । तथाच देवरान्यकर्तृकोऽपि विवाहो न युगान्तरे; देवरकर्तृकस्यैव विवाहस्य मन्वादिना विधानात् ।

यस्यत्र मुद्रितपुस्तकेषु ‘अथञ्च पुनरुद्धाहो युगान्तराविषयः, इतिपाठो दृश्यते, तत्रात्र विधीयमानस्य देवरान्यकर्तृकस्यपुनर्विवाहस्य युगान्तराविषयत्वाभावाद्युगान्तराविषय इत्येव योजनीयम् । “तथा सति हि कलावनुष्ठेयान् धर्मान् वक्ष्यामी” इति पराशरप्रतिज्ञाप्यनुस्लङ्घिता माघवाचार्यैर्भवति । यथाचात्र कलिनिषिद्धस्यैव युगान्तरधर्मस्य पुनर्विवाहस्य पराशरं प्रतिपादनं न सम्भवति, तथा चतुर्विंशतिमतसंग्रहे व्यक्तम् । तथाचास्य पुनर्विवाहस्य युगान्तराविषयत्वप्रतिपादनं न माघवाचार्यसम्मतम् । माघवाचार्या अपि हि “नष्टे मृते” इति श्लोकस्य परिवेदनाद्यक्रमप्राप्ते विवाहे देवरान्यकर्तृकत्वपोषकत्वमेवाभिप्रयन्ति । तदुक्तम्

प्रायश्चित्ताध्यायस्योपसंहारावसरे ‘नष्टे मृते इति पुनर्विवाहविधिः परिवेदनाद्यक्रमप्राप्तविवाहविषयत्वेनान्यथासिद्धः’—इति । तथाचोक्तोपसंहारवाक्यानुसारेण परिवेदनाद्यक्रमप्राप्तविवाह एव यद्यत्र विवक्ष्यते, तर्हि तदङ्गभूतपुनर्विवाहोऽन्यकर्तृकः कथं युगान्तरविषय इति भवेत् । न हि युगान्तरेऽपि कन्यानुमती देवरान्यकर्तृकविवाहो वैधः, न वा ऊढायाः पुनरुद्धाहमित्यादिपुराणं देवरान्यकर्तृकविवाहपरमेव । अत एव हि “देवराच सुतोत्पत्तिरि”ति वचनान्तरैकवाक्यता भवति ।

ननु कथं न देवरान्यकर्तृकविवाहोऽपि युगान्तरविषय इत्यत आह—तथाचेति (माधवीये) । तथाचोक्तादिपुराणे देवरकर्तृकपुनर्विवाहस्यैव कलौ निषेधात् युगान्तरविषयत्वम्, नान्यकर्तृकस्येति न दोषः । यद्यपि—

प्रतिग्रह्य तु यः कन्यां नरो देशान्तरं व्रजेत् ।

धीन् ऋतून् समतिक्रम्य कन्याऽन्यं वरयेद्वरम् ॥

प्रदाय शुल्कं कन्याया गच्छेद्यः स्त्रीधनं तथा ।

धार्यां सा वर्षमेकन्तु देवान्यस्मै विधानतः ॥ नारदः ॥

स तु यद्यन्यजातीयः पतितः क्लीब एव वा ॥

विकर्मस्थः सगोत्रो वा दासो दीर्घामयोऽपि वा ॥

ऊढापि देवा सान्यस्मै सहाभरणभूषिता ॥ कात्यायनः)

इत्यादिवचनैर्वाग्दत्ताया युगान्तरेऽप्यन्यकर्तृको विवाहो विहितो वर्तते; तथापि नेमानि वचनानि कन्याया देवरकर्तृकविवाहानुमतावपि अन्यकर्तृकविवाहबोधकानि, किन्तु तदननुमतावेव तत्पराणि । अत एव—

“कन्यायां शुल्कदत्तायां त्रियेत यदि शुल्कदः ।

देवराय प्रदातव्या यदि कन्याऽनुमन्यते ॥” इति—

कन्यानुमत्यां देवरापैव देयत्वव्यवस्थापनमुपपद्यते । तथाच

कन्यानुमतावपि देवरकर्तृकत्वनिषेधार्थमिदं वचनमित्येव युक्त-
मिति तदानीमन्यकर्तृकविवाहस्य युगान्तरेऽप्यप्राप्तत्वात् 'अयं च
पुनरुद्धाहो युगान्तरविषयः, इति पाठोऽसङ्गत एव; अन्यथोद्वायाः
पुनरुद्धाहः कलौ निषिद्ध एव परागरेण व्यवस्थापितः स्यादिति
सर्वसम्मतकलिधर्मनिरूपणं न पराशराचार्यैः कृतं स्यादिति प्रति-
ज्ञाविरोध आपद्येत । यथाच "कलौ पराशराः स्मृताः", इति वच-
नस्य व्रतविशेषमात्रविषयत्वम्, तथा माधवाचार्यैरुपक्रम एव व्यव-
स्थापितम्, इति स्मृत्यन्तरादिपुराणादिप्राप्तपुनर्विवाहाधर्मत्वं न
पराशरस्मृत्या वापयितुं शक्यम् । तथाच कन्यानुमतावपि अन्य-
स्मा एव कन्यापरिवेदनेऽन्यत्र वा दानं भवतीत्येवमाशया एव
माधवाचार्याः । एवं सति हि पतिरन्यो न विद्यते इति पाठान्तर-
मप्युपपन्नं भवति । अत्र ह्यन्यपदेन देवर एवेति विवाक्षितमिति
नार्थभेदः । तथाचायं पुनरुद्धाह इत्यनेनात्र पक्षे निषिध्यमानपुन-
र्विवाह इत्यर्थः । कुत्र निषेध इति शङ्कायां च 'तथाचे'ति ग्रन्थ
इत्यादि सर्वमुपपन्नम् । अत्रोद्वापदेन च सप्तपदीपूर्वतनसंस्कारसंस्कृ-
ताया विवक्षणमित्यङ्गीकारेऽपि न क्षतिः; तस्या अपि देवरमात्रो-
द्देश्यकदेयतानिषेधेनोक्तवाक्ययोजनसम्भवात् । तथाच माधवा-
चार्याणामपि कृष्णभट्टीसमाहृतपक्ष एव तात्पर्यमित्येव गम्यते ।
एवं सति हि नन्दपण्डितानां विद्वन्मनोहरापि पराशरस्मृतिव्या-
ख्याऽविरुद्धा भवति । एतान्यत्र तदीयांनि वाक्यानि सर्वेषाम्पुरत
उपस्थाप्यन्ते । तथाचा—नन्वस्तु परिवेदने कन्याया ज्येष्ठसमर्प-
णानन्तरं पुनस्तौनैव विवाहः, वाग्दानानन्तरमनिष्पन्ने विवाहे तु
वरवैगुण्ये ज्ञाते कथमित्यत आह—

"नष्टे मृते प्रवजिते क्लीवे च पतिते पतौ ।

पञ्चस्त्रापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥" इति ॥

वाग्दानानन्तरं पाणिग्रहात् प्राक् पतौ उत्पत्स्यमानपतित्वे

पूर्वस्मिन् वरे नष्टे नारीणां कन्यानामन्यः पतिर्विधीयते । नन्वस्तु वाग्दत्तायां नष्टे पत्यौ पत्यन्तरविधानम् ; मृते तु तन्नोपपद्यते । 'यस्या त्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः । तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवरः' इति मानवे देवरेण तद्ब्रह्मस्मरणात् । नचैतावतापि समीहितसिद्धिः; देवराज्ञ मुतोत्पत्तिरिति कलौ तन्निषेधात् । न च निषेधस्य विवाहानन्तरविधवाविषयत्वमस्तु । तस्य— "नान्यस्मिन् विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः;"—इत्यनेन मनुनैव पूर्वं साधारणतया निषिद्धत्वेन कलौ विशिष्य तन्निषेधानुपपत्तेः । तस्माद्वाग्दानानन्तरं मृते पत्यौ पत्यन्तरविधानमनुपपन्नमिति चेत्सत्यम्, तादृशविवाहस्य वाचनिकत्वेन देवरस्य पतित्वानुपपत्तेर्विशेषनिषेधाच्च । इति । एतैरपि वाक्यैः स्पष्टमिदमेवावगम्यते यद्वाग्दानानन्तरं देवरकर्तृकविवाहनिषेध एवोक्तवाक्यस्य तात्पर्यमिति । अयमत्र निष्कर्षः—युगान्तरे वाग्दानानन्तरं देवरकर्तृकत्वमन्यकर्तृकत्वञ्च । तत्र च कन्यानुमत्यननुमती निमित्ते । कलौ त्यन्यमाश्रयकर्तृकत्वमिति । पराशरस्मृतिरिषं न कथमपि विवाहानन्तरविधवाविषया । गत्यन्तराभावे खलु तथा वक्तव्यम् । पूर्वोक्तरीत्या गत्यन्तरे च सति किमर्थं तत्कल्पनम् । यदा तु मृते इत्यस्य विद्वन्मनोहरोक्तरीत्या दीर्घामये इत्यर्थो विवक्ष्यते, तदा तु न कापि हानिः; अन्यथा मरणानन्तरमिव देशान्तरगमानानन्तरमपि पत्यन्तरविधानापत्तिरिति दीर्घामयानां पतीनां जीवनकाल एव पुनर्विवाहकल्पनापत्तिः; नचेष्टापत्तिः । पत्युर्दीर्घामयत्व इय दासत्वेऽपि—

विकर्मस्थः सगोघ्नो वा दासो दीर्घामयोऽपि वा ।

ऊढापि देवा सान्यस्मै सहाभरणभूपिना ॥

इति पुनर्दानविधानात् सर्वेषामपीदानीन्तनीनां प्रायेण दासत्वात् सर्वासामपि पुनर्विवाह आपद्येत । अत्र ह्युदापदेन वाग्दत्तैवावश्यं भ्रष्टीतव्या; अन्यथा हि पुनर्दानविधिरत्यन्तमेवासङ्गतः

स्यात् । किञ्च नष्टे मृते इति वाक्यस्य विवाहानन्तरपतिनाशादिविषयत्वे “धार्या सा वर्षमेकन्तु देयाऽन्यस्मै विधानतः” — इति केनचन निमित्तेन देशान्तरं गत्वा स्ववृत्तान्तो वैर्वत्सरं यावन्न निवेदितस्तदीया भार्याः सर्वा अप्यन्यस्मै देया इति विवक्षणीयम् । तथाच पत्युः प्रोपितस्याविदितवृत्तान्तस्य द्वादशवर्षपर्यन्तं प्रतीक्षणं संस्कारादिकरणार्थं कर्तव्यमित्यादिसिद्धान्ता व्याकुचेरन् । तथाच नष्टे मृते इति वाक्यं न कथमपि पुनर्विवाहस्य विद्यमानाम्भूदानां प्रोपितभर्तृकाणां वा साधकम् । एवं व्याख्यानेन हि उत्तरश्लोकयोरपि समन्वयोऽतिस्वरसो भवति । ताविभावुत्तरश्लोकौ—

“मृते भर्तारि वा नारी ब्रह्मचर्यव्रते स्थिता ।

सा मृता लभते स्वर्गं यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥

तिवः कोट्योऽर्धकोटो च यानि लोमानि मानुषे ।

तावत्कालं वसेत्स्वर्गे भर्तारं याऽनुगच्छति ॥”

इति । अत्र श्लोकद्वये एव मृतभर्तृकाया ब्रह्मचर्यानुगमनाभ्यामेव फलविशेषाम्भानम्, न तु पूर्वस्मिद् श्लोके पत्यन्तरविधानेन फलविशेषोऽपि । तथाच मृतभर्तृकायाः कर्तव्यद्वयमेव फलबन्धनात्पर्येणावगम्यते, न तु कर्तव्यत्रयमपि; पूर्वत्र फलाश्रवणात् । अन्यथा देशान्तरगमनेऽपि मृतत्व इव ब्रह्मचर्यव्रतं न स्यात्, इति प्रोपितभर्तृकाया अब्रह्मचर्यमपि न दोषाय स्यात् । अस्मन्मते तु घादन्ताया ब्रह्मचर्यव्रतभङ्गस्यैवाप्रौढाया असम्भवान्न कोऽपि दोषः । यथा चर्तुमतीविवाहो न शास्त्रीयः तथाऽवसरान्तरे निरूपयिष्यामः । यदि त्वत्र मृते भर्तरीति नष्टत्वादीनामुपलक्षणमिति मन्यते, तर्हि तु मृते भर्तरीति व्यर्थमापयेत् । प्रकरणेनैव लाभात् । तथाच पूर्ववाक्यस्य नष्टत्वादिनिमित्तकपत्यन्तरविधानपरत्वमुत्तरवाक्यद्वयस्य मृतभर्तृकत्वनिमित्तकसफलब्रह्मचर्यादिविधिपरत्वमित्यङ्गीकर्तव्यमिति पूर्वत्र पतिशब्दस्योत्तरत्र भर्तृशब्दस्येति शब्द-

प्रयोगसार्थकयार्थमपि वाग्दानानन्तरं पतिविषयत्वं पूर्ववाक्यस्योत्तर-
 म् मुख्यपतिविषयकत्वमित्येवोरीकृते संभवति । अथ जीवान-
 न्दविद्यासागरमहोदयैः श्लोकत्रयेण कर्तव्यत्रयं धोधितमिति
 विवाहान्तरविधवाया विवाहोऽपि पराशरस्मृतिसम्मत इति यद्
 व्यवस्थापितम्, तदिदं स्मृत्यक्षराननुगुणमिति मन्तव्यम् । इदमेवा-
 भिप्रेत्य विद्वन्मनोहरायाम्—नन्वस्तु वाग्दानानन्तरं विवाहात् प्राक्
 पूर्वपतिनाशे पत्यन्तरविधानम्, विवाहानन्तरं तु तत्राशे कथं कार्य-
 मित्यत आह—मृते इति—इत्युक्तश्लोकावतरणं कृतम् । यत्तु
 माघवीये—पुनरुद्राहमकृत्वा ब्रह्मचर्यव्रतानुष्ठानात् श्रेयोतिशयं दर्श-
 यति मृते भर्तरि—इति, मृतग्रहणं नष्टादीनामुपलक्षणमिति
 षण्णितम् । तस्य विवाहानन्तरं पत्युर्देशान्तरगमनाभिप्रायत्वमेव
 युक्तम्; अन्यथा भर्तरीतिपदान्तरप्रयोगवैपर्यात् । एतेन—अन्य-
 श्रेव पुनरुद्राहस्यात्राप्यङ्गीकृतत्वादिति पूर्वतनश्लोकोपसंहारोऽपि
 व्याख्यातः; तस्यापि वाग्दानोत्तरविवाहपरत्वात् । न श्लोकोऽपि
 निषण्वकारः प्राचीनो विवाहानन्तरं विधवायाः पुनरुद्राहं साध-
 यति, प्रत्युत सर्व एव मन्वादिब्याख्यानेषु तत्तस्मृतिषु च बहुशो
 निन्दन्तीति विवाहानन्तरविधवापुनरुद्राहो न प्रामाणिकः । एतच्च
 माघवीयवाक्ये युगान्तरविषय इति पाठं कल्पयित्वाैव सङ्गच्छत
 इति ।

माघवीयवाक्यस्य युगान्तरविषयः इत्येवमाकरत्वमादाय
 केचित् पुनरुद्राहोऽयं युगान्तरविषयः, तथा चादिपुराणमिति
 यथाश्रुतरीत्यैव योजयन्ति ।

तदेवम् “अनन्यपूर्विकम्” इत्यस्य अन्यपूर्विकाया विवाहस्य
 प्रतिषेधत्यस्यैव स्याकरणीयत्वात् विशिष्य कलौ ब्राह्मणानां स
 निन्य इति तेनापि न भार्यात्वं सिध्यति ।

अत्र प्रसङ्गादपराण्यपि वर-कन्याविशेषणानि विचारयामः ।

इमानि तत्र याज्ञवल्क्यवचनानि—

“अविप्लुतत्रह्यचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुदहेत् ।

अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां पवीयसीम् ।

अरोगिणीं भ्रातृमतीमसमानार्षगोत्रजाम् ।

पञ्चमात्ससमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा ।

दशपुरुषविख्याताच्छ्रोत्रियाणां महाकुलात् ।

स्त्रीतादपि न संचारिरोगदोषसमन्वितात् ।

एतैरेव गुणैर्युक्तः सवर्णः श्रोत्रियो नरः ।

यस्मात् परीक्षितः पुंस्त्वे युवा धीमान् जनप्रियः ।” इति

अत्रेदमेवालोचनीयम्—किमत्र सर्वेषामुद्देश्यविशेषणानां विवक्षा,

उत नैति । आयेऽकान्तानामभ्रातृकाणां दशपुरुषपुरुषाविख्यात-

श्रोत्रियकुलीनानाम्, अश्रोत्रियकुलीनानाम्, अस्त्रीतकुलानां च

कन्यानां तादृशानां च वराणां विवाहः किमाशास्त्रीयः ? सति चैवं

महाननाश्वासः । ततश्च हविरार्त्यधिकरणन्यायेन ग्रहैकत्वाधिकर-

णन्यायेन वा यथासंभवमेव विशेषणानां विवक्षेति स्वीकर्तव्यम् ।

तथाच लक्षण्यादिसर्वगुणवैशिष्ट्ये मुख्यता, अन्यथा तु गौणता ।

तत्रापि “नप्रिकामि” ति अनागतार्तवाया विवक्षणेन प्राप्त-

रजस्कानां निषेधोऽपि गम्यते, स तु न प्रसज्यप्रतिषेधः; यतो हि

समानप्रवरादीनामिव न परित्यागो विधीयते, नवा विवाहानन्तर-

मव्यवहार्यत्वं वा ; किन्तु पर्युदास एव ; तथाचर्तुमत्या अपि

विवाहस्याभ्यनुष्ठानं क्षत्रियादौ गौणकल्पतया, ब्राह्मणेषु त्वाप-

त्कल्पतया स्वीकर्तव्यम् । यतो ब्राह्मणस्य पितुः कन्यारजोदर्शनेऽ-

पाङ्कतेपत्वं प्रतिपाद्यते । धरकन्ययोस्त्वाश्वलायनोक्तप्रायश्चित्त-

पूर्वकमुद्दृढयोर्नापाङ्कतेपत्वम्, न चाप्रायश्चित्तीयतेति न दोषः ।

एतेन—यौवनानन्तरं विवाहोऽपि गौण एव ; तत्रापि—

“पञ्चाशद्वत्सरादूर्ध्वं विवाहस्तु निषिध्यते ।” इतिवचनानुसारेणा-
पञ्चाशद्वत्सरपर्यन्तं स आपत्कल्पस्तथापि तावत्पर्यन्तमेव पुंसां
विवाहयोग्यता, नतु तदनन्तरमपि ।

अयमत्र निष्कर्षः—ऋतुमत्या अपि विवाहो नायोग्यः,
कित्त्वसौ जघन्यः ।

तथाच गृह्यसंग्रहः—

नग्निकां तु वदेत्कन्यां यावन्नर्तुमती भवेत् ।

ऋतुमती त्वनग्निका तां प्रयच्छेत्वनग्निकाम् ॥

तुकारः पक्षान्तरे । नग्निका तु श्रेष्ठेति सूत्रयता गोभिलेन
नग्निकायाः श्रेष्ठत्वमुक्तम् । तत्पुत्रस्तु अनग्निकां प्रयच्छेदिति पक्षा-
न्तरमाह । श्रेष्ठपक्षादन्योऽयं पक्षो जघन्य इत्यर्थः । एवं चर्तुमत्या
विवाहनिन्दावचनानि नग्निकाया विवाहप्राशस्त्यतात्पर्यकाणि ।
मीमांसाभाष्यकारैरप्युम्—‘न हि निन्दा निन्द्यं निन्दितुं प्रवर्त-
तेऽपि तु इतरत् स्तौति । अन्यदुपरिष्ठाद्दक्ष्यामः । तथाच नारदः—

“कन्या नर्तुमुपेक्षेत पान्धवेभ्यो निवेदयेत् ।

ते चेन्न दद्युस्तां भर्त्रे ते स्युर्भ्रूणहभिः समाः ॥

यावन्तश्चर्तवस्तस्याः समतीघुः पतिं विना ।

तावत्यो भ्रूणहत्याः स्युस्तस्य यो न ददाति ताम् ॥

अतः प्रवृत्ते रजसि कन्यां दद्यात्पिता सकृत् ।

महदेनः सृशोदेनमन्यथैव विधिः सताम् ॥”

इति ऋतोः परमपि दानं दर्शयति । भ्रूणहत्यावचनं निन्दार्थम् ।

मनुः—

घोणि वर्षाण्युदीक्षेन कुमार्यृतुमती सती ।

ऊर्ध्वं तु कालादेनस्मादिन्देन सदशं पतिम् ॥

शौचायनः—

श्रीणि वर्षाण्यृतुमती काङ्क्षेत पितृशासनम् ।

ततश्चतुर्थे वर्षे तु विन्देन सदृशं पतिम् ॥

अविद्यमाने सदृशे गुणहीनमपि श्रयेत् ।

यत्तु विष्णुनोक्तम्—

‘ऋतुत्रयमुपास्यैव कन्या कुर्यात्स्वयं वरम्’ इति ।

तद्गुणवद्भरलाभे सति द्रष्टव्यमिति माधवाचार्याः ।

मनुः—

अदीयमाना भर्तारमधिगच्छेद्यदि स्वयम् ।

नैनः किञ्चिदवाप्नोति न च यं साधिगच्छति ॥

यमधिगच्छति सोऽपि न पापमाप्नोतीत्यर्थः ।

यमः—

एवं चोपनतां पत्नीं नावमन्येत्कदाचन ।

न तु तां बन्धकीं विद्यान्मनुः स्वार्थभुवोऽब्रवीत् ॥

आश्वलायनः—

कन्यामृतुमतां शुद्धां कृत्वा निष्कृतिमात्मनः ।

शुद्धिं च कारयित्वा तामुद्गहेदान्दर्शयन्वीः ॥

पिता ऋतून् स्वपुत्र्यास्तु गणयेदादितः सुधोः ।

दानावधि गृहे यत्नात्पालयेच्च रजोचतीम् ॥

दद्यात्तदनुसंख्या गाः शक्तः कन्यापिता यदि ।

दातव्यैकापि निःस्वेन दाने तस्या यथाविधि ॥

दद्याद्वा द्राह्मणेष्वन्नं अतिनिस्वः सदक्षिणम् ।

तस्यातीतर्तुसंख्येषु वराय प्रतिपादयेत् ॥

उपोष्य त्रिदिनं कन्या रात्रौ पोत्वा गवां पयः ।

अदृष्टरजसे दद्यात्कन्यायै रत्नभूषणम् ॥

तामुद्गहन्यश्वापि कूर्माण्डैर्जुहुयाद् घृतम् ।

शुद्धां निर्दोषामव्यभिचारिणीमिति यावत् । दाने दाननि-

मित्तम् । तस्यातीतेति विसर्गलोपे सन्धिरार्यः । अतीतर्तुसंख्येष्विति
 ब्राह्मणेष्वित्यनेनान्वेति । कन्याया यावन्त ऋतवोऽतीतास्तावत्सं-
 ख्येषु ब्राह्मणेषु सदक्षिणमन्नं दत्त्वा तां वराय प्रतिपादयेदित्यर्थः ।
 कन्यायाः शुद्धिमकारमाह—उपोष्येत्यादिना । कूष्माण्डैः=कूष्मा-
 ण्डमन्त्रैः । ते च मन्त्राः 'यदेवा देवहेलनमि'त्यादयस्तैत्तरीपार-
 ण्यके पठिताः । एवं ऋतुमतीविवाहमिन्दावचनानि अन्यकृतप्रती-
 कारविषयाणि पर्यवस्यन्ति । मनुः—

अलंकारं नाददीत पित्र्यं कन्या स्वयंवरा ।

मातृकं श्रातृदत्तं वा स्तेना स्याद्यदि तं हरेत् ॥

पित्रे न दद्याच्छुल्कन्तु कन्यामृतुमतीं हरन् ।

स हि स्वाम्यादतिकामेद्वतूनां प्रतिरोधनात् ॥

अत्र लक्षण्यादिकन्यागुणानभिधयाह याज्ञवल्क्यः—

“एतैरेव गुणैर्युक्तः सवर्णः श्रोत्रियो वरः ।

यत्नात्परीक्षितः पुंस्त्वे युवा धीमान् जनप्रियः ।

एतदपि प्राशस्त्यार्थम् ।

ब्राह्मणक्षत्रिपविशां शूद्राणां च परिग्रहे ।

सजातिः श्रेयसी भार्या सजातिश्च पतिः स्त्रियाः ॥

इति नारदवचनात् ।

दद्याद् गुणवते कन्यां नम्रिकाम् ब्रह्मचारिणे ।

अपि वा गुणहीनाय नोपकृष्याद्ब्रजस्वलाम् ॥

इति बोधायनवचनाच्च । नम्रिका=अनागतार्तवा । यत्तु मनु-
 षचनम्, “काममामरणत्तिष्ठेद् गृहे कन्यर्तुमत्यपि । नचैवैनाम् प्रय-
 च्छेत्तु गुणहीनाय कर्हिचित्” इति, तद् गुणवते दद्यादित्यस्य प्रशं-
 सार्थम्, न तु ऋतुमत्या गृहावस्थानार्थम्; 'नोपकृष्याद्ब्रजस्वला-
 मिति' बोधायनविरोधात्, बह्व्यमाणवचनजाताच्च ।

इदं दि पूर्वमुक्तम्—

उत्कृष्टायाभिरूपाय वराय सदृशाय च ।

अप्राप्तमपि तां कन्यां तस्मै दद्याद्यथाविधि ॥

इति । न हि काममामरणादित्पनेन ऋतुमत्या गृहे स्थिति-
विधीयते, किन्तु वरमृतुमत्यपि कन्या आमरणाद् गृहे तिष्ठेत्,
नचैनां निर्गणाय दद्यादिति गुणवते दानं स्तूपते । यथा—

वरं भक्ष्यमभक्ष्यं च पिवेद्रा गर्हितं च यत् ।

वर्जनीयं प्रयत्नेन मूलकं मदिरासमम् ॥

इत्यभक्ष्यभक्षणादिकं न विधीयते, किन्त्वभक्ष्यभक्षणादि-
तोऽपि मूलकभक्षणं गर्हितमिति मूलकभक्षणं निन्द्यते, तथा
ऋतुमत्या गृहेऽवस्थानादपि गुणहीनाय दानं गर्हितमित्पनेन
गुणवते दानमेव स्तूपते । एवं च गुणहीनाय न दद्यादित्पि
गुणवत्प्रशंसार्थम् । “अपि वा गुणहीनायै” ति स्मरणात् । “नोप-
रुन्ध्याद्रजस्वलामि” त्यपि नग्निकादानप्रशंसार्थम् । तथाच गुणवते
नग्निका देयेति मनुयोषापनवचनपौरुषः ।

अथैवम्—“वरदचेत्कुलशीलाभ्यां न पुज्येत कथञ्चन ।

न मन्त्राः कारणं तत्र न च कन्याऽवृत्तं भवेत् ॥

समाच्छिद्य तु तां कन्याम् यलादक्षतयोनिकाम् ।

पुनर्गुणवते दद्यादिति शातातपोऽब्रवीत् ॥”

इति शातातपेन,—

‘हीनस्य कुलशीलाभ्यां हरन्कन्यां न दोषभाक् ।

न मन्त्राः कारणं तत्र न च कन्याऽवृत्तं भवेत् ॥

इति यमेन च गुणहीनाय दत्तां पुनराच्छिद्य गुणवते दद्यादि-
त्युक्तं कथं सङ्गच्छत इति चेदेवं तर्हि मतमेदोऽस्तु । तथाच
वरमृतुमत्यपि देया, तथापि गुणहीनाय न दातव्येति मनोर्मतम्,
गुणहीनाय दत्ताऽप्याच्छिद्य पुनर्गुणवते देयेति शातातपादीनाम्

मतम्, वरम् गुणहीनाय देया, न जात्वपि ऋतुमती दातव्येति
योषायनस्य मतम् । अनन्यगतेर्वचनानाम् मुनीनां मतभेदस्य च
बहुलमुपलम्भात् । मनोर्मतेऽपि ऋतुमत्या गृहेऽवस्थितिर्दोषायैवेति
तद्वचनमङ्ग्यायगम्यते, परन्तु गुणहीनाय दाने ततोऽपि दोषाति-
शय इति तस्य मतं लक्ष्यते । विष्णुः—

यावच्च कन्यामृतवः स्पृशन्ति तुल्यैः सकामामपि याच्यमानाम् ।
तावन्ति भूतानि हृतानि ताभ्याम् मातापितृभ्यामिति धर्मवादः ॥
इति सकामां तुल्यैर्याच्यमानामिति विशिषन् व्यतिरेकेनैव दोष
इत्यभिप्रेतीत्यवगम्यते ।

अथ विवाहकालः—संवर्तः—

रोमदर्शनसंप्राप्तौ सोमो भुङ्क्तेऽय कन्यकाम् ।
रजो दृष्ट्वा तु गन्धर्वः कुचौ दृष्ट्वा तु पावकः ॥
अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा तु रोहिणी ।
दशवर्षा भवेत्कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला ।
माता चैव पिता चैव ज्येष्ठो भ्राता तथैव च ।
अयस्ते नरकं यान्ति दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलाम् ॥
तस्माद्बुद्धाद्दृष्ट्वा कन्यां यावन्नर्तुमती भवेत् ;
विवाहोऽष्टमवर्षायाः कन्यायास्तु प्रशस्यते ॥
“अष्टवर्षा भवेद् गौरी”ति वचनं यमाङ्गिरसोरपि ।

मरीचिः—गौरीं ददन्नाकष्टं वैकुण्ठं रोहिणीं ददत् ।
कन्यां ददद् ब्रह्मलोकं रौरवं तु रजस्वलाम् ॥
सर्वेषामेव दानानामेकजन्मानुगं फलम् ।
हाटकगृहगौरीणां सप्तजन्मानुगं फलम् ॥

यावन्न लज्जयाङ्गानि कन्या पुरुषसंनिधौ ।
यो न्यादीन्नावगृहेत् तावद्भवति नग्निका ॥

आचारमाधवीयेऽप्येतत्, किंतु तत्र नग्निकेत्यत्र कन्यकेति पाठः । संग्रहकारोऽपि—

यावच्चेलं न गृह्णाति यावत्क्रीडति पांसुभिः ।

यावदोषं न जानाति तावद् भवति कन्यका ॥

माधवीये स्मृतिः—जन्मतो गर्भाधानाद्वा पञ्चमाब्दात्परं शुभम् ।
कुमारीवरणं दानं मेखलायन्यनं तथा ॥ ज्योतिर्नियन्वे—पडब्द-
मध्ये नोद्राह्या कन्या वर्षद्वयं यतः । सोमो भुङ्क्ते ततस्तद्वद् ग-
न्धर्वश्च तथानलः ॥ यतः प्रथमं वर्षद्वयं सोमो द्वितीयं वर्षद्वयं गन्ध-
र्वस्तृतीयं वर्षद्वयं अनलो भुङ्क्ते, अतः पडब्दमध्ये नोद्राह्येत्यर्थः

न चैवं सोमादिभोगकालषोषकं रोमदर्शनसंप्राप्तादित्यादि संवर्तचाक्ष्यं विरुध्यत इति वाच्यम्; द्वयोरप्यर्थवादरूपतया विरोधा-
भावात् । ज्योतिर्नियन्वे तावत् पडब्दमध्ये नोद्राह्येत्यस्यार्थवाद-
तया “वर्षद्वयं यतः”, इत्येवमादिकमुक्तम् । संवर्तेनापि रोमदर्शनसं-
प्राप्तौ इत्याद्यर्थवादमभिधाय, तस्माद्विवाहयेत्कन्यां यावन्तुमती
भवेदित्युपसंहृतम् ।

उभयत्रैव विधेयत्वेनाभिमतोऽर्षस्तदनुगुणार्थवादोपन्यासेन
समर्थ्यत इति न किञ्चिदनुचितम् । शृङ्खलसंग्रहः—

अप्राप्ता रजसो गौरी प्राप्ते रजसि रोहिणी ।

अव्यञ्जिता भवेत्कन्या कुचहीना च नामिका ॥

व्यञ्जनैस्तु समुत्पन्नैः सोमो भुङ्क्ते कन्यकाम् ।

पयोधरैस्तु गन्धर्वो रजसाग्निः प्रकीर्तितः ॥

तस्मादव्यञ्जनोपेतामरजामपयोधराम् ।

अमुक्तां चैव सोमाद्यैः कन्यकां तु प्रशस्यते ॥

रजस इति शैपिके पठ्ठी । भुङ्क्ते भुङ्क्ते । अरजामरजस्कां
ईदृशीं कन्यामुभिप्रेत्य प्रशस्यते, प्रशंसा कियते । “नग्निका
श्रेष्ठेति सुप्रपत्ता गोभिलेनेति वाक्यशेषः । सकर्मकादपि भावे

लट् । अथ च विवाहकर्त्रा तावद् गौर्याः प्राप्तौ घतनीयम् ; तत्रैव तस्याभ्युदयविशेषोपदेशात् । रोहिणीकन्ययोस्तु ततोऽपकर्षः । पञ्चान्दपञ्चोत्तरकल्पावापदिष्यौ । “सप्तसंवत्सरादूर्ध्वं विवाहः सार्ववर्णिकः । कन्यायाः शस्पते राजन्नन्यथा गर्भगर्हितः ।” इति महाभारतवचनात् । दातुस्तु निर्वसनाया दानं प्रशस्तमित्यूहनीयम् । पैठीनसिः—

यावन्नोद्भियेते स्तनौ तावदेव देया, अथर्तुमती भवति, दाता प्रतिगृहता च नरकमाप्नोति पितृपितामहप्रापितामहाश्च विष्ठायां जायन्ते तस्मान्नग्निका दातव्या । नग्निकाऽनागतार्तवा । माघवीये वसिष्ठः—

प्रयच्छेन्नग्निकां कन्यां ऋतुकालमपात्पिता ।
ऋतुमत्यां हि तिष्ठन्त्यां दोषः पितरमृच्छति ॥

अङ्गिराः—

“प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे यदा कन्या न दीयते ।
तदा तस्यास्तु कन्यायाः पिता पिबति शोणितम् ॥
यमः—कन्या द्वादशवर्षाणि वाऽप्रदत्ता गृहे वसेत् ।
भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वरयेत्स्वयम् । तथा—
प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे यः कन्यां न प्रयच्छति ।
मासि मासि रजस्तस्याः पिता पिबति शोणितम् ॥
माता चैव पिता चैव ज्येष्ठो भ्राता तथैव च ।
अपस्ते नरकं यान्ति दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलाम् ॥
यस्तां विवाहयेत्कन्यां ब्राह्मणो मदमोहितः ।
असंभाष्यो क्षपाङ्क्तोयः स विप्रो वृषलीपतिः ॥
कन्या तु वृषली ज्ञेया वृषली तु मृतप्रजा ।
शूद्रो तु वृषली ज्ञेया कुमारी तु रजस्वला ॥” इति

प्रायेणैतावता कालेनर्तुमती भवतीति द्वादशार्घ्योपादानम्,
सर्वथा त्वनागनार्तवा दानयेत्यत्र तात्पर्यम् ।

अत एवात्रिकाद्यपौ—

पितुर्गृहे तु या कन्या रजः पश्यत्यसंस्तृता ।

ध्रूणाहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वृषन्ती स्मृता ॥

यस्तु तां परयेत्कन्यां ब्राह्मणो ज्ञानदुर्षलः ।

अश्राद्धेषमवाहृत्तेषां तं विद्याद् वृषन्तीपतिम् ॥

इति द्वादशार्घ्यग्रहणं न पूर्वानि । अत एव दूर्पन्निश्चिनय-
नेष्यपि नाग्नकाया दानमुपदिष्टम् । तथा महाभारते—

त्रिंशदर्थः पौण्ड्रार्घ्यं भार्गवं त्रिन्देन कन्यकाम् ।

अनोऽप्रवृत्ते रजसि कन्यां दद्यात्पिता सः ॥

महर्देनः सृशोदेनमन्यथैव विधिः सनाम् ।

अन्यथा=प्रवृत्ते रजसि ।

एतदपि प्राशस्त्यार्थम् । कन्याया यवीयस्त्वमात्रेणैव विवाहे तात्पर्यम् । विवाहतत्त्वार्णव एषैव व्यवस्था । अत एव यवीय-सीमित्यवरचयस्कामिति च तत्रोक्तम् । अत एव मनुना त्रिंशद्वर्ष-स्य द्वादशवर्षाया महाभारतेन च षोडशवर्षाया विवाहोऽभिहित इति ध्येयम् ॥

तत्र चेदमालोचनीयम्—यत् ऊढा ऋतुमत्यपि विधवेव किं परित्याज्या, उत प्रायश्चित्ताचरणपूर्वकं धर्माधिकारमप्यर्हति वा नवेति । तत्र केचिन्मन्यन्ते—यत् ऋतुमत्पूढा न परित्याज्या, किन्तु प्रायश्चित्ताचरणपूर्वकं धर्माधिकारमप्यर्हत्येवेति । अयमाशयः— यथा हि सगोत्राया विधवायाश्च परित्यागो विहितः, न तथा ऊढाया ऋतुमत्याः परित्यागः कुत्रापि विहितः, प्रत्युत तस्याः स्वीकारार्हतेव प्रायश्चित्तानन्तरं सर्वत्र प्रतिपाद्यते । अयमत्र निष्कर्षः—विधवात्वं हि स्त्रीणां न पातित्यापादकम्, किन्तु सम्यक् परिपालितं श्रेयस एव भवति । नहि कुत्रापि वैधव्यमपि पातित्यापादकतया विहितमिति तस्मिन् निमित्ते कस्यापि प्रायश्चित्तस्याविधानात्, प्रायश्चित्तशतेनाप्यपरिहरणीयत्वात्, अनन्यपूर्विकात्वांशस्य विवाहाधिकारप्रयोजकस्य संपादनं न संभवति । ऋतुमत्यां रजोदर्शनं हि विवाहानन्तरं न केवलमस्पृश्य-त्वादिप्रयोजकम्, न वा विवाहात्पूर्वं तस्या वृषलीत्वस्य तत्पि-त्रादीनां भ्रूणहत्यादिपापस्य च प्रयोजकम्, किंतु तत्पतेरपि वृषलीपतित्वसंपादकमिति पातित्यप्रयोजकम् । एवं रजोदर्शने निमित्ते प्रायश्चित्तस्य विधानात् शास्त्रप्रामाण्येन तदोपनिर्हरणे कृते विवाहाधिकारयोग्यता सिद्ध्यति । तदिदं सिद्धम्— विधवाविवाहो न विधवायाः संस्कारार्थो न वा धर्मप्रज्ञार्थः, ऋतु-मतीविवाहस्तु सर्वार्थो भवतीति ।

इयान् विशेषः—विधवाविवाहः शूद्रेषु समाजविशेष-
मात्रसाधारणः, ऋतुमतीविवाहस्तु ब्राह्मणेतरविषयः । अत एव—

पितृगृहे तु या कन्या रजः पश्यत्पसंसंस्कृता ।
सा कन्या वृषली ज्ञेया तत्पतिर्बृषलीपतिः ॥
माता चैव पिता चैव ज्येष्ठो भ्राता तथैव च ।
प्रयस्ते नरकं यान्ति दृष्ट्वा कन्यां रजस्रलाम् ॥
उदहेद्यस्तु तां कन्यां ब्राह्मणो मदमोहितः ।
असंभाष्यो ह्यपाङ्क्तेयः स विप्रो वृषलीपतिः ॥

इत्यादि लघुशातातपलघ्वाश्वलायनप्रजापत्यादिवचनेषु
ब्राह्मणपदप्रयोग उपपद्यते । अयं भावः—विवाहस्त्वष्टवर्षायाः कन्या-
याश्च प्रशस्यते—इत्यादिवचनानुसारेणाष्टवर्षायाः कन्याया विवाहे
प्रशस्तत्वम्, रजोदर्शनतः पूर्वं नववर्षादेर्गौणत्वम्, रजोदर्शने तु
व्याध्यादिप्रयुक्ते आरुस्मिके आपत्कल्पनया द्वादशादिवपरकाया
अपि विवाहयोग्यता वर्तते, परन्तु सापि ब्राह्मणीतरविषयैव, न तु
सर्वसाधारणी । तथाच रजोदर्शनतः पूर्वमेव ब्राह्मणैः स्त्रीणां विवाहः
संपादनीयः, अन्यैस्त्वापत्कल्पनया रजोदर्शनान्तरमपि विवाहः
कर्तुं शक्यते ।

अयं भावः—“स्त्रीणामुपनयस्थाने विवाहं मनुरग्रणीम्”
इति वचनेनोपनयनकाल एव विवाहस्य मुख्यः कालः, तत्र ‘षाष्ट-
वर्षं ब्राह्मणमुपनयीते’त्यादिना ब्राह्मणानामष्टमवयस एव मुख्यता-
लत्वात् न एव प्रशस्तः । “आपोद्दशाद् ब्राह्मणस्य सायित्री नाति-
वर्तते” इति मनुवचनेन चोद्दशवयसपर्यन्तं कालोऽन्यनुशासने ।।

तदुक्तम्—राशामापयोषे वसः—

स्त्रीणामुपनयस्थाने विवाहं मनुरग्रणीम् ।
गर्भाष्टमेऽष्टमे वान्दे ब्राह्मणस्यापनायनम् ॥
राशामेकादशे वैके पिशामेके पपाङ्कलम् ।

आपोऽशदाद्वाविंशादाचतुर्विंशाच्च वत्सरात् ।

ब्रह्मक्षत्रविंशां काल औपनायनिकः स्मृतः ॥

अत ऊर्ध्वं भवन्त्येते सर्वधर्मवहिष्कृताः ।

सावित्रीपतिता व्रात्या व्रात्यस्तोमादते क्रतोः ॥

(या० स्मृ० १-३-३८)

अत ऊर्ध्वं भवन्त्येते यथाकालमसंस्कृताः ।

सावित्रीपतिता व्रात्या भवन्त्यार्यविगर्हिताः ॥

नैतैरपूतैर्विधिवदापद्यपि हि कर्हिचित् ॥

ब्राह्मणान् योनांश्च सम्पन्धानाचरेत् ब्राह्मणः सह ॥ इति

(मनु० २-४०)

नहि वयं षोडशो वयस्येव विवाहो योग्य इति वदामः, किन्तु तस्मिन्नपीति । ततश्चाष्टमादिवयस्काया इवापोऽशवर्षाया एव ब्राह्मणकन्यायाः, एवमाद्वाविंशादिवयस्कायाः क्षत्रियादिकन्यायाश्च विवाहो योग्य एव । अत एव—

विवाहे वितते यज्ञे होमकाल उपस्थिते ।

कन्यामृतुमतीं दृष्ट्वा कथं कुर्वन्ति पाशिकाः ॥

इत्याश्वलायनवचनमुपपन्नं भवति । अन्यथा—

अष्टवर्षा भवेद् गौरी नववर्षा तु रोहिणी ।

दशवर्षा भवेत्कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्यला ॥

इति वचनानुसारेणैकादशवयसः पूर्वमेव विवाहयोग्यत्वेऽप्रसक्तविचारापत्तिरत्र स्यात् । नहि घातप्रकृतिकाः पित्तप्रकृतिका दारुणप्रकृतिकाः याः का अपि एकादश वयसि दृष्टरजस्का भवन्ति । तदुक्तम्—

घातजा पित्तजा चेति दारुणा त्रिविधा स्मृता ।

घातजा द्वादशे वयसि पित्तजा च चतुर्दशे ॥

दारुणा षोडशे वयसि शोणितं धमति ध्रुवम् ।

(इति कालनिर्णयदीपिका)

दशवर्षा भवेत्कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला ।
प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे रजः स्त्रीणां प्रवर्तते ॥

(आपस्तम्बः) इति । एतेन—

गौरौ ददत् नाकपृष्ठं चैकुण्ठं रोहिणीं ददत् ।
कन्यां ददत् ब्रह्मलोकं रौरवं तु रजस्वलाम् ॥

इत्यादियचनान्यपि व्याख्यातानि ; एतेषां यचनानां द्वाद-
शाद्यधिकवयस्काभिप्रायत्वात् । अयमाशयः—ऋतुकालोपक्रमो
हि कासाञ्चन द्वादशे वयसि, कासाञ्चन चतुर्दशे वयसि, कासा-
ञ्चन षोडशे वयसि । तत्र यदि घातप्रकृतिकत्वादिनिर्णयः, तर्हि
कासाञ्चन षोडशवयःपर्यन्तमपि दारुणानां विवाहं विनाऽवस्थापनं
योग्यमेव ऋत्वनन्तरं विवाहायोग्यतापक्षेऽपि । तत्र मुख्यः कालः
अष्टमं वयः, द्वादशवर्षपर्यन्तं गौणः कालः, ततः षोडशवर्षपर्यन्तं
आपत्कल्प इति विवेकः । षोडशवयसोऽनन्तरं तु वात्पसंस्कारेणैव
विवाहयोग्यता । सर्वथा तु द्वादशवर्षमारभ्यैव विवाहकालव्यवस्था-
पनेन यदि परिस्थितेरस्या आनुकूल्यं भवति, तर्हि तदवस्थापन-
मिदं योग्यमेव प्रतीयते । तदिदं सिद्धम्—न “अत ऊर्ध्वं रज-
स्वला” इतिवाक्यानुसारेण दशमवयसः पूर्वमेव विवाहो योग्य
केचित् मन्यन्ते ।

अन्ये तु—

ऋतुकाल इति प्रोक्तं गार्ग्यादिमुत्रिसत्तमैः ।
स्त्रीचिन्हं धौवनं प्राप्य षोडशे वत्सरे सदा ॥
कृत्रिमाद् दशमादूर्ध्वं औपवस्य च सेवनात् ।
एकादशे द्वादशे वा ऋतुकालं यदन्ति हि ॥
अनुरागाद् द्वादशान्दे प्रयोदश्यां तु केचन ।
चतुर्दशे पञ्चदशे स्त्रीचिन्हं तु भविष्यति ॥

इतिवचनानुसारेण दशमवय आरभ्यापि ऋतुकालस्य संभवात् “दशवर्षा भवेत्कन्या अत उर्ध्वं रजस्रला” इति स्मृतिवचनं न कथमपि विरुद्धम् । तत्र च का वा किम्प्रकृतिरिति निर्णयादिकमतिक्लेशसाध्यमिति एकादश आरभ्यैव रौरवप्राप्तेः फलस्य वर्णनात् अनिष्टफलत्वेन निन्दनाय ततः पूर्वमेव विवाहो योग्यः ।
यत्तु—

ऊनपोडश (द्वादश) वर्षायामप्रासः पञ्चविंशतिम् ।

यथापत्ते पुमान् गर्भं गर्भस्थः स विषयते ॥

जातो वा न चिरं जीवेत् जीवेद्वा दुर्बलेन्द्रियः ।

तस्मादत्यन्तधालायां गर्भाधानं न कारयेत् ॥

इति (सुश्रुते १०)

पूर्णपोडश (द्वादश) वर्षा स्त्री पूर्णविंशेन संगता ।

शूद्धे गर्भाशये मार्गं रक्ते शूद्धेऽनिले हृदि ॥

वीर्यवन्तं सुतं सूते ततो न्यूनाब्दायाः पुनः ।

रोग्यत्पायुरधन्यो वा गर्भो भवति नैव वा ॥

इति (अष्टाङ्गशारी० १०८-९) सुश्रुतादिवचनजातम्, तदिदमपि दारुणप्रकृतिस्त्रीविषयमेव, न धातादिप्रकृतिस्त्रीविषयम् । अत एव—“प्रापिकं चैतत्, अर्वांगपि साधुगर्भदर्शनात्” इति अष्टाङ्गहृदयव्याख्यायामरुणदत्तकृतायामुक्तश्लोकगतं विवरणमुपपद्यते । तथाच दशमवयसः पूर्वमेव विवाहो योग्यः, न तु द्वादशादिवयसि । एतदेवाभिप्रेत्योक्तम्—

कन्या द्वादशमे वर्षे प्रदातुर्न गृहे यसेत् ।

भ्रूणहत्या पितुस्नस्याः सा कन्या धरयेत्स्वयम् । (यमः)

कन्या द्वादशवर्षाणि यास्पदत्ता गृहे यसेत् ।

घ्राणहत्या पितुस्नस्याः.....(निर्णय० यमः)

प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे यः कन्यां न प्रयच्छति ।

मासि मासि रजस्तस्याः पियन्ति पितरोऽग्निशाम् ।

(पराशरः)

अष्टमे तु भवेद्गोरी नवमे नशिका भवेत् ।

दशमे कन्यका प्रोक्ता द्वादशे वृषली स्मृता ॥

गौरीं ददत् नाकलोकं वैकुण्ठं रोहिणीं ददत् ।

कन्यां ददत् ब्रह्मलोकं रौरवं तु रजस्वलाम् ॥

(मरीचिः)

एवं वर्णयतामस्माकं न द्वादशवयसि रजोदर्शने कन्याया
विवाहायोग्यतेत्याशयः, किन्तु तथा साकं पित्रादीनां संबन्ध-
विच्छित्तियोधन एव । अत एव पूर्वोदाहृते “कन्या द्वादशमे वर्षे”
इति वचने “सा कन्या वरयेत्स्वयम्” इति स्वयंवरणाधिकारः प्रति-
पादित उपपद्यते । अयं भावः—ब्राह्मविवाहादिषु हि—

आच्छाद्यार्चयित्वा च श्रुतिशीलवते स्वयम् ।

आहूय दानं कन्याया ब्राह्मो धर्मः प्रकीर्तितः ॥

यज्ञे तु वितते सम्यगृत्विजे कर्म कुर्वते ।

अलङ्कृत्य सुतादानं दैवं धर्मं प्रचक्षते ॥२८॥

एकं गोनिधुनं द्वे वा वरादादाय धर्मतः ।

कन्याप्रदानं विधिवदार्यो धर्मः स उच्यते ॥

सहोभौ चरतां धर्ममिति वाचाऽनुभाष्य च ।

कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यो विधिः स्मृतः ॥

शक्तिष्वे द्रव्यिणं दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तिः ।

कन्याप्रदानं स्वायच्छन्यादासुरो धर्म उच्यते ॥

इत्यादिवचनविहितेषु दानपूर्वकत्वं यदपेक्षितम्, तदिदमनु-
मत्याः स्वयंवरणार्थं प्रयुक्ताया अन्यकर्तृकदानाभावेऽपि स्वकर्तृ-
कदानेनैव संपादनीयम्, न तु तस्या दाने ऋत्वनन्तरं पित्रादीना-
मप्यधिकारोऽस्तीति स्वयंवरविधिनाऽवगम्यते । तदिदं च ऋतु-

मत्याः कन्यायाः पित्रादिस्वत्वनिषेधतात्पर्यकामित्येव गमयतीति
पित्रादिसम्बन्धविच्छित्तिः स्पष्टमवगम्यते । यस्तु—

इच्छयाऽन्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च
गान्धर्वः स तु विज्ञेयो मैथुन्यः कामसंभवः ।

इति विहितो गान्धर्वविवाहः स्वयंवरणपूर्वकश्चेत् ऋतुमत्या
अपि पूर्वोक्तरीत्या न दोषाय । परंतु नात्र पित्रादिसम्बन्धरक्षण-
सम्भवः । यस्तुतस्तु रजोदर्शनतः पूर्वमपि अनुरागो द्वादशे वयसि
चतुर्दशे वा यस्याः कस्याश्चन दारुणप्रकृत्याः संभवतीति, नायं
विवाहो रजोदर्शनानन्तरमेव भवतीति गान्धर्वविवाहविधिर्न
रजोदर्शनानन्तरमेव विवाहसाधको भवितुमर्हति । तथाच यदि
पित्रादिदत्तां पितृस्वत्वमात्मनोऽभिमन्यमानां च दृष्टरजस्कां कन्या-
मुदहेत्, स सर्वात्मनाऽपाङ्क्तो यो वृषलतुल्यत्वादिति सिद्धम् ।
एतदेवाभिप्रेत्योक्तम्—

पितुर्गृहे तु या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।
सा कन्या वृषली ज्ञेया तत्पतिर्वृषलीपतिः ॥
यस्यां समुद्वहेत् कन्यां ब्राह्मणो मदमोहितः ।
अथ्राद्धेयमपाङ्क्त्यं तं विद्याद्वृषलीपतिम् ॥
या कन्या पितृवेश्मस्था यदि पुष्पवती भवेत् ।
असंस्कृता परित्याज्या न पश्येत्तां कदाचन ॥
विवाहे च न योग्या स्यात् लोकद्वययिगर्हिता ।
पितृवेश्मनि या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ॥
तस्यां मृतायां नाशौचं कदाचिदपि शाम्यति ।

यस्तु पुनः—

“काममाभरणान्निषेधेत् गृहे कन्यतुंमत्यपि ।
न चैवैतां प्रपच्छेत्तु गुणहीनाप कर्हिचित् ॥

इति मनुवचनम्, तदिदं ऋतुमत्यपीत्यपिशब्दयोगाद् गुणब-
 द्धस्तुन्यर्थमित्येवावगन्तव्यम् । तथाच गुणबद्धरालाभेऽपि ऋतोः
 प्रागेव कन्यादानं योग्यम्, न तु ततः परम् । “श्रीणि पर्वाण्यनु-
 मनो काङ्क्षेत् पितृशासनम्” इति वाक्यं तु, वधं मन्यामद्रे, यान्ता
 दत्तस्य गुणवती घरस्य देशान्तरगमने पुनरागमनसंभावनायां वर्ष-
 श्रयमनीक्षणपरमिति । अत एव—

प्रतिगृह्य तु यः कन्यां नरो देशान्तरं धजेत् ।

श्रीनृन्तु समन्तिभ्यः कन्याऽन्यं घरयेद्धरम् ॥

इति वचनमुपपद्यते । अन्यस्मा अदाने ऋतुमत्याः स्वर्णं
 वरणं एवाधिकारः, न तस्या दाने पिप्रार्दीनामधिकार इति
 सिद्धम् । एतेन—

वरपित्वा तु यः कश्चित् प्रणश्येत्पुरुषो यदा ।

ऋत्वागमांश्रीनतीत्य कन्याऽन्यं वरयेत्पतिम् ॥

(निर्ण० सि० ३ प० वि० ८४० पृ० वैद्य० आ-

चा० कात्या० १३४ पृ०)

श्रीनृतूनतीत्य स्वयं युज्येत (गौतमः)

कुमारी ऋतुमती श्रीणि वर्षाण्युपासीत, ऊर्ध्वं

त्रिवर्षेभ्यः पतिं विन्देत तुल्यम् । वसि० ७ अ०

पिता दद्यात्स्वयं कन्यां आता वानुमते पितुः ।

अत्र सवर्णप्रयोगादसवर्णाविवाहोऽपि योग्यो वा नवेति विचारे तु—याज्ञवल्क्यो मन्यते—पञ्चपते द्विजातीनां शूद्राद् दारोपसंग्रहः । नैतन्मम मतं यस्माद् जायतेऽस्याम्” इति श्रैवर्णिकानां शूद्रापरिग्रहो न योग्यः, इति ततश्च श्रैवर्णिकानां मध्येऽसवर्णाविवाहः, शूद्रैस्तु तं निषेधति, न केवलं निषेधति, किन्तु—

तिस्रो वर्णानुपूर्व्येण द्वे तथैका यथाकमम् ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशां भार्या स्वा शूद्रजन्मनाम् ॥

इति विशदं तेषु परस्परविवाहमनुमन्यतेऽपि । इयमत्र मिताक्षरा—सवर्णा पुनः सर्वेषां मुख्यैव स्थिता । पूर्वस्याः पूर्वस्या अभाव उत्तरोत्तरा भवति । मनुस्तु ब्राह्मणानां चतुर्ष्वपि विवाह-मनुमन्यते, परंतु कलिघर्षप्रकरणे—

“कन्यानामसवर्णानां विवाहश्च द्विजातिभिः ।”

इति विशदमसवर्णाविवाहो निवर्त्यते । निवर्तितस्यास्य प्रवर्तनेऽपि कियान् धर्मज्ञानामधिकार इति त एव नाम विचारयन्तु । यथाच कलिघर्षप्रकरणं सर्वं प्रसज्यप्रतिषेध एव, न तु पर्युदासः, कारकविषयत्वे निषेधस्य “न राज्ञौ श्राद्धं कुर्यात्” “न प्रथमपत्ने प्रवृज्यात्” इत्यादाविव विकल्पाप्रसक्तेः, तथा पूर्वमेव निरूपितम्, इति न तस्याभ्यनुज्ञानसंभवः ।

अत्रेदमवसरप्राप्तम्—यत्सवर्णेष्वेवावान्तरविभागा ये किलो-
पलभ्यन्ते, विवाहे च ये नियमेन परिपाल्यन्ते, अन्यथा च दोषो
मन्यते, किमिदं समूलम्, उत निर्मूलम्, का वाऽत्र व्यवस्था
समादरणीयेति ।

अत्र काशीहिन्दुविश्वविद्यालयाध्यापकैरचिरेणैकं व्यवस्था-
पत्रं यत् संपादितम्, तत् प्रथमत उपक्षिपामः ।

ब्राह्मणानां श्रेण्यन्तरगतैर्ब्राह्मणैः सह परस्परं विवाह
सम्बन्धः शास्त्रसम्मतो नवेति प्रश्ने विषयमिमं निर्धारयितुं
बह्वीषु मनु-पाञ्चवल्क्य-गौतम-वशिष्ठापस्तम्ब-बोधायन-पराशर-
पादरायणप्रभृतिमहर्षिप्रणीतासु स्मृतिषु, लक्ष्मीधर-हेमाद्रि-
माधव-मित्रमिश्र-कमलाकर-प्रमुखैर्नियद्धेषु कृत्यकल्पतरु-चतुर्वर्ग-
चिन्तामणि-भाषवीय-वीरमित्रोदय-निर्णयसिन्धुप्रभृतिषु सर्वधार्मिक-
जनसमाहतेषु ग्रन्थेषु श्रुति-स्मृत्याचारणां प्रमाण निर्णायक-
परमर्षिजैमिनि-शयर-कुमारिल-प्रभाकरादिवाङ्मयेषु च सम्य-
गालोहितेषु निष्कर्षोऽयं प्रकटीभवति—“शुरुणाऽनुमतः स्नात्वा
समावृत्तो यथाविधि । उद्वहेत् द्विजो भार्यां सवर्णां लक्षणा-
न्विताम्” (इति मनुः) “अरोगिणीं ब्राह्मतीमसमानार्पणो-
जाम्” “एतैरेव शुणैर्भुक्तः सवर्णः श्रोत्रियो धरः” (इति
पाञ्चवल्क्यः) “स्नात्वा समुद्रहेत् कन्यां सवर्णां लक्षणा-
न्विनाम्” (इति व्यासः) “भार्याः सजात्याः सर्वेषां धर्मः प्राथमकल्पिकः” (इति यमः)
“अथधर्मः—समावृत्तस्य त्रैवर्णिकस्य प्रथम-विवाहे सवर्णैव मुन्या,
क्षत्रियादिषु प्रायश्चित्तस्मरणात्” (इति वीरमित्रोदयकारः)
“पाणिग्रहण-संस्कारः सवर्णोऽपदिश्यते” (इति विष्णुः) “अनेन
विधिना सम्यक् श्रुत्या वेदमधीत्य च । गृहस्थधर्ममाकाङ्क्षन् शुरु-
गेहाङ्गुपागतः । अनेनैव विधानेन कुर्याद् दारपरिग्रहम् । कुले
महति सम्भूतां सवर्णां लक्षणा-न्विताम्” (इति लघु विष्णुः) “गृहस्थः

सदृशीं भार्यां विन्देत अनन्यपूर्वां यवीयसीम्” असमान-
प्रवरयोर्विवाहः” (इति गौतमः) “सदृशीं जाल्या कुलेन च” (इति
तद्व्याख्यायां हरदत्तः) “ब्राह्मे विवाहे बन्धु-शील-लक्षण-सम्पन्नः
श्रुतायुरारोग्याणि बुध्वा प्रजासहत्वकर्मभ्यः प्रतिपादयेत्” (इत्या-
पस्तम्बः) इत्येवमादिभिर्वचनैः ब्राह्मणैः सवर्णां सापिण्ड्य-समान
गोत्र-प्रवरादि-दोष-विनिर्मुक्ता रोगरहिता च कन्या विवाहा
इत्येव प्रतीयते । अत एव “उदगमन आपूर्णमाणपक्षे पुण्याहे कुमार्याः
पाणिं गृह्णीयात्” इति शाङ्खायन गृह्यसूत्रीयम् “अनेन सर्वणायाः
पाणिग्रहणं विधेयम्, नत्वन्यवर्णायाः” इति नारायणभाष्यं
समुपपद्यते ।

अत्र पर्युदसनीयमगनासु न कुत्रापि सवर्णानामवान्तरश्रेणी-
विवाहः पर्युदस्यते, प्रतिपिष्यते वा ।

यत्—देश-कुलाचाराणां प्रामाण्यमुक्तम्—“एतेन देशकुल-
धर्मा व्याख्याताः” (इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रम्) देश जाति-कुलधर्माश्चा-
म्नायैरविकृद्धाः प्रमाणम्” (इति गौतमधर्मसूत्रम्) “पश्च देशानु-
रूपेण कुलमार्गेण चोदहेत् । नित्यं स कुलधर्मस्स्याद् वेदाञ्चैतत्
प्रदश्यते” (इति निर्णयसिन्धौ चतुर्विंशतिमतम्) इति, तदपि तत्तज्जा-
ति-कुलेषु व्यवहारतः प्रचलितां स्मृतिष्वनियद्धानां केषाञ्चन धर्माणां
संग्रहार्थम् । अत एव ‘देश-जाती’ति गौतमधर्मसूत्रे हरदत्तो व्या-
ख्यौ—“देशधर्माः भ्रमस्थे सवितरि चोलेषु कुमार्यां नानावर्णै
रजोभिर्भूमावादित्यं सपरिवारमालिख्य सार्धं प्रातः पूजयन्ती-
त्यादयः । जातिधर्माः—शूद्राविवाहे मध्येस्थूणं निधाय नाना
वर्तारिकस्यां स्थाल्यां निधाय प्रतिवर्ति दीपानारोप्य ध्वं हस्ते
गृहीत्वा प्रदक्षिणं नयन्ति, अन्यदप्येवंजातीयकं द्रष्टव्यम् । कुल
धर्माः—केचिन्मुखेशिखाः केचित् शृङ्गेशिखा इत्यादयः । ये त्वा-

ऽऽन्नायविक्रद्धाः मातुलं-सुतापरिणयनम्, अनघोत्प वेदानन्य-
त्र श्रमः, इत्यादयो देशधर्मास्ते न प्रमाणम्—” इति ।

एवं देशजातिकुलधर्मान् प्रमाणन्त्यः सर्वा अपि स्मृतयो
हरदत्तोक्ततात्पर्ये एव पर्यवस्यन्ति ।

एवञ्चाचारपरिगृहीतत्वादेवावान्तरश्रेणीष्वेव विवाह इति
नियमो न सिध्यति, तस्य देश-जाति-कुलधर्माचारत्वेन तैरप-
रिगणनात् ।

किञ्च एतस्य अवान्तरश्रेणीविवाहनियमस्य अभिमान-
मूलकत्वं सम्भाव्यते । सम्भाविताऽऽसन्नूलकानां स्मृतीना-
माचाराणां या हेतुदर्शनाधिकरणन्यायेन स्वरूपतोऽप्रामाण्य-
मनुष्ठानलक्षणं वा प्रामाण्यं केन वार्येत ? अपिच “सारस्वताः
कान्यकुब्जा गोड-मैथिलकोत्कलाः । पञ्च गौडा इति ख्याता
चिन्ध्यस्योत्तरवासिनः । कार्णाटाश्चैव तैलङ्गा गुर्जरा राष्ट्रवासिनः ।
आन्ध्राश्च द्राविडाः पञ्च चिन्ध्य-दक्षिण वासिनः” इति स्कन्द-
पुराणे, योऽयमवान्तर-श्रेणीविभागो ब्राह्मणजाती स्मर्यते, स सर्वो-
ऽपि तत्तद्देशवासनिधन्वनो न पृथग्जातिनिधन्वनः, इति तत्
इति तच्छब्दात् स्पष्टमेव प्रतीयते, प्राच्योदीच्य-दाक्षिणात्यत्वा-
दिवत् ।

प्राच्यत्वादीनां जातित्वाभावं ध्यवस्थापयामासुर्होलाका-
विकरणं मीमांसकमूर्वन्या महर्षि-जैमिनिप्रभृतयः “आख्या हि
देशस्तामन्यात्” , (१। ३। १४), देशसंयोगादाख्या भवतीति
भगवान् शयरस्वामी । समाख्यायास्तावन्न देशादन्यद् निमित्त-
मस्तीति कुमारिलः । प्राच्योदीच्यदाक्षिणात्याभिमानिनः कुर्वते
होलाकादीनामेवं ध्यवस्थाम् । नचाभिमानस्य किञ्चिद् नियामक-
मस्तोत्यव्यवस्था । नास्ति विधिस्तावद्वियामकः, नियोगमात्र-
पर्यवसायी हि सः, नाभिमानप्रमथं षडनमिति मिश्रप्रभाकराद्व ।

एतावता प्रमाणजातेन ब्राह्मणत्वं जातिः, नतु तद् व्याप्यं कान्यकुब्जत्वादिकमिति सिध्यति । अत एव सर्वदेशीयानां ब्राह्मणानां यात्स-गौतम-वसिष्ठ-भरद्वाजप्रभृतयो वंशप्रवर्तका ऋषयस्समाना एव श्रूयन्ते, तेषां संस्काराश्च समानाः, कर्माण्यपि च, पञ्चधाजनादीनि च तुल्यान्येव शास्त्रविहितानि । एतेन ये कान्यकुब्जत्व-सारस्वतत्व-गौड-त्व-महाराष्ट्रत्वादिजातीरद्वीकृत्या-वान्तरश्रेणीविवाहनिषेधं समर्थयन्ते, तेषुपि समाहिताः ।

एवञ्च सर्वेषु स्मृतितन्निबन्धरूपेषु धर्मशास्त्रग्रन्थेषु स्व-र्णानां परस्परविवाहस्यैव सापण्ड्य-सगोत्रत्वादि-दोषासंस्पृष्टस्य विधानात्, अवान्तरविभागविवाहनिषेधस्य स्मृतिषु क्वचिद-प्यनुपलम्भात्, शिष्टैः श्रेण्यन्तरविवाहस्य क्वचिदाचरणात्, तुल्यशीलाचारवतां परीक्षितविशुद्धकुलपरम्पराणां ब्राह्मणानां तादृशैरेव श्रेण्यन्तरब्रह्मणैः सह क्रियमाणो विवाहसम्यन्धः सर्वथा शास्त्रसम्मत एवेति ।

तत्र प्रथमं कुत्रापि मनु-याज्ञवल्क्यादिप्रणीतस्मृतिषु नास्या-वान्तरविभागपरिपालनस्य न मूलमुपलभ्यत इति यदुच्यते, तत्र सर्वासु स्मृतिषु कुलपरीक्षाया अत्यावश्यकत्वस्य वर्णनात् विशिष्य च याज्ञवल्क्यस्मृतौ—

“दशपुरुषविल्लयातात् श्रोत्रियाणां कुलोत्तमात्”

इति दशपुरुषपर्यन्तप्रसिद्धेरावश्यकतायाः प्रतिपादनात् दशपुरुषपर्यन्तकुलपरीक्षणाद्गतयैवावान्तरविभागस्य परिपालनाच्च नेदं विवाहेऽवान्तरविभागपरिपालनं सर्वथा निर्मूलम् ।

कुमारिलपादा अपि हि—न च स्त्रीणां क्वचिद् व्यभिचारद-र्शनात्सर्वत्रैव कल्पना युक्ता; लोकविरुद्धानुमानासम्भवात् । विशिष्येन हि प्रयत्नेन महाकुलीनाः परिरक्षन्त्यात्मानम् । अनेनैव हेतुना राजभिर्ब्राह्मणैश्च स्वपितृपितामहादिपरम्परास्मरणार्थं

समूहलेख्यानि प्रवर्तितानि । तथाच प्रतिकुलं गुणदोषस्मरणान्तदनु-
कूलासु स्वपितृ-पितामहादिपरम्परासु यत्र विवाहसम्बन्धो वर्तते,
तत्रैव विवाहसम्बन्धकरणं योग्यमिति सूचयन्ति ।

एतेन—नियन्धग्रन्था अपि—व्याख्याता- । नहि सर्वेऽपि
निधन्धग्रन्था अवान्तरविभागमिदमाशास्त्रीयं मन्यन्त इति संभ-
वति । यद्यप्यत्र यहवो निधन्धकाराः उदासीना एव दृश्यन्ते विशि-
ष्याविचारात्, यालम्बमही तु न तयोदासीना ।

तद्यथा “किञ्च चरणव्यूहाख्यपरिशिष्टभाष्ये स्पष्टं वेद-
शाखयोर्विभाग उक्तः । तथाहि—इतरदेशेषु वेदशाखयोर्विभाग
उच्यते । तथाच महार्णवे—

“पृथिव्या मध्यरेखा या नर्मदा परिकीर्तिता ।

दक्षिणोत्तरयोर्भागे शाखा वेदश्च उच्यते ॥

नर्मदादक्षिणे भागे आपस्तम्ब्याश्वलायनी ।

राणायनी पिप्पलादी यज्ञकन्याविभागिनः ॥

माध्यन्दिनी शाङ्ख्यायनी कौथुमी शौनकी तथा ।

नर्मदोत्तरभागे च यज्ञकन्याविभागिनः ॥

तुङ्गा कृष्णा तथा गोदा सत्याद्रिशिखरावधि ।

आन्ध्रप्रदेशपर्यन्तं बह्वचस्याश्वलायनी ॥

उत्तरे गुर्जरे देशे वेदो बह्वृक् प्रकीर्तितः ।

कौशीतकीब्राह्मणश्च शाखा शाङ्खायनी स्थिता ॥

आन्ध्रादिदक्षिणाग्नेयी गोदासागर आवधि ।

यजुर्वेदस्तैत्तिरीया आपस्तम्बी प्रकीर्तिता ॥

सत्याद्रिपर्वतारम्भा दिशा नैर्ऋत्यसागरात् ।

हिरण्यकेशीशाखा च पर्शुरामस्य सन्निधौ ॥

मयूरपर्वताच्चैव यावद् गुर्जरदेशतः ।

ध्याता वायव्यदेशात्तु मैत्रायणी प्रतिष्ठिता ॥

अद्भुतकलिकाश्च कानीनो गुर्जरस्तथा ।
 वाजसनेयोशाखा च माध्यन्दिनी प्रतिष्ठिता ॥
 ऋषिणा धाञ्जवल्क्येन सर्वदेशेषु विस्तृता ।
 वाजसनेयी वेदस्य प्रथमा कण्वसंज्ञिका ॥ इति ॥

तथाच पद्देशवासित्वेन येषां पथाऽनुष्ठानमुक्तम्, तेषां देशान्तरगमनेऽपि तथैवानुष्ठानम्; अन्यथा रण्डत्वप्रयुक्तप्रायश्चित्तापत्तिः । न चैषां निर्मूलत्वमिति वाच्यम्; महार्णवस्योपलभ्यमानत्वात् । संवाद्याचारस्य तथैवोपलभ्यमानत्वाच्चेति दिक्—इति ॥

अत्र हि नर्मदोत्तरभागे ये वर्तन्ते, ये च नर्मदादक्षिणभागे वर्तन्ते, तेषां विवाहादिसम्बन्धो न युक्त इति स्पष्टं विवेचयित्वा नर्मदादक्षिणभागेऽपि तैत्तिरीयशाखावलम्बिनामाश्वलायनशाखावलम्बिनाश्च पृथक्करणेन तेषामपि विवाहादिसम्बन्धयोगः प्रतिपाद्यमानो विरुद्धतत्तच्छाखावलम्बिनां परस्परं विवाहायोगं गमयति । अत्र चापस्तम्बशाखीयानामाश्वालायनशाखीयेर्न विरोधः; उभयोरपि भिन्नवेदस्यत्वात् । एतेन—सामगा अपि—ध्याख्याताः । प्रतिषेदं हि षड्हीनां शाखानामवस्थानाद् येषां यच्छाखीयत्वं परम्परावगतम्, सा शाखा यत्र वेदे वर्तते, तत्रैव भवति, तर्हि तेषां परस्परविवाहायोगोऽविवादसिद्ध एव । एवञ्च दक्षिणाल्येष्वाश्वानां केषाञ्चन वाजसनेयिनां द्राविडैरापस्तम्बशाखीयैर्विवाहो न योग्य इति सिद्धम् । उत्तरदेशीयानां षड्हीनानां दक्षिणदेशीयानां षड्हीनानां च परस्परविवाहस्तु स्पष्टमेव वचनेनैव निषिद्धः । आपस्तम्बीयानामेवान्ध्राणां द्राविडानां महाराष्ट्रीयानाञ्च परस्परविवाहस्तु नायोग्यः, पतः स सम्प्रदायो षडोः कालादारभ्य प्रचलति । ये तु पुनः द्राविडेष्वाश्वानेषु गुर्जरेषु बङ्गीयेषु कानीनेष्वन्येषु च षड्यो विभागाः, यत्र परस्परं विवाहसम्बन्ध इदानीमपि नास्ति, न योग्य इति च षड्हीनां वाद इदानीं वर्तते; ते तु विवाहाद्गतया

कुलपरीक्षा या कर्तव्या वर्तते, तदर्थं कल्पिताः पूर्वतनैरिति पश्यामः । न ह्यादित आरभ्य कुलपरीक्षा सर्वैरपि कर्तुं शक्यत इति यत्र परस्परं विवाहो बहोः कालदारभ्य प्रवृत्त आसीत्, तेषां नामविशेषादिना व्यवस्था कृतेति मन्तव्यम् । कुमारिलपादा हि स्त्रीणां व्यभिचारशङ्का मा भूदिति समूहलेख्यं प्रवर्तितमिति तन्त्र-घातिके वदन्ति । स्त्रीणां हि व्यभिचारबुद्धौ स्वपतेर्विवाहायोग्य-कुलीनत्वमप्येकं निमित्तम् । अतः समुचितं यत्र स्वपितृमातृवं-शपोरन्यतरस्य सम्यन्वोऽनादिकालमारभ्य प्रचलितः, तत्कुलमेव विवाहार्थं ग्रहणीयमिति । ग्रामादिभेदेन द्राविडादीनां विभागोऽपि (बडम, घृहचरण, अष्टसहस्रम्) इत्यादिर्योग्य एव । अतो याव-च्छक्ति यत्र पूर्वतनानां सम्यन्वः कयाचन परम्परया बहोः कालादारभ्य प्रचलति, तत्कुलमेव विवाहार्थं स्वीकर्तव्यमिति-विभागान्तरीयाणां स्वीये विभागे कन्याया यस्य वा लाभेऽपि विभागान्तरीपरन्यादिस्वीकारार्थं प्रवृत्तिरनुचितैवेति सिद्धम् । अतिप्रयत्नेनापि स्वीये विभागे धरालाभवादास्तु साहसमाध्रनिय-न्यना वैतण्डिकाश्चेति धयं सुधीरं धदामः ।

अत्र केचिन्मन्यन्ते—यद् द्राव्यणादीनामवान्तरविभागेषु मिथो यौनसम्यन्वो न शास्त्रविच्छेदः । यतः सर्वेऽपि द्राव्यणादप्य एकस्य कस्यचनपैश्चन्द्रादेयां वंशजाताः, महर्षिषु च सर्वेषु न कश्चि-दुचनीचभावः—इति । तत् येष्ववान्तरविभागेषु जलपानोदनमो-जनादिविभागः प्रचलति, तेषु यौनः सम्यन्वो योग्यः शास्त्रावि-च्छेदश्च । अयं भावः—“यज्ञकन्याविभागिनः” इति वचनानुसारेण यज्ञादौ येषां सहसम्यन्वो योग्यस्तेषां यौनसम्यन्वेऽपि सहयोगो योग्य इत्पूरीकर्तव्यम्—इति वचनादगम्यते ।

तत्र केपाद्यन यज्ञसम्यन्वमाद्यम् ; केपाद्यन यज्ञानोभय-सम्यन्व इति कल्पने पैरुप्यकल्पनापेक्षया हि सर्वेषां सर्वसम्यन्व-

करणं योग्यमिति यद्येषामाशयः, तर्हीदं विचारणीयम्—कथं क्षत्रियाणामपि ब्राह्मणैर्यौनसम्बन्धो न भवतीति । अतोऽत्रावश्यमिदमूरीकर्तव्यम्—यत् कन्यासम्बन्धो यज्ञसम्बन्धश्च साधारणतया न कल्पयितुं युज्यते, किन्तु अवान्तरविभागमादायैव । तथाच यथा श्राद्धादौ अपरणीयानां न यौनसम्बन्धयोग्यता, एवमवान्तरविभागेष्वपि न सर्वथा तद्योग्यता । अत एव विवाहाङ्गं कुलपरीक्षणमुपपद्यते । नहि ब्राह्मण्यादिपरीक्षणं कुलपरीक्षणं नाम । अवान्तरविभागो ह्ययं विवाह एव सर्वत्र परिपाल्यते, नान्यत्र । तत्र सगोत्रायाः सपिण्डाया दोषान्तरदृषितायाश्च यथा ब्राह्मणत्वादिसाम्येऽपि न विवाहयोग्यता, एवमवान्तरविभागविशेषबहिर्भूताया अपि न तद्योग्यता । अस्य चावान्तरविभागपरिपालनस्य कुलपरीक्षायां विशेषत उपयोगः । इममुपयोगमभिप्रेत्यैव कुमारिलपादा अपि छीरक्षणार्थं समूहलेख्यं प्रवर्तितमिति विवेचयन्ति ।

विवाहेऽवान्तरविभागपरिपालनस्यादृष्टं फलं भवतु वा, मा धा । दृष्टं तु फलं समाजसंघटनं वर्तत एव । समाजसंघटनं हि समाजाययवानां निघन्त्रणं विना न संभवति । तच्च यद्द्वनामवान्तरविभागानां प्रतिस्माजं कल्पनेन तत्र समाजान्तरीयैः साकं विवाहभोजनादिसम्बन्धायोग्यताव्यवस्थापनेन चैव भवति, नान्यथा । इदानीं हि यहवः समाजान्तरेणापि यौनसम्बन्धादिकरणेन न केवलं स्त्रीयसमाजोत्सङ्घनेन स्त्रीयं समाजमेव विघटयन्ति, किन्तु समाजान्तरमपि, इत्यवान्तरविभागपरिपालनं हि नितरामेव योग्यम् । यानरा अपि हि ग्रामान्तरीयवानरैः साकं न यौनसम्बन्धं कुर्वन्ति । प्रत्यक्षमिदं तिरुपतिप्रभृतिषु देशेषु । तत्र गोपुरान्तरवर्तिभिर्वानरैर्गोपुरान्तरवर्तिनो यानरा व्यवहारमपि न कुर्वन्ते । तथाच समाजसंघटनं यथाभिलपितम्, तर्हि अन्ततो गत्वा विवाहमात्रेऽवान्तरविभागपरिपालनमेव योग्यम् । इदानीं हि समाजान्तरबहिष्कृतस्य समा

जान्तरेणावलम्बदानात् विवाहादिसम्बन्धकरणेन सर्वेऽपि प्रायेण स्वपितरमपि तृणाय मन्यन्ते, इति विवाहेऽवान्तरविभागपरिपालने दृष्टं प्रयोजनमेकं वर्तत एव । विवाहेऽवान्तरविभागपरित्यागेन हि बहूनि द्वाराणि संकराय प्रवर्तितानि भवेयुः । इदानीमेकपि वंशत्वेन, ब्राह्मणानामन्तरम्, कालान्तरे द्विजत्वेन श्रैवणिकानाम्, ततो वर्णत्वेन ब्रह्मक्षत्रविदूच्छूद्राणाम्, अथ भानवत्वेन सर्वजातीनाम्, अथो स्त्रीत्वेन पुरुषत्वेन च सर्वेषां यौनसम्बन्ध इति कल्पनेन हि सर्वः स्वतन्त्रो भवितेति समाजशैथिल्यमपरिहरणीयां दशामेवाप्नुयात्, इति विवाहेऽवान्तरविभागपरिपालनमत्यावश्यकमेव ।

अत्रान्यथाकरणे शास्त्रविरोधो वर्तते वा न वेति विचारे त्वस्माकमिदमेव वक्तव्यम्—यदनादिसिद्धाचाराख्यशास्त्रविरोधो वर्तत इति सर्वविदितमिदम् ; अन्यथाहि विचारविषयतैव न स्यात् । ततश्च—

शिक्षा पुण्ड्रं च सूत्रं च समयाचारमेव च ।

पूर्वैराचरितं कुर्यादन्यथा पतितो भवेत् ॥

इति स्मरणेन—

देशजातिकुलाचारधर्माः सम्यक् प्रकीर्तिताः ।

तथैव ते पालनीया धर्मः प्रशुभ्यतेऽन्यथा ॥

इति वचनानुसारेण अवान्तरविभागपरिपालनं यौनसम्बन्धेऽत्यन्तमेवोचितम् । अधिकं चात्र वक्तव्यं पूर्वमेव विवेचितम् ।

सदृशकुलविशेषेणैव विवाहः कुलविशेषस्येत्यपि कुलाचार एव । न ह्यन्यथा तत्तत्कुलाचाराणां विना संकरं परिपालनं स्यात्, इति कुलाचारसाङ्गपरिहारोऽप्यपरो निमित्तमुक्तावान्तरविभागव्यवस्थायाः ।

अत्रेयं विचारत्रयी—यत्तु केचिदेकपङ्क्तिभोजनवतां मिथः कन्यासम्बन्धो योग्य इति वाचाढाः, किमत्र न्याय्यम् ? एकपङ्क्ति-

भोजनेन मिथः कन्यासम्बन्धः, उत कन्यासम्बन्धाभावात् पङ्क्ति-
 विच्छेदः ? पश्यतु भवान्, एकपङ्क्तिभोजनयत्तु पशुपक्ष्यादिषु
 किं मिथः शरीरसम्बन्धः ? अहो यत्पशुभिरपि समानजातिः प्रार्-
 र्थ्यते, मनुष्यैस्तु निरस्पते । तस्मादिदमत्र न्याय्यम्—कन्यासम्ब-
 न्धाभावात् पङ्क्तिविच्छेद इति । “यथा कन्या तथा हविः” इति
 पचनं पात्रानुकूलम् । मिथः पङ्क्तिव्यवहारे जातिविस्मरणप्रसङ्गात्
 जातिविस्मृतौ मिथः कन्यासम्बन्धप्रसङ्गात् अश्वतरादिवद्वैरूप्यप्र-
 सङ्गात् सन्ततिविच्छेदापत्तिप्रसङ्गात् संकरजातेरन्यस्या एवाङ्गीकार
 प्रसङ्गाच्च । तस्मात्प्राचीनं व्यवहारं समूलं मंस्मृत्य स्थापयतु
 भवान्, येन पुद्गेः साफल्यं स्यात् । किं नास्ति त्यग्निकटे तादृश-
 स्तर्को येन प्राचीनव्यवहारः समञ्जसो दृश्यते, येन भयत्पूर्वजा
 नन्देषुः । एतत्सर्वेऽपि जानन्ति—पदन्तरङ्गजनतोद्गमं पतिरङ्गज-
 नपोषणं नवीनजनशिक्षणं प्राचीनपथचर्चनं पथ्यामिति । नवीनमार्गः
 पारं गमिष्यतीति न निधयः । यनः परोक्ष उत्तरो देशोज्ज्वलः ।
 अतो नवीनेनापि पुद्दिमना प्राचीनः पन्था रक्ष्यो यथापलम्,
 तत्रैव लाघवात् । इति ।

तथाच स्कान्दे धर्मारण्यकाण्डे आचारभेदात् “परस्परं न विवाहश्चातुर्विद्य-त्रिविद्ययोरि” ति निरूपणादाचारभेदोऽप्य-
चन्तरविभागस्य विवाहे परिपाल्यमानस्य मूलमिति ज्ञाप्यते ।
अत एव—

“कियत्काले गते तेषां विरोधः समपद्यत ।

भिन्नाचारा भिन्नभाषा वेशसंशयमागताः ।

भोजनाच्छादने राजन् परिलयता निजैर्जनैः ।

न कोऽपि कन्यां विवहेत् संसर्गेण कदाचना ।”

इति न केवलमाचारभेदः; किन्तु भाषा-वेषादिभेदा अप्यवा-
न्तरविभागस्य मूलमिति तत्रैव प्रतिपादितमुपपद्यते । तथाच लघु-
ससर्गरूपभोजन एव, न केवलं श्राद्धादौ, किन्तु साधारणोऽपि
पृथक् संख्या येषां गौडानाम्, तत्राप्यवान्तराणां च परस्परम्,
एवं द्राविडानां च, तदा कैव कथा गुरुतरसंसर्गे विवाहे गौड-द्रावि-
डानामपि परस्परविवाहादिसंभवस्य ?

अतो वयमिदमेवात्र वक्तुं शक्नुमः—यत् “यथा कन्या तथा
हविः” इति वचनानुसारेण समयाचारो येष्ववान्तरविभागेषु
श्राद्धादौ पित्रादिस्थाने धरणम्, तदुपशु कशेषस्य प्रसादतया ग्रहणं
चानुवर्तते, अन्ततो गत्वा ओदनादिग्रहणम्, तेषामेव परस्पर-
विवाहो योग्यः । तथाच देशान्तरगता भाषान्तरैः वेषान्तरैरपि
च व्यवहरमाणा अपि तत्तत्समाजेन परीक्ष्य स्वसम्बन्धयोग्या
एवेम इति यदि निर्णीयते, तर्हि तेषामापातत आन्ध्राणां महा-
राष्ट्राणां द्राविडानां नागराणामपि वा तत्तदवान्तरविभागेषु
विवाहो न दोषाय । सांप्रतं तु देशान्तरेऽवस्थानमात्रेण स्वग्रहे
वेषसमुदाचारादिषु आन्धान् महाराष्ट्रीयानेव ताननुकुर्वन्तश्च,
बहव एव द्राविडा अन्ये च उपलभ्यन्ते, इति तैस्साकं द्राविडाना-
मन्येषां च विवाहो नायोग्यः । एवं च श्राद्धभोजनादौ निमन्त्र्य-

माणा अपि विवाहे परं नानुमन्यन्ते इति महती बुद्ध्या द्राविडदेशे
 वा वर्तते, तन्परिवर्तनमपि यथावश्यकं मन्यन्ते गत्यन्तरं नस्तीति,
 तर्हि न दोषायैव ।

तदेवं सपणोप्यध्यान्तरविभागेषु यत्र न विन्द्रमुद्राचाराः,
 परस्परविन्द्रस्मार्ताचारादयः, नवा परस्परनिन्द्यदेशभाषायेपादयो वा
 सन्ति, तथा न परस्परभोज्याहनादिममुद्राचारो पटोः फालादनु-
 वर्तते, तत्र विवाहसम्बन्धः पञ्चद्राविडाद्यन्तरविभागेष्वपि न
 परस्परं समुचितः, अन्यथा तु स न दोषाय ।

कथं याऽपि तत्तदयान्तरविभागान्ताःप्रातीति परीक्षा तु
 समाजाधीनैवेत्यपि नागररण्ड एव विवेचिनम् ।

फार्सीब्राह्मणमहासमेलनमप्यस्थानां व्यवस्थाप्यप्रानुसन्धान-
 मर्हति । सा यथा—

जयान्तरध्रैणीषु विवाहविषये विवाहे कुलपरीक्षणस्यावश्यक-
 त्वान् सप्तद्राविडराष्ट्रादौ स्तान्दान्तर्गते अयान्तरजातिरक्षणस्या-
 वश्यत्वमतिपादनात् सप्तद्राविडराष्ट्रामाण्यवादस्यायुक्तत्वात्ता-
 गररण्डे पलीयर्दसमानोऽपि नागर एव कर्हीतव्य इति व्यवस्था-
 पानात् गत्यन्तराभावात् समाजानुमन्ये सप्तद्राविडमममाना-
 धारशीलायान्तरध्रैणीपरिमहस्य वर्ज्यत्वेऽपि सत्यां गती तत्त-
 द्वाङ्गुणीसम्बन्धनियमपरित्यागः, गत्यन्तराभावेऽपि विवृष्टध्रैण्य-
 म्नापरिमहस्य शास्त्राचारोभयाननुमन एवेति मन्यन्ते—इति ।

४।१।१०८,

विन्वाक्षरात्प्री,
 वि० श्रीनिवासस्वामी,
 श्रीशशिनाथ इव,

भोगर्हीदामन्यायपरिचर्याः,
 मद्रासवासी ।

देवशिवामर्नि रामानुजाचार्यः,
 द्रौपदीराजद्वारा ।

अथ विवाहे चतुर्थीकर्म किं तस्यैवांशः, उत कर्मान्तरमिति विचारणीयम् । सति चैवं विवाहः किमेकदिनसाध्यः, उत दिनचतुष्टयसाध्य इति प्रश्नोऽपि समाहितः स्यात् । अपरं चात्रालोचनीयम्—यच्चतुर्थीकर्मदं किं वधूगृह एव कर्तव्यम्, उत स्वगृहे ययेच्छं वा । तेन तु वधूगृह एव दिनचतुष्टयं विवाहप्रथा सांप्रतिकी दक्षिणदेशीयानां नियता, उतानियतेति निर्णयः स्यात् ।

तत्र प्रथमं सर्वाणि गृह्यास्तुघ्राण्यत्र किमभिप्रयन्तीति समालोचयामः ।

तत्रापस्तम्बगृह्यास्त्रे पञ्चमखण्डे चतुर्दश-पञ्चदश-योद्दशस्तुघ्राणि—“समाप्यैतमग्निमनुहरन्ति । नित्यः धार्यः” इति विवाहसमाप्त्यनन्तरमेवाग्नेर्धार्यस्य सिद्धिरिति वर्णनात् यावद्भिर्दिनैर्धार्याग्निः सिद्धिः, तावन्ति दिनानि विवाहदिनानीति ज्ञायते । तत्र विवाहाग्नेर्धार्याग्नित्यसिद्धिः—

“यस्मिन्नहि विवाहः स्यात् सायमारभ्य तस्य तु ।

परिचर्यां विवाहाग्नेर्विदधीत स्वयं दिजः ॥

यदि रात्रौ विवाहाग्निरुत्पन्नः स्यात्तथा सति ।

उपकम्प्योत्तरस्याहः सायं परिचरेदमुम् ॥

रात्रौ विवाह उत्पन्ने कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः ।

रात्रावतीतकालश्चेत् श्वः सायं तद्रूपकमः ॥

“प्रातर्होमे संगवान्तः कालस्त्वनुदितेऽथवा ।

सायमस्तमिते होमः कालस्तु नव नाडिकाः ॥

इति शौनकादियचनात् एवेनैव दिनेनाग्निर्धारणीयः, यदि कन्या रजस्वला न भवति; अन्यथा त्रिरात्रानन्तरमेवाग्निः सायनीयः । ततश्च प्रथमदिनसायंकालेनैव विवाहसमाप्तिः, चतुर्थीकर्म तु कर्मान्तरमिति प्रतिभाति । यद्यप्रवेशानन्तरसाध्यं हि चतुर्थीकर्म न वधूगृहे भवितुमर्हति, किन्तु पतिगृह एव । किञ्चाग्निपरिचर्यायां

दम्पत्योरेवाधिकारात् अग्निपरिचर्योपक्रमोऽपि विना दाम्पत्यं न भवितुमर्हति । अतोऽपि प्रथमदिनेनैव विवाहसिद्धिः ।

परन्त्वस्मिन् पक्षे वियमानेष्वेव मन्त्रान्तरेषु—“आरोहो-
रुमि”ति मन्त्रमात्रस्य “शेषं समावेशने जपेत्” इति शेषशब्देन
ग्रहणं चतुर्थीकर्मापि विवाहस्यांश इति शापयति । सति चैवं “समा-
प्येनमि”ति सूत्रेण तावदन्तांशं समाप्येति योजनैव साधयसी । तथाच
पाणिग्रहणादिकमिव चतुर्थीकर्मापि विवाहांश एवेति केचित् ।

चतुर्थीकर्मति नाम खलु त्रिरात्रप्रक्षर्यपक्षेण, पदात्तु “अत
ऊर्ध्वं त्रिरात्रम्, द्वादशरात्रं वा संवत्सरं वा” इत्याम्बलायनसूत्रेण
द्वादशरात्रादिग्रहणार्थपक्षः, तदा तु न चतुर्थीकर्म, किन्तु त्रयोदश्या-
दिकर्मैव तस्य नाम ; तेष्वेव दिनेषु समावेशनस्य संभवात् । एवं
चात्र त्रिरात्रपक्षस्यैव स्वीकरणीयत्वात् चतुर्थीकर्मति नाम्ना तस्य
व्यवहारः । तत्र प्रथमस्य व्रतसमाप्त्यनन्तरस्य समावेशनस्य केवलमदृ-
ष्टार्थत्वम्, ऋत्यनन्तरप्रथमसमावेशनस्यैव दृष्टार्थत्वमित्यादिविशे-
षोऽपि सर्वैरनुसन्धेयः । सति चैवम्—

“दम्पती रोहिणी-सोमौ भूत्या प्रथमके दिने ।
दाक्षायणीं यजेयातां द्वितीये दिवसेऽपि तौ ॥
पूजयेतां महादेवीं गन्धर्वाप्सरसौ च तौ ।
अग्नि-स्थाद्दे तृतीयेऽहि पूजयेतां च कालिकाम् ॥
चतुर्थ्यां तौ यजेयेतां शाङ्करीं मानव-स्त्रियौ ।
एवं प्रतिदिनं कर्तुं पूजां तौ दम्पती तदा ॥
चतुर्थ्येतेषु दिवसेष्वर्चयेतां दिजान् स्वपम् ।
पद्म-होमादिमिष्टान्न-साम्पूजादिप्रदानतः ॥
आशीर्वादैर्बहुविधैश्चतुर्वेदोदितैर्द्विजैः ॥

इति धीरमिश्रोदपोद्गतशौनकेयनानुसारेण विवाहोत्स-
वस्य दिनचतुष्टयं संपादनं त्रिरात्रप्रनाहमेय, न विवाहाहम् ।

“चतुर्थ्यां निशायां ह्युते पक्वहोमे व्रतं विसृज्य दण्डमुत्थापयति” इति घोषायनादिवचनेऽपि व्रतशेषत्वेनैव चतुर्थ्यां कर्मणश्चतुर्थ्यां कर्म-
तया व्यवहारः, पतस्त्रिरात्रं ब्रह्मचर्यम्, चतुर्थ्यां समावेशनमित्यन-
योऽस्सङ्गतः समन्ययः । आपस्तम्बेन समावेशनं विहितम्, घोषाय-
नेन तूपवेशनम् ; उभयमप्यदृष्टार्थमेवेति न विशेषः । मतद्वयेऽपि
पाणिग्रहणमात्रेण भार्यार्थत्वसिद्धावपि रत्यर्था व्रतसमापनं विना न
संभवति । तत्राप्यन्ततो दिनव्रतं व्रतमपेक्षितम् । तथाच—“सोमः
प्रथमो विधिदे गन्धर्वो विचद उत्तरः । तृतीयो अग्निष्टे पतिस्तुरोयस्ते
मनुष्यजाः ।” इति मन्त्रलिङ्गेनाप्येकवाक्यता भवति । द्वादशरात्रादि-
पक्षे तु प्रत्येकं रात्रिव्रतं सोमादीनामुपभोगकालः, एवं संवत्सरव्रत-
पक्षे मासव्रतमिति विभागोऽनुसन्धेयः । सर्वथा तु पक्षान्तरैकरूप्या-
र्थं व्रतदिनान्यपि विवाहदिनानि, इति न स्वीकर्तुं योग्यम्, इत्येकै-
नैव दिनेन विवाहः सिद्धव्यत्येव । व्रतं तु वधूप्रवेशं वरगृहे कार-
यित्वा वरगृहेऽपि संपादयितुं शक्यते, न वधूगृह एव तत्र संपाद-
नीयमिति नियमः ।

वधूप्रवेशस्तु—

“वधूप्रवेशः प्रथमे तृतीये शुभप्रदः पञ्चमकेऽथवा हि ।

द्वितीयेके वाथ चतुर्थके षष्ठे वियोगामयदुःखदः स्यात् ॥

“आरभ्योद्वाहदिवसात् षष्ठे वाऽप्यष्टमे दिने ।

वधूप्रवेशः संपत्त्यै दशमेऽथ सप्ते दिने ॥”

इति गर्ग-नारदादिवचनानुसारेण प्रथमेऽपि दिने भवितु-
मर्हत्येव । सुदूरयिषक्पर्वेऽपि मध्येमार्गम् “द्वाहण्याथ वृद्धायाः
जीवपत्न्या जीवप्रजाया अगारे एतां रात्रिं चरेत्” इति पत्र कुत्रापि
स्थानान्तरेऽपि वासो विधीयत एव । सांप्रतं तु शकट-नौकादिद्वारा-
ऽतिधिप्रकृष्टोऽपि देशो विनैवायासं प्राप्तुं शक्यत एवेति, न वधूगृह
एवावस्थातव्यमिति नियमः । इदमेवानेनाभिधीयते—पदेकैव

दिनेन विवाहः सिद्धपतिः, चतुर्थीं कर्म क्रियान्तरं व्रतशेषत्वात् अन्यत्रापि चतुर्थं दिने कर्तुं शक्यते । इदं तु सर्वथा हेयमेव— यदेकेन दिनेन विवाहमनुतिष्ठन्तस्तस्मिन्नेव दिने चतुर्थीकर्मपि समापयन्तीति ।

अयं वाचारो नैकरात्रव्रतपक्षेऽपि सङ्गतो भवति । अस्मिन्न-
घसर इदमपि सूच्यते, यदेकरात्रव्रतपक्षोऽप्यशक्तविषये शास्त्रेणा-
भ्यनुज्ञायते । तथाच ब्रह्मपुराणम्—

कृते विवाहे चर्षं तु वस्तव्यं ब्राह्मचारिणा ।
यद्यष्टवर्षा कन्या स्यात्, तथा तच्चित्रगुणः पुमान् ॥
अथ तद् द्वादशाहानि त्रिंशद्वर्षेण सर्वदा ।
यदि द्वादशवर्षा स्यात् कन्या रूपगुणान्विता ॥
द्वात्रिंशद्वर्षेण यदि षोडशवर्षिणी ।
लब्धा तदा तु पद्भ्यां वस्तव्यं संयतेन तु ॥
विंशत्यब्दा यदा कन्या वस्तव्यं तत्र वै व्यहम् ।
अत ऊर्ध्वमहोरात्रं वस्तव्यमिति संपत्तैः ॥” इति ।

आपस्तम्बादपस्तु सर्वत्र त्रिरात्रपक्षमेव मन्यन्ते ।

चर्षं तु मन्यामहे सांप्रतमेकरात्रव्रतपक्षस्यापि व्यवस्थापने-
नान्ततो गत्वा दिनद्वयसाध्यो यदि विवाहोत्सवः कियते, तर्हि
न दोषलेशोऽपि भवितेति । सांप्रतिकस्तु मुख्यः पक्षो व्रतस्य
त्रिरात्रमेव भवितुमर्हतीति खल्व् आपस्तम्बादयो मन्यन्ते । सति
चैवं गौणः पक्षोऽपि तैर्दथा मुख्यतया मन्यते, एवमस्मान्भिरपि कथं
वैकरात्रव्रतपक्षोऽप्यन्ततो गौणपक्षतयापि ब्रह्मपुराणसिद्धो नाङ्गी-
कर्तुं शक्यते ।

सर्वाणि शुक्लसूत्राण्यस्मिन् पक्षेऽनुगुणान्येव वर्तन्ते, पद्
त्रिरात्रब्रह्मचर्षपक्षेणैव भार्यायाः रत्नपर्यतासंभव इति । सति

चैवम्—येषां रस्यर्थतानिषेधः शुद्धानामपि सगोत्रादीनाम्, रोगि-
 ण्पादीनां वा, तासामपि भार्यात्वं परं नापगतम्, नवा विवाह-
 संस्कारासंस्कृतत्वं चेति, तास्वपि चतुर्थीकर्मादृष्टार्थं कर्तव्यमेव,
 इति तस्या उदूढायाः न पुनर्विवाहसंभवः; उपभुक्तप्रापत्वात् । एत-
 देवाभिप्रेत्य—“चतुर्थीमन्त्रमात्रेण त्वङ्मासहृदयेन्द्रियैः” ।

संयुज्यते च भर्त्रा सा” इति वचनं प्रवृत्तम् ।

तदिदं सिद्धम्—यच्चतुर्थीकर्म न विवाहांशः, अंशत्वेऽपि एक-
 रात्रव्रतपक्षेण द्वितीये दिन एव संपादयितुं शक्यते, इति न दिनचतु-
 ष्टपसाध्यत्वमेव वधूगृह एव विवाहस्येति पक्षः सभवदुक्तिक इत्यापस्त-
 म्यादिसम्मतो मार्गः । आश्वलायनादिसम्मतश्च विवाहस्य चतुर्थ-
 दिनसाध्यत्वमिति नियमो न साधुरित्येव । अयं पक्षस्तु नापस्त-
 म्यादिनामपि सम्मतः । प्रथमदिनवधूप्रवेशो पुनर्वधूगृहं प्रत्यागत्यैव
 स्थातव्यमित्यत्र तु प्रमाणं भृग्यम् । अतः सांप्रतिको वधूगृह एव
 दिवसचतुष्टयमेव विवाहोत्सवः कर्तव्य इति सम्यो द्वाक्षिणात्यानां
 न धर्मज्ञसमयः, किन्तु तत्तद्वैयक्तिकसमय इति नयं समपाचारोऽपि,
 अतोऽस्य समुदाचारस्य परिवर्तनं व्यक्तिविशेषेण क्रियमाणं न
 शास्त्रविरुद्धमिति प्रतिभाति ।

उदीन्यास्तु—एकेनैव दिनेन विवाहं साधयन्ति, वधूं च
 तस्मिन्नेव दिने वरगृहं चानयन्ति । महाराष्ट्रीया अपि प्रायेण
 दिवसद्वयेनैव विवाहं वधूगृहे संपादयन्ति । सति चैवं वधूगृह एव
 दिनचतुष्टयमपि विवाह इति समुदाचारः परिवर्त्यमानः, न केवलं
 लोकिकव्यवहारदृष्ट्या, किन्तु शास्त्रीयव्यवहारदृष्ट्यापि श्रेयस
 एव स्यादिति प्रतिभाति । अत्र यथासंभवं ध्ययस्था स्वीकर्तव्या ।

शुद्ध-अशुद्ध पत्रम् ।

— ४ —

शु०	शु०	शुद्धि	अशुद्धि	शु०	शु०	शु०	अशु०
२	१५	जैमिनि	जैमिन	२२	७	स्थापक	स्थाक
"	२०	कीर्तिद	कीर्तित	२४	९	पट्टक	पट्टक
"	२२	मरीचि	मरीच	२५	२३	गम्पमाने	गम्पाने
"	२४	नर	नरा	२६	१३	धरेण	धारेण
३	१०	छोगाक्षि	छोकाक्षि	२७	२२	धार	धरा
"	२४	स्रोतायां	स्रोतायां	२८	१०	कृष्ण	कृष्ण
४	१	धातिभि	धातिधि	"	१२	कृष्य	कृष्य
"	४	निष्कृतिम्	निष्कृतिम्	"	१३	दक्षिण	दक्षिण
"	११	तन्नाथ	तन्नाथ	२९	१	साम्ना	साम्ना
५	२१	पौडामपयत	पाडामपयतः	"	१७	कञ्जापत्र	कञ्जपत्र
६	११	सन्धसे	सन्धसे	"	२४	किसिक्ता	किसिक्ता
७	१५	बाह्या	बाह्या	३०	४	कन्धा	कन्धा
८	१८	छ्वास	छ्वासो	"	७	शास्त्र	शास्त्र
९	२	कस्मिन्	कस्मिन्	"	१५	निधि	निधि
११	८	धातयेति	धातयेति	३१	४	देशः	देशः
"	१२	सदिपरीवति	सदिपरीतेति	३२	९	प्येगो	प्येगो
"	२०	राजानीति	राजानीति	३३	१९	कादृशति	कादृशति
१५	५	गदन्ति	गदन्ति	३४	१९	इति	इति
"	६	धर्मा	धर्मो	३६	२२	रिपता	रिपता
"	११	सन्धा	सन्ध	३९	१	महाग्वधा	महाग्वधा
"	२०	वतने	वतने	"	१९	सारिणा	सारिणा
१६	२०	स्वामि	स्वामि	४०	२०	धुतायो	धुतायो
"	२१	भक्षण	भक्ष	४१	१०	निषेध	निषेध
"	"	काल	काल	४२	८	पौडीना	पौडीना
१८	१८	सृष्टु	सृष्टु	४३	२	साम्रतिने	साम्रतिने
२०	२५	सत्य	सत्य	"	५	पदवी	पदवा
२०	६	द्वोर्ध्व	द्वोर्ध्व	४४	१३	कर्मणा	कर्मणा
२१	७	मनु	मनु	४५	९	कथया	कथया
"	"	स्यति	स्यति	४६	२	वैपथ	वैपथ

पृ०	प०	शु०	अशु०	पृ०	प०	शु०	अशु०
११	१६	स्वतुला	स्वतुला	६७	२	सद्भाव	सद्भाव
११	२३	पष्टमे	पष्टमे	११	१७	केतोऽपि	केतोऽपि
११	२४	कलि	कलि	६८	६	सामान्य	सामान्य
११	११	सुखस्य	सुखस्य	११	१४	धर्म	धर्म
१०	११	प्रमाणता	प्रमाणता	६०	११	परिवृत्	परिवृत्
१८	२३	कथय	कथय	११	२१	दासाक्षय	दासाक्षय
४९	१२	घार	घार	६१	१	वसिष्पति	वसिष्पति
११	२०	साम्योप	साम्योप	६४	१०	निन्धन	निन्धन
११	२२	प्रथमा	प्रथमा	६९	९	गुण	गुण
६०	२१	दीर्घ	दीर्घ	६९	११	वृ	वृ
६१	९	नौ	नौ	७६	१८	खिन्व	खिन्व
६९	१८	भृग्वति	भृग्वति	८२	१४	वृत्ति	वृत्ति
६३	२	ईसा	ईसा	११	२४	साक्षोपजी	साक्षोपजी
११	६	पूर्व	पूर्व	८३	९	स्वता	स्वता
६४	२९	स्वतुला	स्वतुला	८९	८	स्वापा	स्वापा
६६	२	प्राणा	प्राण	११	१३	समा	समा
११	६	भक्ति	भक्तिय	१९	९	प्राज्ञय	प्राज्ञय
११	११	निसर्ग	निसर्ग	११	८	प्रवृत्ता	प्रवृत्ता

* विद्याविद्यालयस्य संस्कृत्य पुस्तकालय संग्रहण शुदायार्थं च बहुकार्यमवनायामवि
 कृतमिति वदितुं योग्यं अस्मिन्संग्रहालयस्य त्वत्प्राप्तिसाधनार्थं च बहुकार्यमवनायामवि
 संस्कृत्ये, यद्यपि विद्याय- स्वरूपस्य संसोध्य पशुमहति । अस्मिन्संग्रहालयस्य विद्याविद्या
 संस्कृत्ये यथाचकार विद्याय वदितुं विद्यायति सुखत ।

